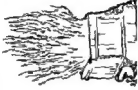

॥ अथ आचाररत्नप्रारंभः ॥

यो देव सवितासाकं धियो धर्मादिगोचरे । प्रेरयेत्तस्य तद्गर्गस्तद्रेण्यमुपासीहे ॥

मुक्ताविद्रुमहेमनीरपवलच्छायिमुखेलीक्षणेयुक्तामिद्रुकलानिवजमुकुटां तत्स्वार्थघर्णोत्तिक्राम् ।
गायत्री वरदाभयांकुशकशाशुर्ध्वं कपालं गुणं शंखं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वंदतो भजे ॥

अथात्रकिंचित्प्रास्ताविकम् ।

आचाररत्ननामधेयोऽस्त्यंभ्राष्ट्राचारप्रतिपादकोऽभिनवआत्मिकप्रमाणनिबन्धः । अत्रारुणोदयादारभ्याद्वितीयसूर्योदयमहरहः कर्तव्यानां प्राक्षणकर्तृकापाराणां तद्विधिनिर्णयानामकरणप्रत्यवायानां च यथावद्विचारः प्रमाणैर्निर्णीतोस्ति । तत्रकोनाभार्यनास्त्राचारः किंचिन्नाक्षणलक्षण-
मितिसंभवति जिज्ञासेतितद्वन्नकिंचिदुल्लिख्यते—आचारः प्रवृत्तिविषयत्वं, यथाऽऽलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वमिति, अपिच—विद्वेष-
रागरद्विषाभ्युत्तिर्निर्यद्विज्ञाः । विद्वांसस्तंसदाचारं धर्ममूलं विदुर्गुणाः । इत्याचारलक्षणम् । ब्राह्मणश्चाऽदृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवान् । ब्रह्म-
वेदं, परमज्ञां वेदं यधीसेवेदिब्राह्मणसम्बन्धयुत्पत्तिः । लक्षणं च—विशुद्धमातापितृजनन्यत्वं ब्राह्मणत्वमिति । विशुद्धत्वं नाम पटुर्माधिकारव-
त्त्वम् । तथा—जालाकुलेन नृत्तेन स्वाध्यायेन सुतेन च । पभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विजवच्यते । इति । वसिष्ठोपि—योगस्तपोदमोदानंसत्यं
शौचं दयाधुतम् । विद्याविज्ञानमालिङ्ग्य भेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । इत्याह । ब्राह्मणगुणप्रयुक्तं फलं तु—सर्वत्रवांताः क्षुत्पूर्णकर्णोजितेन्द्रियाः प्रा-
णिवधाभिरुत्ताः । प्रतिग्रहे संकुचितप्रादृक्षास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं सवर्थाः । इति । एवं गुणविरसिष्टत्वसीप्सिततममस्ति लोकाणाम् । तदेव चेह
म्रद्वयसतो ज्ञोपैक्येनात्यन्तं निश्चयसकरं भवति स्तः पदास्पदं चायुज । तदिदं यथावद्ब्राह्मणाचारवगमपूर्वकाचरणमृतेन सुलभं सदाचारोप्याहिकप्र-
माणनिर्धेय इत्यन्योन्यसंयद्धस्वादलं तावदयकीतज्ञानापेक्षा । आचाराशंसकाविद्यन्ते यद्यपि भूयिष्ठा आहिकप्रंथास्तथापि नैकेन पुंसानेकेषां
संप्रदाहोपनपरस्परविसंयादमार्जनादिसाध्यमिति

श्रीमद्भारणसीक्षेत्रमंडनायमानश्रीमन्नारायणभट्टपौत्रेण लक्ष्मणभट्टविदुषा लिखलाहिक-

निर्णयप्रमाणसमुद्यत्तमकीर्यमथोन्यरचि । सोर्यभूयसायासेनसंवाद्ययथामतिसंशोभ्यानंक्यचप्रकाशितोस्माभिरधुना । अस्मादर्शपुस्तकेष्वेकं
 गोमातकांतर्गतमाशौलमायवासिभिः वे. शा. सं. वामुदेवशास्त्रिपूषकैर्देवतमार्यतेपद्मागरहितमंतरांतराद्युटियुद्धाविशुद्धं च । द्वितीयश्रीकाशी-
 क्षेप्रवासिभिः वे. शा. सं. वामुरामचंद्रदीक्षितजेडेइत्याख्ययाप्रसिद्धैर्देवतंपां कंन्याविशुद्धं चेत्पुमाभ्यां प्रतिस्यलं परपरविसदृशाभ्यामप्यस्मत्पु-
 स्तकसंवापयथाकथं पितृसंस्कृत्यकाशितमिमं ग्रंथं निसर्गव्यालबोनिह्रांसोत्रत्यानि शोधनावसरेमानुपशेमुपीयुलभानिस्खलितानिपरिशोभ्यानेना-
 भिनवग्रंथरत्नेनस्वीयस्वीयभारतीकोशोदवसितानिमंडयं लिख्याशास्त्रे-

विद्यदेकांतचशंवदःपणशीकरोवास्तुदेवशर्मा ।

आचाररत्नविषयानुक्रमणिका ।

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
१	भंगलापरणम्	१	संकल्पनिर्णयः	४	खराखोजकमर्गभ्यचरणानुज्ञा	६	देशपरलोनाचारभेदः	७		७	
२	परिमाणा	२	नित्यकर्मसंस्कारः	४	प्रधानीयावृत्त्यादिविचारः	६	अध्याह्निकम्	७		७	
३	उपवीतविचारः	३	ताज्जेगव्यग्रलेपस्यजावि	५	वारिधात्याकर्मनियेषः	७	ब्राह्ममुहूर्तलक्षणम्	७		७	
४	कर्मवृत्तलक्षणम्	४	मीरुषादलक्षणम्	५	दक्षिणबाहूद्वारविचारः	७	मातृपितृदिनमननम्	७		७	
५	उपवीतमानम्	५	धुवादावन्नेनरातंगीवेतित्थनम्	५	जपकालेऽसंभ्रायाः	७	अभिवायाभिवादनविचारः	७		७	
६	उपवीतलक्षणावरोहणेप्रायश्चित्तम्	६	समिदाविप्रदणविचारः	५	तत्कालस्वापिनीतिविधिविचारः	७	वाग्वाणिबादवापल्यादिनियेषः	७		७	
७	उत्तरीयविचारः	७	दीपादिछायावर्जनम्	५	एकदिग्रहःसुकर्मावरोपेययक्षितम्	७	मातृपितृविभिःकलहनिषेधः	७		७	
८	आयननम्	८	मौनस्यानति	५	गृहिणं कृतव्याप्ति	७	वाग्वाणाप्राणादीप्रायश्चित्तम्	७		७	
९	प्राणनामः	९	कर्मकर्तृर्दिष्ट्रियमः	६	द्वारदेशोरंगवत्वादिकरणम्	७	प्रातःस्मरणादि	७		७	
१०	पितृताप्रदं	१०	मुख्यकालसंभवेगीणकालानुज्ञा	६	आर्जनीनुज्ञाग्रान्यनतिक्रमणीयानि	७	बहिर्विद्वारःमसूमनोत्सर्गविचारः	७		७	
११	आपेण्डोदेवतस्मरणविचारः	११	रानानविमिहितकर्मणि	६	अग्निब्राह्मणायाश्चतुर्गमनीयाः	७	शोचेषाह्यामृत	७		७	
१२	कटिरात्रविचारः	१२	अल्पद्रादस्तादाभुपःकालेपिकर्म	६	भादवाणमिषिदस्थानानि	७	शोचकाहेउपनीतधारणविचारः	७		७	

विषयः	विषयः	विषयः	विषयः	विषयः	पत्रं	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
कर्णोपवीतस्तलेनभयक्षितम्	नाभेरुर्ध्वदक्षदक्षोऽप्यनुवाम	११	११	आचमनाद्यैवेकैर्गोसर्गः	११	११	शोधितभर्तृकायाजसलायाध्वदंत	११	११	११
शौचस्थलविचारः	पादप्रक्षालननिर्णय	११	११	द्विभिराचमननिमित्तानि	११	११	धावन निषेधः	११	११	११
यज्ञिककाष्ठानि	गंधर्वसंख्या	१२	१२	कालतथाचमनापवादः	१२	१२	कर्तुर्नियमा प्रतिनिधेरपिस्तुः	१२	१२	१२
शौचेऽपानद्वारनिषेधः	नृणाद्वदसमलाः	१२	१२	महाशालक्षणम्	१२	१२	दंतधावननिषेधेभिजिह्वोल्लेखः	१२	१२	१२
दिन-रात्रि-संध्याकालविचारः	शौचनियमात्रिकमेप्राद्वितम्	१२	१२	निमित्तेऽप्यनाचमनेप्राद्वितम्	१२	१२	उपपानलक्षणम्	१२	१२	१२
दुतिरसृतिविरोधेषुते प्राबल्यम् १२-५८	आचमनविचारः	१२-५८	१२-५८	आचमनापवादः	१२-५८	१२-५८	पुंड्रधारणम्	१२-५८	१२-५८	१२-५८
क्षान्नाभ्यांगानुसरंमृतपुरीषोत्तर्यं	हस्त्यर्तिमाक्षादितीर्यानि	१२	१२	आचमननिषेधः	१२	१२	आज्यावलोकनम्	१२	१२	१२
निषेधः	सम्बोपगृहीतदक्षदक्षेफलाधिक्यम्	१२	१२	यशोपवीतेनष्टेविचारः	१२	१२	कुचाविचारः	१२	१२	१२
अभ्यंगलक्षणम्	पूतब्रह्ममधिपवित्रोनाचमेत	१२	१२	आवातेऽप्यनुचितम्	१२	१२	पतिनकरणप्रकारः	१२	१२	१२
ब्रह्मसूत्रविनायुक्तौमलेसर्वेष्वप्रायः	आचमनेनलक्षणम्	१२	१२	अनुचितस्थलानि	१२	१२	हृतमृधिमद्विप्रपिलक्षणम्	१२	१२	१२
देवोपावेयुशोचारेदृष्टः	गोर्गाकृतिहसोनाचमनम्	१२	१२	असाध्यादियतिपानानि	१२	१२	पवित्रस्वमंत्रवद्वारणम्	१२	१२	१२
बालादीनानैतनियमाः	आचमनेऽधीर्गप्यानाखानासर्गः	१२	१२	यतो परदत्तोदकेनाचमनम्	१२	१२	पवित्रेदमेर्वल्या	१२	१२	१२
शौचविचारः	उपसर्गोदस-श्रवणादिमतभेदी	१२	१२	दंतधावनम्	१२	१२	देम-नजत-लक्षधारणविचारः	१२	१२	१२
शौचेकक्षीविषाणुप्रोक्षाः	व्याप्राप्तमेतनाचमनम्	१२	१२	दंतधावनकाष्ठानि	१२	१२	लोहद्रव्यधारणविचारः	१२	१२	१२
गृदिब्रह्मचार्यादिभेदेनशौचम्	मायत्रीपादैर्व्याहृतिभिर्वीरगतम्	१२	१२	निषिद्धकाष्ठानि	१२	१२	रसार्थमंगुलीयकम्	१२	१२	१२
आगुरलोशुद्रादिशौचम्	आचमननिमित्तानि	१२	१२	दंतधावनेनिषिद्धदिनानि	१२	१२	माणिक्यादिरजसचित्तंगुलीयकपा-	१२	१२	१२
संपलेपक्षयवाच्यशौचम्	रोहविष्यामुर्यंजोतेऽप्यसर्गः	१२	१२	विहितभिरिष्टानिषाष्ठानि	१२	१२	रणम्	१२	१२	१२

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
कुशग्रहणद्विषाटः	२५	नदीलक्षणम्	२६	कुशग्रहणद्विषाटः	२७	उत्तरीयलक्षणम्	२८
कुशानां प्रमूलनिर्मूलग्रहणनिर्णयः	२५	ग्रहानदीपरिगणनम्	२६	सामान्यतर्पणविचारः	२७	उत्तरीयस्यानेकृतीयं योज्योपवीतम्	२८
अनेक्यादृशीः	२५	रजसलालगिनोस्तर्जनादौ सान्नियेषः	२६	नित्ये तिलनिषेधः	२७	कच्छविचारः	२८
दुर्भग्रहणमंत्रः	२५	रानीनवादिज्ञाननिषेधः	२६	निवीतलक्षणाभिः	२७	तिलकविचारः	२८
दशविधावर्माः	२५	मंगलेयुधिष्ठितनिषिद्धज्ञानानि	२६	दुर्भस्यागस्थलानि	२७	निर्मुकुविचारः	२८
गोरोमकतपविग्रधारणम्	२५	निस्सक्तनेतिव्यादिनविचार्यम्	२६	ज्ञानलोपेयप्रानधिकतम्	२७	कव्यपुंड्रविचारः	२८
प्रातःस्नानम्	२५	द्विवातः स्नानमेकवातसाय	२६	ज्ञानोत्तरकृताम्	२७	गोपीचंदनायाथार्थामुद्रः	२८
तथैवृकाणामशिरस्कंज्ञानम्	२५	ज्ञानेष्टदादिसंभाराः	२६	पुनःस्नानहेतुवस्तुष्टयवस्तुनि	२७	जलेनापितिलकोपद्रुहस्तार्थभवे	२८
उप काललक्षणम्	२५	मित्रतावंधः	२६	ज्ञानवर्त्तनानां मार्जनम्	२७	तिलकप्रमाणानि	२८
आश्विनभेदेन आतर्ज्याकानियवण- ज्ञानविचारः	२५	स्रोतोभिमुखं सुयोभिमुखं वा स्नानम्	२६	वज्रधारणविचारः	२७	रुमभेदेन तिलकभेदः	२८
कंठस्नानमातुरादीनाम्	२५	गृहे गृहमुखं स्नानम्	२६	वज्रधारणमंत्राः	२७	प्राक्षोमस्त	२८
नदीस्नानप्रसंगा	२५	ज्ञानकाले कर्णनासादिनिरोधः	२६	वर्णपरत्वेन वज्रवर्णाः	२७	भस्माधारणमंत्राः	२८
महानदीमुखमुद्रागामुविशेषः	२५	परिशिष्टोक्तज्ञानविधिः	२६	निषिद्धवस्त्राणि	२७	शंखचक्रादिस्तिलकाः	२८
पारसकजलाधाय स्नानेनृत्विजोद्वारः	२५	श्वेतमुद्रालक्षणम्	२६	निषवायाशोनीधारणनियेषः	२७	उपासनाभेदेन तिलकभेदाः	२८
ज्ञानेति पिबजलानि	२५	शोनिमुद्रालक्षणम्	२६	नीलवस्त्रनिषेधः	२७	सप्तमुद्राधारणविचारः	२८
रजसलालमुनदीपुनस्नानम्	२५	जलामध्यमेन स्नानप्रकारः	२६	धौतवस्त्राणां प्रमुद्रां प्रसाधारण्येव	२७	संख्यानिर्णयः	२८
				स्नानक्षीयाधिधारणम्	२७	यथाकाले जलाभावे धूल्यार्घ्यदानम्	२८

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
संख्याप्रस्ता	३६	संख्याभेदेनार्थभेदाः	३३	मात्वासेस्कारविधिः	४६	अनुदितहोमिनोगोपकालः	५१
संख्यास्वरूपम्	३८	अपरोक्षचित्परिणामम्	३३	अभावाभावाः	४६	होमेमुत्पत्तौगोपकालावाह	५१
आस्तनिर्णयः	३८	सादृश्यस्वरूपम्	३३-३४	अंशुलिभिर्विषयप्रकारः	४७	होमकालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	५१-५२
प्राणनामविचक्षणम्	३९	सायन्यायतुर्व्याहः	३३	विधानांतरम्	४७	अर्थाध्यानिनौहोमक्रमः	५२
दूरक-कुंभक-रेचकलक्षणम्	३९	आयन्यायः	३३	वायनीतर्पणम्	४७	मुसनिहोमोहोमविधानम्	५२
मान्वास्वरूपम्	३९	प्रणवन्त्यासः	३३	गायत्रीपुरस्करणम्	४७	अभिधमनसापानानि	५२
नासिकाधारणमुल्यः	४०	महाव्याहस्तिन्यासः	३३	पुरस्करणप्रयोगः	४८	होमद्रव्याणि	५२
प्रणवस्वरविचारः	४०	अक्षरन्यासः	३३	उपस्थानम्	४८	आहुतिमानम्	५२
लघ्वादिस्वरविचारः	४०	पदन्यासः	३३	अभिवादनम्	४९	आपत्कालेहोमप्रकारः	५२
लघ्वादीनादृषणः	४०	वादन्यासः	३३	नामविचारः	४९	समस्यहोमः	५२
न्यासविचारः	४०	अक्षरदेवताः	३३	उत्तरकृतम्	४९	पुनरापानप्रसंगाः	५२
संख्यायांजलद्रव्यविचारः	४०	मुद्राप्रकारः	३३	संख्यायाउपकालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	४९	अपानसत्तविच्छेदेप्रायश्चित्तम्	५२
मार्जनम्	४०	सायत्रीजपप्रकारः	३४	रात्रिप्रहरणैर्तेदित्वाहोमभ्यमुष्ठा	५०	भ्रामसीमाक्षक्षणम्	५२
मंत्राचमनम्	४१	जपस्थानानि	३४	ओपासनहोमनिर्णयः	५०	मन्त्राचारिणोऽक्षिकार्यम्	५२
नवाग्निसिद्धितीर्थमार्जनम्	४१	जपकालेऽद्वयोनियानि	३५	ओपासकहोमः	५०	अभिकार्यलोपेप्रायश्चित्तम्	५२
अपमर्षणम्	४१	सपमतामिषाभेदाः	३५	अन्यकर्तुंहोमेभिर्लेपः	५१	क्षुत्विजोदियमाः	५२
सूर्यार्पणम्	४१	जपमात्वाविचारः	३६	अनुदितहोमविधानम्	५१	मन्त्रिनामनमनस्यपठनं	५२

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
दिनद्वितीये देवपूजापर्वके वा	५४-७१	रमस्वलाया आजु रावा-शुद्धिः	५८	पितृगाथाया तर्पणप्रशंसा	६४	सध्याहसंध्या	७०	सध्याहसंध्या	७०
निलादानम्	...	आमल-हृदयानम्	५८	पितृगणकर्मोद्योगदेवस्य	६४	देवपूजा	७१	देवपूजा	७१
शुभवरत्नार्चनाः	...	अभ्यगस्तनम्	५९-६८	सप्तसविस्त्रो निर्णयः	६४	पूजापात्राणि	७१	पूजापात्राणि	७१
द्वितीययोगे देवार्चिदर्शनानि	...	सिन्धुक्षरलेन निक्षिप्तानि पिबिद्विनानि	५८	विधवाकर्तुं कृतर्पणम्	६५	पूजोपचारकर्मः	७१	पूजोपचारकर्मः	७१
चतुर्थयोगे सध्याहृदयानम्	...	उष्णोदकदानम्	५९	तर्पणदर्भः कर्पप्राद्याः	६५	देवप्रदोधनम्	७२	देवप्रदोधनम्	७२
सुदासाने निषिद्धदिनानि	...	मंत्रदानं बहुवर्षपरिमिते	५९	अंजलिर्सेव्या	६५	प्रतिमाविचारः	७२	प्रतिमाविचारः	७२
सौम्यज्ञानम्	...	विभूतिज्ञानम्	५९	प्रसन्नजिह्वं ग्राह्यः	६६	मधुपर्कमानम्	७३	मधुपर्कमानम्	७३
दोषावनोक्तं ज्ञानविधिः	...	ज्ञानप्रकारः कियत्सारे	६०	अंजलिना तर्पणनिर्णयः	६६	देवानां स्नानप्रकारः	७३	देवानां स्नानप्रकारः	७३
कालावनोक्तं ज्ञानविधिः	...	पंचमहायज्ञाः	६०	तर्पणे विभक्तिविचारः	६७	ताम्रप्रतिमायामपिगव्याचियेकः	७३	ताम्रप्रतिमायामपिगव्याचियेकः	७३
अभिलाषनपरिशिष्टोक्तं ज्ञानम्	...	तद्विपरितोषितरीयकश्रुती	६०	संबुध्यते न द्वितीयातेन वा तर्पणम्	६७	स्नानादिपुद्गल्यमानम्	७३	स्नानादिपुद्गल्यमानम्	७३
पानमस्मिन्नेकं ज्ञानविधिः	...	पंचयज्ञादरूपेण प्राप्यद्वितीयम्	६१	नामाह्वाने बौधायनः	६७	महानिषेकज्ञानमानम्	७३	महानिषेकज्ञानमानम्	७३
ज्ञानगताभेदाः	...	पंचमहायज्ञाधिकारिणः	६२	काण्डव्याख्ये तर्पणम्	६८	मायक्लादिमानम्	७३	मायक्लादिमानम्	७३
अनेकज्ञानानां युगपदासीन्यवस्था	...	तर्पणतिलप्रहणविचारः	६२	यमतर्पणे विक्षेपः	६८	वज्रारविचारः	७३	वज्रारविचारः	७३
ज्ञाननिमित्तानि	...	मन्त्रायां युगादीध	६३	भीष्मतर्पणम्	६८	यक्षकर्मः	७४	यक्षकर्मः	७४
अत्यजपरिगणनम्	...	कस्मिन्संस्तारैकस्मिन्तर्पणवर्ज्यम्	६३	मोक्षप्रयोगादितर्पणम्	६९	पुण्यापेक्षविचारः	७४	पुण्यापेक्षविचारः	७४
एकशतैकपात्राणां धातुलोपवेत्ते	...	भार्गवतसाधनम्-स्येन कर्मकार्यम्	६३	शास्त्रागततर्पणम्	६९	निषिद्धपुष्पाणि	७४	निषिद्धपुष्पाणि	७४
सृष्ट्यस्तुष्टिविचारः	...	सकुतजलेन तर्पणे विक्षेपः	६३	वस्त्रनिष्पीडनविचारः	७०	पर्युषितविचारः	७४	पर्युषितविचारः	७४
रात्रिखाने निषेधः	...								

[illegible]

विषयः	पत्र	विषयः	पत्र	विषयः	पत्र	विषयः	पत्र
त्याज्यादिल	१२	फलहारोणापिभदेव	१७	नित्यभ्रातृदेवसकालादिनियमः	१००	भोजनवात्राणि	१०३
द्वारयतीचक्रमाहारव्यम्	१२	फलमूलराक्षितिवि	१७	स्त्रीयहारेणापिभ्रातृभवति	१००	निषिद्धपात्राणि...	१०३
शाकप्राप्तोपप्राणा	१३	विश्वदेवेतिनिषिद्धद्रव्याणि...	१७	नोदीभ्रातृदोषरवर्ज्यानि...	१००	तिथिपरत्वेनपात्रविचारः	१०४
तोयमहणविचारः	१३	क्षारपरिणयम्	१७	नित्यभ्रातृविधिः	१०१	शुद्धरतुपत्रागळिनिषेधः	१०४
विश्वदेवः	१३	उत्तमहस्तेनहवनम्	१७	अन्नज्यकुत्साभि	१०१	भोजनैदिगादिनियमाः	१०४
विमर्षाविमर्षानादेशदेवविचार	१४	भूतयज्ञ	१७	नित्यभ्रातृदोषेप्रायश्चित्तम्	१०१	मंडलविचारः	१०४
विश्वदेवाहुतिमानम्	१४	पशुभाभ्यविचारः	१७	नित्यभ्रातृप्रयोगः	१०१	आसवापात्रस्थापनविचारः	१०४
विश्वदेवनामः	१५	विष्णुपुराणेऽन्येपिपल्लवः	१७	समुप्ययज्ञः	१०२	भोजनकालविचारः	१०५
आस्थादिताम्यनादित्वाभिनिमत्ता	१५	वह्निदेवासरारः	१७	अग्निप्रतीक्षा...	१०२	दिवामोजनद्वयविचारः	१०५
आन्ननित्यभ्रातृविचारः	१५	वह्निदूरकैमिद्येयः	१७	अग्निपूत्रार्पणम्	१०२	व्रतवर्चस्विणोर्हिर्भोजनम्	१०५
विश्वदेवभ्रातृवो वाकविचारः	१५	वाक्यलिः	१७	अग्निपूत्रार्पणः	१०२	द्राव्ययादौवर्ज्यानि	१०५
वाक-निष्पत्तिविचारः	१५	वह्निदूरकमेव...	१७	प्रास-अन्न-पुष्कलावाप्रयागम्	१०२	तिथिपरत्वेनभोजनविचारः	१०५
विश्वदेवेऽग्निनिर्णयः	१६	वह्निदूरकमेव...	१७	संन्यासिनेभिक्षादानप्रकार	१०३	उपवासैभ्रातृदोषावमहणम्	१०६
सार्तपात्रपदो विद्येयः	१६	वस्तुकरणम्	१७	गोप्राससमर्पणम्	१०३	मध्याभक्ष्यविचारः	१०६
अभ्राभ्रातृकुलाभ्यनुज्ञा	१६	वित्तयज्ञः	१७	भोजनविधिः	१०३	वर्ज्यान्नानाविचारः	१०६
प्रोषितेतिवैर्यदेवः	१६	नित्यभ्रातृम्	१७	पर्वदादौभोजनचंद्रेत	१०३	स्वमुत्तादभोजननिषेधः	१०६
हविष्याग्नि	१७	संध्याशिशुम्यदलनगोत्राण्यहू-	१७	भोजनशालायागाचमननिषेधः	१०३	निषिद्धभोजनेऽक्रुशिवपानोक्ताभिप्रायः	१०६
		इदरात्रावपि	१७			चित्तानि	१०६

शिरसाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
प्रादेशेऽपि गच्छाद्वयमिति ...	१०७	भान्नोऽपि गच्छाद्वयमिति ...	११०	आपोऽनविचारः ...	१११	विवाहेऽपि विद्यानायावन्निषेधः ...	११४
पुनर्निविद्यामिति ...	१०७	दिवाकस्तिष्ठतां नोदधिचवर्ज्यम् ...	११०	यात्रायत्नेन विद्येयः ...	११२	पंक्तिर्मेदावश्यकता ...	११४
प्रतर्कतत्त्वज्ञानादपि विद्यामिति ...	१०७	विद्येयत्वेन वज्र्यमिति ...	११०	भोजनकाले मोनविचारः ...	११२	उद्वेग्यादिशब्दप्रवण निषेधः ...	११४
विद्यायुधिष्ठिराख्यम् ...	१०७	वात्परत्वेन वज्र्यमिति ...	११०	आणहृत्तिष्ठन्नुल्लिखितः ...	११२	परद्वेऽपि शब्दप्रवण निषेधः ...	११४
केरादीदृशेषु विद्यापुत्रैस्तान्यम् ...	१०८	परिचयेणम् ...	११०	आणहृत्तिष्ठन्नुल्लिखितः ...	११२	भोजनकाले दोषानो विचारः ...	११५
विद्येयमेव विद्यापुत्रैस्तान्यम् ...	१०८	हस्तेनाऽपि विद्येयमीयानि ...	११०	वीर्याय नीय. आणहृत्तिष्ठन्नुल्लिखितः ...	११२	भोजने जठरार्थं पूरयेत् ...	११५
पञ्चान्वितविद्येयः ...	१०८	आयसपात्रनिषेधः ...	११०	भोजनविचारः ...	११२	भोजने निःशेषसर्वेषा. पदार्थाः ...	११५
वन्निमित्तिरन्यमिति ...	१०९	एकपक्षेऽपि विद्येयः ...	११०	दर्भपाणिर्न भुजित ...	११२	उत्तरापोऽनम् ...	११५
तात्कालादिमक्षणनिषेधः ...	१०९	परिचयेऽपि विद्येयः ...	११०	भोजनकाले निविद्यानि ...	११२	दत्तलोमोऽरणविचारः ...	११५
विद्वान्नातिदुलीयादीनि निषेधः ...	१०९	आपोऽनयाणां हृत्स्विति ...	१११	छादितार्थं मोदकादिनपुन. छादेत् ...	११२	कास्यपात्रेन गङ्गावत्स्यात् ...	११५
आज्यपात्रस्थं तत्र तावत्सर्वगर्ह्यम् ...	१०९	आपोऽनयाणां हृत्स्विति ...	१११	सद्युतभोजनप्रसङ्गा ...	११२	सोजनद्यालायात्तावन्निषेधः ...	११५
निविद्यम् ...	१०९	सत्त्वधन्यादिकलक्षणम् ...	१११	भोजने निविद्यस्याविति ...	११२	शनपदगमनम् ...	११५
शुनरसोऽपि विद्येयः ...	१०९	विद्यादुतिष्ठति विद्यादि ...	१११	प्रासक्षेपं योत शेषं चवर्ज्यम् ...	११२	सौम्यलक्षणविचारः ...	११६
विद्यायाऽपि विद्येयः ...	१०९	तत्र नम. खाहाकारादि विचारः ...	१११	भोजनकाले सप्तसर्वेतिर्नयः ...	११२	केवलपूरा मक्षणवर्ज्यम् ...	११६
आदिमगणः ...	१०९	धादे विद्यादुतिष्ठति निषेधः ...	१११	दक्षहृत्स्वान्वाऽपि विद्येयमेव लक्षणम् ...	११२	आदिनेर्तावृत्तादि विद्येयः ...	११६
अनिर्दिष्टगम्यादिबन्धम् ...	११०	विद्यादुतिष्ठति विद्येयः ...	१११	भोजने वैषम्यप्रमाणम् ...	११२	स्तिनोऽपि विद्येयम् ...	११६
संस्कारभोजननिषेधः ...	११०	वास्तुद्वारावश्यकता ...	१११	मांसयाष्टमोऽनविषेधः ...	११२	सायं चवर्ज्यविचारः ...	११६

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
आदमोक्तुः पार्श्वसंवादिपद्यः	११६	स्वादिनिपिदस्वत्तानि	...	११८	वस्तुतावपिजीसंयोगेकविदुश	११९	आसौ चेपवमहायशनिर्णयः	...	१२१
आदमुक्तोप्राप्यभिरप	११७	संयोगेनिपिदस्वत्तानि	...	११८	मन्याः प्रियः	...	आसौ चेदक्षदेवविचारः	...	१२१
सार्धैश्वर्यविचारः	११७	सम्यक्त्वदिनानि	...	११८	अवस्थाः द्वयः	...	आसौ चिनोदीक्षाश्रीतयोर्विचारः	...	१२१
राज्येऽप्रममयागेकावोपि	११७	पक्षोपिच्युत्संस्थादीवि	...	११८	सर्भिनीपतिवज्यानि	...	अद्विजादीक्षितानानाशोच्यम्	...	१२१
प्रायनविचारः	११७	निपिदस्वत्तानि	...	११८	सुप्रतयोगयोगः	...	श्रीसेविदीयः	...	१२२
पद्मादीरसीप्रायनयोग्या	११७	कृतुवितनियमः	...	११९	मार्गप्रसाधा	...	श्रीजनीतरंस्तव्या कर्तव्ये	...	१२२
प्रायनैश्वर्यविचारः	११७	आपदिप्यस्वत्तानि	...	११९	दुःस्वप्नशान्तिः	...	एकादशाहंप्रातः संप्र्यास्मृतकियत्	...	१२२
शापपण्डितोदितेत्वाप्यानि	११७	संयोगोत्तरंशोवविचारः	...	११९	आतीचेकार्यकार्यनिर्णयः	...	प्रयोगसंहारः	...	१२२
छायेनेत्राप्यम्	११७/११८	आमदेमयाद्यादीनधादित्यथाः	...	११९	अद्वयस्याहोमस्येनिर्णयः	...			

॥ इत्याधारतमसेविषयापुनरुक्तमणिः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदपुराणायनमः ॥ मंगलाचरणम् । सिंदूरारुणगण्डेदंविघ्नौघतिमिरमार्तडम् । नृत्यच्छुंडादंडंसिद्धीशंगणपति
 वंदे ॥ १ ॥ सतिमिरजगदुदयोतद्युग्मर्णेशांकुरःश्रीमत् । तत्रयतिरामनाभरजनिचराणांविभेदनधाम ॥ २ ॥ नारायणंराजभिरर्चितांघ्रिनमा
 यिहूंसीवयदीयकीर्तिः । तेजोतरात्तन्महसांविदेदंस्वस्यापिकीर्त्यतरतस्तभाह ॥ ३ ॥ विद्याप्रघोतनोदयोतत्सघोतीकृतवादिनम् । पितरं
 रामकृष्णाख्यंयदेक्षेद्दमरान्वितम् ॥ ४ ॥ स्वर्गोमग्निनिवेशादुभयाप्राप्तासुमासमाख्यातः । धुनदीनिर्मलचिन्तामातरमेकांसतीसदावंदे ॥ ५ ॥
 येनोष्णतास्वस्फुलप्रतिष्ठाभहावराहेणमहीवतोयात् । गंगेवविद्याभिससारयस्मादिवाकरंनौमितमग्राज्याम् ॥ ६ ॥ अधीत्यलक्ष्मणाख्येनकम
 लाकरसोदरात् । आचाररत्नसुधियाययामतिवितन्यते ॥ ७ ॥ तत्रपरिभाषा ॥ तत्रविधिरूपजाचारेशुचित्यमधिकारितावच्छे
 दकम्—सदाकुर्याद्वर्मकार्यमापयमिशुचिर्नर इतिटोडरानंदेसप्तपर्यिस्मृतैः । श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुल्यादशुचिःक्वचिदितिप्रयोगपारि
 जातेभृगुरेतेष्व । अतएवअत्रिकांडमंडनः—पतितोनेवकुर्वीतशास्त्रीयंकर्मकिंचन । अद्विजेष्वेवयोधर्मोधर्मःसाधारणोऽपिवा । सत्यंवक्त
 व्यमित्यादिःपतितोऽपिसमाचरेत् । नन्वेवंपतितस्यज्ञानसंध्यादिनस्यात् । स्यात् । सचतेयूदकोपस्पर्शाशुद्ध्येदितिगौतमोक्तेः पतितस्य
 स्नानांगमंप्राप्तिः सांगाधिकारन्यायात् । नचमंत्राहीनंस्नानम् । तद्राहित्यविध्यमावात् । अतएवाशौचेपिसमंत्रकंस्नानंभोजनंचभवतीत्युक्तं स्मृ
 त्यर्थेसारे । शुचिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यसर्वकर्मसाधारण्याच्छौचार्यसंध्याप्राप्तिः । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनहःसर्वकर्मस्वितिस्मृतैः । अत्रसं
 ध्यापदंसर्वसंध्यापरमविशेषादिति विज्ञानेश्वरः । नचद्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमितिवचनात्रसंध्येतियुक्तम् । पतितस्यव्रतोपदेशात्तदंगत्वे
 नैवसंध्यादिप्राप्तेः । वचनंत्विज्याध्ययनादिनिवृत्त्यर्थमिति विज्ञानेश्वरः । तेनव्रतारंयात्राकूपतितावस्थायानां संध्यादि नेतिसिद्धम् । त्रिकांडमं
 डनः—पतितोऽपिमिपिपिद्वानांवर्जनेऽधिकृतोभवेदिति । केचित्तु—यदीक्षितसवायोरुद्धृतं सर्वनिरर्थकमिति पाद्मात्कार्तिकमाहात्म्या

दग्गमदीक्षाप्यधिकारिनिशेषणमित्याहुः । तन्न । उपक्रमानुरोधेनतस्यकार्तिकं व्रतमात्रपरत्वात् । अनर्थकंपरमपुरुषार्थसाधनं नैत्याचारचरं
 द्रोदयः । शक्तिधाधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽन्येनकारणीयं पाठन्यायात् ।—यथाकथंचित्तित्यानिशत्तयवस्थानुरूपतः । येनकेनापिका
 योपिनैयनित्यानिलोपयेदिति माधवीयेचौधायनोक्तेऽत्र । यथाकथंचित्तिकचिदंगहीनेनापीत्यर्थः । येनकेनापि स्वतः परतोवेत्यर्थः । नित्या
 नीतिनैमित्तिकप्रारब्धकाम्योपलक्षणम् । नैतिकस्याप्यकरणेप्रत्यवायात् । समासेऽशास्त्रार्थेनप्रारब्धकाम्यं नित्यायतइतिन्यायाच्च । यत्तु—का
 म्येप्रतिनिधिनोस्तिनित्येनैमित्तिकेचसइति तदनारब्धकाम्यपरम् । अन्येनाप्यसंभवेनदोषः । अत्यंतारोग्युक्तंगराजचौरभयादिषु । गुर्वभिदेवकृत्ये
 पुनित्यद्दानौनपभागितिमाधवीयेचौचागमात् । अत्रनित्यपदेनप्रारब्धकाम्यग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहेणैवसिद्धावातिदेशिकनित्यग्रहे
 मानाभावात् । शौचिस्नानादीचनप्रतिनिधिः । अन्यश्चोचैनान्यस्याप्रायत्यानपगमात् । मंत्रस्नानादिविविधवैयर्थ्यापत्तेः । उपवासोऽप्यधिका
 रिनिशेषणम् । स्नानंसंन्यातर्पणादिजपहोमामरार्चनम् । उपवासवताकार्यसायंसंध्याहुतीर्विनेतिबारहात् । उपवासवताऽनभ्रतेत्यर्थः । उप
 वासोऽनशनम् । अनुवादोयम्—सायंप्रातर्द्विजातीनां उपास्यपथिमांसंध्यामित्यादिनेवसिद्धेरितिकेचित् । तन्न । इहवचनाभावेकर्मवैगुण्या
 नापत्तेः । सायंसंध्याहुत्योःपौर्वाहिकस्यच भोजनोत्तरपूर्वकालत्वसिद्धावपिमाध्याह्निकादेरनभ्रदधिकारित्वासिद्धेः । इक्षुरापःफलंमूलंतांबू
 लंपषधीपथम् । भक्षयित्वापि कर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रिया इतिचतुर्थिशक्तिमतेस्मृत्यर्थेसारं चेक्ष्वादिपरिगणनानुपपत्तेः । नचायम
 पूर्वनिधिः । रागतःप्राप्तेः । नापिभक्षयित्वैवेतिनियमः । अपिशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । इक्ष्वादिभक्षणोत्तरमनाचभ्यापिक्रियाः कार्याइतिस्मृतिरल्ल
 घट्नी । तन्न—आचांतःकर्मशुद्धः स्यात्तांबूलौपजग्विषकृदितिचिष्णूक्तिविरोधात् । अनाचम्येत्यध्याह्नारप्रसंगाच्च । तस्मादशक्तंप्रत्येतदपि
 शुन्ददितियुक्तम् । अस्नाताक्षीमलंभुंकेजपीपूयश्शोणितम् । अहुताक्षीकृमीन्मुहूबदत्वाविद्विभोजनः । अजपीअदत्वेत्यत्राशीत्यनुपपद्यते ।

कान्तिरूपुराणे—चलस्यापिनरश्रेष्ठप्राशनान्द्रपनाद्धे । नित्यक्रियानिवर्ततकाम्यनैमित्तिकैःसह । शिवपुराणे—उपवासयुतःकर्मशिव
 त्तादिकंनरत् । ग्रातमप्यधिकारिविशेषणम्—यातोऽधिकारीभवतिदेवेष्व्येचकर्मणि । पवित्राणां तथाजप्येदानेचविधिशित इतिवर्धमान
 परिभाषायां पिप्प्लोक्तम् । पवित्रं पुनर्तेभ्यः पवित्रमुच्यत इति निरुक्तात् । अस्मात्त्वानाचरेत्कर्मचपहोमादिकंचनेतिदक्षोक्तेस्तथा । आग्नेये-
 ग्रानानामपिगर्भेपांशस्तेनचमानवः । कर्तुमर्हत्तिकर्माणिधिविचत्सर्वदाद्रिजः । मार्कण्डेये—शिरःस्नातस्तु कुर्वीतदैवंपितृभयमपिवा । आ
 ग्ने—अग्निरस्मैभवेत्प्राशनं ग्राह्यतु कर्मिणाम् । तथा—असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशुच्यया घपेक्षया । मंत्रस्नानादयः पंच एक इच्छंति सूरयः ।
 आग्नेयगाममागमिमांजनं देहि कं विदुः । उपवीतित्वं च शिखत्वं चाधिकारिविशेषणम् ।—सदोपवीतिना भाव्यं सदा यद्वशिखेन च । विशिखो
 द्युपवीन भयत्करोति न तत्कृतमिति कात्यायनोक्तेः ॥ ॥ उपवीतिं क्रिया—नवसूत्रं संस्थानविशेषश्च । तत्राद्यं शूद्रस्य नेत्युक्तं स्मिताक्षरा
 याम् । अत्यं शूद्रस्यापि भवति । उपवीतिना कर्मकर्तव्यमित्यस्यापि सर्वकर्मेशोपत्तेन शूद्रस्याप्यद्वयार्थकर्मणुपवीतावश्यंभावात् । यशुशूद्रं प्र
 कृत्य—न श्रुतीनोपनीतीस्त्रात्रोबोत्संस्कृतांगिरमिति पाश्चांतदसंश्रुद्रपरमकर्मकालपरं न वसुत्रपरं वा । उपवीतापुत्तरीयवक्षेणापीति पारिजा
 तं रूपं तन् । विश्वामित्रः—यज्ञोपवीतेद्वेयार्थेऽथोत्तेस्मार्तेचकर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थवत्स्वाभावेतदिव्यते । तृतीयमुत्तरीयार्थमित्येताव
 तेनानुरूपत्वेमिदं यग्याभावादित्युक्तिरुत्तरीयाभावावनुकल्पत्वाद्वा । तेन तृतीये धृतोत्तरीयलोभेतदपि धार्यमिति केचित् । तत्र । एकस्यैव कदा
 विदुः रूपं तेषां प्राप्येच निरोधात् । वयं तुत्तरीयस्य सर्वकर्मार्थत्वात्प्रतिकर्मधारणानुपपत्तेश्च तदुपवीतवत्सर्वार्थसंकुदेव धार्यम् । एवं तृतीयोप
 वीतमपि तदंगीकारेण कर्मविशेषपारंभोचं सुद्वयोत्तरीयलोभेपिनतद्ब्रह्मः । पाठन्यायात् । न च तृतीयत्वाभावात्पत्तिः । सर्वार्थत्वेन धृतत्वात् उत्तरीय

दागमदीक्षाव्यधिकारिविशेषणमित्याहुः । तत्र । उपक्रमानुरोधेनतत्सकार्तिकप्रतमात्रपरत्वात् । अनर्थकपरमपुरुषार्थसाधनेनत्याचारच
 द्रोदयः । शक्तिश्रधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽन्यनकारणीय पाष्ठन्यायात् ।—यथाकथंचित्त्रित्यानिशस्तयवस्थानुरूपत । येनकेनापिका
 र्याणिनवनित्यानिलोपयेदिति माधवीयेयौघायनोक्तेश्च । यथाकथंचित्किंचिदगहीनेनापीत्यर्थ । येनकेनापि स्वत परतोवेत्यर्थ । नित्या
 यत्सु—का

आपमन्तवः—मृनिवायुप्लामस्येति । हेमाद्रौ भरद्राजः—दक्षिणवाहुबुल्यवामस्कंधेनिवेशितम् । यज्ञोपवीतमित्युक्तंदैवकार्येषु श्रुते । कंठारक्षिणचैवप्रश्नसूत्रं यदाभवेत् । तद्विधीतमिति स्यात्तत्संक्रमणमानुषे । उल्लिखेवामवाहौतुदक्षिणस्कंधमाश्रितम् । प्राचीनावीतमित्युक्तांतास्त्रिभ्योऽयम् । गुरुण्यमदीयेऽग्निः—अपितर्पणचंडालमापणेशववाहने । विष्णुत्रोत्सर्वनेक्षीणारतिसंगेनिवीतयः । देवलः—मरुगोद्धरणरास्यग्रायब्रितीयेद्विजः । आशार्क—मंत्रन्यस्तोपवीतयज्ञोद्धरेत्तत्कदाचन । मोहाद्विजस्तदुल्लपुनमंत्रेणधारयेत् । हेमाद्रौभृगुः—मंत्रपूतंस्वितं तार्यैरसमाप्यज्ञोपवीतकम् । नोत्तारयेत्ततः प्राज्ञोयद्व्येच्छेय आत्मनः । देहस्यमेवतत्क्षालयमुत्तार्यनकदाचन । कुरुष्णा मदीयेऽग्नारचं द्रौदगेचभृगुः—चैत्रौमैत्रः कठः कण्वश्चरकोवाजसेनकः । कंठादुत्तार्यसूत्रं तु कुर्याद्विक्षालनं द्विजः । यद्वृचः सामगधैवयथा न्योयातुपन्नाया । कंठादुत्तार्यसूत्रं तु पुनः संस्कारमर्हति । अन्यंगेचोदधिक्षालनेमातापित्रोः क्षयेहनि । कंठादुत्तार्यसूत्रं तु कुर्याद्विक्षालनं द्विजः । आश्वत्थोऽकेयमः—श्राद्धेभावनकालेचैतलाभ्यंगदिकर्मणि । अन्नकायाद्वह्निः कुर्यान्नान्यत्रेत्यग्रयीन्यनुः । अपराके—उपानहौ च वासश्च घृतमन्यैर्नभारयेत् । उपनीतमलंकारच्छत्रं करमेवच । दोडरानंदेगौतमः—उपानहस्तेतु कृत्तनिर्पेजने आपदियार्थेति । मनुः—मेखलामजिनंदंडमुपवीतंचनित्यशः । जप्सुप्रास्यपिनश्चनिगृहीतान्यानिमंत्रतः । हारीतः—मनोव्रतपतीमिश्रतस्त्राज्याहुतीर्हुत्वापुनर्यथाश्रयप्रतीयादिति । ययायश्रतीयात् उपनयनोक्तमार्गेणसमंशकंधारयेदित्यर्थः ॥ ॥ स्कंधाचरोहणेप्रायश्चित्तमुक्तंभृगुणाधर्मप्रकाशे—स्कंधाचरोहणेयज्ञसूत्रेऽग्निः प्राणमंयमः । यद्वृक्षंरगतेतस्मिन्द्विपदंभणियंधके । वामहस्तव्यतीतेतुतस्यवत्त्वाधारयेन्नवम् । तस्माद्यज्ञोपवीतस्यचलनंनकदाचनेतिप्रायश्चित्तंगर्होपवीतनाशे ॥ ॥ कात्यायनवाक्येपूर्वाधेपुरुषार्थः शिखाबंधउक्तः । उत्तार्येतस्यकर्मार्थतोक्ता । प्रायश्चित्तद्वयार्थमनृतवदनवर्जनवतनुशिखायपद्वयउपवीतेऽपिभेदापत्तेरित्युक्तंप्रयोगरेलेपितामहचरणैः । चर्धमानोप्येवम् । एतेनप्रतिकर्मशिखाबंधोऽपास्तः । या

तुयानन्तलेशिखामपेक्ति सदैवान्मुक्तशिखस्यशिखाबंधार्थनसुतीमपिशिखांमुक्त्वापुनर्बंधनीयेत्येतदर्थमित्याचारादर्शः । शूद्रस्यत्वनिय-
ताः केशेषेपइतिवसिष्ठोक्तेः शिखाविकल्पः । सचसदसच्छूद्रविषयत्वेनव्यवस्थितइतिशिखाबंधेपिविकल्पइतिशूद्राचारशिरोमणिः ।
कौशुचांतुर्कर्मफालेशूद्रस्यनशिखामंधनियमइत्युक्तम् । सर्वेषांशिरसिकचित्केशसत्येतवैवशिखाबंधः । सशिखवपनेनखल्वाटत्वादिनावासर्वथा
कशामोचकौशीशिसाम्रप्रधियुतादक्षिणकर्णस्थायेतिविचोदासः । तथाचाचारचंद्रोदयेकाठकगृह्ये—अधचेष्टमादान्नशिखास्यात्त
दाकौशीशिसाम्रप्रधियुतादक्षिणकर्णेनिदध्यादिति । शिखाभिन्नकेशानामपिकर्मकालेषधः । मुक्तकेशैर्नकर्तव्यंप्रेतत्वानंविनाकचित् । त्वाने
दानपहोममुक्तकेशोनकारयेदितिदृष्ट्वाचसिष्ठोक्तेः । नचपूर्वाधेप्रेतत्वानान्यत्वानएवमुक्तकेशनिषेधः । उत्तरार्धेत्वानपदवैयर्थ्यपित्तेः । त्वाने
तदनुयादेदानादीतद्विषयैर्वैरूप्यापत्तेः उत्तरार्धेएवसर्वत्रतन्निषेधेवाक्यभेदापत्तेः पूर्वाधेवैयर्थ्यापत्तेश्च । नचंप्रेतत्वानपद्युदासार्थपूर्वार्ध । आद्यपाद
वैयर्थ्यापत्तेः । तेनोत्तरार्धेकवाक्यतया प्रेतत्वानान्यकर्ममानेमुक्तकेशनिषेधः । नचोत्तरार्धवैयर्थ्यम् । सर्वकर्मप्राप्त्यर्थत्वात् । नचकेशपदशिखा
परम् । लक्षणायामानाभावात् । मुक्तकेशइत्यनापितथापत्तेश्च ॥ उत्तरीयमप्यधिकारिविशेषणम् । सोत्तरीयस्ततःकुर्यात्सर्वकर्मणि
भारतिइतिब्रह्मांडात् । यत्तु—कर्तव्यमुत्तरंवासःपचस्वेतेपुर्कर्मसु । स्वाध्यायोत्सर्गदानेषुभोजनाचमनेत्येतिबौधायनोक्तौपंचग्रहणान
र्थेनयप्रसंगान्नसर्वस्वसद्वयनियमइति । तन्न । सर्वत्वस्थानुपसहार्यत्वात् । अतःसर्वश्रवणद्वयनियमइतिमाधवः ॥ आचमनमप्यधि-
कारिविशेषणम् । देवार्चनादिकार्योणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वतिसम्यगाचम्यप्रयतोपिसदाद्विजइतिमाकंडेयात् । यःक्रियाकुरुतेमोहाद
नाचम्येदनास्तिकः । भवतिद्विवृथातस्याक्रिया-सर्वानसशयइतिवर्धमानपरिभाषायांवायुपुराणाच्च ॥ प्राणायामोपि—प्राणानाय
म्यकुर्वीतसर्वकर्मणिसयतइतिष्टुद्धमनूक्तेः । प्रयोगपरिजातेसंग्रहे—देवार्चनेजपेहोमेसच्ययोःआद्धकर्मणि । योगेदानेव्रतेत्वानेप्र

नायामारयण्यः । प्रणयोनौ—प्रियाप्रस्तुप्रयोक्तव्यः क्रमार्थमेतुसर्वतइतिस्तुतेः । सर्वतइतिसावैविभक्तिकस्तसिः । अर्णोऽकृत्यकृतसर्वभवेत्सि
 दिताररुगिनिशान्तिधेमाद्रौयोगियाज्ञवल्क्योक्तञ्च ॥ ॥ विदत्तापि—गच्छविद्वान्विदितोस्तिहि विदुषएवकर्मण्यधिकारात् ॥
 ॥ आर्णच्छेदोदेवतंचत्रिनियोगमथैवच । ब्राह्मणेनप्रयत्नेनवेदितव्यंविपश्चिता । अविदित्वातुयःकुर्याद्याजनाध्यापनंजपम् । होममंतर्जलादीनि
 तस्मात्परुलंभेयदितितनैवतदुक्तेषु—मंत्रार्थज्ञोऽजपन्जप्यं कुर्वन्नध्ययनं द्विजः । स्वर्गलोकमयाप्रोतिनरकंतुविपर्ययेइतिप्रयोगपारिजातेव्या
 मोक्तः । अविदित्वागुनिच्छेदोदेवतंयोगमेवच । योऽध्यापयेद्यज्ञेद्वापिपीयान्प्रायतोद्विहसः । ब्राह्मणविनियोगचच्छेदोऽर्पचदैवतम् । अज्ञात्वा
 नंगयोगेनसतःफलमधुतइतिचंद्रिकापांन्यासोक्तञ्च । अयमेवऋष्यादिस्मरणक्रमः । यच्चुस्वर्वागुक्रमेऋषिदैवतच्छेदांस्तुक्रमिव्या
 मोनयेतगजानगृतेश्रीतस्मार्तक्रमप्रसिद्धिरिति तदवैदिपरम् । अथऋग्वेदाम्नायेशाकलकइत्युपक्रमात् । कृष्णभट्टीयेसंग्रहे—नचस्मरे
 दपिच्छेदःश्राद्धेपैतानिक्लेशयते । ब्राह्मणेनैवतर्हि यज्ञतर्पणकर्मणिइति ॥ ॥ कटिस्तुत्रंगृहस्थेनधार्यम् । कौपीनंकटिसूत्रंचब्रह्मचारीतुधारयेदिति
 परमोक्तस्तस्य सर्वेषांनैतदत्रिषीतिगौतमीयेगृहस्थादावतिदेशात् । गृहस्थस्यकौपीननिषेधानुपपत्तेश्चेति केचित् । तन्न । यत्किंचित्कुरुतेषु
 र्गर्भैर्दिकृतायातांशिरुम् । कटिर्नपेनसंयुक्तंसर्वतन्निष्कलंभयेत् । रौप्यंक्षणीसकैर्मपट्टसूत्रकृतंतथा । वर्जयेत्कर्मकालेषुकार्थीविप्रोविशेषत इति सं
 स्कारप्रयोगपारिजातेनगृहस्थभर्मेष्ट्याश्वलायनोक्तः । कटिबंधःकटिसूत्रबंधः । प्रकरणाद्गृहस्थस्यैवार्थनिषेधः । कर्मकालप्रहावकर्मकाले
 ननिषेधः । रीध्यादेरेयनिषेधेऽन्ताद्यष्टार्थत्वापत्तेरीर्णादेरिषिनिषेधः । शुती नम्लेच्छित्तयैनापमाणितवैम्लेच्छोहवाण्ययदपशब्दइतितत्कर्मकालपरम् ।
 पर्याप्तमार्थानामऋषयोचगृबुस्तेष्वर्वाणस्तर्वाणइतिप्रयोक्तव्येयद्वा नस्तद्वा नइतिप्रयुजतेयाज्ञेपुनःकर्मणिनापभापंतइतिश्रुतेरिति केचित् । अन्ये
 तु तेगुरादेलयोदेलयइतिवदंतःपरावभृगुरित्यकर्मकालेपिदोषशुतेरकर्मकालेप्यपभाणेदोषइत्याहुः । पृथ्वीचंद्रोदयेनारदः—आसनेनशयने

दानेपादुरुदंतपावने । पलाशाश्चर्यकौवर्ज्यौसर्वकुत्सितकर्मसु ॥ ॥ विष्णुः—संकल्प्यचयथाकुर्यात्स्नानदानम्रतादिकम् । अन्यथापुण्य
 कर्मणिनिष्कृतानिभवतिवै । यथा यथावदित्यर्थः । पुण्येत्युक्तेः शौचगोजनदौघ्नाथै नसंकल्पः । कालहेमाद्रावादित्यपुराणेकलिबल्य
 प्रकरणे—प्रतिमाभ्यर्चनार्थायसंकल्पश्चसधर्मकः । वर्ज्यइत्यर्थः । हारीतः—स्मरेत्सर्वत्रकर्मदौषाद्रसंवत्सरसदा । गगः—तिथिनक्षत्र
 धारादिसाधनपुण्यपापयोः । प्रयोगदीपिकायाम्—मासपक्षतिथीनांचनिमित्तानांचसर्वशः । उल्लेखनमकुर्वणो नतसफलमाप्नुयात् ।
 निमित्तपदंमासादिपदविशेषणमितिमेथिलाः । तन्न । सक्रमादिनिमित्तानुल्लेखनापत्तेः । गोपालसिद्धांतस्तु—निमित्तपदंमासादिविशेषे
 षणमनिमित्तमासापदुल्लेखार्थं । चकाराद्ब्रह्मणादिग्रहः । यद्वा चःउक्तसमुच्चये । निमित्तपदेननिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहइत्याहुः । तदपिन । चद्वयेनवि
 शेपणत्वाप्रतीतेः । सर्वशइत्यनेनैवनिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहाच्च । एवं च प्रथम्यासादिग्रहोऽनिमित्ताथर्थावामासादिशब्दोल्लेखपरोक्ता । द्यतीपाताद्य
 नेकनिमित्तपातेकसाचिदुल्लेखेनान्निमित्तलानादिपुनःकार्यमितिहेमाद्रिः । उक्तं च—उद्देशेनहितादर्थ्यविविच्यइति तिथेरौदयिक्याउल्लेखः ।
 यातिथिममनुप्राप्यउपर्ययातिमांस्तरः । सातिथिःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मस्तिवचनात् । प्रतोपवासस्नानादौघटिकैकापियामवेत् । उदयेसा
 निधिर्ग्राह्यानिपरीतातुरैतृकइत्यपराकं भविष्यार्थेति केचित् । अन्येतु—कर्मणोयस्यःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः । तयाकर्मणि कुर्वी
 तद्वासवृद्धीनकारणमितिवाक्याश्रित्यस्नानकालेवर्तमानतिथेरुल्लेखः । पूर्ववाक्यंतुद्वितीयादियुक्तप्रतिपद्धतादौद्वितीयादावपिप्रतिपदाद्युल्लेखपरं
 वा दिनद्वयेकर्मकालव्याप्त्यभवेउदयस्यतिथेःसंपूर्णतापरवेत्याहुः ॥ ॥ नित्यकर्मणापुण्यत्तदुरितक्षयार्थत्वमितिकेचित् । भद्रसोमेश्वरस्तु
 सर्वोपाचक्ष्येऽन्यानर्थक्यात्कस्यचिरक्षयेनिनिगमकाभावात्तेषांप्रत्यवायपरिहारार्थत्वमाह । प्रयोगपारिजातस्तु—ब्रह्मण्याधायकर्मणिनिः
 मंगः कामवर्जितः । प्रसन्नैवैवमनसार्कुर्यात्तत्त्वदमित्तिचंद्रिकायांकौर्मोद्ब्रह्माण्डाणिबुद्ध्यानिस्त्वकर्मोणिनिकार्योणीत्याह । ब्रह्मण्याधानं ब्रह्मार्पण

भित्तिचन्द्रिका । कामवर्जितइत्युक्तेः काम्यपरतासात्तदपितत्रैवोक्तम्—नाहं कर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैवकुस्तेसदा । एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्त
 त्वदर्शिमिः । प्रचेत्ताः—तावृलाम्यंजनं चैवकांस्त्रात्रेचभोजनम् । यतिश्चप्रस्र्वाचारीचविषवाचविवर्जयेत् ॥ ॥ पंचायतनसारेपद्
 त्रिचान्मते—स्नानतर्पणदानेपुताग्नेयव्यंनदुष्यति । होमेकार्येत्तादोहोपाकेचपरिवेषणे । अपरांर्कमरीचिः—निवस्यप्रक्ष्णतैलं तिलैस्त
 पणंभजनम् । ससम्पानैवकुर्वीतताम्रप्रात्रेचभोजनम् । भारते—श्लिभिश्चातयार्चचपितृणांचतिलोदकम् । ताम्रप्रात्रेणदातव्यमन्यथाल्प
 फलंभनेत् । आद्धेहेमाद्रौपैठीनसिः—लौहानांसीसकायसरीतिशोषाणिपात्राणिचेलयस्त्रियानि । ब्राह्मे—कृत्वाभूवपुरीयेचरथ्यामाक्रम्य
 वापुनः । पादप्रक्षालनं कुर्यात्साध्यायेभोजनेतथा ॥ ॥ श्राद्धपायनिः—दानमाचमनं होमंभोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादोनकुर्वीतस्वा
 ध्यायं पितृतर्पणम् । इदं सर्वकर्मोपलक्षणम् । प्रौढपादलक्षणं तैर्नैवोक्तम्—आसनारूढपादोवाजान्वोर्वांषयोस्तथा । कृतावसन्क्रियकोयश्च
 प्रौढपादः स उच्यते । पादोपरिपाददाता प्रौढपादइतिहरदस्तः । तत्र । नाक्रम्यपादं पादेननचष्यबहितौकरौ । जपेन्नप्रौढपादस्तुनप्रकाशकर-
 सदेतिस्मृतिरजाचल्यांपुनः प्रौढपादोक्तेः ॥ ॥ मदनरत्नेवर्धमानपरिभाषायांचबापवीये—दानं प्रतिग्रहोहोमोभोजनं बलिरे
 वच । सांगुष्ठेन सदाकार्यमसुरेभ्योऽन्यथामवेत् । अंगुलिसंगतांगुष्ठेनेतिहेमाद्रिः । यौधायनः—भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहि
 र्जातुनकार्याणि तद्वाचमनं स्मृतम् । उच्येतिनिर्वचये—क्षुतस्त्वलनञ्चमसुतृणामाधुःग्रहीयते । तदेतरेणकर्तव्योजीवपूर्वोऽंगुलिध्वनिः । मव
 नरत्नेचिष्णुपुराणे—जीवेति सुवतोभूयांजीवेभुक्तास्त्रवेपिच ॥ ॥ अपरांर्कं शोपापातपः—अजाविरेणुसंस्पर्शादायुलंक्ष्मीश्रहीयते । श्रका
 कोद्गुरोर्लोकसूक्तस्यमपक्षिणाम् । कृष्णमदीये—शूर्पवातो न साग्रांभुक्षानवशं यदेदकम् । मार्जनीरेणुके शंभुदिति पुण्यं पुराकृतम् । दिवाकृत

मिति कचित्साठः । पटोदकं पटस्फोटप्रेतकुंभोदकम् । स्मृतिसारे—अजारजः खरजस्तथासंभार्जनीरजः । दीपमंचकयोश्छायाहंति पुण्यं दि
काहृतम् ॥ ॥ हारीतः—समित्युण्यकुश्मादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् । शुद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्मकुर्वन्त्रजत्सघः । अत्रशुद्रानीतैः क्रयक्रीतै
रिति सामानाधिकरण्येन संप्रपञ्चः । अन्यथावेतनदोनेन क्रयत्वाविशेषादारामादेः स्वयमपि पुण्यादाहरणे दोषपत्तेः । कुशेवप्येवम् । अतो द्विजे
भ्यः कुशभयेन दोषः । स्वयमिति शक्तपरम् । तेनैव नियमसिद्धौ शुद्राहृतनिषेधानुपपत्तेः । तेन स्वाशक्तौ शिष्यपुत्राद्याहरणे व्यदोषः । आह्वये
मात्रे—जपे दोमेतथादाने स्वाध्याये पितृकर्मणि । तत्सर्वेन इयति क्षिप्रमूर्ध्वपुंङ्गुविनाकृतम् । स्कांदेकार्ति कम्माहारम्—अथैतेन तु वले
न नित्यानि मित्तिकीक्रियाम् । कुर्वन्फलं न चाशोति दत्तं भवति निष्फलम् । चंद्रिकायां यमः—अभ्युक्षेष्टुप्रयत्नेन प्रातराभ्युषितो गृहम् । मध्याह्ने
येवसायं च न चानस्युक्षितेयजेत् । तत्रैव प्रचेत्ताः—वैश्वानरेण यत्किंचित्कुस्ते प्रोक्षणं द्विजः । गंगातोयसंसर्गं प्रवदंति मनीषिणः । भारते—
सर्वगणियेर्पागांगेयैस्त्वयैः कार्याणि देहिनाम् । गांस्वक्त्वा मानवा विप्रदिवि तिष्ठंति तेजनाः । मार्कण्डेये—दीपमांडमयी छाया विभीतककुण्डजा ।
वर्जनीया सदा पुत्रयदि जीवितुमिच्छसि । अधो वक्ष्येण यो वायुं कुस्ते शिरसि द्विज । स्थालेन चर्मशूर्पाभ्यां सुकृतं तत्स्वनश्यति । भारते—रक्तमाल्यं
न पापसाच्छुद्धं धार्यतु पंडितैः । वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुलवयं प्रभो । रक्तशिरसि धार्यतु तथावानेयमित्यपि । कांचीयापियामालानसादुप्यतिक
हृषित् ॥ ॥ अग्निपुराणे—प्रचारेभ्युने चैव प्रस्तावे दत्तधावने । स्नाने भोजनकाले च यदसुभौ न संमाचरेत् । प्रचारः पुरीयोत्सर्गः । प्रस्वावो
भूतोत्सर्गः । अत्र विशेषो वक्ष्यते । नागदेवाहिं कंगिराः—संध्यो रूढयोज्ये भोजने दत्तधावने । पितृकार्ये च दैवे च स्नाने मूत्रपुरीषयोः ।
गुरूणां सनिधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एषु भौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाश्रोति मानवः । चंद्रोदये च योगीश्वरः—यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिपुण्यं

चन । व्याहरेद्व्यवमं चंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् । छंदोगपरिशिष्टे—यत्रदिङ्गियमोनस्याञ्जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्रदिशः प्रोक्ताः एद्रीसौ
 म्यपराजिता । तत्रैव—यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुं गन्तव्यम् । दक्षिणस्तत्रविज्ञेयः कर्मणां पारगः करः । मनुः—कुत्सिते वामहस्तः स्यादक्षिणः स्या
 द्गुत्सिते । छंदोगपरिशिष्टे—आसीन ऊर्ध्वः प्रहोवा नियमो यत्र नैष्ठिकः । तदासीनेन कर्तव्यं च प्रह्वेन तिष्ठता । आद्धदीपकलिकायां
 विष्णुः—दक्षिणामिमुखः कर्मचरो त्विष्यं यथाविधि । उत्तराभिमुखो देवमिति दिङ्गनियमः स्मृतः । पित्र्ये दक्षिणामुखत्वं बह्वृचेतरपरम् । तेषां
 पित्र्यपितृयज्ञप्रकरणे सर्वकर्माणि तां दिशमिति सूत्रे पित्र्ये बाभेयीमुखत्वे कर्तव्यम् । कात्यायनः—मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणका
 लेऽपि कर्तव्यं गौणेऽप्यत्रेदृशो भवेत् । त्रिकांडमंडनः—स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मणः । उत्तरप्रहान्नपूर्वकालस्य गौणत्वम् । तेन सम
 स्वपक्षहोमादाय लपद्वावद्यां च माध्याह्निकस्य चापकर्षे मप्रायश्चित्तम् । उत्तरकालावधिरुक्तो गृहहजारदीये—दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृता
 नि । यामिन्याः प्रथमं यामं यावत्कर्माणि कारयेत् । चंद्रोदये संग्रहे—रात्री प्रहरपर्यंतं दिवा कर्माणि कारयेत् । ब्रह्मयज्ञं च सौरं च वर्जयित्वा
 विशेषतः । रात्री ब्रह्मयज्ञं निषेधस्तीति रीयेतरपरः । तस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्ये देश इति तत्सद्भात् । नैत्तिरीयश्रुतौ रात्रावपि ब्रह्मयज्ञोक्ते
 थ । नित्यश्राद्धमपि रात्रीयेति वक्ष्यते । त्रिकांडमंडनः—यद्वागामिक्रिया मुख्यकालस्याप्यंतरालवत् । गौणकालत्वमिच्छंति केचित्प्राक्तन
 कर्मणि । इदं श्रौतपरम् । स्मृत्यर्थे सारं—सर्वत्र गौणकाले पुनर्कर्मोचोदितमाचरन् । प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत् ।—प्रायश्चि
 त्तमकृत्यानां गौणकाले समाचरेत् । अनयोः पक्षयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्थेति पारिजातः । रत्नावल्याम्—मुख्यकाले समाश्रित्य गौ
 णमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् । कालहेमाद्रौ स्कांदे—यदा भवति चाल्पा तु द्वादशी ह्यरुणोदये । उपः काले
 द्यं रुण्यात्प्रातर्माध्याह्निकंतदा । सर्वधर्मोदिकं कृत्वा द्वादशी साधयेत्तरः । यत्त्वत्त एवाब्दि कादिश्राद्धापकर्षो गीतके चित् । तत्र । तस्यापराह्णका

तन्निवन्नात् । धर्मपदस्य प्रातर्माध्याह्निकपदाभ्यामुपसंहाराच्च ॥ ॥ शान्तिहेमाद्रौ—तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वसूत्रं न विंशयेत् । वसिष्ठः—
 पारंपर्यागतो येन वेदेऽस्य रिद्वंद्वः । तच्छास्त्रं कर्मकुर्वीत तच्छाखाव्ययं तथा । वर्धमानपरिभाषायां—स्वशाखायः समुत्सृज्य परशाखा
 अयं द्विजः । कर्तुमिच्छति दुर्मोधा मोपेत तत्तस्य त्यक्तम् । शतातपः—सर्वश्रुत्युपसंहारादुक्तः श्रौतौ तथा विधिः । सर्वसृष्ट्युपसंहारात्स्मात्तौ प्युक्त
 म्त्वा विधिः । अस्मापवादरच्छंदोगपरिशिष्टे—यदुत्पत्त्या स्वष्टोक्तं यस्य कर्मप्रचोदितम् । तस्य तावति शाखायै कृते सर्वः कृतो भवेत् । अत्र
 कर्मोपात्मना घेव ननु धादा दीति स्मृतिर न्वावली—यसु स्वश्रुतेनोक्तं यच्च साक्षात्श्रुतं तत्परकीयमपि ग्राह्यम् । तथा च कर्मप्रदीपे—यन्नाम्ना
 तं स शारायां पारव्यमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । अपरार्कं प्येवम् । यत्त्वा शार्कं—अक्रियात्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः
 कर्मकारिणाम् । अक्रियाचरोक्ता चतृतीया चायथा क्रिया । प्रोक्ता परशाखोक्ता । तत्स्वरूपा विरुद्ध परशाखोक्तोक्तनियेषकम् । शक्तस्य सर्वसृष्ट्युप
 संहारः । अशक्तस्य स्वष्टोक्तमिति निष्कर्षः । आपस्तंबादीनां स्वसूत्रेऽनुक्तौ विशेषो यज्ञकांडे—आपस्तंबादिभिरपि स्वसूत्राभावतस्तथा ।
 योपायनोक्तं कर्तव्यमन्ययापतितो भवेत् । अग्निहोत्रादिकं च यच्छाखोक्तमाध्वर्यवंतदीये भवंगीकार्यम् । आधानयेन सूत्रेण तेनैवेज्यादिकाः क्रिया
 इति गृह्यपाश्वर्धोक्तेः । छंदोगपरिशिष्टे—प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथंचन । यतस्तदन्यथा भूतं तत एव समापयेत् । समासेयदि जा
 नीयान्मयैतदन्यथा कृतम् । तावदेव पुनः कुर्यान्न वृत्तिः सर्वकर्मणः । प्रधानस्या क्रियायां तु सांगतत्कियते पुनः । तदंगस्या क्रियायां तु नावृत्तिर्न च
 तत्क्रिया । अन्यया वैपरीत्येनेत्यर्थ इति हेमाद्रिः । तत्र । तदंगसेल्यग्रिमग्रंथविरोधात् । गुणक्रमानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वाच्च । अतस्तथा
 गम्यदर्शः । यत इति प्रयोगमर्थे गत्यागे प्रधानत्वात्तेतदारम्यांगावृत्तिप्रधानादिचकार्यमित्यर्थः । तावदेवेत्यंगपरम् । पुनस्त्यर्थे ।
 तदंगसेत्यंगो गपरम् । आवृत्तिः सांगप्रधानस्य तत्क्रियायां गानुष्ठानं । तेन सांगप्रधानां गस्यांगस्य चोपवीतित्वादेरकरणे न सांगप्रधानमवृत्तिर्नोपि

तन्मात्रकरणं किंतु विष्णुस्मरणादिकंप्रायश्चित्तमिति चर्धमानः । कल्पतरुरपि धानांगस्यैवाकरणे प्रायश्चित्तं त्वंगगाकरण इत्याह । अंगि
राः—मार्जनंतर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्द्वारिधारया । हारीतः—मार्जनाचर्चनवलिकर्मभोजनानि देवतीर्थे न कुर्यादिति । अपराकपैष्टीनसिः—आ
चमनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यादिति । आपस्तम्बः—देवागारे तथा श्राद्धे गवांगोष्ठे तथा च्वरे । संध्ययोश्च द्वयोः साधुसंगमे गुरुसंनिधौ । अथ
गारविद्याहोपुत्याध्याये भोजने तथा । उद्धरेत् क्षिणं पाहुं ग्राहणानां क्रियापथे । उद्धरेत् सव्यं से उत्तरीयं कृत्वा दक्षिण पाहुं उत्तरीयाद्बहिः कुर्यादित्यर्थः
इति व्रतश्रुमात्रिः । धौधायनः—नाभेरथसंस्पर्शकर्मयुक्तो विवर्जयेदिति । घृद्धपराशरः—प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् ।
जप्यानि च सुगुप्तानि ते पांफलमनंतकम् । योगियाज्ञचल्क्यः—स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव रासभं च रजस्वलां । जपकाले न भापेत् व्रतहोमादिकेषु च ।
श्रसापवादमाह सगय—एतेष्वेवावसक्ते तु यथागच्छेद्विजोत्तमः । अभिवाचततो विप्रयोगक्षेमं च कीर्तयेत् । कालहेमाद्रौ स्कांदे—अभ्यंगे
जलपिहाने दंतधावनमैथुने । जाते च नियने चैव तत्कालव्यापिनीतिथिः । भारते—प्रसाधनं च केशानां दंतधावनमजनम् । पूर्वोक्तैष्वकर्तव्यं
देवतानां च पूजनम् । तन्मैव—न तं न कुर्यात्सिध्याणि मुक्त्वा चैव प्रसाधनम् । पिर्यंतर्पणश्राद्धादि । संध्योपासनहानौ तु दिवा स्नानं विलुप्य च ।
होमं च नैत्यकं शुद्धे त्सावित्र्य ए स हसकृत् । द्वादशशतं दक्षिणे ति चेदष्टाधिकं सहस्रम् । यच्चुजमदग्निः—एकाहं समति क्रम्य प्रमादादकृतं यदि ।
अहोरात्रोपितः स्नात्वा गायत्र्या श्वासुतं जपेत् । द्विरात्रे द्विगुणं त्रिगुणं तथा । त्रिरात्रास्ततश्चैव शूद्र एव वसंशयः । इति तदेकदिनसाध्या
द्विफलोपेक्षेयम् । तथा—नित्ययज्ञालये चैव वैश्वदेवद्वयसच । भोजने पतितान्नस्य च स्वैश्चानरो भवेत् । उज्ज्वलायाम्—दिवोदितानां नि
त्नानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् । (गृहिणां कर्तव्यानि) मार्कंडेयः—उदुंबरे वसेन्नित्यं भवानी सर्व

देरता । ततः मायत्वं हंपूज्यांगं थपुष्पाक्षतादिभिः । अशून्यादेहलीकार्याश्रातः काले विशेषतः । यस्य शून्या भवेत्सा तु शून्यं तस्य कुलं भवेत् । पाद-
म्यराशेन न प्रक्षमपूज्यचलघनम् । कुर्वत्तरकमाश्रोतितस्मात्तत्परिवर्जयेत् । प्रातः काले स्त्रिया कार्यगो गयेना तु लेपनम् । निशायाः प्रथमेयामेधान्य
मस्तरपादिकम् । कुस्नेया तु मोहेन वन्य्याजन्म निजन्मनि । अद्भुतस्वस्त्रिकांया तु क्रमे ल्लिप्तां च मेदिनीम् । तस्यास्त्रीणि विनश्यंति वित्तमायुष्यश
न्ना । मार्जनी शुक्तिं शंखं विहृषदचोपलतथा । नान्मेदमिणा जातु पुनर्दारधनक्षयात् । उलूखलं च मुसलं तथा चैव घट्टकम् । पाद-रुमणात्पा
पीयातामुपादुत्तमांगतिम् ॥ ॥ मदनरत्ने च सिष्ठः—नामिन्नास्त्रणां तरेव्येवयास्त्राभ्योर्नैव्राह्मणयोर्न शुशिक्षिभ्ययोः अनुज्ञया व्यवेयादिति ।
अंगिराः—दपत्योर्विप्रयोरदयोर्विश्रादयोर्गोद्विजातिषु । अतरेयदिगच्छेत्तु विप्रश्चाद्रायणं वरेत् । एतत्कामतोऽलं ताभ्यासे । सङ्कत्स्वेत्वेकदि
ना भोजनमिति गूलपाणिः । आपस्तम्बः—अध्यगरे गवांगोष्ठे ब्राह्मणानां च सनिधौ । आहारैरप्यकाले च पादुके परिवर्जयेत् । आरुह्य पादुके
यस्तुष्टहात्परष्टहनजेत् । छेत्तव्यी चरणी तस्नान्योर्दंडोन्निधीयते । प्रयोगपारिजाते भृगुः—नैकवासानचद्वीपेनांतराले कदाचन । श्रुति
स्तुष्टुदितं कर्म न कुर्वीदशुचि क्वचित् । क्षीपे विशेषेऽपस्तेनैवोक्तः—वृषभैकसंतं यत्र गवांतिष्ठत्यसंयतम् । नतद्धर्महर्तृद्वीपमिति ब्रह्मविदो विदुः ।
चंद्रिकायां वैचलः—येषु देशेषु यतो ययाचयत्रैव मृत्तिका । येषु देशेषु यच्छौचधर्माचारश्च यादृशः । तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥

इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मज रामकृष्णभट्टसुत दिनकरभट्टात्मज लक्ष्मणभट्टकृता चाररत्ने परिभाषा ॥

अगस्तिके । [ब्राह्मसुहृर्ते लक्षणं] चंद्रो वये ब्राह्मे—ब्राह्मे सुहृर्ते लक्ष्याय चितयेदात्मनो हितम् । तल्लक्षणं तैवैस्कां दे—रजनी
प्रांतयामा पंचाशद्विंशत्येव उच्यते । चिष्णुपुराणे—रात्रेः पश्चिमयामस्य सुहृत्तौ यस्तुतीयकः । स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः स प्रचोदने ।

नं त्रिकायाम्—रात्रेस्तु पश्चिमोयामोमुहूर्तौ ब्राह्मण उच्यते । स्मृतिरत्रावल्याम्—ब्राह्मेमुहूर्तयानि द्वासाण्युपयक्षयकारिणी । तां करोति तु
 यो मोहात्सादकचन्द्रेण शुद्ध्यति । एतद्विपिद्वकर्मश्रान्तनिद्रापरम् । अन्यथातृक्तं बहुचकारिकायाम्—अविध्युक्तक्रियाश्रान्तमिति निद्राव
 शृंगतम् । अर्कोऽभ्युदेति चेदहःशेषस्थित्वासावगन्तः । उदितेयस्य ते विधेयग्निस्रतमुभीरविम् । उपतिष्ठेति विहितकर्मश्रान्तस्य नेव्यते ।
 ब्राह्ममुहूर्तोत्थानमावश्यकत्वार्यम् । अंगिराः—उत्थाय पश्चिमोयामेरात्रिवासः परित्यजेत् । प्रक्षाल्य हस्तपादास्यान्युपस्पृश्य हरिस्मरेत् ।
 चामनपुराणे—ब्राह्मेमुहूर्ते बुद्धे तस्मिन् देवचरानृपीन् । स्मृतिरशुचि त्वेऽपि । यदास्यादशुचिस्तस्मिन् ग्रन्थेरेदिति नारसिंहात् ।
 नाशुचिर्देवर्षिपितृणां मानिकीर्तयेदिति विष्णुभिन्नपरम् ॥ ॥ ब्राह्मे—उत्थाय मातपितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत् । आचार्यमथ विष्वांश्च
 भूमां चैकेन पाणिना । इदं सूक्तं कर्मके । अजाकर्णेन विदुषो भूर्वाणामेकपाणिनेति विष्णुः । श्रोत्रसमौ करौ कृत्वा पुनः संयुक्तेन करद्वयेनेति
 मन्त्रेन पारिजातः । अजावत्कर्णो वानम्येति वा । यत्तु—जन्मप्रभृतियत्किंचिद्भूतं धर्मसमाचरेत् । सर्वतन्निष्फलं तस्य एकहस्ताभिवादाना
 दिति मन्त्रेन पारिजातेव चर्चनं तद्रूपसंस्पृष्टपाणिपरम् ॥ ॥ अत्र प्रसन्नत्वं अभिवाद्यनिर्णयः । जन्मदग्निः—देवताप्रतिमाद्विद्वाय
 तिरद्विद्वद्भिर्दंडिनम् । नमस्कारं न कुर्वीच्छेदुपवासेन शुद्ध्यति । यतिग्रहणं मान्यमात्रपरमिति स्मृतिरत्रावल्याम् । यवीयसो मातुलादीन्नाभिवा
 दयेदित्याह गौतमः । अत्रिक्वश्च शुरपितृव्यमातुलानां प्रत्युत्थानमनभिवाद्याहितेति । बृहस्पतिः—अपयज्ञगणार्थं च समिष्टुष्यकुशानलात् ।
 उदपात्रार्थं भिक्षां वदंतं नाभिवादयेत् । नारदीये—तथास्नानं श्रुत्वा तत्तथा । विवादशीलमशुचिं शयानं नाभिवादयेत् । शास्ता
 तपः—पाखंडपतिं गार्हपत्यं महापातं किंनं शठम् । सोपानं कंकृतं भंचनाभिवादोत्कदाचन । यावंतं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा । उच्चारः

१ नाभिवाद्येदिति षोडशोऽध्यायः । नाभिवादो वेदित्यर्थः ।

पुरीयोत्सर्गः । भुञ्जानमाचक्षानार्हः (१) नास्तिकं नाभिवादयेत् । वर्मतंजृम्भमाणं चकुर्वतदंतधावनम् । अम्यक्तशिरसंचैव स्वातंतैर्नैवाभिवादयेत् ।
 गुरुपानि कमनाज्जातमशक्तं रिपुमातुरम् । योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठनाभिवादयेत् । स्मृत्यर्थे सारे—अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुद्ध्यति ।
 मयं ग्रापिनमस्कार्याः सर्वाश्च स्वासुसर्वा । चिरपुष्पं—समितुष्पकुशादीनि वहंतं नाभिवादयेत् । तद्धारी चैव नान्यानि हि निर्मात्यंतद्भवेत्तयोः ।
 मदनरक्षे—समायां यज्ञशालायां देयतायतेनेषु च । प्रत्येकं तु नमस्कारो हंतिपुण्यं पुराकृतम् । भिन्नाक्षरायाम्—दंतधावनगीतादिब्रह्मचारी
 त्रिपर्वयेदिति । योगीश्वरः—वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् । मनुः—नेक्षेतोद्यंतमादित्यं नास्तंयंतं कदाचन । नोपसृष्टं न वारि
 र्भने मध्यं न भसोगतम् । अत्र न ज्युष्टुदासाद्यो न निषेधार्थः । अतश्च नैकवाक्यत्वात् । स एव—नाश्रियाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रमीम् ।
 धुवतीं नृभमाणां धानासीनां यथासुरम् । नांजयतीं स्वकेनेनेन चाभ्यक्तामना दृताम् । नपदेये च प्रसूयंतीं तेजस्का मोद्विजोत्तमः । योगी—प्री
 यनायुश्य हृन्मूत्रेताम्यप्सु न निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेद्याग्रीनचैनमभिलंघयेत् । जलं पिबेच्चांजलिना नशयानं प्रबोधयेत् । क्षयानं श्रेष्ठम् । श्रयांसं
 न प्रशोभयेन्नित्युक्तः । नाक्षीः कीडेन धर्मदीव्याधि तैर्वानसविशेत् । विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् । केशभस्म तु पांगारकपाले पुचसं स्थितिम् ।
 नापक्षीतर्धयतीं गां न द्वारेण विशेषकचित् । गौतमः—न वाक्प्राविश्यादित्यापो देवान्नाभ्यप्रतिपादौ प्रसारयेदिति । तत्र क्वचिदृष्टदोषः क्वचिददृष्टो
 पोष्यः । देवर्षिं वस्त्रातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियः । नाक्रमेद्रक्तविष्णुश्रद्धीवनोद्धर्तनानि च । गुरोर्वैष्णवो दीक्षितस्य चेति मनौ । हानोदकं श्लेष्म
 यं तां निचनारुमेत् । दूरादुच्छिष्टविष्णुश्रद्धादां भांसि समुत्सृजेत् । श्रुतिस्तु दितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत् । विप्रादि क्षत्रियात्मानो नायज्ञेयाः
 कर्षण । आमृतलोः श्रियमाकांक्षन्नकंचित्कर्म निष्पश्येत् । गोब्राह्मणानलात्रानि नोच्छिष्टेन पदास्थेत् । न विदाता डने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ।

कर्मणामनसावाचायद्वाद्धमेसमाचरेत् । असुर्यलोकाविद्धिष्टवर्ममप्याचरेत्तु । मातृपित्रितिथिआतृजामिसंबंधिमातुलेः । वृद्धबालातुराचार्ये
 दसश्रितयांभ्यैः । ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससुतादिभिः । विवादंवर्जयित्वातुसर्वास्त्रोक्तान्जयेद्ब्रूही । पराश्रयापरोधानगृहयानानिवर्जयेत् ।
 पराण्यदत्तानीति—दाक्षायणीअन्नयूनीवेणुमान्सकर्मंडलुः । कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्धो विप्रवनस्पतीन् । दाक्षायणं हेम तन्मयेकुंडले । वैष्णवी
 धारयेद्यष्टिसौदककर्मंडलुम् । यज्ञोपवीतेदंडं च शुभेरीकेमेचकुंडले इति मनुः । योगीश्वरः—भृशुद्धिर्मर्जनादाहात्कालाद्रोक्तमणात्तथा ।
 मेरुाडुलेखनाहोपाबृहर्माजनेलेपनात् । गृहस्य गृहग्रहोमार्जनलेपयोः प्रत्यहप्राप्त्यर्थ इति विजानेश्वरः । यद्वचगृह्ये—यापकंगंधमाघ्रायाक्षि
 सादेते कर्णथननेसु चक्षाभहमक्षीभ्यांभूयांसंसुवर्चसु लेनसु शुक्लकर्णाभ्यांमयिदक्ष-कृतू इति जपेदगमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽभोज्यं भुक्त्वाऽ
 प्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चैत्ययूपं चोपहृत्य—युनर्मोमेत्त्विद्धियं पुनरायुः पुनर्भगः । पुनर्द्रविणमेतुमां पुनर्वाह्मिणमेतुमां स्वाहा । इमेधिष्यया सो अग्नयो यथा
 स्यान्मिह रूपताम् । वैश्वानरो यावृधानो तर्च्यच्छतुर्मे मनो हृतं रसृतस्य केतुः स्वाहेति जपेत् ॥ इति श्रीमन्नारायणमहात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसु
 दिनकरभट्टाजलक्ष्मणभट्टकृते आचारलेखातः कृत्यपरिभाषाशेषः ॥

अथप्रातःस्मरणादि । विष्णुपुराणे—प्रातःस्मरामि भवभीतिमहातिशालै नारायणं रुडवाहनं च्छनाभम् । आहामि मृतवरवारण
 मुक्तिदेतुं च कायुधं तरुणवारिजपनेनम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्नि पादारविंदयुगुलं परमस्पृशुः । नारायणस्य नरकार्णवतारण
 साधारणप्रवणमिप्रपरायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्भजामि भजतामभयं करंतं त्राकसर्वजन्मकृतपापभयापहलै । यो ग्राहव रूपतितां भ्रिगजेंद्रघोरशोकप्र
 णाशमकरो जलशंखचक्रः ॥ ३ ॥ पंचायतनसारे—प्रातःस्मरामि गणनाथमनायवंधुं सिंदूरपूरपरिशोभितगंडयुगम् । उद्दंडविम्वपरिखंड

नचंडडमारंडलादिसुरनारयकद्रुंदवंचम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिचतुराननवंधमानमिच्छानुकूलमखिलंचवरंदधानम् । तंतुंदिलर्लद्विरसनाधिपय
शुभं पुनर्निलासचतुरं शिवयो-निवाय ॥ २ ॥ प्रातर्भजाभ्यमयदखलुभक्तशोकदावानलगणविशुंवरकुंवरासम् । अज्ञानकाननविनाशनहव्य
याहसुरसाहनर्धनमहमुतमीश्वरस्य ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं सदासाआज्यदायकम् । प्रातरुत्थायसततयः पठेत्प्रयतः पुमान् ॥ ४ ॥ प्रातः
स्मरामिखलुतत्त्वमिदुर्वरेण्यरूपहिमडलमृचोयतनुर्यजुषि । सामानियस्यकिरणा-प्रवादिहेतुब्रह्माहारात्मकमलक्ष्यमचिंत्यरूपम् ॥ १ ॥ प्रात
र्नमामितरणिगतनुवाच्यनोभिर्ग्रन्थैर्पूर्वकसुरैः स्तुतमचिंत्य । दृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूतत्रैलोक्यपालनपरत्रिगुणात्मकंच ॥ २ ॥ प्रातर्भजा
मिसयितारमनंतशक्तिपापीपशुभयुरोगहरं परंच । तत्सर्वलोककलनात्मककालमूर्तिगोकठबंधनविमोचनमादिदेवम् ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं
भानो-प्रातः प्रातः पठेद्युः । सर्वव्याधिविविनिर्मुक्तः परमसुखमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ प्रातः स्मरामिशरदिदुक्रोज्ज्वलाभासद्रवन्मकरकुंडलहारमूषाम् ।
त्रिव्यायुधोजितसुनीलसहस्रहस्तारक्तोत्पलाभचरणांभवतीपरेशम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमहिपासुरचंडमुडुंभासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ।
ग्रन्थैर्द्रुद्रमुनिमोहनशीललीलांचर्डीसमस्तसुरमूर्तिभनैकरूपाम् ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतांमंभिलापदात्रीधात्रीसमस्तजगतांदुरितापहं ग्रीम् ।
संसारपथनरिमोचनेहेतुभूतांभार्यां परामधिगतां परमस्यविष्णोः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं देव्याश्चंडिकायाः पठेद्युः । सर्वान्कामानवाप्नोतिविष्णु
लोकैर्महीयते ॥ ४ ॥ प्रातः स्मरामिमवभीतिहरं सुरेशं गंगाधरं वृषभवाहनमविकेशम् । खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशं सारोगहरमौपथमद्विती-
यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिगिरिशं गिरिजाधेदं हंसगस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामं संसारोगहरं ॥ २ ॥ प्रात
र्भजामिशिवमेकमंतमाद्येदांतं वेधमनयं पुरुषं पुराणम् । नामादिमेदरहितं पद्मभवश्च न्यंससारं ॥ ३ ॥ प्रातः समुत्थाय शिवं विचिंत्य श्लोकत्र

मयः पठतीहमक्तया । सद्गुरुजलं विप्रियममृतं हित्वा पदं याति तदेव श्रेयोः ॥ ४ ॥ पराशरस्माध्यायम्—ब्रह्मासुरारिस्त्रिपुरांतकारीभानुः
 मन्त्रीममिमुतो बुधश्च । गुरुश्चन्द्रः संहमाबुजेन कुर्वतु सर्वमसुप्रभातम् ॥ १ ॥ मृगुर्वसिष्ठः क्रतुरंगिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुलहः सर्गीतमः ।
 रैम्यो मरीचिश्च ययनश्च दक्षः कुर्वतु सर्वमसुप्रभातम् ॥ २ ॥ सनत्कुमारः सनकाः सनंदनः सनातनो व्यासुरिर्गिलौच । सप्तस्वराः सप्तसातलानि
 कुर्वतु सर्वमसुप्रभातम् ॥ ३ ॥ सप्तार्ण्याः सप्तकुलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त । भूरादिकृत्वा मुवनानि सप्तकुर्वतु सर्वमसुप्रभातम् ॥ ४ ॥
 पृथ्वीसंगंधामरमात्मथापः सप्तर्षी च यायुर्जर्जितं च तेजः । नभः सञ्चन्दं महता सहैव कुर्वतु सर्वमसुप्रभातम् ॥ ५ ॥ श्रीः कामधेनुः सचवक्रतुंडश्च
 तामाग्निः श्रुतिलसीचंगा । अरुंधती कौस्तुभकल्पवृक्षाः कुर्वतु सर्वमसुप्रभातम् ॥ ६ ॥ इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत्स्मरेद्वाष्टुण्याचभक्त्या ।
 दुःस्वप्ननाशस्तिन्दुमुप्रभातं भवेन्नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥ ७ ॥ पुण्यश्लोको न लोराजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वै देही पुण्यश्लोको जना
 र्दनः ॥ १ ॥ कर्कोटकसनागसदमयं त्यागलस्य च । ऋतुपर्णस्वराज्यैः कीर्तितं कलिनक्षत्रम् ॥ २ ॥ अश्वत्थामवलिन्यसौ हनूमश्च वि
 भीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ ३ ॥ सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यमाकंडेयमथाष्टम् । जीवेद्वर्षं तत्साग्रमपमृत्पुण्यविवर्जितः ॥ ४ ॥
 अद्वय्याद्रीपद्रीकुंभीतारामदोदरीतया । पंचैताः संस्मरेन्नित्यमानवो नैव वध्यते ॥ ५ ॥ इत्यादि पठेत् ॥ प्रयोगपारिजातेस्कां दे—समुद्र
 धराने देवि पर्वतस्तनमंडिते । निष्पुप्लविनमस्ते स्तुपादस्पृशंश्चक्षुः ॥ कात्यायनः—श्रोत्रियं सुभंगं गांच अग्निमग्निचिंतं तथा । रोचनांच दनं
 पंगुदं गदर्पं भणिम् । गुरुमग्निरविपश्यन्नमस्येत्प्रातरेव हि । आचारारदर्शो विप्रैः भारते—अवलोक्योनचादर्शमलिनो बुद्धिमत्तैः ॥

१ शरिरादुरेता इति पाठ । २ ज्वलनं सतेजो इति पाठ । ३ सीताहारागमदोदरीतया । पंचकनासरेभिरत्यमहं पातकनाशनमिति पाठ ।

॥ कात्यायनः—पापिष्ठुर्भगंयंनममुकृतनासिकम् । श्रातरुत्थाययःपश्येत्तर्कलेखलक्षणम् । नमंवालमिन्नम् । दुष्टत्वात् । इति श्रीलक्ष्मणभट्टनेआचारलेप्रातःस्मरणम् ॥

अथ्यहिर्विहरः ॥ प्रयोगपारिजातेचौनकः—ग्रामाद्वहिःसमागत्यमलमूत्रेसमुत्सृजेत् । पराशरः—ग्रामादनुःशतंगच्छेन्नगरावचतुर्गुणम् । धनुर्दिपदमितिकेचित् । चतुरशीतिस्मृत्यर्थेसारे । माघवीयेचिष्णुपुराणे—नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकंमुषः । दिनपरादानसथान्मूत्रपुरीपंचसमाचरेत् । मनुरपि—दूरादावसथान्मूत्रदूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिपेकंचदूरादेवसमुच्चरेत् । एतन्निरुमिवम् । रानीमूत्रपुरीपेतुष्ट्याभ्याशेसमाचरेदितिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । देवलः—विण्मूत्राद्याचरेन्नित्यंसंध्यासुपरिवर्जेयेत् । एतन्निरुद्धेतरपरम् । नवगंधारेषोपकृद्धःक्रियांकुर्यादितिगौतमोक्तः । चिष्णुः—ग्राह्येमुहूर्तेमूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यादिति । स्वापादौनिमित्तेआचम्यमूत्रपुरीपेकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । प्रयोगपारिजातेदक्षः—उभेमूत्रपुरीपेतुपूर्वमादायमृत्तिकाम् । आददानक्षवैपश्चात्सचैलोजलमापयेत् । नचप्रबोचोत्तिष्ठन्नाशुचिर्नलपन्दिजः । कमादभ्यादिवाक्यतदिशुबोनादरेन्द्रम् । हलायुधे—अष्टांगुलंखनिह्वाचद्वादशांगुलमेववा । तदधोमृत्तिमाग्रादासर्वेवविचक्षणैः । चाक्षतुंगुलम् । यत्तु—विनालोहविनाकाष्ठमृत्तिकायैनचोद्धृता । विष्टानुलेपनंतत्सपुनःमानेनशुद्ध्यतीत्याचारचंद्रोदयेवचनंतन्निर्मलम् । सायणीयेमरीचिः—विशेषशुक्लतुष्टुच्छौचेरक्ताक्षेत्रेविधीयते । हारिद्रवर्णावैश्येतुष्टुश्रेष्ठमृत्तिनिर्दिशेत् । कौमुद्यांकदयपः—कुष्णाक्षीशूद्रयोस्तथेत्याह । मनुः—यस्मिन्देहेतुयत्तोयंयाचयत्रैवमृत्तिका । सैवतत्रप्रशस्तास्या

१ चापनमंइतिपाठ । २ सत्यायनित्याह—कनौठकस्मृतागस्त्येतिश्लोकोपठ्यदितिस्मात्तंशुष्टुल्ले । ३ छदोविरहितो नमद नित्येद विरहितोवाक्षणादल्लभ्यइतिसंनेव ।

४ गृहेर्गोचन्यलगादे—मृतेष्वारविगर्तं गण्ठैरुवाचोऽपिस्तत्कृत्स्नमरणात् । ज्योतिषमयेषिष्टेष्टमूत्रपुरीपस्थान निवर्णमिति शेषकृत आदिके ।

नगजोचरिणीयेते । एतेनयथोक्तमृदलाभे किंचिद्गुणहीनामदेवमाख्यानतु तद्धर्षद्रव्यांतरप्रतिनिधेयम् । युक्तं चैतत् । गुणीभूतशुक्लानुरोधेन
द्राग्भीन्तामृततागेमानामागतम् । आन्ध्रटायनः—अंतर्वलेदेयष्टहेबल्मीकेमूपकस्थले । अन्यशीचावशेषाश्चनशास्त्राः पञ्चमृतिकाः । अ
न्यशीचेत्यग्रक्रमेणाग्रेनगृहीतस्तु भग्नः । तत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयस्य लघुत्वात् । तेनैकसेवशीचांतरशेषा अभिनिपिद्धाः । स्पष्ट—मार्गर
प्याग्नयानन्त्यां श्रुता मिलां लजेत् । कीटांगारास्थिसहितानाहरेच्छेकरान्विताम् । वार्षीकूपतडागे पुनाहरे द्वादशमृतिकाम् । अंतर्जलगताग्राह्या
रूनोमनिर्भागाम् । जलांतः स्थितशुद्धिरेष उद्भूतोदकशोच निपयः । जलांतः शोचे तु यमः—वार्षीकूपतडागे पुनाहरे द्वादशतोमुदम् । इदं चारण्य
पियम् । स्मृत्यर्थमारै—आरण्यके पुत्रेवंस्याद्वाप्ये व्याहरणं विदुरित्युक्तेः । स्मृतिचित्तमणावयेयम् । आचारारदर्शहारीतः—सु
भात्री ऋते गायत्र्यदक्षिणपार्थेकमंडलुमापायेति । चंद्रिकायां चिप्पुः—ब्रह्मसूत्रग्रीवायामासज्योच्चरेदिति । तत्रैवापस्तंबः—कुत्वामू
र्ध्वपरितरुमिति माधवीयेंडगिराः । कुलाथज्ञोपवीतंतुष्टतः कंठलंवितम् । विष्णुवंतु गृहीकुर्याद्यद्वाकर्णे समाहितम् । प्रष्टे निधानं चानेकव
गम् । एकतरुगमसांग्रग्यामेनेनयेकत्रयो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वेत्युक्तेरिति पृथ्वीचंद्रचंद्रिकादयः । कर्णश्च दक्षिणः । पवित्रंदक्षिणे कर्णे
कृत्वा पिण्डं मुगृजेदिति लिङात् । पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्य त्योक्तेरुपवीतमपि तत्रैवेति भाषचीये । द्विवक्ष्ये—नियम्य प्रयतो वाचं निवीतांगो
मुग्धिद्विमनूर्त्ते निर्गीतमित्याचारारदर्शः । मदनरले येयम् । स्मृतिरक्षावल्ल्यां तु—दिवासंध्या सुकर्णस्य ब्रह्मसूत्र उद्भुत्व इति
प्रवचारित्र करणे याज्ञवल्क्यो र्त्तर्ममचारिणः कर्णे निधानं गृहिणस्तुष्टलं वितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु निवीतं शुष्ठलं वितयोर्विवक्षादि परत्वात्
यदेतत्तद्वत्प्राप्त्यचारिणस्ता संभयात् पृथ्वीचंद्रोक्तिरेवन्याय्या । ब्रह्मचारिण करणे याज्ञवल्क्योक्तिस्तु प्रथमं ब्रह्मचारि धर्माभिधानात्
प्रत्युपगाधिका । गौतमीये इतरेषां चेत्तद्विरोधीति गृहस्थादौ ब्रह्मचारि धर्मातिदेश साधकत्वादित्युक्तम् । अतएव स्मृत्यर्थसारै—उपवीतं नि

श्रीतंष्टुतःकंडलंघितंकृत्याएकयस्यशेदक्षिणकर्णेनिधयेति । ज्योतिर्निबंधे—दक्षेकर्णेचमूत्रेपुत्रीयेवामकर्णेके । धारयेद्रत्नसंव्रतुमैधुनेष्टुप
वीतवानित्युक्तम् । स्मृतिसारैरूष्णभट्टीयेचैवम् । अत्रमूलमुग्रयमित्येकेचित् । तत्रदेशाचारतोव्यवस्था । शुद्रस्यमकर्णेनिधानं उपवी
ताभावात् । नचोपवीतवस्त्रविन्यासादितिद्यौचायनादिभिरुपवीतकार्यत्वेनोक्तस्यवस्त्रोत्तरीयादेःकर्णेनिधानंतत् कर्णेनिधानसंस्कारोन्ननिवीता
दिवंगम् । मनाभावात् । विशिष्योभ्युपवीतश्चेत्यादेःश्रीतस्मार्तकर्मपरत्वात् । नचैतत्स्मार्त रागतःप्राक्षेः । भोजनादौतुप्रायश्चित्ताज्ञानात्तन्नि
यमः । नच—पिपेतोनेहृत्तश्चैवभुंजतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामप्रयपद्वृत्तं चव्रितयं क्रमादितिवाक्यथान्मेहनांगत्वं । तस्याद्विजपरत्वात् । तदा
हृद्दुपराधारः—यज्ञोपवीतेनविनामोजनंफुक्तेद्विजः । अथमूत्रपुरीयेवारेतःसेचनमेववा । त्रिरात्रोपोषितोविप्रःपादकृच्छ्रंतुभूमिपः । अहो
रात्रोपितोवैश्यःशुद्धिरेयापुरातनी । अतःशुद्रसोत्तरीयबाससोनकर्णेनिधानमितिशुद्राचारश्चिरोमणिः । तन्न । संस्कारत्वेमानाभावात्भोजना
दावपिप्रायश्चित्तसद्विजपरत्वापत्तेश्च । नैमित्तिकंहीदंकर्णेनिधानम् । केचित्तुमंगुलादिनिर्मितोत्तरीयस्यकर्णेनिधानंस्थूलवस्त्रादेरसंभवादित्याहुः ।
वस्तुतस्तुकर्णकालेवोपवीतोत्तरीयादिधारणनियमात्सदोपवीताभावात्तन्कर्णेनिधानमिति ॥ यमः—राजमार्गश्चमशानानिक्षेत्राणिचखलानि
च । उपरुद्धोनसेवेतछायादयंश्चतुष्पथम् । उदकंशोदकादं चपानं चविष्वर्षयेत् । राजमार्गंचतुष्पथयोरुक्तिर्दोषाधिक्यार्थो ययःपृथगुक्तेरित्ये
के । वंदधारणरूपरष्ट्रप्रयोजनिकेत्याचारादर्शः । समीपठक्षणायेतिहृत्तराधुधः । स्वच्छायायांत्वेवमेहेदित्युक्तेःपुरुषांतरच्छायापिनिषिद्धे
त्याचारादर्शः । शौनकः—अशौचगच्छंस्तिष्ठन्वैरथ्यंतीर्थेयमशानके । अंगारेयोषयेनघांयज्ञभूमिपुसर्वदा । फालेजलेचितायांचयत्मीके
गिरिमिश्रके । देवालयेनदीतीरेर्गणपुण्ड्रशस्यते । सेव्यच्छायेपुष्टुक्षेपुमार्गगोष्ठांबुगमस्तु । स्यान्वेत्तेपुसर्वेषुक्रूर्यान्मृत्रादिकंचन । वायुवार्यके
गोमोमत्तुमीक्षीद्विजन्मनः । पश्यद्यगिष्टुगोमूत्रपुरीषादीश्चकारयेत् । नफालकृष्टेनजलेनघांनचपर्वतेदृतिमन्नुनापर्वतमात्रनिषेधात् । गिरि

मान्न रुद्रहर्णदोषाधिन्यार्थम् । अतः पर्वतवासिनां पर्वतापरिहारेऽपि मत्स्यकः परिहार्य इति चन्द्रिका । कात्यायनः—मूत्रपुरीषेष्ठीवनं चातयेन कुर्यादिति । याज्ञवल्क्यः—न प्रत्यङ्मर्कगोसोमसंघ्यां बुद्धीद्विजन्मनः । चिष्णुः—योग्यांगारवल्मीकफालकृष्टं वरेतरौ । संसत्वे शङ्खलोद्याने न मे ह्येत रुद्राचन । अयं रेतस्ति । चिष्णुः—नोचरेदकाशे इति । आकाशेऽसंवृते । यदाकाशः स्थतो भीमस्तस्मान्नासं वृते कचित् । कुर्यान्मूत्रपुरीषं वानभुंजीत विवेक्षयेति वायुपुराणात् । अतो द्वालिकादौ न निषेध इत्याचारार्थः । तत्र । अंतरिक्षनिषेधेनैव तस्मिन्निषेधात् । चन्द्रोदयेष्टुद्धमनुः—दशहस्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशयात् । शतहस्तं पुरीषे तु तीर्थे चैव चतुर्गुणम् । मनुः—दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावने जनम् । उच्छिष्टास्त्रनिषेकचद्रोदेव समाचरेत् । मदनपारिजाते वृहद्विष्णुः—अंतर्धायतृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा । वाचं नियम्य यज्ञे मष्टी न नोच्छ्रासवर्जितः । तृणैरयशियैः । अयश्चैरनार्द्रैः संष्ठापकाष्ठतृणैर्महीमिति यमोक्तेः ॥ ॥ यज्ञियकाष्ठान्युक्ता निब्राह्मे—शमीपलाशान्यग्नौ धत्तक्षवैकं कृतोद्भवाः । अश्वत्थोदुंबरौ चित्यश्चंदनः सरलस्तथा । सालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः । काष्ठाघंतर्धानं कुर्याद्वयेति स्मृत्यर्थस्तारे । प्रयोगपारिजाते संग्रहे—न सोपानत्पादुकी वा छत्री वा नांतरिक्षगः । ह्यारीतः—द्राणास्ये समावेष्टयेदिति । याज्ञवल्क्यः—दियासंध्यासु कर्णस्य त्रसत्त उदञ्चुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुखः । केचित्तु दिवापदेनैव संध्याप्राप्तौ पुनरुक्तिरह निमनूरुत्सुत्सुत्सुत्वधाधैत्याहुः । तत्र । संध्यायादिवाराभिभेदे न पुनरुक्तेरुपपत्तेः । अतएवाखंडमंडलवच्छिन्नः कालो दिवसः । खंडमंडलावच्छिन्नः कालः संध्या । तद्विशाराधिरिति शास्त्रेऽप्युच्य व्यवहारः । अतो रात्रौ दक्षिणामुखोऽन्यथोदञ्चुख इति वाच्ये पुनः संध्याग्रहोऽन्यभिचारा

१ शतत्वं प्राग्निपुरम् । २ शतत्वरूपमग्निरनेत्याहस्तव —न सोपानत्कोमूत्रपुरीषे कुर्यादिति । इदं च ज्ञातुं कथमग्निरनेत्याहस्तव कथिपयम् । उपानह निषेधस्तु ज्ञानदेवया प्रापुषु सोपानद्वयोदयार्थः । सोपानत्वं प्रकुर्वीत मूत्रोच्चारविस्मयं न भिक्षिस्त्वत्यतएव ।

र्धदत्तितुवयम् । यत्तु—प्रत्यक्षस्तुपूर्वाक्षेपराक्षेप्राब्युक्तथा । उदञ्चुस्तुमध्याह्ने निशायां दक्षिणामुख इति यमोक्तिः सा सूर्यसांमुख्यनिपे
 धपरा । तदैवोदञ्चुल प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुख इति देवलोके रिति पृथ्वीचन्द्रपारिजातादयः । प्रातः पददिनपरम् । सायाह्णपदरात्रि
 परम् । गौरीभरोत्स्यदुसागद्विकल्प इति चंद्रिकामदनपारिजातकृत्स्नरत्नेषु । युक्तस्तूपसद्धारः सामान्यविशेषयोर्विकल्पायोगात् ।
 तत्सादृशोपग्रस्तत्वाच्च । केचित्तु तुल्यार्थत्वेपि मनुविपरीतायाः स्मृतिः सानशस्यत इति बृहस्पतिस्मृतेरन्यस्मृतीनामुपलक्ष्येनाप्रामाण्यननुविकल्प
 इत्याहुः । तत्र । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेपि स्मृतीनामप्रामाण्यनास्तीत्युक्तमाचार्यैर्विरोधाधिकरणे । किं त्वनुष्ठानलक्षणतत् । स्मृतिविरोधेप्य
 प्रामाण्यस्मृतीनादूपास्तम् । बृहस्पतिस्मृतिस्तु प्राशस्त्यार्थकृतयुगपरा । कृते तु मानवाधर्मक्षेताया गौतमा स्मृताः । द्वापरे शखलिखितौ कलौ
 पाराशरस्मृतिरिति माधवीये च बृहस्पतिस्मृत्युतेः । यत्तु मनुः—अयायामधकारे वारात्रावहनिवादिजः । यथासुरमुल्लुङ्घयत्प्राणवाधाभयेपुच ।
 तन्नीदारादिजातदिभ्यो हविष्यमिति माधवः । शिवधर्मोत्तरे—न विष्णुमत्रमवेक्षेत छाया नैवात्मनोऽपि च । दर्शने यमः—दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षे
 तगाममिग्राभ्रणतथा । कृत्स्नरत्ने जावालिः—स्नानकृत्वा र्द्रवासास्तु विष्णुमूत्रकुस्तेयदि । प्राणायाममन्यकृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति । कौर्म—सै
 लाम्यक्तोऽथवा कुर्यापि दिमूत्रपुरीषके । अहोरात्रेण शुद्धेतश्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥ ॥ अभ्यंग उक्तः प्रायश्चित्तशूलपाणाद्यायुर्वेदे—सूक्ष्मि
 दत्तपदतैलमवेत्सार्थागसगतम् । क्षोतासितर्पयेद्वाहू अभ्यगः स उदाहृत । तैलमल्पयदागे पुनश्च स्याद्वाहुतर्पणम् । सामाष्टिः पृथगभ्यगो मस्तकादौ
 प्रकीर्तित । माधव्यां शास्त्रातपः—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्नानव्याहृतिहोमचक्रुर्यादिति । एतच्छ्रौचविनाचिरकालस्थिताविति
 मदनपारिजातः । विलयाभावे स्नानमात्रम् । विनाशिरम्युवाप्यत शरीरयोनिपेवते । सचैलोवादि राशुल्लगामालम्ब्य विशुद्ध्यतीति मन्त्रकैः ।
 अस्य तातं स्येदमिति शूलपाणिः । मित्ताक्षरायां परीषिः—ब्रह्मसूत्रविनाशुक्ते विष्णुमूत्रकुस्तेयया । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्ध्य

ति । स्मृत्यर्थसारे—विनायज्ञोपवीतेनिष्कृष्टेपदस्याणायायाः । गत्यायक्षपानविष्णुत्वेत्वष्टतजपइति । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—
मलमूत्रेलेवेद्विग्रोमिस्मृत्यैवोपवीतपृक् । उपवीतंतदुत्पल्यदध्यादन्यन्नवंतदा । निवीतादिविस्मृत्येलेत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे—चांडालादिस्पृष्टश्चे
त्युरीपादिकरोतितदात्रिरात्रमुपवासइति । माधवीयेसंवर्तः—कृतमूत्रपुरीपोवासुक्तोच्छिष्टोपिवाह्विजः । श्रादेःस्पर्शेजपेदेव्याःसहसंस्नानपू-
र्वकम् । प्रयोगपारिजातेकौर्म—देवोद्यानेतुयःकुर्यान्मूत्रोच्चारसकृद्विजः । छिद्याच्छिभ्रंतुशुद्ध्यर्थंचेचांद्रायणव्रतम् । देवायतनेप्येतत् ।
धिष्णुपुराणे—तिष्ठन्नातिचिरंतयेति । तत्र मूत्रपुरीपोत्सर्गस्थले । हारीतः—लोष्टेनप्रमृजीतशुष्ककाष्ठेनवेति । लोष्टकाष्ठानावेगौतमो
क्तिप्रोधादित्याचारादर्शः । भरद्वाजः—अपकुप्यचविष्णुमूत्रंकाष्ठलोष्ठतुणादिना । यस्तुगौतमः—नर्णलोष्टास्ममिर्मूत्रपुरीपेअपकर्ष
येदिति । तदशीर्णविषयं यज्ञियर्णविषयंवा । मार्जनंवाभहस्तेनवीरणाद्यैरयज्ञियैरितिस्मृत्यंतरात् । गौतमोक्तिरुक्तकाष्ठादिसंभवइतिचंत्रि-
का । अग्निः—शुद्ध्यर्थंचत्रिभिःकाष्ठैस्तृणैर्वापिनिधर्पयेत् । आश्वलायनः—विष्णुमूत्रोत्सर्जनंकुर्याच्चूतशिशुउदञ्चुखः । स्कांदे—वा
मेमपाणिनाशिशंभुत्वोत्तिष्ठेत्सदाद्विजः । देवलः—आश्वीचाश्वोत्सृजेच्छिभ्रंप्रस्त्रावोचारयोस्तथा । नैतेचालस्सनियमाउदञ्चुखादयः । तं
प्रकृत्य—नतसाचमनकस्योविधतेनतस्योदञ्चुखोदिवाराश्रीदक्षिणामुखात्वावयोनियमाइतिगौतमोक्तेः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्री०
लक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेमूत्रपुरीपोत्सर्गविधिः ॥

अथशौचम् ॥ दक्षः—शौचेयत्नःसदाकार्यःशौचमूलोद्विजःस्यूतः । शौचाचारविहीनस्यसमस्ताविष्फलाःक्रियाः । ब्रह्मांडपुराणे
सुनिर्णिक्तेसुदंदयान्मुदंतेत्वपएवच । सुनिर्णिक्तेक्षालितेपाणिपादादावितिकल्पतरुः । काष्ठादिप्रोच्छिदइत्यन्ये । गौतमः—गंधलेपाद्यपग
भेयौचमभ्यस्यतदग्निःपूर्वमृदाचेति । अपगमइतिनिमित्तसप्तमी । स्मृत्यर्थसारे—त्रिषर्वपूमात्रावाप्तिकाक्षप्रमाणिका । अक्षोऽशीति

गुञ्जः । परिमाणमिदं न गुदे । अर्धप्रसृतिमात्रमिति दक्षेण गुदे प्रमाणांतरोक्तेरित्याचारादर्शः । मृद्ग्रहणं ग्रावासस्तृद्धाव्रीतः । तदसंभवे न्यतो
 वेति । शौचं दिवोदसुखोरात्रौ दक्षिणायुक्तः कुर्यादित्युक्तम् । चंद्रिकायां शौनकः—लिंगशौचं पुराकार्यगुदशौचंततः परम् । एकातुष्टिका
 लिंगे तिलः सव्यकरे मृदः । कच्छये मृद्ग्रह्यं सान्द्रं लिंगशौचे तुष्टिका । आर्द्रमलकमात्रा च लिंगशौचे तुष्टिका । मूत्रासु द्विगुणं शुके मिथुने त्रिगुणं
 भवेत् । शुनैर्नैपुनं विनाशुकोत्सर्गं । पुरीषेतु—पंचापाने मृदः क्षेप्याः करे वा मेदशस्मृताः । हस्तयोः सप्तदातव्याः पुरीषे मृत्प्रमाणकम् । अर्धप्र
 मृत्तिनानं स्यात्तदर्थं तु ततः परम् । एकैकपादयोर्दद्यात्तयोर्लिंगशौचवत् । एकैकमिति मूत्रपरमितिकृष्णभट्टीये । उभयपरमितियुक्तम् ।
 दक्षः—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदर्धाधोः प्रकीर्तिताः । लिंगे व्येवं समाख्याता विपर्वीपूर्यते यया । चंद्रि
 कायां तथंगिराः—अथमाप्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्धिका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरिणीति । एकालिंगइति मूत्रशौचे । पंचापाने इति
 विदशौचे । पंचापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्तमृत्तिका इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यन्तु विवस्वान्—तिस्रो मृदो लिंगशौचे आद्याः सांतरमृत्तिकाः ।
 यामेपाणी मृदः पंचतिलः पाण्योर्द्वयो रपीति । सांतराः किंचिन्न्यूना इत्यर्थः । यथयमः—द्वैलिंगमृत्तिके देये इति । यदपि कांखः—मेहने मृत्तिकाः
 सप्तलिंगे द्वे परकीर्तिता इति । तत्रैव भूयस्त्वे विष्णुमूत्रोत्सर्गं शुद्ध्यर्थम् । मृद्वार्यादेयमर्थवदिति मनूक्तेः । गुदे पंचेति प्रयोगपारिजातपृथ्वीचं
 द्रादयः । यंत्रिकाचारादर्शोऽनु—एकालिंगे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दशेति मनूक्तेः गुदे तिस्रः । गुदे पंच सख्यातु—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृ
 त्तिकामेव । पूर्वपूर्वपि मात्रास्तु चतस्रो न्याः प्रकीर्तिता इति धृद्धवसिष्ठेनाल्पपरिमाणोक्तेरविरुद्धा । यस्तु शातातपः—और्द्रा मलकमात्रास्तु

ग्रामाद्दुर्गतेस्मृताः । तथैवाहुतयः सर्वाः शीचार्थेयाध्यमृतिकाहति तदस्त्रशौचपरम् । गुदालिगयोगैरुत्पारिमाणान्तरोक्तेरित्यूचतुः । यमः—
 उग्रयोः गमदातव्याः पुनरेकागुदतेभेति पुनर्दानं सर्वपक्षेषु ज्ञेयमिति चन्द्रिका । हारीतः—दशसव्येपदृष्टेसप्तोभाभ्यां तिष्ठभिः पादौ क्षाल
 येदिति । एष्टेयव्यहन्तस्य । नियमिरितिलेपमृदस्य इत्याचारः दार्शः । एकत्ववित्त्वयोस्तुल्यवद्विकल्प इत्यन्ये । मिताक्षरायां शौनकः—
 एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं ग्रवचारिणाम् । त्रिगुणं स्वाह्नस्थानां यतीनां स्वाचतुर्गुणम् । दिवायद्विहितं शीचं तदर्धं निशि कीर्तितम् । तदर्धमाहुरे
 प्रोक्तमातुरस्यार्धमभ्यनि । द्वेगुण्यादिसंख्यामात्रे तदुत्तरं स्मृतिष्वभिधानादिति टोडरानंदः । नेदं युक्तम् । संख्याधासंभवात् । अत्र मध्यमृद
 र्धपरिमाणमात्रे निस्मृतिः कौमुदीच्छाद्राचारशिरोमणिश्च । आतुरेऽर्धमशक्तपरम् । शक्तस्यापूर्णमेव । दिवा शीचस्य निर्यर्धं पथिपादो वि
 धीयते । आतः कुर्याद्यमाशक्तिस्यः कुर्याद्यधोदितमित्यादिपुराणादिति चन्द्रिका । योगीश्वरः—स्त्रीशूद्रोदरशक्तानां बालानां चोपवीतिनाम् ।
 गंधलेपक्षयकरं शीचं कुर्यान्नसंख्याया । चात्तादिना शुष्केलेपे गंधनिवृत्ताय पिलेपक्षयार्धलेपग्रहः । तच्चिद्वृत्तावपि गंधानुवृत्तौ तद्वारणा गंधपदम् ।
 गालस्यापंचयगंधप्रभृतिमुदाघातयकम् ।—गालस्य पंचमाद्वर्षाद्रक्षार्थं शीचमाचरेदिति स्मृतेः । अतदित्यपुराणे—स्त्रीशूद्रयोरर्थमानं प्रोक्तं
 ग्रीचमनीपिभिः । एतच्छीचं द्विजातीनामर्धशूद्रेयकीर्तितमिति । तद्गृहस्थशूद्रान्यपरम् । तस्य—एतच्छीचं गृहस्थानां मिलेव सिद्धेरितिकेचित् ।
 तप्त । गृहस्थे शूद्रेऽर्धे नैतच्छीचमित्यसंवाधात् । अतएव—नयावदुपनीयंते द्विजाः शूद्रास्तथा गणाः । गंधलेपक्षयकरं शीचमेपां विधीयत इति परा
 नारस्मिणी । ग्रीशूद्रपदमकुतोद्वाहपरम् । अनुपनीतसाहचर्यं तपराशारमाधवीये । अतएवार्धसंख्या गृहस्थपरा । वस्तुतस्तु शूद्रशूद्रहस्थप
 दयोः सामान्यविशेषाभावसातुत्यत्वाच्छूद्रगृहस्थस्य विकल्पदति सोऽपि व्यवस्थितः । विवाहभावे द्वादशवर्षोत्तरं योऽशवर्षोत्तरं वा मृतसंख्या निय
 मोऽन्यथानेति कौमुदी । एतेन स्त्रिया अर्धसंख्या च शूद्रस्य च न विधापरा । अन्यथा गंधलेपक्षयकरं शीचवाधापतेरित्याचारचंद्रोदयो

क्ति.परास्ता । दृढभारदीये—अतस्थानांचसर्वेषांयतिवच्छौचमिष्यते । विधवानांचराजेंद्रएवंशौचंप्रकीर्तितम् । अतोऽर्धसंख्यासधवाह्वी
 परेतिवयंप्रतीमः । यत्तुदक्षः—एकस्मिन्विंशतिहस्तेद्वयोर्देयाश्चतुर्दशेति । तत्पूर्वोक्तशौचेनगंधेलपानपगमेश्चेयमितिकेचित् । ब्रह्मचार्यादिप
 रमितिमाधवीये । गृहस्थस्याप्यवदानसमाप्त्यादितिमरीच्युक्ताल्पपरिमाणश्चतुरविरोधइतिचंद्रिका । अपराकंदक्षः—न्यूनाधिकंन
 कर्तव्यंशौचंशुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेनयुज्येतविहितातिक्रमेकृते । इदंसंख्यामानमुपरमविशेषादितिदोषरानंदः । तदपि यावदुक्तेन
 गंधलेपनांशे । अनाशेस्वधिकम् । यावत्तुशौचंमन्येततावच्छौचविधीयतइतितत्रैवदेयलोक्तेः । तेनशौचंदृष्टार्थं संख्यानियमोऽदृष्टार्थइत्युक्त
 मित्याचारारदर्शःपरास्तः । यावन्नप्येत्यमेध्याक्तोगंधोलेपश्चतत्कृतः । तावन्मृद्वारिचादेयंसर्वासुद्रव्यशुद्धिष्वितिमनूक्तिविरोधात् । चंद्रि
 काप्येवम् । इदंवाक्यद्वयंदक्षोक्तिविरोधाच्चातुराश्रम्येतरपरं तत्रसंख्यादेरश्रुतेरितिप्रांचः । सगंधलेपानामेवतेपांकर्मसादितियत्किंचिदेतत् ।
 पुरीपाद्युत्संगप्रवृत्तस्यतदभायेसायणीयेप्रयोगपरिजानेचदृष्टपराशरः—उपविष्टस्तुविण्मूत्रंकर्तुंयश्चनर्बिंदति । सक्कुर्यादधशौचंतुस्व
 ल्पशौचससर्वदा । दातव्यमुदकंतावन्मृदभावाद्यदामवेत् । दृष्टस्पतिः—भुंजानस्तुविप्रस्यकदाचित्प्रसवेद्बुदम् । उच्छिष्टमशुचित्वंचत
 स्सशौचंविधीयते । पूर्वकृतैवशौचंतुत.पश्चादुपस्पृशेत् । ततःकृत्योपवासंचपंचगव्येनशुद्ध्यति । पैठीनसिः—मूत्रोच्चारेकृतेशौचंनस्मादं
 तर्जलाशये । इदंनवादिपियमितिप्रयोगपरिजाने । असंभवइतिस्मृतिरलावल्याम् । पात्रवतोवा । अपात्रस्तुविचस्वान्—
 रक्षिमाणंजलंस्वत्वाकुर्वीच्छौचमनुद्धतैः । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथाह्यशुचिर्भवेत् । तीर्थशौचस्यानम् । यस्मिन्स्थानेकृतंशौचंवारिणातद्वि
 शोधयेदितिऋष्यशृंगोक्तेः । पराशरः—धर्मविदक्षिणंहस्तमधःशौचेनयोजयेत् । तथाचवामहस्तेननाभेरूर्ध्वेनशोधयेत् । देवलः—
 प्रकृतिस्थितिरिषाद्विकारणादुभयक्रिया । कारणाद्वस्त्रोमादेः । उभयक्रियावामेनाप्यूर्ध्वदक्षिणेनाव्यधदत्यर्थः । स्मृतिसंग्रहे—करस्थमुद

गार्ग्येनैतन्मूत्रपुरीषयोः । तत्रलंभ्यसंस्थानुराणनेनतत्समम् । एतदपवादमाह धृद्धपराशरः—अरण्ये निर्जले रात्रीचौरव्यालाकुलेपथि ।
 कृन्मूत्रपुरीषे तु द्रव्यदम्भो न द्रव्यमिति । मृदादिदम्भे पृत्वानहुष्यतीत्यर्थः । स्मृतिदीपिकायामाचारादर्शोच्यते वलः—प्रथमं प्राञ्जुलः
 मिन्नायादीप्रक्षालनेच्छुनः । उदस्युगोवादिचत्सेपेतृकेदक्षिणामुखः । इत्येवं मृद्धिराजानुप्रक्षाल्य चरणौ पृथक् । हस्तौ वामणिर्वधाचक्रुर्वादाच
 मन्ततः । मस्यापमन्य आदशस्य पादमेव नमिति तत्केवलपादक्षालनपरमित्याचारादर्शः । कृष्णभट्टीये—स्वयंप्रक्षालयेत्पादौ शू
 द्रादिर्गालंभेन । शीघ्रास्ते यामपादं पश्चादक्षिणे मेव च । शौचे प्रथमं दक्षिणं अन्यत्र वामम् । अत्र दक्षिणपादमवने निजे स्वयंपादमित्या
 दित्तिमानात्र प्रक्षालनक्रमोच्चेयः । क्षत्रियैरस्य योः क्षालयितुं सत्वे सव्यं चापूर्वं दक्षिणं वेत्यनियम इति नारायणधृत्तिः । दक्षिणोपक्रमं पादौ
 क्षालयेदिति स्नात्यायनभाज्याशशीचास्ते वामपादमिति निर्मूलम् ॥ ॥ निर्वीतं शुष्टलं चित्तं कर्णसंस्था आहस्तशैचिात् । तावत्तयोरपविग्रत्वेनो
 पनीतमं फं प्रायोग्यतात् । अपत्रिन्त्रत्वं च शीचाग्रानात् । उपवीतस्य कर्मगतत्वेन विधानाद्विबीतादिना च मना संभवात् । अतएव धृद्धपरा
 शरः—कुर्यात्पुनीचं प्रक्षाल्य पादौ दम्भोपमृजलेः । निषद्विशिष्टकच्छुस्तुद्विज आचमनं चरेत् । कृत्वोपवीतं सव्यं सेवागयतः कार्यसंयतम् । शिख
 रुत्त इत्यत्र च्छुदक्रमो योच्यः । कच्छफंधोक्तेः पूर्वशौचान्मुक्तकच्छत्वम् । शिखाबंधश्च दैवान्मुक्तशिखस्य शिखाबंधार्थं न तु मूत्रपुरीषोत्सर्गकाले शिखा
 मोचनार्थम् । आश्वलायनः—कुर्याद्वादशगंडूपां पुरीषोत्सर्जने शुधः । मूत्रोत्सर्गे तु चतुरोभोजनं तितुपोडश । भक्ष्यभोज्यावसाने च गंडूपाष्ट
 त्माचरेत् । स्मृतिरक्षावल्लभम्—पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा । ऋषयः शुष्टतः सर्वे वामे गंडूपां मुत्सजेत् । स्मृतिरक्षाचल्लभ्यां कृ
 ष्णभट्टीये च—चतुरष्टदिपद्दशगंडूगैः शुद्धत्वे कृमात् । मूत्रपुरीषे मुज्यंते रेतः संसवणेपि च । स्मृति संग्रहे—सकृदेमेतुवर्षा सुप्रविद्यग्राह

संकटम् । जपयोर्युक्तिकास्तिष्ठः प्रादयोर्द्विगुणं भवेत् । चिष्णुः—गमेरघस्तात्काशिकैर्मलैः सुराभिर्वोपहतौ गृत्तौ यैस्तदंगं ग्रक्षाल्याचातः शुद्ध्येत् । अन्यत्रोपहतौ मृतौ यैस्त्वदंगं ग्रक्षाल्य स्वात्वेन्द्रियोपहतस्तूप्यपंचगव्येन दशनच्छदोपहतश्चेति । मनुः—वसाशु रुमसृज्जलामूत्रविट्पुर्णविण्णखाः । क्षेमाशुदृपिकाले दोद्वादशैते नृणां मलाः । दृषिको नेत्रमलः ॥ अन्नशौचमाहूयौ धाय नः—आददीत मृदोयश्च परदसुपूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु तपद्द्व्यद्विः केवलाभिर्विशुद्ध्यति । मनुस्तुद्वादशस्वपिष्टजलाभ्यां शुद्धिमाह—विष्णुत्रोत्सर्गं शुद्ध्यर्थं मृद्वार्यदियमर्थवत् । दैहिकानां लानां च शुद्धिपुद्वादशस्वपीति । कृत्वरत्नेयमः—मृदादौ पादयोस्ति लोहस्तयोस्ति सप्तएव च । मृदः पंचदशमेव्येह स्तादीनां विशेषतः । एतदात्मीय मृदादिस्पर्शे । परस्पर्शो गितस्पर्शैरेतौ विष्णुर्न जेतथा । चतुर्णामपि वर्णानां द्वाधिशन्मृत्तिकाः स्मृताः । शूलपाणौ देवलस्तु—मानुषास्त्रिवर्सा निष्ठा मार्तवं मृत्नरेतसी । मज्जनं शोणितं चापि परस्परयदिसंस्पृशेत् । स्वात्वासंस्पृश्य लेपादीनां च म्यसश्चुचिर्भवेत् । तान्येव खानि संस्पृश्य पृतः स्यात्परि मार्जनात् । मार्जनोत्तरमाचमनं च । द्रांस्वः—तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा च नखशोधनम् । नखशोधनं नखांतर्गतं तलशोधनम् । एवं पादयोः—मनुः—अजानाल्लाशय विष्णुर्न सुरासंस्पृश्येव च । पुनः संस्कारमर्हति त्रयो वर्णा द्विजातयः । रेतः प्राशनेनैवम् । विज्ञानेनैव प्रचेत्ताः—नखकेशमृत्तोष्ठमक्षणे अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति । संवर्तः—कृत्वा मंत्रं पुरीषं वायदानैवोदकं भवेत् । स्वात्वालब्धोदकः पश्चात्सचैलस्तु विशुद्ध्यति ॥ शौचो केनियमाति क्रमेणायश्चिस्संस्पृशतिरक्षावत्प्याम्—गायत्र्यष्टशतं चैव प्राणायामप्रयंतथा । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमाति क्रमेण सति ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टालम्ब ० लक्ष्मणभट्टकृता चारुलेशौ च विधिः ॥

अथाचमनम् । शौचोत्तरमाचमेत्—एवं शौचं तु निर्वर्त्य पश्चादाचमनं चरेदिति वृद्धन्नारदीयात् । पूर्वोक्तं वृद्धपराशरोक्तेऽथ । याज्ञवल्क्यः—अंतर्नीनुचौ देशे उपविष्ट उपविष्टः । प्राग्मात्रालोषतीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् । उपस्पृशेदाचमेत् । अत्र विज्ञानेनैव प्रेण द्विजो न शूरा

दिरित्युक्तेः शूद्राचमने उपवेशनादिनियमो नेतिकेचिद् । युक्तुं ब्राह्मतीर्थसौवर्द्धिजे नियमः । उपवेशनादिसर्वसाधारणम् । स्थितस्याचमननिषेधात् ।
हारीतः— ऐशान्यभिमुखो मूल्योपस्थशेचुयथाविधि । हेमाद्रौ देवलः— उदञ्चुखो वादैव तेषैतुके दक्षिणामुखः । स्मृतिरत्नावल्याम्—
याम्यप्रत्सञ्चुरत्येनकृतमाचमनं यदि । प्रायश्चित्तं तदालुयत्स्नानमाचमनं कृमात् ॥ ॥ नीर्थान्याहयाञ्जवत्कयः— कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्य
ग्रंरस्य च । प्रजापतिपितृप्रज्ञदेवतीर्थान्यपु रुमात् । वसिष्ठः— अंगुल्यग्रे युमादुपपाणिमध्ये आग्नेयं तीर्थं मार्पकनिष्ठिका मूल इति तीर्थानि । ब्राह्मणस्य
दक्षिणहस्ते पंचतीर्थानि निषेत्तः स्मृतेः । दक्षिणेत्युपलक्षणम् । अंजलि तर्पणे दक्षिणहस्ताभावे च वामहस्ते पितदपेक्षणात् । ब्राह्मणपदं क्षत्रिया
द्युपलक्षणम् । ब्राह्मणतीर्थे न द्विजो नित्यमुपस्थशेदिति याज्ञवल्क्येन द्विजपदोक्तेः । हेमाद्रौ चं त्रिकायामव्येवम्— कायंकनिष्ठिका मूले तीर्थे मुक्तं
द्विजस्य स्वितीवर्धमानपरिमापायां शंखोक्तेः । शूद्रस्य तर्पणादौ पिवादितीर्थोक्तेषां । अतएव— ब्राह्मणविप्रस्तीर्थेनेति मन्त्रस्तौ विप्रपद
माचमनकर्तृमानोपलक्षणमित्याचारादर्शः । अथ विकल्पिततीर्थस्वीकरणमाचमनाद्यप्रयोगेर्वर्धनप्रतिप्रयोगमिति चं त्रिका । वस्तुतस्तु एकैकाचम
नांतर्गतनिःप्राशनेत्येकमेव तीर्थम् । ब्राह्मणेनित्यमुपस्थशेदिति याज्ञवल्क्योक्तेर्मांसमुल्यम् । यस्तु हेमाद्रौ शंखः— प्राजापत्येन तीर्थेन त्रिः
प्राभीयाजलं शुचिरिति । यच्च मनुः— कायैर्दक्षिकान्यां वा नित्येण कदाचनेति । तब्राह्मतीर्थस्य ताद्यवरोधे ज्ञेयमिति पृथ्वीचंद्रः । हारीतः—
वामहस्ते कुशान्कुत्वासनाचामित्यो द्विजः । उपस्थं प्रवेत्तेन शधिरणमलेन च । वामहस्ते केवले । उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचामित्यो द्विजः । सोमपा
नफलतस्य भोक्ता यज्ञफलं लभेदिति गोभिलोक्तेः । आह्वहेमाद्रौ गौतमः— वामहस्ते स्थितेर्भेदक्षिणेनपि वेत्तु । वस्त्राजिनोपग्रहणेन दोषः
पित्तोभवेत् । चंद्रोदये यमः— तावन्नोपस्थशेद्विद्वान्यावाद्यायेन न स्थयेत् । दक्षिणं कमिति शेष इति पृथ्वीचंद्रः । जलमिति चं त्रिका पराकाँ ।
हस्तसंवलमित्याचारादर्शः । आचारप्रदीपे— दक्षिणे संस्थितो यंतर्जन्यासव्यपाणिना । ततो यं स्पृशेत् यस्तु सोमपानफलं लभेत् ।

आचारचंद्रोदयेप्येवम् । आश्वलायनः—अंगीकृतपवित्रेणनुजीयान्नचाचगेत् । अंगिर्ब्रह्मअंगिः । नन्नक्षत्रांगिनाचामेन्नदूर्वाभिःकदा
 चनेतिचंद्रोदयेस्पृत्तिसारात् । कौशिकः—अपवित्रकरःकश्चिद्ब्राह्मणोयद्युपस्पृशेत् । अवृत्तंतस्यतत्सर्वभवत्याचमनतथा । याज्ञव
 ल्क्यः—अद्विस्तुप्रकृतिस्थाभिर्होनाभिःफेनयुद्धदेः । हृत्कंठतालुगभिस्तुयथासंख्यंद्विजातयः । शुद्धेरन्त्यीचशुद्धश्चसकृत्स्पृष्टाभिरंततः । प्र
 कृतिस्याभिरफेनाभिः । अंततस्तालुनेविचिज्ञानेश्वरः । तत्समीपवर्तिनादनेनेतिहेमाद्रिः । ओष्ठप्रतिनेस्याचारादर्शः । मापमअनमात्रा
 हृदयंगमाभयंतीत्युपानःस्मरणार्थेककषादहान्याकंठतालुतदतर्गतत्वमितिहेमाद्रिः । द्विजपदादनुपनीतानामपितेषामुपनीतवदाचमनमित्या
 चारचंद्रोदयः । तत्र । नह्यस्मिन्नुन्यतेकर्मकिंपिदामौजिवंधनात् । अद्रेणहिसमस्त्रावधावेदेनसुज्यतइतिमन्त्रैः । उपनयनात्पूर्वशुद्ध
 समत्वोक्ते शूद्रवदाचमनमितियुक्तम् । यौघायनस्तुशूद्राणामर्कच्छिष्टि(?)तानामार्यवदाचमनवैश्यवच्छौचमिति । हारीतः—विवर्णगंधव
 तोयंफेनिलंचविवर्जयेत् । प्रकृतित्थाभिरित्युक्तेयत्स्वभावतएवगंधादिमत्तन्ननिषिद्धम् । माधव्यांप्रचेताः—अनुष्णाभिरफेनाभिःपूताभिर्वस्त्रच
 क्षुपा । हेमाद्रीचौधायनः—शुद्धमकुर्वन्निखिरपोहृदयंगमाःपिबेदितिदोडरानंदेगोभिलः । हृदयस्पृशएवापउपस्पृशेदुच्छिष्टोद्देवातोन्न्य
 घामवतीति । दक्षः—अक्षाल्यपादौहस्तौचन्निःपिपेदंबुवीक्षितम् । यमः—रात्राववीक्षितेनापिशुद्धिरुक्तामनीपिभिः । उदकेनानुराणांतुपयो
 व्योनेष्णपापिनाम् । मार्कंडेयगारुडयोः—अंतर्जानुतथाचामेन्नियुतुर्वापिबेदयः । अत्रचतुष्टयत्रित्वेनैच्छिकोविकल्पइतिस्माधन्योहे
 माद्रीच । देवपितृकर्मविषयत्वेनव्यवक्षेसन्त्ये । त्रित्वेनचतुष्टयाभावेइतिमदनपारिजातः । मैथिलाश्च—त्रिरित्यर्वाद्दनिषेधपरमितिम
 दनपारिजातः । यत्रमंत्रवदाचमनवधिश्चमेत्यादि तेनसहचतुष्टुमन्यत्रनिरितिहरदत्तः । हेमाद्रीदेवचलः—अथापःप्रथमासीर्थोद्वक्षिणा
 त्रिःसित्येवमम् । प्रथमाद्राजात् । सममव्यवधानेनेत्यर्पेद्व्युक्तं । तेनैव धरम्राजः—आयंतर्पणैतःकृत्यागोर्कर्मोक्तवत्करम् । सहतांगुलि

नातोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । मुक्तां गुह्यं कनिष्ठाभ्यां त्रैयेणाचमनं चरेत् । मापमज्जनमात्रास्तु संशुद्धा त्रिःपि वेदपः । मापमज्जनमात्रपानं न ब्राह्मणमात्र
 परम् । क्षत्रियादेस्तु न्यूनम् । स्मृत्यध्वंसारे—धीतावशिष्टां चुपानेवामद्वस्त्रेन पाने पराकार्धमिति । मविष्ट्ये—दक्षिणतुकरं कृत्यागोकर्णकृति
 करुणः । त्रिःपि वेदक्षिणेनां युद्धिरासं परिमार्जयेत् । पुनर्ग्रहणात्पूर्वयोगकर्णाकृतिना हस्तेनोदकं गृहीत्वा गुह्यकनिष्ठिके वदितुं कृत्यागोकर्णकृति कुर्मो
 दिति हेमाद्रिः । चतुश्चपरिशिष्टे—पाणिपादमुखं प्रक्षाल्य शुचौ देशे मृमिष्ठपादः कनिष्ठां गुह्यौ विधृष्टौ वित्त्य तिस्रो तारागुलीः संहतोर्ध्वाः कृत्या त्रिः
 पिचेत् संहतमध्यमां गुलिभिः पाणिप्रक्षाल्य सव्यपाणिपादौ शिरश्चान्युक्ष्येति । आचारादर्शं मविष्ट्ये—समौ च चरणौ कृत्या तृथा वद्वशिखो
 नृप । घनां गुलिकं कृत्या एकाग्रः शुभना द्विजः । आचामेदिति शेषः । घाञ्जवल्क्यः—त्रिःप्रास्यापोद्विरुन्मृज्य खान्यद्विः समुपस्पृशेत् ।
 त्रितिराशुदकं प्राञ्जम् । अंतरा पाणिमा प्लाव्य वारिणेति शिष्यधर्मस्तरात् । शौनकः—ताम्रपात्रस्थितैर्वर्षितया तोया शयस्थितैः । कुर्वन्नाच
 मर्न विप्रो निर्यत्या निसमालमेत् । तदभावे तु कुर्वीत पात्रपारोदकेन च । खानि शीर्षण्यानि । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीति नैतमोक्तः । शी
 र्षण्यानि ततः खानि मूर्धानं च नृपालभेदिति विष्णुपुराणाच्चेति हेमाद्रिः । नामेरूध्वानीति मिताक्षरायाम् । चंद्रोदये दहारीतः—चाम
 हस्ते त्वपः कृत्यापः खानि समुपस्पृशेत् । दृष्ट्वा चमनं तस्याग्राय धितीयेत हिसः । दक्षः—संयुज्यां गुह्यमूलेन द्विरुन्मृज्या ततो मुखम् । संहतां गुलि
 भिः पूर्वमास्येत दुपस्पृशेत् । अंगुष्ठेन प्रदेशिन्या ग्राणं च समुपस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुःश्रोत्रेततः परम् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यां च क्षुपी । अंगु
 ष्ठानामिकाभ्यां श्रोत्रे । कनिष्ठां गुह्याभ्यां निहदयंतु लेनवै । सर्वा विधश्चिरः पश्चाद्वाहूचाग्रेण संस्पृशेत् । अंगुलिभिस्तिष्ठति वभिर्मध्यमाभिः । मध्य
 माभिर्मुलं पूर्वीति सुभिः समुपस्पृशेदिति चंद्रिकायां योगपाञ्चवल्क्योक्तेः । पाठादेव क्रमेसिद्धे पश्चादिति वचनबाहूनेतरं शिरःस्पृशोर्ध्वम् । छां
 ल्यस्तु—तर्जन्यंगुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापटद्वयम् । अंगुष्ठस्यानामिकाया योगेन श्रवणेस्पृशेत् । मध्यमां गुह्ययोगेन स्पृशेच्चैव द्वयंततः । कनिष्ठां गुह्य

योगेन स्पष्टेत्संक्षेपतः । नार्थिच हृदयंतद्वत्स्पष्टशेषोत्सापितलेन तु । संस्पष्टोच्चतथाशीर्षमयमाचमनेविधिः । चंद्रोदयेचैठीनस्तिः—अग्निगु
ष्ठन्तस्मात्तैत्तमवांणिस्पष्टेदिति । आम्बलायनः—पाणिनापोऽग्निमेनेणववज्याथसंस्पृशेत् । विप्रस्यनेतराणांतुतन्मुखालंभनंस्मृतम् ।
सूर्यायदक्षिणेने गमेसोमायवायवे । नसोर्दिग्यःश्रवणयोर्वाहोरिद्रायसंस्पृशेत् । पृथिव्यैपादयोजान्वोर्तरिक्षायगुह्यके । दिवेनागौब्रह्मणेचवि
प्लवेहदयेतया । शिवायेतिशिरस्सतेहस्तप्रक्षालयेत्ततः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यान्त्रयोराचमस्पृशेत् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचनासाश्रवणयोस्ततः । अंगुष्ठा
नामिक्राभ्यांचकनिष्ठाम्यांषपाहुके । सांगुष्ठरत्निलैरेवस्थानेष्वन्येषुसस्पृशेत् । ज्याघ्रपादः—केशवादित्रिभिःपीत्वाचतुर्थेनमृजेत्करम् । पंचमे
नचपट्टेनद्रोष्ठापुन्मृजेत्क्रमात् । तौसप्तमेनावमृजेदेकवारतुभंत्रवित् । अष्टमेनतुभंत्रेणत्वमिमंन्यजलंशुचि । धामंसंप्रोक्षयेत्पाणिमन्यंचनवमेनच ।
दक्षिणंक्रमेनाग्निवाममेकादशेनवै । मूर्धानंद्वादशेनाथस्पृशेदूर्ध्वोष्ठपृष्ठकम् । संकर्षणायनमइत्यनेनांगुलिमूर्धनि । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांसंस्पृष्टाम्यांज
लैःमह । नासारंभ्रवामुदेवंप्रद्युस्माभ्यामुभेस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचसंक्षिष्टाभ्यांजलैःसह । अनिरुद्धापयनमइतिसंस्पृशेदक्षिणेक्षणम् । पुरुषोत्तममं
नेणताभ्यांजलैःस्पृशेत् । तथांगुष्ठकनिष्ठाम्यांसंक्षिष्टाभ्यांजलैःसह । अधोक्षजवृंसिद्धाभ्यांश्रोत्रेदेसंस्पृशेत्क्रमात् । नाभिमध्युतमंत्रेणताभ्यामेवस्पृ
शेद्भुधः । धीजनार्दनमंत्रेणतलेनहृदयंस्पृशेत् । उपेद्रायेतिमूर्धानंस्पृशेत्सजलपाणिना । सर्वांगुल्यग्रभागैस्तुसमाक्षिष्टैर्जलैःसह । 'भुजौतुहरिं
व्याभ्यांसंस्पृशेदक्षिणोत्तरी । प्रयोगवारिजातेभरद्राजः—देव्याःपदैःक्षिभिःपीत्वाअर्न्तैर्येनैवधास्पृशेत् । पुनर्व्याहृतिगायत्र्याशिरामंत्रैर्द्वि
धास्पृशेत् । स्मृत्यर्थसारं—तदोकारेणाचमनंयद्वाभ्यादतिभिर्भवेत् । सावित्र्याचापिकर्तव्यंयद्वाकार्यममंत्रकम् । सैत्तिरीयश्रुतौ—अग्नि
राचामेद्विःपरिमृल्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालमतइति तदेतद्रक्षयज्ञप्रकरणपाठात्तदंगमेवेति नपुरुषार्थचिमनेकमंगामचम
नेनाप्रवर्तते । हेमाद्रौपौषायनः—निःपरिमृजेद्विरित्येकइति । तत्रैवकण्वः—अथर्ववेदेतिद्यासपुराणानिध्यायनत्राक्षेणतीर्थेनोष्ठयोः

सलोमदेशमुन्मुज्यादिति । हेमाद्रौ दक्षः—नाग्रागुल्यानष्टैर्वापरिमृज्यात्कथंचन । आपस्तम्बः—दक्षिणेनपाणिनासव्यं प्रोक्ष्यपादौ
 शिरःश्रित्त्रियाण्युपस्पृशेत् । चक्षुषीनासिकाश्रोत्रे चेत्यथापउपस्पृशेदितिव्यासः । अक्षिणीनासिकेकर्णवोष्ठी चतुर्दन्तरम् । ततःस्पृशेन्नाभि
 देशंपुनरापभसस्पृशेत् । यौथायनः—हान्यद्भिःसंस्पृश्यपादौनाभिश्चिरःसुन्यंपाणिमंततःप्रोक्षेदिति । पैठीनसिः—पादौप्रोक्ष्यसव्येपाणीशे
 पात्रपोनिनयेदिति । अश्वेशाचारतोष्यवक्षेतिपुण्यीचंद्रः । चंद्रिकायांतुपथाशाखंध्यवक्षेत्युक्तम् । शूद्राधिकारेगौतमः—आचमनार्थं
 पादग्रक्षालनमेवैकइति । ब्राह्मे—क्षीरद्वयोरनित्याभःक्षालनाचकरीष्ठयोः । आचमनक्रियेतियेषद्विषुवीचंद्रः ॥ ॥ अथाचमननि
 मित्तानि । यमः—उत्तीयोदकमाचामेदवतीर्थतयेवच । ब्रह्मांडे—निष्ठीवितेतथाभ्यंगेभुक्त्वाचपरिधायच । उच्छिष्टानांचसंस्पृशेत्
 यापाद्वावसेचने । उच्छिष्टसचसंभाषादशुष्यप्रयतसाच । संदेहेपुचसर्वपुष्पिखांमुक्त्वातथैवच । विनायशोपवीतेननित्यंचसमुपस्पृशेत् । जि
 ह्वायैवसंस्पृश्यदंतासक्तंतथैवच । देबलः—भोजनेदंतलग्नानिनिहंत्याचमनंचरेत् । हारीतः—क्षीरशूद्रोच्छिष्टाभिःपाणेनूत्रपुरीपोत्सर्गद
 शनेदेवतानभिगंतुमाचामेदिति । जपादौक्षीरशूद्रभापणेइत्युक्तंमाघवीयेस्मृत्यर्थेसारेचप्रजापतिः—उपक्रमेविशिष्टस्यकर्मणःप्रयत्नोपि
 सत् । कृत्याचपितृकर्मणि सकृदाचम्यशुद्धाति । चंद्रिकायांहारीतः—सुपुष्पुराचामेदिति । आपस्तम्बः—स्वप्रेक्षवथौसिंघाणिकालं
 भेलोहितस्यकेशसवसानामधेर्वाब्राह्मणसंस्त्रियाश्चालंभेनीवीपरिधायउपस्पृशेदिति । सिंघाणिकानासभलः । केशस्यभूमिगतशिरोगतस्यचेति
 प्रयोगपारिजातः । च्युतैकेशनखसंश्लेशेतिस्मृत्यर्थेसारे । ब्रह्मादिस्पर्शश्चाचमनंनिसितंविनास्पृशेदितिपृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मणस्पृशेद्भाच
 मनमग्निगोस्पर्शवत्प्रायश्चित्तत्वेनविहितइतिमदनरत्ने । ब्राह्मणस्योच्छिष्टसेतिप्रयोगपारिजातः । नीवीअथोवासोअंधिरितिचंद्रिका ।

मार्कण्डेयपुराणे—देवार्चनादिकार्याणि तथागुर्वभिवादनम् । कुर्वीतसम्यगाचम्यतद्देवशुभक्रियाम् । बृहस्पतिस्मृतौ कर्मप्रदीपे च—
 पितृमंत्रानुचरणे आत्मालभेक्षणे तथा । अथोवायुसमुत्सर्गे आर्जुने कोधसंभवे । मार्जारयूपिकास्योद्ग्राहसेनृतमापणे । निमित्तेष्वेव पुर्वपु कर्म कुर्वन्नपः
 सृशेत् । आलंभे विहितहृदयस्पर्श इति कल्पतरुः । आत्मस्तुता विति वर्धमानः । सृशेदिति स्पर्शमात्रमिति स्मृतिरक्तावलिः । आचामेदि
 ति चर्धमानः । मार्जारकर्तृके स्पर्शो आचमनं स्वयंकृते खानमित्याचारचंद्रोदयः । वनमार्जारस्पर्शो खानम् । अभोज्यसुति कापंडुमार्जारालुं क्ष
 कुक्कुटात् । संस्पृश्य शुद्ध्यति खाना दुदक्याग्रा मसूकरा यिति बचनादिति शूलपाणिः । केचित्तु मार्जारस्पर्शः शुल्कान्यदेशपरः । कर्मकाले अशुद्धि
 पूर्वस्पर्शविषयो वा । पुच्छे विडालकं स्पृष्ट्वा खात्वा विप्रो विशुध्यति । भोजने कर्मकाले च विधरेप उदाहृत इति तत्रैव बुद्धिपूर्वखानविधानादन्यदाशु
 धिरेव । मार्जारश्चैव वर्धनचमारुतश्च सदाशुचिरिति मनूक्तेरित्याहुः । घातबलक्यः—रौद्रपित्र्यासुरान्मंत्रांस्तथाचैवामिवारकात् । व्याहृत्या
 लभ्यचात्मानमपःस्पृष्ट्वा न्यदाचरेत् । अपःस्पृष्ट्वा न्यदाचरेदित्युक्तेयं त्रीराद्रादिपाठोत्तरं कर्मनोक्तं तत्र नोदकस्पर्शः । संभवे—आहारं भेजवसाने च
 चपादशौचार्चनंतयोः । विकिरेपि ङदाने च कुर्यादाचमनं कृती । तत्र प्रथममेव द्विःशेषाणि तु सकृत्सकृत् । चंत्रिकायां कौर्मै—उच्छिष्टं पुं रूपं
 दृष्ट्वा भोज्यं चापितया विधम् । आचामेदश्रुपाते च लोहितस्य तथैव च । ज्ञानातपः—आचामेव वर्णेनित्यं मुक्त्वा तां बूलचर्वणम् । ओष्टौ
 विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च । चर्वणे आदावंते च । अनाचम्य भक्षणेऽप्यशतजपो भोजने तु पवास इति स्मृत्यर्थस्य सारात् । अपराकं—
 ग्राणसायमनं कृत्वा आचामेत्यप्यतो पिसत् । मनुः—वेदमध्येष्यमाणं श्राप्यन्नग्रंश्च सर्वदा । आचामेदिति संवधः । विष्णुः—पंचनखा
 स्थितिः श्लेहं स्पृष्ट्वा चामे चंडालम्लेच्छसंभाषे चेति । पाराशरे—श्रपां कंवापि चंडालं विप्रः संभाषेते यदि । द्विजसंभाषणं कुर्यात्सा वित्री तु सकृजपेत् ।
 उच्छिष्टैः सह संभाषेति रात्रेण विशुध्यति । द्विजो नूचान इति माधवः । चंत्रिकायां पादौ—चंडालादीन् च पेहामेदं द्वाचामेद्विजोत्तमः ।

मनुष्यमर्थमाते-अंशमंभाषणेहर्मकुन्नाचामोदित्युक्तंचित्तम् । नृष्णीमासीतचजपं चंडालपतितादिकान् । दध्नातान्वायुपस्थस्याभाप्यक्षा
 र्माशुक्लीतिचंद्रोदययथमानपरिभाषायां योगयाजवल्कयोक्तेः । चंडालपतितीदध्नानरः पश्येतभास्तरम् । स्नातस्त्वेतौसमा
 ओत्स्यगंगेलायानगाचरेदिनिचंद्रिकायां व्यासोक्तेश्च । माघवीये-चंडालरूपथंगत्वागायत्रीस्मरणाच्छुचिः । चतुब्जयाघ्रपादः-
 गंधान्गपित्तं पददूतः परितनयेत् । गोवालव्यजनादर्वाक्सवासाजलमाविशेदिति । तत्संकटपरम् । अतएव चृहस्पतिः-युगंचद्वियुगंचैव
 त्रियुगंचचतुर्गम् । चंडालवृत्तिरोदक्यापतितानामपः क्रमात् । अंगिराः-आदीन्स्युष्मापिवाचामेत्कर्णवादक्षिणं स्पृशेत् । नाभेरधः स्पर्शेद्
 तत् । नाभेरूर्ध्वं हरीमुखाशुनायपुणहन्यते । तत्र स्नानमथ स्ताचेत्यक्षाल्याचम्यगुह्यतीति तैवोक्तेः । चंद्रिकायां शातातपः-चर्म
 तैरनरागैरप्यापव्यालोपजीविनी । निर्णेजकः सौनिकश्चनटः शैलूपकस्तथा । मुलेभगस्तथाश्वाचवनिताः सर्ववर्णगाः । चक्रीध्वजीवध्वजीवीग्रा
 म्यतुष्टुहरी । एतैर्वदंगं स्पृष्ट्व्याष्ठिरोचर्जद्विजातिषु । तोयेन क्षालनं कृत्वा आचतः प्रयतोमतः । रजकोवस्त्रादिरागकर्ता । आचारादर्शे सं
 र्गः-चर्मरंजकं र्णधीरं नटमेव । एतान्स्युष्मानरोमोहादाचामेव यतोपिसन् । इदं शिरोहीनांगस्पर्शं । शिरःस्पर्शं स्नानं वक्ष्यते । शां
 मनः-शुलेनिष्ठीरित्तंच दंतोच्छिद्येत घातृते । पतितानांच संभाषेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । आदित्यावसथोरुद्रावायुरग्निश्च धर्मराद । विप्रस्य दक्षि
 पे रूर्ध्वं निष्ठितं वंदा । मित्रोक्तेः क्षत्रियादीनां दक्षिणं स्पर्शो न । विप्रपदमाचमनकर्तुमात्रोपलक्षणमित्याचारचंद्रोदयः । तत्र । उप
 लक्षणं रोगानामावात् । इदंचाचमनासंभवे । तथाच हरनाथीये मार्कंडेये-कुर्यादाचमनस्पर्शं गोष्ठस्यार्कदर्शनम् । कुर्वीतालं भनं वापि

दक्षिणश्रवणस्य च । यथाविभक्तोद्योतत्पूर्वाभावेपरंपरम् । विज्ञानेश्वरादावप्येवम् । टोडरानंदे पराशरः—गंगाचदक्षिणे श्रोत्रेऽना
मिकायां दुताग्रः । उभयोः स्पर्शने चैव तत्क्षणादेव शुद्ध्यतीति । बौधायनः—नीवी विस्रसपरिचायाप उपस्पृशेदाद्रुतुणं गोमयं भूमिगामोपधी
वेति ॥ ॥ अथ द्विराचमन निमित्तानि । याज्ञवल्क्यः—स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुते शुक्लवारथ्योपसर्पणे । आचांतः पुनराचमेद्वा सो
विपरिधाय च । वस्त्रपरिधाने सकृद्विराचमनयोर्विकल्प इति केचित् । शूर्ववासः परित्यज्यान्यवासः परिधाने द्विराचमनम् । तस्यैवान्यथापरिधाने स
कृदाचमनमिति टोडरानंदः । कर्मधिकारार्थं द्विरन्यत्र सकृदित्यन्ये । कौर्म—रेतो मूत्रपुरीषाणां मुत्सर्गेऽशुचिभाषणे । संध्ययोरुभयोस्तद्वदा
चांतोप्याचमेत्पुनः । मूत्रपुरीषयोर्द्विराचमनकर्मधिकारार्थं । हारीतेन तत्र सकृदाचमनविधेर्व्यवस्था संभवेऽष्टदोषदुष्टविकल्पयोगात् । आ
हमे—होमे मोजनकाले च संध्ययोरुभयोरपि । आचांतः पुनराचमे अपहोमार्चनेषु च । संध्यात्रयां दुपानेषु पूर्वपश्चाद्विरा
चमेदिति स्मृत्यर्थसारात् । संध्यात्रयेऽदुपाने चेत्यर्थः । सायणीयेनंदस्वरिः—मूसुपवीत विन्यासे सखेहीपधमक्षणे । पेतृकर्मणि स्नेहम
क्षणे ताद्ययो सकृत् । बौधायनः—द्विर्भक्षणकाले च तद्विराचमनं स्मृतम् । कौर्म—अक्षतपपाणिपादौ च भुजानोद्विरुपस्पृशेत् । ष्टीवित्वादा
वनारं मेकासश्चासागने तथा । चत्वरवारश्मशानं वासमागम्यद्विजोत्तमः । स्मृत्यर्थसारे—येदने पीत्वा वलीढे बुक्त्वा चाभ्यगे द्विराचमेदिति ।
द्विराचमनेऽगमूतपाणिपादक्षालनसकृत् । दृष्टोपकारस्यैकत्वात् । आसस्पर्शादित्वदृष्टमेदावावर्तते । तत्र त्रिराचम्यांगान्युपस्पृश्य पुनः सांगाच
मनक्रियेलेवं दाक्षायण्यज्ञे दर्शपूर्णमासां गृत्वि विदित्याचारदर्शः ॥ ॥ अथाचमनापवादः कालतः । हेमाद्रौ पैठीनसिः—
अपेयद्विसदातोपरात्रौ मध्यमयाभयोः । स्नानचैव न कर्तव्यतैवाचमनक्रिया । तत्रैव चिश्चा मित्रः—महानिशातु विज्ञेयामभ्यस्यं प्रहरद्वयम् ।

तस्यानंनकुर्वीतकाम्यमाचमनं तथा । तत्रैवपदत्रिंशन्मते—मृतोच्चारयेत्प्राजापत्याधर्मं
इति ॥ ॥ महानिशादेधटिकेरात्रौमध्यमयामयोः । द्वितीयस्यांलातृतीयस्याधेत्यर्थः । द्वि-
तीयातृचिन्धाभिघ्नोक्ता । ब्रूयतः स्मृत्यर्थे सारे—अक्षिगघञौपघेजघेक्षिगघेबुदेसलेपने । नाचामेद्धोजनेवृत्ते शुद्धार्थं क्रमुकादिषु । अन्येषुचा-
मभक्ष्येषुसारेषुसुगधिषु । तांभूलेऽक्रमुकेहोमेभुक्तत्वेहानुलेपने । इक्षुदंढेतिलेमूलप्रपुष्पफलेषुच । तथात्वकतृणकाष्ठेषुनाचामेदामभक्षणे । म-
धुपर्कचसोमेचप्राणाहुतिषुचाप्सुच । आसहोमेपुसर्वेषुनोच्छिष्टोभवतिद्विजः । क्रमुकादिष्वित्यत्रादिशब्दात्तांबूलादीनि । पुनरग्रेतांबूलक्रमुक-
योर्ग्रहणादत्रपूत्राचमननिषेधः । अतएवशुद्ध्यर्थमित्युक्तम् । प्राणाहुतिष्वितिप्राणाहुतिसाहचर्यादभृतापिधानमसीतिपीतां-
पेयः । तेनपिपयससमीयन् । तेनभोजनेअमृतोपस्तरणमसीत्येतदुत्तरंनाचमनम् । अतएवाप्स्वितिप्राणाहुतिसाहचर्यादभृतापिधानमसीतिपीतां-
परं । अन्यथोच्छिष्टम्यन्नपाठासंभवात् । तेनतस्मिन्नप्यानेकर्तव्येनोच्छिष्टत्वमित्युक्तंआहहेमाद्रौ । नचैवंपुरीषाद्युत्सर्गोत्तरमाचमनेकर्त-
व्येतत्राधिकारसिद्धयर्थमाचमनंतरापत्तिः । आरंभणीयान्यायेनोपपत्तेः । यथादर्शपूर्णमासांगारमणीयातिदेशादरंमणीयायांप्रासानवस्थाप्रस-
गात्स्वात्मनिस्वातिदेशासंभवाचनतथेदमपि । नचैवमाचमनेसकृजलपानोत्तरमाचमनापत्तिः । पुनर्जलपानस्यगायत्र्यादिमंत्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्य
तदसंभवादितियुक्तम् । अनवस्थापत्तेर्दत्तोत्तरत्वात् । हेमाद्रावेवसमव्यवधानेनेत्युक्तेष्व । कृष्णभट्टीये—अनाचांतःपिबेद्यस्तुपीत्वाना-
चामयेद्यदि । गायत्र्यष्टतर्जराप्राणायामेनशुद्ध्यति ॥ ॥ आचमनापवादआचारसारे—अपोजगधौपधंजगध्वाकृत्वातांबूलचर्वण-
म् । सौगंधिकानिसर्चाणिनाचमेतविचक्षणः । अपोजग्व्येत्यमृतपिधानमसीतिमंत्रैः । पीत्वायोध्येव्यमाणश्चाचामेत्यनोपि सन्निहितमनृत्तेरिति

कल्पतरुः । अप्पच्छिद्यतानिषयास्तीत्वापइतिनैमित्तिकमाचमनमित्याचारादर्शः । विश्वादेशोऽपस्तम्बः—संध्याथोगोचनाथेवापितुदे
 वप्रयोजने । शुद्राहतेननाचामेअपादिहवनेपुच । संवर्तनः—शुद्राशुच्येकहस्तैश्चदत्ताभिर्नक्दाचन । शुद्राहृतजलनिषेधः सर्वकर्मसुश्रेयः । स्मृत्य
 र्थसारे—नपादप्रक्षालनशेषेणनाचमनशेषेणान्द्रुदकशेषेणकर्माणिक्कुर्यात् । यदिकुयांअमौजलसावयित्वातत्राबुपात्रंस्थापयित्वोद्धृत्यकुयादिति ।
 आपस्तम्बः—नवर्षधारयाचामेअप्रदरोदकेनाकारणादिति । प्रहरः स्वयभिन्नोभूभागः । वसिष्ठः—प्रहरादपिगोतुसेराचामेतेति । नेदंकलौ ।
 नोनृत्तिशिष्टेपयसिशिष्टैराचमनक्रियेतिमाधवीयेकलिवर्ज्येपुपाठात् । स्मृतिसारे—एलालवंगकर्पूरगंधावैर्वासितैर्जलैः । नाचामेद्विद्वज्जना
 भिरुपायाशोचायशेषितैः । चंद्रोदयेसंमहै—पात्रावशिष्टंयच्छेचपाणिपादावनेजने । भूमौतदबुनिःस्नाव्यशेषेणाचमनंचरेत् । चंद्रिकायां
 विष्णुस्मृतावप्येवम् । देवजानीये—शीचशेषपादशेषपीतशेषतथैवच । अपेयंतद्विजानीयात्सयुक्ष्णकृत्तिविना । स्मृत्यर्थसारे—पाद
 शोचशिक्षाकच्छयथैतोपवीतकम् । विनाचांतोऽशुचिर्नित्यवदेकठेशिरस्यपि । प्रयोगपारिजातेभृगुः—आच्छन्नदक्षिणांसस्तुनाचामे
 द्विकदाचन । अकृत्वापादशीचंपतिष्ठन्मुक्तशिक्षोपिवा । विनायज्ञोपवीतेनआचांतोप्यशुचिर्भवेत् । तिष्ठद्विजलस्येतरपरम् । जानोरुर्ध्वजले
 निष्ठन्नाचांतःशुचितामियात् । अधस्ताच्छतकृत्वोपिसमाचांतोनशुद्धसतीतिविष्णुक्तेः । अधस्ताज्जानोः । चंद्रिकायांविष्णुः—नस्पृ
 शन्नइसन्त्पन्नश्चांडालदर्शने । आचामेदितिशेषः । तत्रैवप्रचेत्ताः—नासमपादवाचाचामेदिति । स्मृत्यर्थसारे—उपविष्टःसमाचामेअनु
 मानादथोजले । तथा—सोपानत्कोष्ठतोष्णीपःपर्यकासनयानगः । दुर्देशेप्रपदक्षैवनाचामन्शुद्धिमाप्नुयात् । आचांतःकर्मशुद्धःस्थात्तांबूलौपधि
 जग्मिभृत् । नागदेवाहिकेपमः—गधुपर्कमोजनतिसंध्यादीनित्यकर्मणि । आसनस्थोपिचाचामेदन्यत्रकुट्टासनः । स्मृत्यर्थसारे—
 नयज्ञोपवीतमुत्तरीयंचान्यथाकृत्वाचामेत् सम्यग्धृत्वाशुनराचामेत् ॥ यज्ञोपवीतेनष्टेअन्यत्सुवअचोपवीयाचामेत् । हारीतः—नजले

शुक्रवज्रेणस्थले चैवाद्रवाससा । तर्पणाचमनजप्यभार्जनादिकमाचरेत् । पैठीनसिः—अंतरेकवहिरैकंकृत्वापादमाचमेदिति । व्यासः—
 शिरःप्रावृत्यकंठं च मुक्तकच्छशिखोपिवा । अकृत्वापादयोः शौचमाचांतोप्यशुचिर्भवेत् । गौतमः—नमुल्याविभुपउच्छिष्टं कुर्वति न चेदंगे निपतं
 तीति । अंगस्पर्शे आपस्तंबः—यथास्याद्विदवः पतंत उपलभ्यंते तेन्याचामेत् । गौतमः—मंत्रब्राह्मणमुच्चारयतो विदवः शरीर उपलभ्यंते ते
 व्याचमनमिति । मनुः—स्थंतिर्षिदवः पादौयस्याचामयतः परान् । तेषां विधैः समाज्ञेयानतैरप्रयतो भवेत् । अत्र पादग्रहणाजंघादिस्पर्शो दोष
 इति मया तिथिः । तच्च । प्रयांत्याचमतो याश्च शरीरे विभुपो नृणाम् । उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ते स्मृता इति माधवीये यमोक्तौ
 शरीरग्रहणात् । अतः पादाविति प्रायिकम् । तेनांगांतरस्पर्शोऽपि न दोष इति सर्वज्ञनारायणः । माधवीयेष्वेवं । आपस्तंबः—
 नश्यमशुभिरुच्छिष्टो भवति यावन्न हस्तेनोपस्पृशतीति । मुखगतैरित्यर्थः । याज्ञयल्क्यः—मुखजाविभुपो मेघ्यास्तथाचमनविदवः इति ।
 शांखः—दंतवदंतलमेगुरसवर्जमन्यग्रजिह्वाभिमर्शनादिति । गौतमस्तु ग्राह्युतेरेके इत्याह । स्युतेतु शांखः—स्युतेन्यासाववद्विद्यान्निगिरन्नेव
 तच्छुचिः । मुखोदकमास्त्रावः । शान्तातपः—दंतलमेगुरसवर्जमुक्तमेहेतवैवच । तांबूले चेक्षुर्देहे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः । स्मृत्यंतरे—
 अलाबुताग्रपात्रस्यंकरकल्यंचयत्पयः । आचम्य स्वयमादाय शुद्धो भवति नान्यथा । स्वयं गृहीत्वा चाचामेत्तपरः प्रयच्छेदित्यर्थः । अलब्धादिपात्रं
 पतिपरम् । यतिपात्राणि मृदेणुर्दार्वलाधुमयानि चेति याज्ञवल्क्योक्तेः । भतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्वेणानि चेति मन्त्रेऽर्थः । अलाबुदार
 जयाविधिर्बन्धुभग्यं तथा । एतानि यतिपात्राणि गृहस्थो न समाचरेदिति पंथापतनसारे व्यासोक्तेः । तत्रैव संवर्तः—सौवर्णराजं तंतां
 मुख्यं पात्रं कीर्तितम् । तदभावे स्मृतं पात्रं यवतयन्नधारितम् । कृष्णभट्टी घेमरीचिः—कांसेनायसपात्रेण त्रपुसी सकपित्तलैः । आचांतः श
 तरुत्वोपिन कदाचन शुद्धाति । यत्तु स्मृत्यर्थसारे—सौवर्णरोप्यपात्रैश्च वेणुविल्लाशमचर्भभिः । अलाबुदास्पत्रैश्च नारिकेलैः कपित्थकैः । तु

लैः काष्ठैर्वलाभैरन्यां तस्मिन्मयैः । वामेनोद्धृत्यवाचा मेदन्यदातुरसंभवेति । तन्मृन्मयमाद्यपरम् । तस्यैवसंनिहितत्वात् । तत्राप्यन्यदातुर
 संभवे वामेनमंदंशादिनोद्धृतैर्मृन्मयैरित्यर्थः । अतएवाग्रेस्मृत्यर्थसारे—तत्रमृन्मयपात्रखंजलंनैवोपहन्यतइत्युक्तिमतिकेचित् । अन्येतुवामे
 नपात्रमुद्धृत्यनपिचरक्षिणेनत्वित्युपक्रम्य सौवर्णरोप्यपात्रैश्चेत्याहुर्केर्यदित्स्वहस्तेनाचमेतदेतैरेवेतिपरिगणनवलात्रियमेननान्यैरित्यर्थोत्पत्तलकां
 म्यादिभिर्वाभोद्धृतैर्नाचामेदित्याहुः । प्रयोगपारिजातसंग्रहे—करकालाहुपात्रेणताम्रवर्भपुटेनच । गृहीत्वास्वयमाचामेभ्रूमिलेभ्रेनना
 न्याया । अत्रभूमिलग्रत्वेमूर्त्तयित्यम् । वामेनोद्धृत्येतिस्मृत्यर्थसारविरोधात् । माधवीयेस्मृत्यंतरे—करपत्रेषुयत्तोर्यत्तोर्यंताम्रभाजने ।
 सौवर्णेराजतेचैवैवाशुद्धंतुतस्मृतम् । अपराकैस्मृत्यंतरे—ताम्राश्मनालिकेराब्जवेषुकालाहुचर्मभिः । स्वहस्तेनापिचाचामेत्सर्वदाशुचि
 रेवसः । नकेवलमन्यद्वत्सेनेतितत्रैव ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेआचमनम् ॥

अथदंतधावनम् ॥ अग्निः—मुखेपयुपितेनित्यंभवत्यप्रयतो नरः । अथार्द्रकाष्ठंशुष्कंवाभक्षयेदंतधावनम् । तस्याधंतयोराचामेत ।
 आप्रेये—शीघ्रंशुत्वाभुदाचम्यभक्षयेदंतधावनमित्युक्तेः । प्रक्षाल्यभक्तत्वातुशुचौदेशेत्यक्तत्वात्तादाचमेदितिगारुडाच्च । आचारादर्शो
 विष्णुः—प्रातर्भुक्त्वाचपतवाग्भक्षयेदंतधावनम् । भुक्त्वेतियतिपरमितिहलायुधः । विष्णुः—कंटकिक्षीरिष्टृक्षोर्दध्नादशांगुलमग्रणम् ।
 कनिष्ठांगुलिचत्थूलंपर्वीर्यकृतफूचंक्रम । दंतधावनमुद्दिष्टंजिह्वोल्लेखनिकातया । द्वादशांगुलकंविप्रेकाष्ठमाहुर्मनीषिणः । क्षत्रविद्वद्द्रजातीनां
 नवपदचतुर्गुलम् । स्मृत्यर्थसारेतु—तित्तंकपायकटुसुगंधिकंटकिक्षीर्यंमृणमृजुकाटाद्यदपितंद्वादशांगुलंविप्रे क्षत्रादिप्यंगुलिह्वासइत्युक्तम् ।
 शंभुः—कुमाराणांचनारीणांकर्तव्यचतुर्गुलम् । अथतत्त्वाप्राप्तानि मदीयाःश्लोकाः—आम्राप्तातकसर्जवेणुवृद्धतीथ्रीणिपुन्नागकान्
 चंपावैकदंशिरीपसदिरापामार्गनिर्वाहूनान् । नारिगंवदरीप्रियंगुकुटजान्धात्रीतिमालं तथावंकोलत्वरिमर्दलोप्रमधुकान्नाजादनंपर्णकम् । जाल्याट

रूपवतिमुक्तजंघशृङ्गान्कपायंकुटंकच । गृहीतशुद्धौदंतानामन्यांस्तत्रविवर्जयेत् । आघ्रातकथांवाडाइतिप्रसिद्धः । सर्जोराडइतिप्र
 सिद्धः । राजादनेचारी । कदरः खेतसारः खदिरः । अतिमुक्तजंगोगरावेलीइतिमध्यदेशे । मधुकोल्येष्टीमधुः ।
 संग्रहे—अपामागधृतिर्मेधाग्रज्ञाशक्तिर्विशुचिः । अंगिराः—ग्रन्थाल्ययंक्त्वातब्रह्मचर्यौदेशेसमाहितः । जातूकर्ण्यः—ईशान्य
 भिमुराः कुर्याद्वापयतोदंतथावनम् । कृत्परलेगर्गः—ग्रास्तुल्यधृतिः सौख्यंशरीरारोग्यमेवच । दक्षिणेनतयाकार्यपश्चिमेनपराजयः ।
 उत्तरेणगवांशः स्त्रीणांप्रेष्यजनसच ॥ अथनिषिद्धानि । मदीयाः श्लोकाः—छेष्मातकः पिप्पलित्तिदुकौपारिजातरिष्टाक्रमुर्केगु
 दीच । कार्पासभय्यौशणपारिभद्रौकुशेष्टकेवैपकुलश्चशुक्लम् । शाल्मल्यक्षौशिशुमोचानखानिकाशोलोष्ठसंवचंगुलिश्च । सुक्त्वांगुष्ठानामिके
 शिशपायामृत्क्ष्मापणगारपापाणतार्णम् । कुंभोविभीतकधवौसिकताश्चमृत्योर्निर्गुडिगुगुलपटौकनकश्चच्छः । नंदास्त्वष्टमिरंश्रयोर्भ्रितदिनेदर्शे
 यीभूमिजेश्रादेजन्मदिनेचतुर्दशियुगेकृतौव्यतीपातके । द्वादश्यांनिजजन्मभेपरतरेतत्पूर्वभेपौर्णमास्यामांगस्यदिनोपवासदिनयोश्छायासुतेया
 भृगौ । प्रतीचीमुखोदक्षिणाशुखोवाद्दिजानांविशुद्धिनकुर्यादमीभिः । अत्रमूलंशुक्लवीचंद्रादिषुस्पष्टम् । पारिमद्रोनिषतरुरित्यमरः । रक्त
 मंदारइतिविमात्रिः । यत्तुश्राद्धकाश्चिकायांस्मृतिः—शृणुशकंमृतंमांसंकरेणमथितंदधि । अंगुल्यादंतसंघर्षस्तुल्यंगोमांसमक्षयैरिति
 तदंगुष्ठानामिकान्यपरम् । इष्टकालोष्ठपापाणैरितरांगुलिभिस्तथा । सुक्त्वात्खनामिकांगुष्ठोनकुर्यादंतथावनमित्तिचंद्रिकायांशुद्ध्याज्ञच
 ल्ययरेत्तेः । चाराहे—अज्ञातपूर्वाणिनंदतकाष्टान्यथाद्वपत्रैश्चसमन्वितानि । नसुगमपत्राणिनपाटितानिचार्द्रंशुष्काणिविनात्वचाच । आ
 भ्रलपनः—दीक्षितोप्रक्षचारीचयतिश्चविषवंगना । नित्यमदादंतकाष्टममायांतुविवर्जयेत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणंप्रकृत्यकौर्भे—नाद
 नैवयदीक्षेतनान्यरेदंतथानम् । अतोब्रह्मचारिणोविकल्पइतिकेचित् । वस्तुतस्तुपूर्ववाक्येब्रह्मचारिपदंनैष्ठिकपरं यतिसाहचर्योदितियुक्तम् ।

स्मृतिमंजरी—रजसलाचतुर्थे हि सति कादशमेहनि । सानात्पूर्वबंधमोक्षे निधेयवपि चरेदिति । बंधो निगडः ॥ ॥ अथ विहित निषिद्धा
 नि—खर्जूरपीतुवटपित्तकंदंबंधूकाश्चत्यकिंशुकमधूकशमीचवातिम् । अर्ककरंजकुटजावयति तिणीचनिर्गुल्बुदुंबरविशोककोविदारान् ।
 सिद्धानेनान्सदादि यात्र्यति पिद्धविधिस्तितान् । अनदंतधावनकरणत्वेन सामान्यप्राप्तौ विशेषविधिनानिधेयसिपुननिषेधः प्रतिनिधित्वेन ग्रहणं
 नेत्यर्थकोमापनिषेधवदित्याचारचंद्रोदयः । विहितनिषिद्धेयुर्विकल्पइतिकथित् । तत्र । व्यवस्थासंभवे विकल्पायोगात् । वयं तु विहितग्रहणेन
 तदन्यनिषेधे सिद्धे पुनस्तद्वद्दणविहितालाभे निषिद्धान्यग्रहार्थं विहितनिषिद्धान्यालाभे विहितनिषिद्ग्रहार्थतद्रणमिति ब्रूमः । नारदः—आस
 नेशयनेयानेपादुकादंतधावने । पलाशाश्चत्यकौवज्यौसर्वकुसितकर्मसु । धर्मसारे—क्षीसंगखादनपानं स्वाध्यायं क्षुरकर्मच । नकुर्व्यादंतसं
 घर्षतैले शिरसि स्थिते । यमः—चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णमासं कर्मरवौ । एषु क्षीतैलमांसानि दंतकाष्ठं च वर्जयेत् । अविद्ये—दशम्यादंतकाष्ठे
 न विह्वलित्वयेतयदा । एकादशीविधानाय निराशाः स्याद्यमस्तदा । वृद्धमनुः—गते देशांतरे पत्न्यौ गंधमास्यां जनादि च । दंतकाष्ठं च तांबूलं वर्जये
 द्दन्तितासती । मयोगपारिजाते दक्षः—अंजनार्थं जने स्थानप्रवासदंतधावनम् । नकुर्व्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणं तथा । संवर्तः—रवौ
 विवाहश्रागौ च वर्जयेदंतधावनम् । मरीचिः—नाथादजीर्णवमशुश्वासकासज्वरादितः । गोभिलः—श्राद्धेयज्ञेयनियमेन भक्ष्यं प्रोदिते रवौ ।
 यमः—मध्याह्नस्थानवेलायां योमंक्षेदंतधावनम् । निराशास्तस्य गच्छति देवताः पितरस्तथा । अत्र प्रोदिते इति मध्याह्ने पितृस्त्रिपेषधे सिद्धे मध्याह्नि
 येषो दोषाधिक्यार्थ इति केचित् । वस्तुतस्तु मध्याह्ने तन्निषेधस्तत्पूर्वं प्रोदिते पितृत्यास्यर्थः । अन्यथानिषेधवैयर्थ्योदितियुक्तम् । श्राद्धे दंतधावन
 निषेधस्तु कर्तुं नैव । श्राद्धमुप्रातस्तथा प्रकुर्व्यादंतधावनम् । श्राद्धकर्तानकुर्वीत दंतानां धावनं बुध इति प्रचेतोचचनात् । अविभक्तानां ज्येष्ठस्य क
 तुं त्वेपि फलभाक्त्वात्फलिसंस्कारादंतधावनवर्जनादयः सर्वेषाम् । एवं प्रतिनिधेरेपि ।—श्राद्धशिष्येण पुत्रेण तदन्येनापि कारयेत् । नियमानाचरेत्सो

निनिपांगमसुगरेदतिहेमाग्रीसाराहाय । विष्णुरहस्ये—उपधासेतथाश्राद्धेस्वादित्यादंतथावनम् । गायत्याशतसंप्लुतमंधुप्राशयविशु
 न्नाति । काग्रीमंउ—अतामेदंतकाष्ठानानिपिद्धेयायासरे । गंडूपाद्वादयश्राद्धासुखसपरिशुद्धये । स्वांदेप्रभासखंडे—वर्जितेदिव
 मेदेगिंदूपाधिवयोदय । ततलनैःसुगंपैर्थांसारयेतंभावनम् । यस्तु—उपवासेपिनोदुष्येदंतथावनमंजनम् । एकादस्यांतुनेःपर्णेनकुयाईत
 धानमिदिकुट्टगन्दीयेरकादं तत्सगर्वुकोपयासपरम् । अंजनसाहचर्यात् । हेमाद्रावप्येवम् । दंतधावननिषेधेऽपिजिह्वोहोबोभवति—
 प्रतिपत्तयेपहीपुननन्यादंतधावनम् । पर्णरन्यनकाष्ठैस्तुजिह्वोहोखःसर्वेवहीतिक्यासोक्तेः । स्वांदे—दंतधावनकाष्ठेननजिह्वांपरिमार्जयेत् ।
 आउपंठयग्रीवःप्रजापशुसमुनिच । प्रसृज्जांचमेधांचत्वंनोचेद्विचनस्पते । मंत्रेणानेनमतिमान्भक्षयेदंतधावनमिति काशीखंडान्मंत्रोभक्षणे
 इतिष्टुगीचंद्रमदनपारिजातौ । छंदोगपरिदिष्टेप्येवम् । अभिमंत्र्याहताशाखामंत्रेणानेनवैद्विजाः । तत ऊर्ध्वक्रमेणैवधावयेच्छाखया
 तयेगंगिरःस्मृतेः । शारदाभिमंत्रणइतिस्मृतिरतावली । वचनद्वयादुभयत्रेतितुयुक्तम् । सपृच—पतितांत्यजपांखंडिदेवाजीवरजखलाः ।
 गिपस्यातकिंचंडालानम्रेक्ष्यादंतथावने । शुनकंमिडूराहंचगर्दभंताम्रचूडकम् । अन्यात्रैवेदशान्परयेद्विजशुद्धौविचक्षणः । देवाजीवोदेयलकः ।
 यस्तुकरूपमरी—ऊर्ध्वेनिपतितेसिद्धिस्तथाचाभिमुखोसिते । अतोऽन्ययानिपतितेअनीयपुनरुत्सृजेदिति तत्सिद्धार्थकादिसप्तमीप्रतप्तकरणान
 गिनत्वावारिकिंचिदेव ॥ ॥ उपःपानम् । बृहदात्रेयसंहितायाम्—पिबतिपयुषितंजलमन्वहंतिमिरवांधरमग्रहरेनिशः । यदितदा
 लभतेमनुगाकडीदशमपास्तसमस्तगदोनरः । आयुर्धेवभोजोपि—अंससग्रसृतीरथौरधावनुदितेपिबेत् । नवनामघलंप्राप्यजीवेद्वयशतनरः ।
 त्रीनकः—पद्याह्लादशगंदूषैःशुद्धिकृत्वाद्विताचमेत् । ललाटेऽदिवहोश्चऊर्ध्वपुंद्गाणिधारेयत् । चतुर्भिःसंकर्षणादिनामभिश्चंदनादिभिः ।
 विष्णुपुराणे—स्वाचांतस्तुपुनःकुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् । आदर्शजनभांगल्यदूर्वाधालंमनानिच । मार्कंडेयपुराणे—दक्षिणाभिमुखो

यस्तुविदिवसंमुखएवच । केशान्ग्राक्षुस्तमत्याघननाशंसर्विदति ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नदंतधावनम् ॥

यस्तुविदिवसमुद्धवच । केशींसास्कुलतत्पापगनाखलाभयम् । तद्देवाः ॥

अथाज्मायलो रुमम् ॥ मदन्पारिजातेब्राह्मविष्णुपुराणयोः—स्वभासान्नघृतपश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् । स्कांदे—आ दीप्रियदावरणंकुर्याद्वादानुलेपनैः । ततःप्रतिष्ठयेत्याप्तस्वेभ्यश्चाप्रूषयेत् । पञ्चाद्विप्रायदातव्यंस्वर्गेकेनसमन्वितम् । प्रातराज्यपात्रदानमंग्रो हेमाद्रौगोपधद्यात्मणे—आज्यतेजःसमुद्भूतमाज्यंपापहरंपरम् । भाज्यमेवेवास्तुर्व्यतिआज्येलोकाःप्रतिष्ठिताः । भौमांतरिक्षदिव्यादियन्मेक स्मपमागतम् । सर्वतदाज्यसंस्पर्शात्यणाशमुपगच्छतु । अन्यच्च—याऽलक्ष्मीर्येषदौस्स्थंभेसर्वगात्रेष्ववस्थितम् । तत्सर्वशमयाज्यत्वलक्ष्मीसु स्थितवर्धय । इति ॥ अथकुशाः । चंद्रोदेयेऽग्निः—उभयानामिकाभ्यांनुधार्येदर्भपवित्रके । पवित्रमाहर्माकडेयः—चतुर्भिर्दे भिर्पिजूलैर्बाष्पणस्पवनिकम् । एकैकन्यूनमुद्विष्टवर्णैरणैयाक्रमम् । यत्तुकात्यायनः—अनंतर्गभिणंसग्रंकोशैद्विदलेमेवच । प्रादेशमात्रंवि ज्ञेयंविनयंनकुनचिदित्तद्वैदपरपूर्ववचनादितिपृथ्वीचंद्रः । स्मृत्यर्थेसारेतु—सर्वेषांभावेष्वेष्टाभ्यांपवित्रंयज्ञक्रुत्रचिदित्युक्तम् । चंत्रिका यांतु—सतभिर्दर्भेपिजूलैःकुर्याद्वाष्पविक्रमम् । पंचभिःक्षत्रियसैवचतुर्भिश्चतयाविशः । द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितरेपांतयैवचेति । तथाऽनंत र्भेभिर्णिमित्यादितुल्यालीपाकरमित्युक्तम् ॥ रक्षावल्ल्याम्—प्रथमंलवयेत्पर्वद्वितीयंनुनलंचयेत् । अग्रपर्वस्थितोदर्भस्तपोवृद्धिकरोहि सः । मध्येचैवप्रजाकामोमूलैःसर्वार्थसाधकः । चंत्रिकायाम्—अंगुलीमूलदेशेतुपवित्रंवारयेद्विजः । राज्ञांद्विपर्वकेचैवविशामग्रेकरल्लु । र क्षावल्ल्याम्—यक्षोपवीतेर्मौल्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रींविजानीयादन्यथातुयथारुचि । पवित्रप्रकारस्तत्रैव—अंगुष्ठंपर्येयेद्विद्वान्तर्वन्यापिपुनःपुनः । ज्ञानमुद्रामधःकुर्यात्पूर्वंवद्विगंधनम् । आम्बलायनः—तारेणकुर्वाद्धंयितुपवित्रस्यद्विजोत्तमः । ग्रंथिरेकांगुलस्तादृत दर्भैर्वांगुलंमतम् । तारः ग्रन्थः । भरद्वाजः—अत्रोक्तसंख्यापिजूलनेकीकृत्यसंभयथा । मुलानिदक्षिणेहस्तेधृत्वाप्राण्यन्यपाणिना । दक्ष

एतेन न रागमनस्य दक्षिणम् । तथैवाग्रेण चावेष्टा रुर्यात्तं धियवाह्वयम् । धृत्ताग्रं धित्व दक्षिणं हि माद्रौ गा रुडे—अर्धप्रदक्षिणी कृत्य शिखां पा
 न्मं प्रैरेणेत । नेष्टानैराग्रेण नृत्तं यथापि त्रिके । वैष्णवो मार्गः पश्चाद्भागः । ब्रह्मग्रं धिरपितयेव—संलज्य वैष्णवं मार्गं ब्राह्मणं विनिश्चि
 तम् । मरुत्प्रदक्षिणी इत्यममार्गं धिः मउच्यते । कर्तुरधिगुराग्रदेशो ब्रह्ममार्गः । क्षेमप्रकाशेशो ब्रह्मः प्रकाशं तन्माह—त्रिगुणीकृतं ब्रह्म
 त्रिगुणं निगोचयेत् । प्रब्रह्मं धिः मउच्यते । सदागौ जादियुद्धिजः । चंद्रोदये ज्यासः—करे कठेशिखायां च कर्णयो रमयोरपि । पवित्रधारको य
 धत्तमपे न न्नियते । क्तात्प्रायनः—सपविधः सदर्भो वा कर्मणे पितृकर्मणि । अशून्यं तु करं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत् । नोत्सृज्य तत्पवित्रं तु भु
 र्गोच्छिन्नं नृत्तं चरेत् । ब्राह्मणे—मंत्रं विना धृतं यत्तत्पवित्रमफलं भवेत् । तस्मात्पवित्रे मंत्राभ्यां धारयेदभिमंभ्य च । पवित्रं ते तु इत्यादि मंत्रं द्धितय म
 मनु । द्रव्यं सदानं नृत्तं मन्त्रं व्याहृतिस्तु वा । पृथ्वी चंद्रोदये—धृतं पवित्रं कर्म ते ग्रां धिमुक्त्वा तु तत्त्यजेत् । विस्मृत्य यदि पात्रे पुपवित्रं वि
 सुतेन वा । प्राणापत्यं चरेत् रुध्रं न क्तित्वपि पवित्रं दये । आश्वलायनः—तस्मिन्क्षीणे क्षिपेत् तोये च हौ वा यज्ञसूत्रवत् । भूमिं ज्ञात्वा तथा शुद्धांशु
 र्निनारेण चरेत् । भरद्वाजः—कर्म ते पुनरादाय पवित्रं द्धितयं द्विजः । शुचौ देशे विनिक्षिप्य दध्यादे तत्पुनः पुनः । यद्युच्छिष्टाणुपहतं पवित्रं वि
 द्यते भवेत् । तदैव ग्रंथिगुत्सृज्य त्वनैदितरयानहि । मदनपारिजाते कौशिकः—पवित्रं स तु नाशौचमाचरेत् तु कदाचन । पितृणां तर्पणे त्या
 ज्यगुणोत्पन्नं तया । दर्भं पुनर्देमाद्रीं स्कां दे—अनामिका धृतादभक्षिकानामिकायापि वा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु थार्ये दर्भं पवित्रके । आ
 भ्यान्प्रायनः—अथ यानामिकाभ्यां तु ग्रां धिहीनं कुशादिकम् । हेमाद्रीन्वाथ विभृयात्सर्वकर्म स्वपि द्विजः । गौड्यास्तु—मध्यमानामिकाभ्यां तु धा
 र्ये द्विदं कुशम् । संप्रदादिकर्मजाप्येषु साध्याये पितृर्पणे । केवलानामिकायां तु वज्रानां धारयेत् कुशम् । श्वानमूत्रसमं तोयं पीत्वा चांद्रायणं चरे

१ मनुज—नेरागमश्चिन्तं नृत्तं ६४ । अप्युग्रासविनाशविष्टीतान्यानि मंत्रवत् । (मनु. अ. २. स्तो. ६४) इत्युक्तेन त्रयो बहिर्निक्षेपो विचारणोयः ।

दितिहारीतोक्तैः कुशधारणं मध्यमानामिकयोरित्याहुः । तत्र । वचनस्य महानिषेधपुष्पाप्यनुपलभात् । सर्ववचनेपु कुशहेसरूप्यपवित्राणाम्
 विशेषोक्तम् । कुशानर्ध्वान्निवभूयात् । वज्रयथासुरद्रस्यशूलहस्तेहरस्यच । चक्रायुधयथाविष्णोरेव विप्रकोरुशइतिचंद्रिकायांगोभि
 लोचनौ सद्विगेषुवाक्येषोपादितिन्यायेनशूलसाम्योक्त्यानिर्वाण्णूलदृष्टान्तएवमुख्यः । अतएवतत्रैवहस्तग्रहणप्रशाखत्वादिनाप्रिशूलसाम्यच्च ।
 दर्भसंख्यामाह—समूलाग्रौनिगर्भेतुकुशौद्वौदक्षिणेकरे । सम्येचैवतथात्रीन्वैविभूयात्सर्वकर्मसु । छंदोगपरिशिष्टे—द्वौदर्भौदक्षिणेह
 स्तेसव्येनीनासनेसकृत् । उपवीतेशिखायाचषादमूलेसकृत्सकृत् । अत्रचत्वारःपक्षाः । हस्तद्वयेदर्भधारणम् हस्तद्वयेपवित्रधारणम् दक्षिणेण
 नित्रवाभेकुशा. दक्षिणएवोभयमिति । तृतीय कर्तृपरः—सव्यः सोपग्रहः कार्योदक्षिणः सपवित्रकदतिः कात्यायनोक्तेः । लघुहारीतः—
 जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृतर्पणे । अशून्यतुकरकुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः । सुवर्णरजतैरितिपहुत्वमेकसुवर्णायवयवविधारणेपियुक्तम् । सुवर्ण
 त्वोदेरवयवावयविवृत्तिनात्सुवर्णादीनांसमुच्चयः । अनामिकायातद्देमधारायेरक्षिणेकरेइतिवेचीपुराणे—अनामिकायाद्देमधारणोक्तस्तत्समभि
 व्याहृतजलतमपितत्रैवधार्यम् । तर्जन्यांरजतधार्यमितिवचनतुनिर्मूलम् । कल्पतर्जोदिभिरत्नादरादितिबर्थमानः । तत्र । अनामिकाधृत
 हेमतर्जन्यांरूप्यमेवच । कनिष्ठिकाधृतखट्वेनपूतोभवेन्नरइतिआह्रहेमाद्रौचंद्रि नायांचयोगयाज्ञबल्क्यविरोधात् तर्जन्यांरूप्यंजीव
 स्तित्रन्यपरम्—उत्तरीययोगपट्टतर्जन्यांरजततथा । हेमादयस्तुसग्राह्याः सम्यङ्निष्ठप्यविहिना । सपव—पवित्रेपतितेज्ञोतथाजपणेभुवि । प्राणायामत्रयकुर्या
 धृतनगृहीयात्पवित्रतृणसम्भवं । हेमादयस्तुसग्राह्याः सम्यङ्निष्ठप्यविहिना । सपव—पवित्रेपतितेज्ञोतथाजपणेभुवि । प्राणायामत्रयकुर्या
 त्स्नात्वाविप्रोऽपमर्पणम् । जपगणो माला—हेभैवसर्वदासर्वकुर्वीदेवाविचारयन् । रौप्यदक्षप्रदेशिन्यांविभूयादीक्षितोद्विजः । अग्रधिकंचहेमच
 तथालोहनीर्द्रवम् । गायत्र्यध्वरचरणेगृहीयात्ताम्रमुत्तमम् । अनुष्टुभस्तथा रूप्यं त्रिष्टुभ कनकोत्तमम् । गायत्रीचतुर्विंशत्यक्षरा तावदत्यताम्रम् ।

नान्येति । दानिगदधनुषम् । ननुः । तत्सारिसदसरात्रिष्टुप्—श्रुत्वा काःकारयित्वातोऽभियुनेदेयुलीयकम् । शुद्धीभायं दिवारान्नयं सममथाविवा ।
 आगमेनान्ययोक्तम्—मोममयानिरूपाः स्युर्वर्णालोदन्नयंतथा । रीप्यमिदुःस्थतोहेमसूर्यस्त्वाग्रद्रुताधनः । लोहभागाः सगुहियाः खराद्यक्षरसंख्य
 मा । ननुः । तत्तरेनमुद्रामगं रुत्तितमंगताम् । अकारादयः पोडज् १ इस्वरास्त्वाचंतोभागागेप्यस्य । काद्यामाताः पंचविंशतिः २५ हेमः । यादयः क्षांता
 द्दनुः ३ ताम्रम् । मांमगदधनं जप्यस्युद्गतां जुहुयात्ततः । तस्यांमपातेनमंश्रीसर्पिपापर्वसंख्यतः । जपः पूर्वोक्तमातृकर्मत्रस्य कं खं गं इत्यादिः ।
 निमित्तं कृतेभानुद्रामभिगेकोक्तमर्त्तना । आवाद्यपूजयेद्वेदीगुपचारैः सनाहितः । अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः । इयं रक्षाशुद्ररोग
 निगजरविनामिनी । आरदानिलकेन—तारताम्रमुवर्णानामर्कपोडशखैर्दुभिरित्युक्तम् । योपवेचः—हिंशुमुचंमंगोरानीश
 । हेमगुणो । प्राप्याद्रयानिमेद्राधमप्येमाणि न्यगुणगोः । उष्णगुः सूर्यः । हिंशुमित्याद्यक्षरद्वंद्वानि हीरकशुक्रादिग्रहबोधकानि । मंज
 दानम्—यं हिंदुराकजगुरुभृमुभंदाहितयः । गाणिस्यंमौक्तिकं चारुविट्मंगारुडंपुनः । पुष्परागंलसद्ब्रं नीलंगोमेदकं शुभम् । वैदूर्यनवरत्ना
 निमुद्राभिः कपनगुभाम् । जपहोमादिकं नवकुर्वत्युत्पूयैच्छथर्मना । योगुद्रांधारयेदेनांतस्यस्युर्वशगाग्रहाः । विन्यसेविशेषो ज्योतिषे—
 माणिनर्मकनारणेर्निधंयचंरुमुत्तानिलसत्त्वमालम् । गोमेदकंनिर्मलमिन्द्रनीलवैदूर्यकंपुष्पमतस्तुपाचिः । पूर्वोदितः शुक्रशशांकभौमराहाकिंके
 निगजगर्गा रुतानाम् । रत्नानिवक्त्रेनचमुद्रिकायांन्यस्मानितेयुनिवोचयेषु ॥ इतिलक्ष्यणभट्टकृताचारखेंगुलीयकप्रकरणम् ॥

अथ क्रुद्राग्रप्रणम् । कुशाः कृतिभिः कृदाकथैर्ग्राह्याः केऽधिकारिणोऽगृहीतानामहर्भयांदां चाह स्मृतिचिन्तामणौ—अहन्यहनि
 र्गर्गधैरुगोडाहप्रश्ले । तत्रैव—गासिमासुद्धतादर्भासिमासेवचोदिताः । उत्तरोत्तरमासेषु धर्मविक्रिरसंमताः । पट्टात्रिंशन्मते—
 नाभेनम्यादमागृह्यादर्भोप्राशेनः स्मृतः । मदनरत्नेशं स्वमरीची—मासेन भस्यमावासात् तस्यां दर्भोच्योमतः । अयातयामास्ते दर्भानियो

ज्याग्रपुनः पुनः । आर्द्राहुनीयाद्रागौनलुनीयाद्वापिसंध्योः । मासः शुक्लादिरिति वधमानः । हेमाद्रौ हारीतः—यासेन भक्ष्यमावास्यातस्यां
दर्भोचयोमतः । यत्तु दांत्वः—अमायांचैव नच्छिद्यात्कुशांश्च समिधस्तथेति तत्तत्कालकर्मपर्याप्त्यतिरिक्तविषयम् । कुशाः काशाश्च दूर्वाद्याग
वार्धचतुर्णादिकम् । निषिद्धे वापि गृह्णीयादमावास्याहनि द्विजइति जायाल्युक्तेरिति पृथ्वीचंद्रः । वनस्पतिगतसोममुहूर्तपरोनिषेधः । त्रिमु
हूर्तवसेदकं त्रिमुहूर्तजले वसेत् । त्रिमुहूर्तवसेद्रोषु त्रिमुहूर्तवनस्पतौ । वनस्पतिगते सोमेयस्तु हिंस्याद्वनस्पतीन् । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र
संशयइति सौपर्णोक्तेरिति मदनपारिजातः । रागप्राप्तस्यायं निषेधः वैषतन्निषेधे विकल्पापत्तेरिति चंद्रिका । तत्रैव यमः—समूलस्तु भ
वेदर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि । श्राद्धमेको हिष्टम् । एको हिष्टे कुशाः कार्याः समूलायज्ञकर्मणि । बहिर्दूनाः सकृद्धूनाः सर्वत्र पितृकर्मस्वितितेनैवोक्तः ।
बहिर्दूनाः उपमूलंदूनाः । तेचैको हिष्टे श्राद्धपराइति चंद्रिका । तत्रैव पुराणे—पित्र्यं मूलेन मध्येन नारंदानं च यत्नतः । दैवं कर्म कुशाग्रेण क-
र्तव्यं भूतिमिच्छता । तत्रैव संग्रहे—होमेतर्पणकाले च विवाहे यज्ञकर्मणि । अगर्भिणस्तु ये दर्भोः पुत्रदारपुत्रप्रदाः । तत्रैव हारीतः—पितृदे
वद्विजार्थे पुंसमूलानाहरे द्विजः । स्मृतिर्चितामर्णौ—सप्त रात्रं शुभादर्भोऽस्ति लक्ष्मेत्रसमुद्भवाः । भरद्वाजः—पलाशाश्च रथखदिरवटस्तक्षस
मीपगाः । विल्वैकं कतां तस्यास्तच्छायास्याः कुशाः शुभाः । गृह्यपरिशिष्टे—दर्भोः कृष्णाजिनं मंत्राक्षणाहविरम्ययः । अयातयामान्येतानि
नियोल्यानि पुनः पुनः । इदं नमस्य दर्शच्छिन्नदर्भविषयमिति वर्धमानः । एतदपवादस्तत्रैव—ये च पिंडाश्रिता दर्भो वैः कृतं पितृतर्पणम् । अमेध्या
ऽशुचिलिप्तायेते पांत्यागो विधीयते । हारीतः—पथि दर्भोऽश्रितौ दर्भो ये दर्भो यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषु यद्रक्षान्परिवर्जयेत् । अत्र पदत्वं
ममिव द्युतम् । ग्रहयज्ञे च ये दर्भो ये दर्भोः पितृतर्पणे । इतामूत्रपुरीषाम्यातिपांत्यागो विधीयते । मयोच्छिष्टधृताये चेति चर्धमानधृतः पाठः ।
येत्यन्तर्गमिता दर्भो ये चच्छिन्ना नैवेद्यतथा । कायिताश्चाग्निना दर्भोऽस्तान्दर्भोऽपरिवर्जयेदिति वृद्धहारीतोक्तः । डांत्वः—नीवीगध्ये स्थिताद

मां वल्लभो न च ये प्रताः । पवित्रांस्तान्निजानीयायेतु कर्णे च दक्षिणे । नीवीपरिधानं वस्त्रांश्चिरितिकल्पतरुः । बन्धोदये संग्रहे—अभिकार्यं
 चयागे च समूहान्मरियजेयेत् । संग्रहे—आचांतःप्राकुशांस्त्यक्त्वा पाणावन्यांश्चाधारयेत् । श्राद्धारं भेतुयेदर्भाः पादशीचे विसर्जयेत् । अर्च-
 नादौ तु ये दर्भा उच्छिद्यंते विसर्जयेत् । पार्वणादौ तु ये दर्भा आघ्राणंति विसर्जयेत् । मार्जनादौ तु ये दर्भाः विडोल्याने विसर्जयेत् । उत्तानादौ तु ये दर्भा
 दक्षिणंति विसर्जयेत् । प्रार्थनादौ तु ये दर्भान्मस्करे विसर्जयेत् । विकिरोपिडदाने चतर्पणे स्नानकर्मणि । आचांतं ध्यप्रकुर्वीत दर्भसंलयनं बुधः ।
 क्रात्याग्र्यनः—समूहाः पितृदेवताः कल्पापवैश्वदेविकाः । हस्वाः प्रवरणीयाः स्युः कुशादीर्घास्तु चर्हिषः । प्रवरणीयाः स्नानाघर्हाः । दर्भ-
 ग्रहणमंत्रमाहर्हाः—विरिचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुदसर्वाणि पापापा निदर्भस्वस्तिकरो भव । स्मृत्यर्थे सारे—हुं फद्रकारेणमं
 त्रेण सकृन्विच्चासमुद्धरेत् । हेमाव्रौकाण्णजिनिः—पूर्वतु शिथिलीकृत्य खनित्रेण विवक्षणः । आदद्यात्पितृतीर्थेन हुं फद्रहुं फद्रहुं फद्रहुं फद्रहुं फद्रहुं फद्रहुं
 भरद्वाजः—शुनाशुद्धवराहपुमान्जोरैकचक्षुषा । खरेण कुक्कुटेनैव स्पृष्टः कर्मरिपुः कुशः । कपिना कुक्कुलासेन पतितेनां त्यजातिना । भिषजा
 रोगिणस्पृष्टः कुशः कर्मस्वशोभनः । देवलेन घण्टेन घालेनाज्ञातजन्मना । चर्ज्यः सूतकिना स्पृष्टः कुशोऽनुष्ठेयकर्मसु । रक्तश्लेष्माश्रुभिः स्पृष्टः कि
 यायुक्तः पुराधृतः । उच्छिष्टजनसंस्पृष्टः कुशः कर्मविनाशकः । सूतिकात्रेयिकावेश्याज्ञातपूर्वाभिसारिकाः । अन्याः सदोपायास्ताभिः कुशः स्पृष्टः
 क्रियारिपुः । आत्रेयिका गर्भिणी । अपराकै—कुशाः काशाय चार्द्वर्गो धूयाश्चाथ कुंदुराः । उशीरामीह योऽंजुजादशदर्भाः सवत्स्रजाः । यत्न
 जादक्षिणदेशो लब्ध इति प्रसिद्धा इति हेमाव्रिः । दर्भत्वोक्तिः काश्चादिस्तुत्यो । दर्भाभावे द्विजः कर्मकायैः कुर्वतिसंयत इति शांखोक्तेः । नागदे
 याहिके सुमंतुः—कुशः काशः शरो गुद्रो यवादर्वा अथ लवजाः । गोके शकंदौ सुंज अथ पूर्वाभावे परःपरः । धृद्धपराशरः—दर्भैर्लोहितदर्भैश्चका

शरीरजनस्त्वजैः । शूक्रधान्यतृणैर्योषिदर्भकार्यचरेद्विजः । सएव—काशहस्तस्तुनाचामेघद्रवोमिःकदाचन । बौधायनः—हस्तयोरुभयोर्द्वौद्वयामनेपितभेवच । लेखनेचतथाद्वौद्विस्तरणेपोडशस्मृताः । कौशिकः—गर्वावालपवित्रेणसंध्योपास्तिकरोतियः । सर्वद्विदशवर्षाणि कृतं संयौर्भवेत्ततः । भरद्वाजः—रोगांपवित्रकरणेनियमोनकुयेष्विव । पाद्ये—नदमार्गदुद्धरेच्छद्रोनिषिवेत्कापिलंपयः । नोच्चरेत्प्रणवंमंत्रपुरोडाशंनमक्षयेत् ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मज ० लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररेखेकुशप्रकरणम् ॥

अग्रप्रातःस्नानम् । शंखल्लिखितौ—अनश्रन्त्वायादिति । अनश्रन्तांघ्रुलाघभक्षयन्नितिकल्पतरुः । हेमाद्रौकौर्म—नित्यमभ्युदयात्पूज्यातप्यंशुद्धिमिच्छता । एषसाधारणोधर्मश्चतुर्वर्णस्यनित्यशः । स्त्रीभिःशूद्रैश्चकर्तव्यंमंत्रवर्ज्यविगाहनम् ॥ ॥ भारते—ब्रह्मक्षत्रियशौचैर्यमंनस्नानमिष्यते । तूष्णीमेवतुशूद्रस्यसनमरकारकंस्मृतम् । तूष्णीमिति श्रौतस्मार्तमंत्रनिषेधेप्रसेनमइतिनमस्कारमंत्रोविधीयते । मण्डनमुद्गरोमयस्नानेनिज्ञेयः । तेनाश्रुतांतेहत्यादिभयोनेतिमदनपालः । श्रीदत्ताहिंकेतु तूष्णीमितिवैदिकमंत्रनिषेधोनपौराणानामित्युक्तम् । द्रोणानंदेप्येवम् । कल्पतरुस्तु—कर्मणिमंनपाठःशूद्रस्येत्याह । वस्तुतस्तुपौराणोऽपिब्राह्मणैरेवपठनीयः । शूद्रोनमइत्येवोच्चारयेदिति । शूद्रशिशोरोमणावप्येवम् ॥ ॥ सभर्तृकाणांश्रीणांनित्यस्नानमशिरस्कम् । सचैलस्नाननिमित्तेप्यशिरस्कत्वविधानात् । व्रतगोमशिरस्कताविधानञ्च । जायालिः—सततंश्रातरुत्थायदंतधावनपूर्वकम् । आचरेदुपसिद्धानंतर्पयेद्देवमानुषान् । आच्छुभंद्रिकायांपुराणे—चतस्रोयष्टिकाःश्रातरुणोदयउच्यते । यतीनांस्नानकालस्तुगंगां सहशःस्मृतः । यतयो नियताः । अरुणोदयःसंध्यापूर्वकालः । संध्यायांनिषेधादितिहिरिह्वरः । तत्र । संध्यापूर्वकालेऽपिरात्रित्वेननिषेधादित्याचारादर्शः । तदपि । वक्ष्यमाणपराशरचाक्रियेनापरगतिग्यानेोक्तः । घृद्धपराशरः—उपस्युपमित्यनंक्रियतेऽनुदितेत्तौ । प्राजापत्येनतत्तुल्यंभद्रपातकनाशनम् । उप.कालस्तुलोहितदिगु

पठक्षितकालायाकालइतिरूपतः । नागदेवाह्निकेक्षेमप्रकाशोचविष्णुः—नाहिकापद्रुपंचाशत्पातस्त्वेकाधिकोरुणः । उपःका
 शोऽष्टपंचाशच्छेषः सूर्योदयः स्युतः । यत्तुमाकंडेयः—सूर्योदयं विना नैव खानदानादिकः क्रमः । अग्नेर्विहरणं चैव कृत्व भावश्च लक्ष्यते । इतितदुपः
 कालासंभवे इति कथितम् । उदयपदेनोपःकालोलक्ष्यत इति वर्धमानः पृथ्वीचंद्रश्च । तेन रात्रौ न कुर्यादित्यर्थः । अविहितविशेषविषयमिति
 श्रौतारानंदः । इदं नित्यं काम्यं च । सप्ताहं ग्रामारस्त्रीद्विजः शूद्रत्वमासुयादिति च सिधोक्तेः । उपस्युपसीति वीप्साश्रुतेश्च । प्रातः खानं ह
 रस्तापमलदर्मीगलानि मेव च । अशुचित्वं चटुः स्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं च यच्छतीति काशीखंडाच्च । प्रातः स्नायीमेवेन्नित्यं मध्यस्नायीसदाभवेदिति व्या
 घ्रपादोक्तं मध्यस्नाह्नानमपि नित्यमिति हेमाद्र्यादयः । नित्यमेव चतुर्मध्याह्ने प्रातश्चकचकसचिदिति स्मृत्यर्थं सारान्मध्याह्ने एव नित्यमित्या
 चारादर्शः । कामयेनावप्येवम् । दक्षस्मृतिगारुडधोः—प्रातर्मध्याह्नयोः खानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यतोऽस्त्रिपवणं खानं स कृच्छ्र
 मयचारिणः । स कृदित्यशक्तपरम् । स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ग्रामचारिगृहीतयेति चंद्रोदये संग्रहोक्तेः । बह्वृचपरिशिष्टे—खानं प्रक
 म्य तत्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थः कुर्यादिक्रान्तं वेति । कात्यायनः—यथाह्नितयप्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दंतान्प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे च तद
 मनपत् । अह्नि मध्याह्ने । आतुरस्य मनस्वानादिवेति पृथ्वीचंद्रः । अमंत्रवदल्पमंत्रम् । गृहेऽपि हि द्विजातीनां मंत्रवत् खानमिव्यते इति हे
 माद्रौ जैमिनिस्मृतौः । साग्रे नद्यादावप्येवम् । अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् खानकर्मणः । प्रातः संक्षेपतः खानं होमलोपो विगर्हित इति
 कात्यायनोक्तेः । चतुर्थिनातिमते—प्रातर्मध्याह्नयोः खानं गृहस्थस्य विधीयते । शक्तश्चेदुभयं कुर्यादशक्तस्त्वापराह्निकम् । तत्संश
 रस्कम् । जानातिः—अग्निरस्कं भवेत् खानस्नानाशक्तौ तु कामिणाय । स्मृत्यर्थं सारं—चक्षुरो गीकर्षो गीशिरोगी कफाधिकः । कंठस्त्रा
 नं प्रकुर्वीति शिरः खानसमं हितम् । मुखवक्त्रापादकोरोगः । आयुर्वेदेषु—खानमर्दितेनास्य कर्षो रोगातिसारिषु । आध्मानपीनसाजीर्ण

युक्तवस्तुचर्गदितम् । हेमाद्रौ चाराहे—त्रिभिः सारस्वततोयंपंचाहेन तु यमुनम् । सद्यः पुनाति गौं यदंशनादेव नार्मेदम् । समुद्रगानां
 सरितामन्यासामपि त्ययः । पावनं स्नानदनेषु प्राजापत्यसमं स्मृतम् । रूपनारायणीये वा ह्ये—नद्यां प्रत्येकशः स्नाने भवेद्भोदानं फलम् ।
 गोप्रदाने धदशभिः स्नाने पुण्यं तु संगमे । अग्निपुराणे—भूमिमुद्धृतास्तु पुण्यं ततः प्रसवणीदकम् । ततो पिसारसं पुण्यं तस्मान्नोदेयमुच्यते ।
 तीर्थतोयं ततः पुण्यं गंगं पुण्यं तु सर्वतः । चंद्रिकायां योगयाज्ञवल्क्यः—त्रिप्रफलदानधोयाः काश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तु पक्ष
 स्य नासस्वस रितां पतिः । निरात्रफलदाः नदीभिन्नजलाधिकरणकात्रिप्रान्नस्नानफलदाः । पक्षादावप्येवमिति रूपनारायणः । त्रिरात्रोपवासफल
 दा इति हेमाद्रिः । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—नदीस्नानानि पुण्यानि तडागैर्मध्यमानि च । वापीकूपेजघन्यानि गृहेष्वस्य वराणि च । गारुडे—
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियांगं मलकर्षणम् । तीर्थोभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः । माधवीये गार्ग्यः—कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्य
 मेव च । नित्यं गृहं चिच्छि कंचैव यथा रुचि समाचरेत् । हेमाद्रावप्येवम् । असमुद्रगताश्वापियाः काश्चिद्विपुलोदकाः । अशोण्या ग्रीष्मकालेऽपि
 तासु स्नानं समाचरेत् । शुष्यंति याः कुसरिती ग्रीष्मे सूर्यांशुना पिताः । तासु स्नानं कर्तव्यं दृष्टो यास्तपि क्वचित् । इदं काम्यपरम् । रूपनाराय
 णीये भविष्ये—शिवलिंगसमीपस्थं यत्तोर्यपुरतः स्थितम् । शिवगंगे तितज्ज्ञेयं तत्र स्नानादिवं ज्ञेयम् । तत्रैव—देवाचार्यदृष्टिपूते तु स्नानं कृत्वा ज
 लाशये । सर्वपापविनिर्मुक्तक्षणाद्भवति निर्मलः । चंद्रोदये वृद्धपराशरः—कूपे पृद्धततो येन स्नानं कुर्वीत वा मुनि । योगयाज्ञवल्क्यः—
 अलाभे देवदातानां सरितां सरसां तथा । उद्धृत्य चतुरः पिंडान् पार्वये स्नानमाचरेत् । सरउत्त्वष्टम् । पराशरः—कदाचिद्विदुषामत्यानन्नात्
 व्यप्रांभसा । पंचवाससत्वापिंडान् स्नायादुद्धृत्य तत्र तु । शौनकः—उद्धृत्य मृत्तिकापिंडान् दशपंचतया शिक्षेत् । पैठीनसिः—त्रीन् पिंडा
 नुद्धृत्य स्नायादिति । चौघायनः । निरुद्धा मुत्तुमृत्तिपिंडान् कृपाचचीन्पटांस्तथा । अन्नाप्रतिष्ठितमात्रे पिंडोद्धार इति प्रांचः । तत्र । अम्रतिष्ठित

जलत्वेन तत्र ग्रानामायाः परस्पोषयोगे चोर्थापत्तेः अतिहरादयः । अवः पिङ्गत्रयोद्धारः सेतुपरः । पञ्चभिर्बोद्धारस्तदन्यपरः । सप्तादिष्विडोद्धार
 मर्पणापथमिति पृथ्वीचन्द्रः । यथा सामर्थ्यव्यवस्थेति चन्द्रिका । सर्वमेतदनुत्पद्यन्निष्पद्यम् । अनुत्पद्ये पुनस्तथा तथैवासंस्कृतेषु चेति मरी
 च्युक्तेः । परावारः—नतीर्थे कया लुले स्त्रायाम्नासजनसमावृते । दर्भहीनोऽन्यचित्तश्चाननमो न शिरोविना । बौधायनः—शाल्म
 लीति तिणीचिक्करं जम्बूद्वीपः । कोविदारकविल्याकार्थवरीचविर्मत्तकः । शेलुअस्वादकधैयां छायास्नानं विवर्जयेत् । माधचीये आप
 स्तंयः—अंलजैः स्नानिताः कृपास्तडासो वाप्यएव च । एषु स्वात्वाचपीत्वाचप्राजापत्येन शुक्लति । खानितग्रहणादखानितेन दोषः । तत्रै
 व चिप्युः—जलाशयेष्वथाल्पेषु स्वावरेषु मंहीतले । कूपवत्कथिताशुद्धिर्भस्सुनदुदूषणम् । चन्द्रिकायां बौधायनः—अधोवर्णो देके ला
 नयज्यं नवां द्विजातिभिः । तस्यां जकतीर्थं तु दशहस्तो न वर्जयेत् । तथैव पुराणे—सर्वत्र दीपुनस्तथा त्र्यविश्यातः सितो द्विजः । मरीचिः—
 नपायशपरिभ्रष्टं नद्याय च विवर्जितम् । गतप्रत्यागतं वचतोऽप्यपरिवर्जयेत् । स्नानादाविति शेषः । परिभ्रष्टं विच्छिन्नम् । विवर्जितं नदीतोनिः सु
 तम् । गतप्रत्यागतमविच्छिन्नमावर्तत इति चन्द्रिका । व्याघ्रपादः—सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानधोरजस्वलाः । तामुस्नानं कुर्वीत वर्जयित्वा स
 मुद्रगाः । गानतर्पणादेरुपलक्षणम् । नद्यानादीनिकर्मणि तामुस्नानं कुर्वीत मानव इत्यत्रिस्मृतेः तीरवासिनां निषेधः । न तु तत्तीरवासिनामिति
 त्रिस्वल्मीसेतौ निगमात् । समुद्रगानां तु हेमाद्रौ देवीपुराणे—समुद्रगामिनीनां तु पद्मं रज इष्यते ॥ ॥ नदीराहकाल्यायनः—
 धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासानविद्यते । मतानदीशब्दबहागतास्ते परिकीर्तिताः । धनुश्चतुर्हस्तमिति याचस्पतिः । भविष्योत्तरे—आदौ
 कर्कटके देविमहानयो रजस्वलाः । त्रिदिनं तु चतुर्गोक्षिशुद्धाः स्युर्जाह्नवीयथा ॥ ॥ महानद्यश्चोक्ता ब्राह्मे—गोदावरीभीमरथीतुंगभद्रा

चवेणि रू । तापीपयोष्णीर्द्विध्यसदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः । मार्गस्थीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती । विशोकाचवितस्ताचविध्यस्योत्तरतःस्थिताः ।
 नन्दिकायां वामनपुराणे—गोदावरीभीमरथीकृष्णावेणीसरस्वती । तुंगभद्राप्रयोगासत्याकावोरिवच । दुग्धोदानलिनीरेवावारिसीता
 कलस्सना । एताभिरिमहानद्यःसहस्रमूलाद्विनिर्गताः । अपराकैमरीचिः—तपनस्यसुतांगगौतमीचसरस्वती । रजसानामिम्यूयतेवेणाचन
 दर्माङ्गिताः । देवलः—शोणसिंधुहिरण्याख्याःकोकलोहितघर्बराः । शतद्रक्षन्तदाःसप्तपवनाःपरिकीर्तिताः । हेमाद्रौचामनपुराणे—सर
 स्वतीनदीपुण्यातयावैतरणीनदी । आपगानर्मदाचैवगंगामंदकिनीनदी । मधुसवाङ्गमुमतीकौशिकीयमुनातथा । ह्यद्वर्तमहापुण्यातयाहैरण्व
 तीनदी । रजस्वलात्वमेतासांविद्यतेनकदाचन । इदं त्रिदिनाधिकरजोनिषेधपरम् । पूर्वोक्तमविष्यविरोधादितिहेमाद्रिः । प्रथमकर्कटेदेविज्य
 हंगंगारजस्वलेतर्गतर्जोविषयम् । गंगाधर्मद्रवःपुण्योयमुनाचसरस्वती । अंतर्गतर्जोदोषाःसर्ववस्थासुचामलाइतिनिगमादितिभट्टाः ॥ ॥
 रजोयुक्तनदीत्वानेप्रायश्चित्तमुक्तं त्रिस्थलीसेतौसंग्रहे—कालेनभस्वशुद्धस्यात्रिरात्रंतुनवोदकम् । अकालेतुषशाहंसात्स्वात्वानायादहर्नि
 शम् । काल्यायनः—उपाकर्मणिचोत्सर्गप्रेतस्नानेनधैवच । चंद्रसूर्यग्रहेचैवर्जोदोषोनविद्यते । प्रेतपदेभ्रातःपदमित्याचारादर्घोदोहारा
 नंदेचपाठः । बृद्धपाशयत्कथः—ग्रभूतेविद्यमानेपिउदकेसुमनोहरे । नाल्योदकेद्विजःस्नायात्रदीचोत्सृज्यकृत्रिमे । बृद्धपराशरः—
 नद्यायाच्छुद्धस्तेनैकहस्तेनवातथा । उद्धृताभिरमिखायादाहृताभिर्द्विजातिभिः । आपस्तंबः—सशिरोमजनमप्सुवर्जयेदस्तमितेचत्नान
 मिति । अशिरोमजनमितिपाठेमजनयोग्यजलेगात्रक्षालनंनकार्यमित्यर्थइतिहरिहरः । व्यासः—नद्यांचास्तमितेसूर्यवर्जनीयंसदाबुधैः । न
 र्यानमाचरेदुःस्त्वानातुरोनमहानिश्चि । नवासोभिःसहाजस्र्वाविज्ञातेजलाश्रये । अत्रास्तमितशब्देनाध्यामोनिपिद्धोमहानिशाशब्देनमध्य
 यामः । आनाराददौतुअमृतमितपदेनसर्वरात्रिनिषेधः । महानिश्चानिषेधोपाधिक्यार्थइत्युक्तम् । नैमित्तिकंतुत्नानंरान्यादावपिकार्यम् ।

नेमिचिन्तुकर्तव्यं गानंदानं च तत्रिष्विवचनत् । हेमाद्रौ भविष्ये—नखायादुत्सवेऽतीते गंगं विनिवर्त्य च । अनुवज्जसुहृदं धूनर्चयित्वे
 पदेरताः । अत्र शीतलजलस्नानमेव निषिद्धमिति शिष्टाः । स्नानगाममिति तु कुम् । तत्रैव—गंगलेख्यते स्नानं वृद्धोपवर्षोत्सवेषु च । खेद
 भेन वमासुं मध्याह्नाग्नौ विपतः । अयं पूर्वोक्तप्रतिप्रसन्न इति हेमाद्रिः । अयं पूर्वस्नानविधिरिति युक्तं प्रतीतः । योगयाज्ञवल्क्यः—दश
 गानं नक्षत्रीति मातापि सोऽस्त्वजीयतोः । स्नानं कुर्वन्निराचष्टे पित्रो रुद्रतिज्जीविते । मातापि वीरितिसाहिल्यं विवक्षितमिति पृथुची चंद्रः । दशैरागप्राप्त
 गानपरमिति पारिजातः । दर्शप्रयुक्तस्नानपरमिति टोडरानंदः । यत्तु गर्गः—त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वदा । शुद्धविदक्षत्रियाः
 गानं नाचरेयुः रुधे च नेति तत्रित्यनेमिस्तिकान्यपरम् । यादृच्छिकं तु यत्स्नानं भोगार्थं क्रियते द्विजैः । तत्र पिदं दशम्यादौ नित्यनैमिस्तिकेन त्वित्या
 पस्तं योस्तेरिति मदनपारिजातः—अमोक्ताहं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकमिति वचनोक्तस्नाननिषेधइतिकल्पतरुः । रागप्राप्तस्नाननिषेधो
 र्धनिषेधैरिक्त्या पापतोरिति टोडरानंदः । गर्गपैठीनसिद्धसिष्टाः—पुत्रजन्मनि संक्रांतौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । नित्यस्नाने च कर्तव्येति धि
 द्यो न विपते । अपरार्कब्राह्मे—स्नानं संक्रमणं स्वांदिग्वासानसमाचरेत् । ऋषासः—नादशकेन वक्षेण स्नायात्कौपीनकादते । नान्यदो
 येन नार्द्रेण न स्यात्प्रवितेन च । अत्रैतत्कर्म बद्धद्वयधारणं नियमितमिति कल्पतरुः । मेघान्तिथिस्तु—एकेन वाससा स्नायाद्वाभ्यामनियमः
 स्मृतः । यदुभिः प्रतिपेधस्तु स्नाने फलमभीप्सितमित्याह । अपरार्कस्तु—अस्त्यस्पर्शने चैव वातायां पुत्रजन्मनि । तीर्थे द्विवासा स्नानमन्यत्रै
 केन गममेत्याह । वार्ता मरणवाती । सदोषवीतिना माव्यं सदा बद्धशिखेन चैति वाक्येन बद्धशिखित्वयज्ञोपवीतित्वयोः सर्वदा प्राप्तौ पुनः स्नानप्रकर
 णेन दशिशिष्यद्वयोपवीतीति काल्यायनोक्तिः शिखाभिन्ने कृबधोत्तरीयनिवृत्त्यर्थेति हरिहरः । तत्र । अनेनैव सिद्धावेकवक्षाः प्राचीना बीतिन

श्रुतिस्मृत्याग्नौर्चयेत्पर्यापत्तेः । यत्वेतन्नैमित्तिकस्थानांतरेद्विवक्षताज्ञापकमित्तिनेतज्ज्ञापकायचोर्किंतुवाचनिकं वांतरादनादावपि तथापत्तेः ।
 मुक्तकेर्दीर्घकर्मव्यप्रेतस्यानंविनाकचिदिति वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । अतएवाचारादर्शोऽस्यानुवादत्वाच्चोत्तरीयादिनिवृत्तिरित्युक्तम् । ब्रह्मप्रद
 साचार्योऽपि सवसोऽहरहराद्युत्पत्तेशांस्वायनसूत्रे सवसवग्रहणद्वितीयवक्ष्यप्राप्त्यर्थमिल्याह । हेमाद्रौ शौनकः—तथाभ्युक्षणमाहर्तुपा
 नमौर्दुपरद्वदम् । जपार्थमक्षमालां च रुद्राक्षादिविनिर्मिताम् । एवं संभृतसंभारः स्नानकर्मसमाचरेत् । अभ्युक्षणं जलम् । और्दुवरं ताम्रमयम् ।
 ग्राह्यचल रूपः—शूद्रो मयतिलान्दर्भान्पुष्पाणि सुरभीणि च । आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थे प्रयतः शुचिः । इदं कातीयानां प्रातर्मध्याह्नयोः । आ
 श्रलायनानां तु न हृत् च परिक्षिपेत्—प्रातर्गोमयेन कुयोन्मृदामर्धे दिने शुद्धाभिरक्षिः सायमिति । स्मृतिसारे—जलं तैलदर्भस्तु योऽनुष्ठाना
 ययाचते । नानुष्ठानफलं तत्सदातुरे वहितत्फलम् । वामने—निषिष्यतीरे कुशपिंडुलानि पूर्वोत्तराग्राणि सृदंन्यसे च । प्रक्षाल्य पादौ च मुखं च कं
 डे यज्ञोपवीतं च जलं पिबेच्चिः । यज्ञोपवीतं कंठे कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत्सन्वयः । पादप्रक्षालनमलक्ष्मिनां बहिः कार्ये । जले देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयम् ।
 निर्मिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्गन्तः कथंचनेति व्यासोक्तेः ।—मलस्थानं बहिः कृत्वा आचम्य प्राशुखः स्थितः । प्राणायामांस्ततः कुर्यात्ततो ध्यात्वा
 दिवाकरमिति चित्रिकायां यमोक्तेश्च । वामने—कराभ्यां धारयेद्दर्भान्निशि स्वाबंधं विधाय च । प्राणायामं तथा कुुर्यादिति व्यासः । स्मृत्यो
 कारंतु गायत्र्या निमग्नमिषां निष्ठुब्धततः । पट्टं त्रिंशन्मते—शिखाबंधस्तु गायत्र्या नैर्भक्त्या ब्रह्मरंभ्रतः । बिष्णुः—संकल्पपूर्वकं स्नानं कुर्याद्विप्रः
 समाहितः । मनुः—तिथि वारादिकं ज्ञात्वा सुसंकल्प्य यथाविधि । स्नायादिति शेषः । व्यासः—स्नोतसोऽभिमुखः स्नायान्मार्जनं चाघमरणम् ।
 अन्यत्रां मुसोरानौ प्राशुसोऽभिमुखोऽपि वा । संध्यामुपस्तु संध्यायां तथा चाघं तथा मयोः । स्नोतसोभिमुखः सरि
 लुग्रायादन्यत्रादित्याभिमुख इति पट्टं च परिक्षिपेत् । कातीयैर्तैत्तिरीयादीनां सर्वत्रां कीर्त्तयिषु खं स्नानम् । आचारदर्पणे व्येवम् । तेषामपि

राप्तीप्रगाहाभिगुगंगानंनद्यादागित्युपक्रम्य यूर्याभिमुखोमञ्जेदितिसामान्येनकात्यायनोक्तेरितिहरिहरः । अपमर्पणादिसर्वेषांक्षोभोभिगुल
 म् । ततोमृष्टांगुलीभिस्तुश्रोत्रद्वनासिकागुप्तम् । पिधायान्तःप्रतिस्रोतस्त्रिजैपेदपमर्पणमितिब्यासस्मृतैः । आश्वलायनः—शृङ्गहमुखं
 रिषादन्यत्रापिमुगंरये । एतद्वद्वृषपरम् । अन्येषांतुशृङ्गयाज्ञचत्स्न्यः—स्वावरेषुशृङ्गेचैवसूर्यसंमुखमाहुवेत् । जीवत्पितृकनिर्णये—ना
 भिमात्रजलेगत्याकृत्योक्त्यान्दिपादिजः । जीवस्पितानकुर्वतीतदक्षिणेकेशसंचयम् । दृष्ट्वापराश्वरः—निरुध्यकर्णोनासांध्रिःकृत्वोन्मज्जनंत
 तः । कृष्णभट्टीनेवेदिभ्यामिन्द्रः—नाभिमोत्रेजलेतिष्ठन्सप्तदशपंचवा । त्रिवारंवापिचाहुल्लखानमेवंविधीयते । हेमाद्रौसंग्रहे—गं
 गांगर्यां कुरुक्षेत्रप्रयागोदधिपंगमम् । तीर्थान्येतानिसंस्मृत्यततोमञ्जेअलाशये । तत्रैवव्यासः—कुरुक्षेत्रंगयांगंगांप्रभासंनैमिषंतया । तीर्थान्ये
 तानिमसिग्न्यानकालेभवंतुमे । तत्रैवगंगावाक्पयम्—नंदिनीनलिनीसीतामालतीचमलापहा । विष्णुपादाब्जसंभूतांगंगत्रिपथगामिनी ।
 भागीरथीभोगवतीजाह्नवीत्रिशोभरी । द्वादशैतानिनामानियत्रयत्रजलाशये । तानोद्यतःस्मरेन्नित्यंतस्यतत्रभवाम्यहम् । तीर्थस्मृतिःकृत्रिमे ।
 ननदीपुनदीप्रयागंतेपुनपर्वतम् । नान्यांप्रशंसेतत्प्रशस्तीर्थेष्वजायतनेपुचेत्तिचंब्रोदयेदेबलोक्तैः । गंगाविपुण्यतीर्थानिकृत्रिमादियुसंस्मरेदि
 त्पिराश्वरोक्तैः गयादिस्मृतिःसंनिहिततीर्थाभावे । गंगायास्तुसर्वत्र । यत्रस्थानेतुयतीर्थंनदीपुण्यतमाचया । तांद्यायन्मनसास्त्रायावन्यत्रे
 शनिचितमितिहेमाद्रौभृगुरक्तैः । अन्यत्रउद्धृतजलेइतिटोडरानंदः । खानकालेन्यतीर्थेषुजप्यतेजाह्नवीजनैः । विनाविष्णुपदीकान्यत्स
 र्वार्थप्रपञ्चोपनइतिनिर्णयामृतेरुकांदाद्य । प्रतापमार्तंडेप्येवम् ॥

रूपपरिगिष्टोक्तःखानविधिः । गोमयंतंतरिक्षसंसंग्रह भूमिपुंचोपर्वथश्चसंयज्य धौतपादपाणिमुखआचम्य संध्योक्तवदाल्याभ्यु

क्षणादिकृत्वा द्विराचम्यसंयतप्राणः कर्मसंकल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्येपाणौ कृत्वा व्याहृतिभिर्ब्रिधाविभव्य दक्षिणं भागं ग्रणेन दिक्षु विक्षि
 प्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमं मानस्तोक इत्युच्चाभिर्मेज्य गंधद्वारमित्युच्चाभौ चालिष्य श्रांजलिर्वरुणभवते हेळ इति द्वाभ्यां प्रसंगं प्राजे वृहदर्थेति
 सूक्तेन हिरण्यशृंगवरुणप्रपद्ये तीर्थे मेदे हियाचतः । यन्मया मुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः । यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं क्रतुम् । तन्न इन्द्रो
 वरुणो वृहस्पतिः सतिताप पुनं तु पुनः पुनरिन्द्राभ्यां च प्रार्थ्य । याः प्रवत इति तीर्थे भिमिश्रया वगाह्य तातो द्विराचम्य मार्जयेदं वयो यं त्यध्वभिरित्याद्याभि
 रापो हिष्ठेति न च भिरय तीर्थं मे गुष्ठेनेम मे गंग इति त्रिः । अदक्षिणमालोक्य प्रकाशपृष्ठमशोऽयमर्पणं त्रिरावर्त्य निमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमालोक्य द्वावशकृत्व आ
 पुत्य शखमुद्रया योनिमुद्रयोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे बाहो रुरासि चात्मानं गायत्र्या भिषिष्य त्वं नो अग्ने वरुणस्येति द्वाभ्यां तरस्सर्मदी धावतीति सूक्तेन पु
 नः त्राया न मूर्ध्नि चाभिपिचेषत्तद्विष्णोरक्ष्णो अग्रे यत्किंचेद मिलेताजपेत् । साक्षताभिराद्रिः प्राञ्जल उपवीती देव तीर्थे न व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादि
 देवान्सकृत्सकृत्तर्पयित्वा वस्तुलो निवीती सयवाभिराद्रिः प्राजापत्येन तीर्थे न ऋषीन् व्याहृतिभिर्द्विद्विंस्तरपयित्वा दक्षिणामुखः प्राचीना वीती पितृतीर्थे
 न स तिलाभिराद्रिष्व्याहृतिभिर्भूरित्यादि त्रिखिस्ताप्येदयतीरमेत्यदक्षिणामुखः प्राचीना वीतीयेके चास्मदिति वलं निष्पीड्योपवीत्यप उपस्पृश्य परिधा
 नीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयप्रोक्षितं प्रावृत्त्या चामेदयसं प्यामुपासीतेति ॥ शंखमुद्रालक्ष्णमागमे—वामांगुष्ठं तु संयुज्य दक्षिणेन तु मु
 ष्ठिना । कृत्वा तानततो मुष्टिर्मे गुष्ठं तु प्रसारयेत् । वामांगुल्यस्तथा श्लिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः । दक्षिणांगुष्ठं संस्पृष्टाः शंखमुद्रय मीरिता । यो
 निमुद्रापित्तत्रैव—मिथ कनिष्ठिके वध्यातर्जनी म्यामनामिके । अनामिकोर्ध्वं स्रिष्टे दीर्घमध्यमयोरधः । अंगुष्ठाग्रद्वयन्यस्येद्योनिमुद्रेयमी
 रिता । अयथातः द्यानयि धिर्वहृचानाम् । कातीयानां तु मध्याह्नस्थानमिधिरिव ॥ प्रातः स्नाने योगयाज्ञवल्क्यः—य एष विस्तरणेनोक्तः
 ग्रानम्य निधिरुक्तमः । असामर्थ्यां न्रकुर्वेत्तत्राय विधिरुच्यते । स्नानमतर्जले चैव मार्जनाचमने तथा । जलाभिर्पत्रणै चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

अपनपयुक्तेनिरावृतेनित्यशः । आनाचरणमित्येतदुपदिष्टं गृह्यहाराभिः । अन्यांश्चाकारुणान्त्रां कामतः संप्रयोजयेत् । अयं चांगसंको-
पोपचाद्र्यानेपि । मा रूँडेये—मातरं पितरं जायां शतं सुहृदं युग्मम् । यमुदिस्य निमज्जेत अष्टमांशं भेतसः । चंद्रिकायां चतुष्टयं सिद्धो
जातु—निमये तु यमुदिस्य द्व्यष्टमांशं भेतस इत्युक्तम् । वैष्ठीनस्मिः—यति कृत्तिकुशमयी तीर्थवारिणिमज्जयेत् । कुशोसिकुशप्रुत्रोसिद्धाणा
निर्मिनः पुण । तपिया नैपियम्यातोयम्येदं गंधियं नम् । अत्र पूर्ववाक्ये निमज्जेतेति श्रुतेर्मज्जनरूपं स्थानं जीवत्यातिनिधित्वेन स्थाने । प्रतिकृतिमज्ज
नं तु नृप्रतिनिधित्वेन स्थाने इति प्रयोगगपारिजातः । स्थानोच्चरतं दंगतपणं कुर्यात् । स्थानादनंतरं तावत्तर्पयेत् स्विप्तृदेवताः । उत्तीर्य पीडयेद्द्वलंसं
आरुमं तलः परमिनिननुगिदशानिमत्तात् । स्थानेषु चैव सर्वेषु तर्पयेत् स्विप्तृदेवताः । काम्ये नित्ये विशेषेण तत्प्रकुर्यात् स्थयत्न इति चंद्रिकायां न्या
प्रोक्तं । चंद्रोदये ग्रामांटे—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विधिवं स्थानमुच्यते । तर्पणं तु भवेत्तत्स्य तदंगत्वेन कीर्तितम् । अस्पृश्यस्य स्पर्शार्थं दिनि
मिस्रानां ननु—अस्पृश्यस्य श्वेन रातौ अधुयाते श्वेन मगे । स्थानं नैमित्तिकं श्वेयं देवपित्र्यविश्वं तमिति पराशरोक्तेन तर्पणमिस्तुक्तं गयादा
न निरंभं अचारां गितामणौ च नारुपतिमिधैः । स्थानां तर्पणं विद्वान्कदाचिद्वैवहापयेदिति हेमाद्रौ ब्रह्मदेवतार्त्तां च आशौचे पितृद्व
ति । हनुम्यर्थं सारं चैव । मायश्रीयेयमः—द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेद्दुदकांजलिम् । गौशं गमाग्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । चंद्रो
दये दक्षः—शारे शमानुमुत्समलिलं प्राशुतः सुरान् । उदय्यनुध्यां स्तर्पेत पितृन्दक्षिणतस्तथा । गौघायनः—अनुत्तीर्य मण्डपसिं च तीत्यनु
नीधयेदग्नम् । तद्वत्कारः प्रस्थनीयं चंद्रोदये—भर्तृवांस्तर्पयामि । भुवर्देवांस्तर्पयामि । स्वर्देवांस्तर्पयामि । मूर्धुवः स्वर्देवांस्तर्पयामि । एवं ऋ

१ अभयानामानां नृणाम्पुत्राभावाद्गच्छति न पदान् । सूत्रोपेक्षया गङ्गापितृवर्षतद्विधिनेव श्रायं । एषादेशे दक्षिणं प्रतीयादिति सूत्रात् ।
गच्छति न पदान् ।

गोपनीयमलङ्कारिणे ।

प्यादीन् । अथवाभूदेवगणतर्पयामि । भुवर्कपिगणतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःपितृगणतर्पयामि । कृष्णभट्टीये—उपवीती
 ब्रह्मादयोदेवास्तान्देवांस्तर्पयामि । भूदेवानित्यादि । निवीतीकृष्णहैपायनादयोयऋषयस्तानृषींस्तर्पयामि भूर्ऋषीनित्यादि । प्राचीनावीतीसोमः
 पितृमान्यमोंगिरस्वानग्निव्यात्ताःकथ्यवाहनादयोयेपितरस्तान्पितृंस्तर्पयामि भूःपितृनित्यादि । सनकादयोयेमनुष्यास्तान्मनुष्यांस्तर्पयामिभूर्मनु
 ध्यानित्युक्तंजयंतद्वृत्तौ । स्मृत्यर्थस्सारेचैवम् । अत्रदेवपितृणाभेवेज्यत्वात्सांगस्यचानुष्ठेयत्वाजीवत्पितृकस्याप्यधिकारः । प्राचीनावीति
 त्वंत्याग्रजोष्ठादित्युक्तंजीवत्सितृकमिर्णयेगुरुभिः ॥ ॥ संक्षेपातिशयमाहशंभुः—आब्रह्मस्तंवर्यतंजगत्पुण्यत्विज्जितक्रमात् । जलांजलि
 त्रयंदद्यादेतत्संक्षेपतर्पणम् । आचारदर्पणेस्मृतिः—प्रातःस्नानेनकर्तव्यंकदाचित्तिलतर्पणम् । इदंचनैमित्तिकविषयमितितत्रैवोक्तम् । अन्ये
 तुप्रातःस्नानांगनूततर्पणसर्वदातिलनिषेधः । प्रातःस्नानेविशेषोयंतद्विनैवतिलैर्युतम् । नैमित्तिकंचनित्यंचतिलैरेवविधीयते इतिस्मृतिरब्राह्मवस्यां
 कौशिकोक्तेरित्याहुः ॥ ॥ अत्रविशेषोहेमाद्रौपाद्ये—प्राचीनावीतसंयुक्तःकुशपाणिस्तिलैःसह । असंस्कृतप्रमीतानांस्थलेदद्याजलांज
 लिम् । प्रेक्षमाणोदिशंयाम्यामंतेणानेनयत्नतः । असंस्कृतप्रमीतायेगोत्रजादुर्गतिगताः । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । तत्रैवचया
 मः—अनग्निदग्धायेजीवायेप्यदग्धाःकुलेमम । भूमौदत्तेनतोयेनतृप्तायांतुपरांगतिमिति । इदंजलस्थेनैवकार्यम् । जलाईवासाःस्थलगोयःप्रद
 याजलांजलिम् । वक्त्रनिध्नोतनंप्रेताअपवार्यपिबंधितेदतिस्त्रुमंतृक्तः । अपवार्याजलित्यवत्वेतिहेमाद्रिः । शौनकः—स्नानांगतर्पणकृत्या
 यक्ष्मणेजलमाहरेत् । अन्यथाकुक्षेतेयस्तुस्नानतस्याफलंभवेत् । तत्रमंत्रः—यन्मयादृपितंतोयंशरीरमलसंभवैः । तदोपपरिहारार्थयद्ममाणंत
 र्पयाम्यहम् । आश्वलायनः—येकैचास्मत्कुलइतिवक्त्रनिष्पीडनंस्थले । वृद्धमनुः—निष्पीड्यस्नानवस्त्रंतुपश्चात्सांस्यांसमाचरेत् । अन्यथाकुरु

तेषु स्नानं तस्या फलं भवेत् । सायणीये—भनुष्यतर्पणेनैव स्नानवत्तन्निपीडने । निवीतीतु भवेद्विप्रस्तथाभूतपुरीषयोः । आशांकं तु—ब्रह्मनि-
पीडनं चीवकुशानां च प्रिसर्जनम् । अपसत्येन कर्तव्यं हस्तप्रक्षालनं तथाेत्युक्तम् । अतो विकल्पः । बहुचानां तु प्राचीना वीतो । बहुचपरिशिष्टे—
प्राचीनातीति वस्त्रं निषीडयेदित्युक्तेः । इदं च जीवत्पितृकोन कुर्यात् । न जीवत्पितृकः कुर्याद्ब्रह्मनिषीडनं बुध इति जीवत्पितृकनिर्णयेपुरा-
णात् । यत्पुरा शरः—निराश्रयः पितरो यांति ब्रह्मनिषीडने कृते । तस्मान्न पीडयेद्ब्रह्म कृत्वा पितृतर्पणमिति तद्भाग प्राप्तवत्तन्निषीडनपरम् ।
अतएव भव्याद्विद्वानेहेमाव्रौघ्रस्पांडे—ततः स्नात्वा विधनेन संतर्प्य पितृदेवताः । जलाशयाद्विनिर्गत्सद्द्विराचामेत्समाहितः । स्नानवत्तन्निषी-
ज्य व्यायमास्थलतर्पणात् । स्थले पितर्पणं कृत्वा ततो वस्त्रं निषीडयेत् । एवं ब्रह्मनिषीड्यैकपादं जलेऽन्यं स्थले कृत्वा आधामेत् । उदके चोदकस्थस्तु-
स्थलस्थस्तु स्थले शुचिः । स्नात्वा चामेत्सदा विप्रः पादौ कृत्वा स्थले जलेऽङ्गुलिदक्षौ क्तः ॥ तर्पणोत्तरं दर्भं त्याग उक्तः स्मृतिरत्नावल्याम्—
निकिरोपिडवाने च तर्पणे श्राद्धकर्मणि । आचांतस्तु प्रकुर्वीत दर्भं संत्यज नं बुधः । दर्भत्यागो प्राचीना वीतित्वमुक्तं ग्राह्यम् ॥ नदी स्नाने तत्प्रार्थनो-
क्ता मौर्मे—ज्ञानतो ज्ञानतो वापि यन्मे दुश्चारितं कृतम् । तत्क्षमस्वाखिलं देवि जगन्मातर्न मेोस्तुते । स्नानाकरणे प्रायाश्चित्तमुक्तं ऋग्विष्यधने-
त्रिय(श्च) प्रस्तुतं स्नानलोपो भवेच्चदि । स्मृतिरत्नावल्याम्—ज्ञानलोपो गायत्र्यष्टसहस्रजप उक्तः । स्नानमकृत्वा भोजने उपवासं विराज-
कुर्यादिति स्मृत्यर्थे सारं ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टा ० लक्ष्मणभट्टकृता वाचारलेखात् स्नानम् ॥

अथ स्नानोत्तरं कृत्यम् । हारीतः—स्नात्वा गात्रमवसृज्यान्न शिरोविधुनुयान्नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यादिति । त्रिकांडमंडनः—दीपं
शूर्प तथा शय्यापादनाणं च मार्जनीम् । स्नानं तिसंश्लेषस्तु पुनः स्नानेन शुद्ध्यति । विष्णुः—न तैलवसेऽप्यश्लेषेन पूर्वधृतमक्षालितं वा सोविभृयत्

स्नातएवसोष्णीपेधौतवाससीविभृयात् म्लेच्छांस्वपत्तितैर्नसंभायेतइति । उष्णीपेकेशजलपकर्पणार्थवस्त्रमितिपृच्छीचंद्रः । अतएव
 हारीतौतौगानग्रहणम् । केचित्तुसोष्णीपवासोधारणानुवादेनधौतत्वविधानात्कर्मकालंविनास्नानोत्तरमणिधौतप्रसिद्धोष्णीपधारणम् । वृद्ध-
 पराशरेण—यच्चश्मश्रुपुकेशेषुयजलदेहलोमसु । हस्ताभ्यांतत्रखेणजलंविद्वान्विमार्जयेदिति शिरोमार्जनवस्त्रनिषेधादित्याहुः । वस्तुतस्तु—
 मार्जयेद्वस्त्रशेषेणनोत्तरीयेणचाशिरइतिव्यासवचनैकवाक्यतयास्नानवस्त्रद्वयस्यैवनिषेधः । अतएवस्नातोर्नागानिमृज्याच्चस्नानशाठ्यानपाणिने-
 तिचिष्णुपुराणात् । मार्जननिषेधएतत्परइतिपारिजातस्मृत्यर्थेसाराचारादर्शाः । नागेभ्यस्तोयमुद्धरेदितिबलनिषेधेसिद्धेस्नानशा-
 दीनिषेधोदोषाधिक्यार्थइतिटोडरानंदः । समर्थस्यमार्जनाभावोऽसमर्थस्यपाणिशाटीमार्जनाभावइतिहरिहरः । चंद्रोदयेसंग्रहे—
 यात्वादूर्ततेतिष्ठेत्प्राचीनावितिनाद्विजः । यावत्स्ववनिदेहांबुतूष्णीभूताश्रितृप्तये । सुराबिंदुसमाज्ञेवाःपृष्ठतःकेशबिंदवः । तएवपुरतोज्ञेयाः
 मर्तरीयोपमायुर्धैः । तिलःकोट्योर्धकोटीचयानिरोमाणिमानवे । स्वतिसर्वतीर्थानितस्मान्नपरिमार्जयेत् । देवलः—देवाःपिपतिशिरसोमुत्त-
 स्नाप्सरसस्तथा । वक्षसोपिचगर्भर्वाअथस्नात्सर्वजंतवः । अगानिशतौवर्खेणपाणिनाचनमार्जयेत् । धौतावरेणवाप्रोच्छद्यिभृयाच्छुष्कवाससी ।
 अमार्जनपक्षेगोदोहनकालपर्यंतंतथैवतिष्ठेदित्याचारदर्पणः । हेमाद्रौभरद्वाजः—वक्षोदकमपेक्षतेयमृतादासवर्गिणः । कंचित्कालंस्थित-
 म्नास्माब्रह्मसूनिपातयेत् । तदुत्तरमपिमार्जनंकार्यशक्तेन । आर्द्रएवतुवासांसिस्नात्वासेवेतमानवइतिविष्णूक्तैः । कृष्णभट्टीयेस्कांदे—
 ततस्त्वाचमनंकृत्वाग्रीक्षितंवस्त्रमावहेत् । योगयाज्ञवल्क्यः—स्नात्वैववाससीधौतेवक्लिन्नेपरिधायच । प्रक्षाल्योरुमृदाद्विध्वंसौप्रक्षाल-
 येतथा । जायालिः—स्नात्वानिवस्यवसनंजवेशोष्येमृदभसा । अपवित्रीकृतेतेहिर्कौपीनस्नानवारिणा । कौपीनपदोपादानाद्यतिपरमिदमि-
 त्तिकेचित् । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—शुचीबोहव्यामस्तइत्युक्त्वाशुद्धगंधरम् । संप्रोक्ष्यदेवसत्वेतिव्याहृत्यादायभास्करम् । उदु-

संजाते देवसमिप्युत्पन्त्या लोके यतः । आवहतीत्युदाहृत्य परिधायादिराचयेत् । अग्नयः—आद्येण स्यात्सितं वस्त्रं नृपस्य रक्तमुल्बणम् । पीतं वैश्यस्य
संजातं मलचदिष्यते । उत्वनं रक्तम् । मलयः कृष्णमिति पृथ्वी चंद्रः । यचुनारसिंहः—नरकमुल्बणं वा सोमनीले च प्रशस्यते । मलात्कं
ग्रहस्वनीलं मलचदिष्यते । उत्वनं रक्तम् । मलयः कृष्णमिति पृथ्वी चंद्रः । यचुनारसिंहः—नरकमुल्बणं वा सोमनीले च प्रशस्यते । मलात्कं
चंद्रशाही त्वं गेयं दं चं शुभ्रतिरक्ती त्वन्नयोर्निषेधः पूर्ववाक्यात्क्षेत्रियश्चाभिन्नविषयः । व्यासः—नाग्निदीप्तेन नाद्रें जनसूच्या ग्रथितेन च । योग
कीपीनं शठितं भिक्षं मलिने के शृङ्गपितम् । छिन्नाग्रं चोपवस्त्रं च कुत्सितं घर्मतो विदुः । भारतै—वस्त्रं नान्याद्युतं ग्रहं न चाति विकृतं तथा । योग
याज्ञवल्क्यः—इंधं जीर्णं समलिनं मूलकोपहतं तथा । स्वादितंगो महिव्यादैस्तत्ताज्यं सर्वथा द्विजैः । प्रयोगवारिजाते संग्रहे—खानं
कुत्साई वस्त्रं तु ऊर्ध्वमुत्तारे दुयः । आर्द्रवज्रमथ स्ताचेत्युनः खानेन शुद्धति । तत्रैवोशनः—क्षात्यानुपहतं वस्त्रं परिदध्याद्यथाविधि । अभवे
पूर्ववत्त्ववासं मोक्षप्रणवेन तु । अनुपहतं अपरहितम् । जावाल्लिः—नाद्रें केच वसनं परिदध्यात्कथंचन । स्मृतिरत्नावल्यां अंगिराः—
आर्द्रवासास्तु यत्कुर्यात्प्रहोमव्रतादिकम् । सर्वतद्राक्ष संविद्यादहिर्जीमुचयत्कृतम् । सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवत्प्रतिपादितम् । आर्द्रवापि द्विजा
सीनामावृत्तं गीतमादिभिः । कुरुष्व मन्त्री ये—ईपद्भौतं स्त्रियाधीतं शूराधीतं शूराधीतं येषु च । अधीतं तच्चित्रे यं शुष्कं क्षिणपह्नवैः । वेवलः—स्वयंदौ
तेन कर्तव्याः क्रियाधर्म्या विपथिता । नतु नेजक्यौ तेन नाहते नाचक्रुञ्चित । नाहते मेत्येकंपदम् । स्वयं ग्रहणादेव नेजकनिवृत्ते तन्निषेधोऽन्येनापि
भाषणादिना भीतेन क्रियाकार्येतदर्थम् । अहंतलक्षणमाह पुलस्त्यः—ईपद्भौतेन वस्त्रे तं सदृशं वस्त्रधारितम् । अहंतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मे
उपपन्नम् । इत्ये—अच्छिन्नं प्रायं च यद्रूपं दाप्रशालितं बयत् । अहंतं धातुरत्तं वा तत्पवित्रमिति स्थितिः । माधवीये प्रजापतिः—क्षौमं

१ अङ्गुल साधार्द्रवर्तलजे नयामभोद्विजः । गृहेवानमयोद्भूयविष्टज्वेतदूर्ध्वतः । संस्रार्यपरिधायार्द्रवर्तलनयादावधःशोषेत् । गृहेवृद्धमाकषेदिति कृष्णभटीयेकम् ।

वासः प्रसूतितर्पणे सदंशतथा । कापायं धातुरक्तवानो त्वणंत चुकहिंचित् । भृगुः—दिवा कीर्ति कृतं वासः सर्वदा परि वर्जयेत् । काशी खंडे—
 नीलीरक्तं तु यद्वखंडं दूरतस्तद्वि वर्जयेत् । स्त्रीणां क्रीडार्थं संयोगे शयनीये न दुष्यति । अंगिराः—मृते भर्तोरियानारी नीली वस्त्रं प्रधारयेत् । भर्तुनार
 कं या तिसानारी तदनंतरम् । चंद्रोदये स्कांदे—स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृ तर्पणम् । दृधातस्य महायज्ञानीली वा सोवि भर्तियः । डोडरा
 नं वे भयिः—नीली रक्तं यदा वस्त्रं विप्रस्वंगे पुधारयेत् । अहोरात्रोपितो मूत्वा पंचगव्ये न शुद्ध्यति । मिताक्षरायां मार्कंडेयः—रोमकूपै
 र्यदा गच्छेद्रजोनी त्यास्तु कस्यचित् । त्रिवर्णे पुचसामान्या तत्तत्कृच्छ्रं विशेष नम् । नीली दोषः कार्पास एव । ऊर्णयां पट्टवस्त्रे वानीलीरागो न दुष्यती
 तितत्रैवोक्तेः । नारायणदास निबंधे भृगुः—स्त्री धृतं शयने नीली व्राणस्य न दुष्यति । नृपस वृद्धौ वैश्यस्य सर्वेण्येव विधारणमिति । द्याता
 तपः—प्रागगमुदग्रं वार्धौ तं वस्त्रं प्रसारयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणायं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि । योगयाज्ञबल्क्यः—अभावे धौत वस्त्रस्य शानक्षौ
 माजिनानिच । कुतपयोग पट्टं वा द्विवासायेन वा भवेत् । क्षौम तसी सुश्रुतम् । कुतपोने पालकं बलः । बौतेति विशेषणपदान्छाणादीनि प्रक्षा
 लितान्यपि गृह्णीयात् । दिवा सेति पदोपादानाच्चोत्तरीयत्वेनैव शानादीनां ग्रहणं न तु परिधानीयत्वेनैव त्युक्तमपरांके । अन्ये तु—परिधेयं स
 दानासः कार्पासं सदंशं सितम् । क्षौमं वा कुतपं वापि न कौशेयं कदाचनेति जातू कण्ठ्योक्तेः क्षौमाजिनयोः परिधानीयत्वमप्याहुः । यस्तु आच्छे
 माद्रौ बोधायनः—क्षौमाणि वासांसि ते पामलाभे कार्पासिकान्यौर्णकानि भवंतीति तच्छ्राद्धे देय वस्त्रपरम् । स्मृत्यर्थे सारं—केशनिमित्त वस्त्रधरणे
 उपवास इति । व्यासः—नोत्तरीयमधः कुर्यान्मोर्ध्वनाथ स्तनान्वरम् । नांतर्वासो विधायान्यद्वसीत वसनं शुच ॥ उत्तरीयमाह जातू
 कण्ठ्यः—सत्रं थिपरिमंडलमुत्तरीयं कुर्याद्वस्त्रोत्तरीयात्वे कांगुलं ध्यंगुलं त्र्यंगुलं चतुंगुलं वा सत्रैरेव कृतं परिमंडलमुत्तरीयं कुर्यादिति । अंतर्वास उ
 रंतप्रयोगपरिजाते संग्रहे—योऽप्यद्वादशाष्टागिरंगुलैर्विस्तृतं च यत् । बायव्यं व्यामयात्रं च तदंतर्वास इति स्मृतम् । उत्तरीयांतर्वासो रभेद इति

क्रेन्ति । भेदइत्यन्ये । उत्तरीयार्थेयज्ञोपवीतवेत्युक्तम् । परिहितवस्त्रस्य चोर्ध्वभागमुत्तरीयकुर्यात् । एकंचेत्तस्योत्तरवर्गेणग्रच्छादयतीतिपार
 इकरोक्तेः । उत्तरीयंचपुरोदेशावस्थितदण्डनधारयेत् । आगन्तव्योत्तरीयंनृचवीचंद्रोक्तेः । उत्तरीयस्थानीयंतृतीयो
 परीतंजीनस्त्रिकोनधारयेत् ।—उत्तरीयंयोगपटंतर्जन्यांरजंतंतथा । नजीवस्त्रिकोनधारयेत् ।—उत्तरीयं
 भनोपरिनासोमानं किंतुसंग्रंथिपरिमंडलमित्यादिजातूकण्योक्तं । उक्तपरिवासस्तुतस्यापिभवेव ।—एकयज्ञोनमुजीयान्नकुर्याद्विवतार्च
 नम् । नचार्चयेद्विजाग्रान्यरूपोर्ध्वविधोनरइतिगोभिलेननिषेधात् । नन्वेकवस्त्रइत्यस्यसामान्यरूपत्वाद्जीवस्त्रिकससर्वोत्तरीयवाधइति
 चेत् । न । उत्तरीयश्चदस्ययौगिकत्वेपिजातूकण्योक्तेत्तरीयेरूढेरितिपितृचरणाः । वर्धमानपरिभाषायांश्चातान्तपः—सव्यादं
 मालपरिग्रहंरुद्रिशधृतांवरम् । एकनञ्जिज्ञानीयार्थेपित्र्येचकर्मणि । यौघायनः—अकच्छ-पुच्छकच्छेवाविकच्छःकटिवेष्टितः । यावदास्ते
 द्विजस्तावन्मृद्रूपयनसंग्रहः । पुच्छकच्छःपुच्छाकारकच्छः । सचाग्रद्वयस्यमेलनैकस्यैवाग्रस्यकच्छत्वेनभवतीतिद्वयमपिनिषिद्धम् । अत्रद्विज
 स्योर्ध्वपदावच्छेदकत्वेसर्वस्यापितत्त्वापत्तेः । अकच्छत्वादिविशिष्टस्यतत्त्वेवैपरीत्येवागारवैम् । अतोऽकच्छत्वादेवोर्ध्वस्यत्वात्स्त्रीशूद्रादेरपि
 कच्छाग्रस्यकच्छः । नचद्विजपदधृतैःशूद्रस्यशूद्रतुल्यत्वात्पुणपत्तेःकच्छइत्युक्तम् । द्विजत्वस्याविवक्षितत्वात् । तद्वहणमुक्तैमुक्तिकन्यायार्थम् । अत
 एनशूद्रपदं अकच्छसनमत्वोक्तिश्च । आद्वहेमादौ—नग्रःस्यान्मलवद्वासान्नग्रःकौशेयकेषलः । नमोर्द्विगुणवस्त्रःस्यान्नमोर्द्वगुणवस्त्रः । अत
 नमश्चसूतधासाःस्यान्नग्रःकौपीनकेवलः । नग्रःकापायवस्त्रःस्यान्नग्रश्चार्धपटावृतः । विकच्छेऽनुत्तरीयश्चद्विकच्छेऽवस्त्रएवच । अर्धोत्तवस्त्रो
 मलयद्वयःरजकादिधीतवस्त्रोवा । एकस्यपटस्यार्धपटवृणोर्ध्वपटावृतः । एकस्यपटस्यार्धपटावृतः । परिहितवस्त्रोपरितदुत्तरार्धेनवस्त्रांतरेणयाकटिचंधनं

वासःप्रशंसंति तपयेदशं तथा । कापायं धातुरक्तवानो ल्वगंतु कर्हि चित् । शृगुः—दिवाकीर्तिं कृतं वासः सर्वदा परिवर्जयेत् । काशीखंडे—
 नीलीरक्तं तु यद्दूरं दूरतस्तद्दिवर्जयेत् । क्षीणां स्त्रीलार्थसंयोगेशयनीयेन दुष्यति । अंगिराः—सुतेर्भर्तुरियानारीनीलीवस्त्रप्रधारयेत् । भर्ता तु नर
 कं याति सानारी तदन्तरम् । चंद्रोदये स्कांदे—स्नानं दानं जपो ह्येव स्वाध्यायः पितृ तर्पणम् । बृथा तस्य महायज्ञानीलीवासो विभर्तियः । टोडरा
 मंदे भविष्ये—नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रस्वर्गे पुधारयेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति । मिताक्षरायां मार्कण्डेयः—रोमकूपे
 र्यद्गमच्छेद्रजोनीत्यास्तुकस्य चित् । निवर्णे पुच सामान्यात्तसकृच्छ्रं विशोधनम् । नीलीक्षोपः कर्पासे एव । ऊर्णायां पट्टवस्त्रे बानीलीरागो न दुष्यती
 तित्तत्रैवोक्तैः । नारायणदास निबंधे शृगुः—क्षीधृताशये नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नृपस्य दृष्टौ वैश्यस्य पर्वण्ये व विधारणमिति । शात्ता
 तपः—प्रागगमुदग्रं वाधैतं वस्त्रं प्रसारयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि । योगयाज्ञवल्क्यः—अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौ
 माजिना निच । कुतपयोगपट्टं वा द्विवासायेन वा भवेत् । क्षौममत्तसी सूत्रकृतम् । कुतपोनेपालकं बलः । धौतेति विशेषणपदाच्छाणादीनि प्रक्षा
 लितान्यपि गृहीयात् । द्विवासेति पदोपादानाच्चोत्तरीयत्वेनैव शाणादीनां ग्रहणं न तु परिधानीयत्वेनेत्युक्तमपरार्कं । अन्येतु—परिधेयं स
 दावासः कर्पासं सदंशं सितम् । क्षौमं बाकुतं पंचागि न कौशेयं कदाचनेति जातू कर्णयोः स्तैः क्षौमाजिनयोः परिधानीयत्वमप्याहुः । यत्तु आन्ध्रह
 माद्रौ यौ धायनः—क्षौमाणि वासांसिते पामलाभे कर्पासिकान्यौर्णकानि भवंतीति तच्छ्राद्धे देयवस्त्रपरम् । स्मृत्यर्थं सारं—केशनिर्मितवस्त्रधरणे
 उपवास इति । रुपासः—नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोर्ध्वनाथस्तनांबरम् । नांतर्वासो विधायान्यद्वसीत वसनं शुभः ॥ उत्सरीयमाह्जानू
 कर्णयः—संश्रयिपरिमंडलमुत्तरीयं कुर्याद्वस्त्रोत्तरीयात्वे कां गुलं ब्यंगुलं चतुरंगुलं वा सत्रैरेव कृतं परिमंडलमुत्तरीयं कुर्यादिति । अंतर्वासो
 रक्तं प्रयोगपारिजाते संश्रद्धे—योऽश्वादादशायामिं गुलैर्विस्तृतं यत् । आयतं व्याममात्रं च तदंतर्वासो र्दितम् । उत्तरीयांतर्वासो रभेदइति

केचित् । भेदइत्यन्ये । उत्तरीयार्थेयज्ञोपवीतवेत्युक्तम् । परिहितवस्त्रम्यचोर्ध्वभागमुत्तरीयकुर्यात् । एकंचेतस्योत्तरवर्गेणग्रच्छादयतीतिपार
 रुरुतेः । उत्तरीयनगुरोदेशाम्बितदशनधारयेत् । ग्राग्नचोत्तरीयतु रुर्मकाडेनधारयेदितिपृथ्वीचंद्रोक्तेः । उत्तरीयस्यानीयतृतीयो
 पवीनीरपितृक्षेत्रेनभारयेत् । उत्तरीययोगपट्टंतर्ज्यारजंतथा । नजीवत्पितृकैर्योज्येष्टोवाविद्यतेयदीतिचंद्रोदयेसंग्रहात् । उत्तरीय
 पणोपरिरामोमात्र किंतुसुग्रविगरिमटलमित्यादिजान्तरुण्यं चं । उक्तपरिवासस्तुतस्यापिभवत्येव ।—एकवक्षोनमुंजीयाद्वक्तुर्यादेवतार्च
 नम् । नगार्चयेद्विजाग्रान्यरुयदेरमिथोनइतिगोभिलेननिषेधात् । नन्वेकवक्षइत्यस्यसामान्यरूपत्वाजीवत्पितृकस्यसर्धोत्तरीयमाद्यइति
 चेत् । न । उत्तरीयग्रन्थयौगिरुत्वेगिजान्तरुण्यं चोत्तरीयेरुदेरितिपितृचरणाः । चर्धमानपरिभाषायांशातातपः—सव्याद
 मात्पग्रिग्रहृत्तिदेशपृतांपरम् । एकग्रन्थनिजानीयादेरिपिन्येचकर्मणि । यौधायनः—अकच्छ पुच्छकच्छोवाविकच्छ, कटिवेष्टितः । यावदास्ते
 द्विन्मायच्छृङ्गनगशयः । पुच्छकच्छ, पुच्छाकारकच्छ । सचाग्रद्वयस्यमेलनैकसैवाग्रस्यकच्छत्वेनभवतीतिद्वयमपिनिषिद्धम् । अत्रद्विज
 म्योदेशयत्वात्तच्छेदकत्वेमर्म्यापितत्वापत्तेः । अकच्छत्यादिविशिष्टसतर्धैपरीत्येवागारवैच् । अतोऽकच्छत्वादेवोद्देश्यत्वात्कीशूद्रादेरपिक
 च्छभापयत् । नगद्विजपदश्रुते शृङ्गस्यशृङ्गुल्यत्वानुपपत्तेः कच्छइतिपुक्तम् । द्विजस्यसाविवक्षितत्वात् । तद्वहणतुर्कैमुतिकन्यायार्थम् । अत
 गरशृङ्गपद अकच्छम्यनग्रनोक्तिश्च । आद्वहेमात्रौ—नग्र, सान्मलनद्रासान्नः कौश्रेयकेवलः । नग्रोद्विगुणवस्त्रः सान्नोदग्धपटस्तथा ।
 नगमस्तुतरामा, म्यान्नम कौर्षातेकैः । नग्र, कापायनस्य स्यान्नग्रार्धपटाश्रुत । विकच्छेऽनुत्तरीयश्चद्विकच्छोऽवस्त्राएवच । अधौतवस्त्रो
 मलनद्वय रजकादिपीतवस्त्रोवा । एकम्यपटस्यार्धप्राचृणानोऽर्धपटाश्रुतः सडपटवसानोवा । परिहितवस्त्रोपरितदुत्तरार्धेनवस्त्रांतरेणवाकटिचंधने

१ गगतिप्रमाणुपतिगिरिपट २ पागव्याभिभक्तयेदेरिपिपट ३ विमन्डोविपरीतश्च ।

द्वितीयकच्छः । अप्रमलवन्निपेधःसमर्थपरः । नजीर्णमलवद्वासाभवेच्चविभवेसतीति याज्ञवल्क्योक्तेः । वस्तुतस्तु नग्रः स्यान्मलवद्वासाइत्यादौ
 निपेधश्रुतेः ननग्रः कर्मकुर्वीतित्यनेनेकवाक्यत्वाच्चानयेनग्रस्त्योक्तेः कर्मकालपरत्वादस्य पुरुषार्थत्वाद्विजवाक्यमेव युक्तमिति हेमाद्रिः । कौश्रेय
 कैवलस्य नग्रस्त्योक्तेः वासः सदितकौशेयत्वेन नग्रत्वम् । श्रुशुः—नग्रो मलिनबल्लः स्यान्नग्रश्चार्द्रपटावृतः । नगोरक्तपटस्तथेति चंद्रिकाधर्माद्विती
 यपादेपाठः । सर्वकर्मस्यासुरकच्छानिपेधमाह याज्ञवल्क्यः—जपेहोमेतथादानेदेवेषि श्रेयश्चकर्मणि । बध्नीयान्नासुरीकच्छां शेषे कर्मणि वेच्छया ।
 तत्तक्षणाद्वाहसपत्न्य—परिधानाद्दहिः कच्छानि बद्धास्त्रासुरीमता । दहिः कच्छास्तु संवृतपरिधानवस्त्रांतद्भतिवर्धमानः । स्मृत्यंतरे—संयोजित
 दशं चापि धर्षच्छिन्नदशंतथा । निलेनेमितिकेवापि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । अकृत्रिमदशंवस्त्रं शस्तं सर्वकर्मसु । कृच्छणभट्टीये योगयाज्ञा
 चलयः—जानुनूलंतु वस्त्रं सान्नित्रिकच्छं पारयेद्दुपः । मनुः—नाथौ च वामकुक्षौ च पृष्ठे वैवपथाक्रमम् । वस्त्रावरणं यत्स्यात्तत्रिकच्छमुदाहृतम् ।
 भारते—अन्यदेवभवेद्वासः शयनीयेन रापिष । अन्यद्रव्यासु देवानामर्चायामन्यदेवहि । अन्यबल्लो कयात्रायाभन्यदीश्वरदर्शने । सुमंतुः—
 अन्यस्त्रानेतं थापाने भोजने चान्यदेवहि । इति श्रीमन्नारायणमहालक्ष्मणभट्टकृता वाचारबेत्तानोत्तरकृत्यम् ॥

अप्रतिलकविचारः । विष्णुस्मृतौ बृहन्नारदीये च—यागोदानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भस्मीभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रे
 विनाकृतम् । पादौ कूर्तौ रुमाद्वाहान् मयेयेवम् । इदं यागादिसर्वकर्मोपलक्षणार्थं न परिसृत्यार्थम् । उत्तरार्धे सर्वपदश्रुतेः । अपरध्वेजं यजस्रम
 द्वातेन यपदुतम् । यद्यश्नून् यललाटेन तदत्यल्पफलं भवेदित्याश्वलायनोक्तेः । यद्यपि सत्यं शौचमिति आदित्रिपुंड्रे विवाक्यं तथापि तत्क्षत्रियादिय
 रम् । ऊर्ध्वपुंड्रद्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तु त्रिपुंड्रकमिति माधवीये विष्णुधर्मोत्तरान् । माधवचंद्रिका स्मृत्यर्थसारादिभिस्त्रिपुंड्राल्लिख

नात् । काशीगङ्गेसप्तर्षिवर्णनेऊर्ध्वपुङ्गां क्तितालिकाइत्युक्तेष्व । नचकालाग्निरुद्रोपनिषदुक्त्याद्वलत्रिपुङ्गुत्वम् । शुतीहिभस्मधारणमान
 मासातननुपुङ्गेनरुर्मागत्वेन । तच्चानलत्वेनाप्युपपन्नम् । यद्यपिकर्मगतथापित्रैवकर्मपरम् ।—विनाभस्मत्रिपुङ्गेविनारुद्राक्षमालया ।
 पूत्रितोपिगहोदेऽनन्यात्तत्फलश्रद्धददितिभिन्नतत्त्वैल्लगात् । सितेनभस्मनातिथिक्त्रिपुङ्गुसत्तुधारणम् । शैवागमेषु निष्ठानांतत्तन्मन्त्रेण शस्य
 नेडनिस्सृत्तिरक्षाचान्स्यांयचनात् । साधिरुपरंतात् ।—झात्वापुङ्गुदकुर्वाडुत्वाचैवतुभस्मनेत्याश्वलायनोक्तेः । तयोरप्यूर्ध्वपुङ्गेपयै
 ररुयात् । तयोराहितानाहितानादयोः । ऊर्ध्वपुङ्गुनिनामोहाद्यदिऊर्ध्वान्निपुङ्गुम् । नतसफलमाप्नोतिदानस्याश्रोत्रियेयेतिस्मृतिरद्वायल्यार्थं
 ननात् । यद्युपाद्येकार्तिरुमाह्लातभ्ये—ऊर्ध्वपुङ्गेत्रिपुङ्गुयःकरोतिसनराधमः । मुक्त्वाविष्णुगुहंपुण्यंसयातिनरकंध्रुवमितितरुस्मान्यपरम् ।
 तद्वारणत्रिवैयर्थ्यापत्तेः । यद्वाद्युद्धतांत्रिरुपरम् । नचश्राद्धेऽत्रिपुङ्गुनिषेधानुपपत्तेस्तत्प्राप्तिः । तदधिकारिपिक्षत्रियेतद्विषेधचारिताध्यात् ।
 रागप्राप्तनिषेधोपपत्तेर्ध । माग्धीयेद्राह्णे—पंताग्नेनदतीरेममक्षेत्रेविशेपतः । सिंधुतीरेचवल्मीकेतुलसीमूलसंस्थिताः । मृदएतास्तुसंघ्रा
 त्पारजयेदन्यमृत्तिक्ताः । चंद्रोदयेगोभिलः—गोरोचनर्षचगव्यपंचांगविल्ववृक्षतः । कालीयकंचदनंचपयकंरक्तचंदनम् । गोमयद्वो
 लिक्तामम्मभेतापीतारुणायकम् । पुण्यशेयोद्रनाप्राधानदनद्योस्तुशर्कराः । पंचांगमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि । कालीयकंपीतचंदनम् ।
 न्यासः—जाह्नवीतीरसंमूर्तामृदंमूर्शानिर्भर्तियः । निभर्तिरूपसोऽर्कसतभोनाम्नायकेऽलम् । सत्यतपाः—गोमतीतीरसंमृतांगोपीवापी
 मगुद्रनाम् । मृदंमूर्शानिदेधस्तुमर्षपापे प्रमुच्यते । माग्धीये—द्वारवत्सुद्रवाक्षोपीचंदनादूर्ध्वपुङ्गुम् । धारयेन्नित्यमेवंहिपापं हतिदिनेदिने ।
 पाग्ने—गृत्तिक्ताचंदनभस्मतोयचैत्रचतुर्थेकम् । एमिद्रैवैयथाकालमूर्ध्वपुङ्गुभवेत्सदा । चंद्रोदयेद्राह्णे—जलेनतिलकंकुर्वाजलांतःकर्म
 विद्वये । तोयेनतिलकंन्यानोत्तरभागमपरिधानादितिपंचायतनसारः । वक्षपरिधानोत्तरमपिद्रव्यांतराभाववृत्तिचंद्रोदयः । आश्वला

ग्रनः—स्वात्पापुंङ्गुदाकुर्याद्धृत्वाचैवतुभस्मना । देवानभ्यर्च्यगेधेनसर्वपापापनुत्तये । तत्रविशेषमाहृत्यासः—ऊर्ध्वपुंङ्गुसदाकुर्यान्निपुंङ्
 भस्मनातथा । चदनेनोभयंकुर्यान्नतियोगोपिचंदनम् । चतुर्विंशतिमते—येषुदेवेषुयेविश्रदेवास्तीर्थानिमृत्तिकाः । तत्रतान्नावमन्येतथ
 माचारार्थतत्रये । तिलकरुरणेचिशोपोब्रह्मांडे—अगुष्ट, पुष्टिद, प्रोक्तोमध्यमायुष्करीमेवेत् । अनामिकान्नदानिलमुक्तिदाचप्रदेशिनी ।
 एतैरगुलिभैदैस्तुकारयप्रनलैःसृशेत् । तिलकप्रमाणं ब्रह्मांडेसत्यव्रतस्मृतौच—दशांगुलप्रमाणंतु उत्तमोत्तमगुच्यते । नवांगुलमध्य
 मस्यादशांगुलमतःपरम् । सप्तपदचभिःपुंङ्गुमध्यमत्रिविधस्युतम् । चतुस्त्रिगुलैःपुंङ्कनिष्ठत्रिविधमेवेत् । तिलकाकृत्तिविशेषोपिपित
 त्रैव—यतिदीपाकृत्तिषाषियेषुपत्राकृत्तितथा । पद्मस्यमुकुलाकारंतथैवकुमुदस्यच । मत्स्यफूर्माकृत्तिषाषिशंखाकारंमथापिवा । प्रयोगपारि
 जाते—निटिलेचैवयाद्वोश्चदडवत्कर्णपल्लवे । हृदयेकमलाकारमुदरेदीपवलिखेत् । वेषुपत्रसमाकारं चाद्वोर्भ्येखिलेत्सुधीः । अधःपृष्ठेस्कंधदे
 शेलिपेअणूपलाशवत् । निटिले ललाटे । यत्तुपंचायतनसारेपाद्वो—नासामूलं समारयललाटांतंलिखेन्मृदा । मध्येछिद्रं प्रकृतं ध्यंतच्छिद्रं
 हरिमदिरमिति । तत्रमूलशूरयम् । अत्रकथित्—वीक्ष्यादर्शजलेवापियोविदध्यात्प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुंङ्गुमहाभागसयातिपरमंगतिमिति ब्रह्मां
 डोर्केर्जलेप्रतिपिपद्वोर्ध्वपुंङ्गुक्रुर्यादित्याह । तन्मदम् । नपादुकास्थोनादर्शनजलेस्वपलोकयत्रितिकृष्णभट्टीचे—तिलकप्रकरणेस्मृत्यत
 रात् । मयितेजइतिच्छायास्वादध्वांगुगतां जपेदिति याज्ञवल्क्येन जलेस्वप्रतिपिपदर्शनेपायश्चित्तोक्तेष्ववाक्यस्य च त्रिकाद्यलिखितस्येन निर्म
 लत्वाच्च । स्मृतिरज्ञाबलयां पृथ्वीभ्यंद्रे च ब्राह्मे—सदर्शेण तु हस्तेन यः कुर्यात्तिलकबुधः । आचम्य स विशुद्धेतद्दर्भस्येन चैव हि । ब्र
 ह्मांडे—नामान्युच्चार्य विधिना धारयेद्दूर्ध्वपुङ्कम् । ललाटे केशयविधानाच्चायणमथोदरे । माधवं हृदये न्यसेद्दोविंदंकं ठकूपके । विष्णुं दक्षिण

कुक्षौतुतद्भुजेमधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कर्णभूलेवायुक्षौतुचामनम् । श्रीधरं च हृषीकेशं वामयोर्वाङ्मुकण्योः । पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुद्दामोदरं स्मरेत् ।
 वासुदेवं स्मरेन्मूर्ध्नितिलकं धारयेत्कमात् । केचन वादिमंत्राश्चतुर्थानि भोताद्रष्टव्याः । तिलकलापनकमोप्ययमिति प्रयोगपारिजातः । आश्व-
 लायनः—मूर्ध्निललाटेनाभौ च हृदये कंठकूपके । पार्श्वे वाहोः परगले दक्षसव्ये च पश्चिमे । सनयोर्भूतिर्मयैश्च स्थाने ज्वेग्विद्वद्विद्युलः । तत्रैव—
 संकर्षणादिभिः कृष्णशुक्ले चैकैश्च वदिभिः । कृष्णभट्टीयेष्वेवम् । पञ्चायतनसारे पाद्ये—एकं द्वादशपुङ्गानि ब्राह्मणः सततं चरेत् । चत्वारि-
 रिसूतानि प्रोक्तं पुङ्गानि द्वे विंशस्ते । एकं पुङ्गं च नारीणां शूद्राणां च विधीयते । ललाटे हृदि वा याहोऽथ तुः पुङ्गानि धारयेत् । ललाटे हृदये द्वे तु भाले
 त्वेकं विधीयते । मदनपारिजाते ब्रह्माण्डे—श्यामं श्वातिकं श्रोतं रक्तं वक्ष्यकरं तथा । श्रीकरं पीतमित्याहुः श्वेतं मोक्षप्रदायकम् । श्यामं सुगम-
 दादेः । रक्तं सिद्धदादेः । पीतं गौराचनदेः । हारीतः—अर्धंगे सतके चैव विवाहे पुत्रजन्यनि । मागत्ये पुत्रसर्वेषु न धार्यं गोपि चंदनम् । आच्छदी-
 पकलिकायां चिप्पुः—ऊर्ध्वं पुङ्गं द्विजालीनामग्निहोत्रसमो विधिः । आदकाले तु संग्राह्ये कर्तव्यं मोक्षाचवर्जयेत् । तत्रैव नारायणः—ऊर्ध्वं पुङ्गं
 त्रिपुङ्गं वा ब्रह्मकारमथापि वा । आदकर्तान् कुर्वीत यावत्पिडां न निर्वपेत् । चिश्वादर्शं प्येवम् । आद्विने तिलकनिषेधः प्रातः संध्यावंदनादाव-
 पीति आद्वकाशिका । तत्र वर्जयेत्तिलकं भाले आद्वकाले कदाचनेति सत्यव्रततोक्तेः । यशुपराशरः—ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्वीद्वेऽपि त्र्येचकमे-
 गीति तत्तर्पणादिपरम् । यशु—ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्वीत त्रिपुङ्गकम् । निराश्राः पितरो यांति दृष्ट्वा चैव त्रिपुङ्गकमिति बृहद्रपराशरेण
 आद्वे ऊर्ध्वं पुङ्गं भवतीत्युक्तम् । तस्मिन् कर्तृपरमिति षट्त्वीचंद्रः । निष्कर्षस्तु शिष्टाचाराद्यवस्था । ऊर्ध्वं पुङ्गं च तुलसीं आद्वेनेच्छंति केचन ।
 बृहदाचारः परिग्राह्यस्तस्माच्छ्रेयोधिभिर्नैरिति बृहद्भारदीयात् । आचारतिलके—न चोर्ध्वं धारयेत्तस्मिन् सृष्टं तिर्यक् स्तु धारयेत् । चंदनागर-
 कस्तूरीकुंजमानियेषु च । स्मृतिरलावल्यां—ब्राह्मणानां नृपाणां च भस्ममिश्रं च चंदनम् । नेत्रयुगमभ्रमाणं तु त्रिपुङ्गं धारयेद्विजः । मध्यमा

नामिकांगुलैल्लोटेपिङ्गुङ्कम् । तन्निपुङ्गुभवेच्छस्तं महापातकनाशनम् । केदारखंडे—लोटंगुष्ठरेखा चत्वारि भाव्या प्रयत्नतः । मध्यमां व
 ज्वित्तु अंगुलीद्वयेन च । एवं त्रिरेखा संयुक्तलोटयस्य दृश्यते । सश्वेव शिववज्ज्योदशनात्पापनाशनः । पुरुषार्थप्रबोधे—श्रौतभस्मद्वि
 जामुख्यं स्मार्तगौणं प्रकीर्तितम् । श्रौतं भस्मतथास्मात्तद्विजानामेव कीर्तितम् । औपासनसमुत्पन्नगृहस्थानां विशेषतः । समिदमिसमुत्पन्नधायेवै
 प्रस्यचारिणा । शूद्राणां श्रोत्रियागारेपचनामिसमुद्भवम् । अन्येषामपि सर्वेषां धार्यादानलोक्त्रम् । अपकमतिपकं च सत्यज्यमसितसितम् ।
 आदाय वाससालोड्य भस्माधारे विनिक्षिपेत् । चंद्रोदये शौचे—तर्जन्यनामिकामध्ये स्निपुङ्गुं तु समाचरेत् । पचांगुलैर्न्यसेन्मूर्ध्नि प्रणवेन तु मं
 दतः । अंगुलैर्विन्यसेद्भालेशिरोमन्नेन देशिकः । सव्येन दक्षिणे कर्णे वामदेवेन वामतः । अघोरेण तु कठे च मध्यांगुल्या स्पृशेद्बुधः । हृदयहृदयेनैव
 त्रिभिरंगुलिभिः स्पृशेत् । विन्यसेदक्षिणे बाहौ शिखामन्नेन देशिकः । वामे पाहौ न्यसेद्धीमान्कवचेन त्रिरंगुलैः । मध्येन स स्पृशेद्भ्राभ्यामीशानामिध
 मन्तः । तत्रैव क्रियासारे—भस्मनावै त्रिपुङ्गुचट्टहिणां जलसयुतम् । धार्य त्रिपुङ्गुक्षीणां च यतीनां जलवर्जितम् । वनस्थत्र तिकन्यानां दीक्षा
 हीननृणां तथा । पण्डगुलायतमानमपि वाधिकमानकम् । नेत्रयुग्मग्रमाणेन भाले दीप्तिपुङ्कम् । अभिरित्यादिभिर्मन्त्रैः पञ्चिरार्थवर्णैस्तथा । ज्या
 युपेण च मन्त्रेण मेधावीत्यादिमायका । त्रैयणकेण मन्त्रेण सतारेण शिवेन च । पचाक्षरेषु मन्त्रेण प्रणवेन युतेन च । चदनाद्युपरिश्राज्ञो धारयेद्भस्मवैदि
 कम् । लौकिकचदनाद्यनुभस्मोपरि न धारयेत् । सूतसंहितायाम्—ऊर्ध्वपुङ्गुत्रयनित्यधारयेद्भस्मना मृदा । ललाटेऽहंगिमे निष्ठश्च दनेनायवा
 नरः । अहंगमे निष्ठस्तानिकः । धारणप्रकारेऽन्यद्रोदये च चारुहे—दक्षिणे तु मुखे विप्रो विभृयादिसुदर्शनम् । सव्ये तु शंखे विभृयादिति वेद
 विदो निदुः । क्षत्रादेस्तु ब्रह्मांडे—चक्रचदक्षिणे बाहौ शस्रवामेपि दक्षिणे । गदां वामे गदाधस्तात्पुनश्चक्रचधारयेत् । शंखोपरि तथा पद्मपुनः

पदं च दक्षिणे । हस्तायुधे—वामे वाह्यौ गदापद्मं शंखं च कंच दक्षिणे । उपर्यधः क्रमोक्तेन धृतत्वापापक्षयो भवेत् । ऋदये बाललटो याविलिखेन्मत्स्य
 क-ठनौ । मंत्रमष्टाक्षरं वापि त्रीयते तस्य के शवः । रामार्चनं चंद्रिकायां—ललाटे तु गदाधार्या मूर्ध्नि चापः शरस्तथा । नंदकश्चैव हन्मध्यं शंखच
 के भुजद्वये । प्रयोगपरिजाते स्यात्तृणीये च शंखः—चक्रांकितः श्रुदातिष्ठेन्म-द्रक्तः सर्वदा शुचिः । अनयोर्व्यवस्थासूतसंहितायाम्—
 वेदमार्गं कनिष्ठानां वेदोक्तेनैव वर्त्मना । ललाटे भस्मना तिर्यक्त्रिपुण्ड्रधार्यमेव हि । विष्णवागमादितं वेदपुटीक्षितानां विधीयते । शंखचक्रगदापूर्वरं
 कननान्यदेहिनाम् । वेदमार्गं कनिष्ठस्तु मोहेनाप्यंकितो यदि । पतस्ते वनसंदेहस्तथा पुंश्चांतरादपि । अत्रैषा न्यवस्था—शुद्धवैदिकेन शिवम
 क्तेन विभूतिरेव धार्या । शुद्धवैदिकेन विष्णुभक्तेन गणपत्यादिभक्तेन च तिलको धार्यः । तांत्रिकैवैदिकैर्गणयेन त्वच्छिद्रतिलकश्चक्रादि च धार्यम् ।
 तांत्रिकैवैदिकेन शैवेन विभूतिस्तिलकश्च विभूतिमात्रं धार्यम् । शुद्धतांत्रिकेण विष्णुभक्तेन सच्छिद्रतिलकश्चक्रादि च धार्यमिति । यच्चुचिष्णुः—
 शंखचक्रापंकनं च गीतनृत्यादिकं तथा । एकजाले रयं धर्मो न जातु साह्निजन्मनः । शंखं च कंयुदायस्तुकुर्यात्तप्ताय सेनवा । सशुद्धवद्वह्निद्वकार्यः सर्व-
 स्माह्निजकर्मण इति । यच्च श्वलायनः—यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हसर्वकर्मसु । तथा चक्रांकितो विग्रः सर्वकर्मसु गार्हित इति । यच्च—यस्तु सं-
 तप्तशंखादिलिगचिह्नतनुर्नरः । स सर्वयातनाभोगी चांडालो जन्मकोटिषु । द्विजंतु तप्तशंखादिलिगां किततनुनरः । संभाष्य रौरवं याति यावद्विद्राश्च
 तुर्दशेति बृहन्नारदीयंतच्छुद्धवैदिकपरम् । स्वतः संहितावाक्येन वैदिकस्य चक्रादिधारणनिषेधादनेन तांत्रिकस्यापि तन्निषेधे शंखचक्रादिविध्या
 न भवत्यापत्तेः । न च तस्य शशुद्रविषयत्वेन सावकाशत्वम् ।—शंखं शंखचक्रैवातथापंचायुधानिवा । धारयित्वा यत्रिप्रोविशत्सकर्मसमारभेदिति
 नृसिंहप्रसादे पाप्मेन, माह्वणः क्षत्रियो वैश्यः शुद्रो वायदिवेन्नरः । शंखचक्रांकिततनुः शिरसामंजरीधरः । गोपी च दनलितांगो दृष्टश्चेत्तदंधकुत
 इति सा शीखंडेन, दक्षिणे च भुजे त्रिप्रोविभृया द्वैसुदर्शनगिति चंद्रोदये धारणप्रकाशे च वाराहेण ग्राहणोदरपितद्विधानात् । यत्त्वत्र विप्रा

द्रिपदं गावोवाएतत्सप्तभासतेत्यादिवस्तुत्यर्थनविभ्रादीन्प्रतिविध्यर्थमिति स्मृतिरन्नाचली । तत्र । विविध्युतेः । तत्रतदभावात्तथेति । एतेषां वास्यानां पतितब्राह्मणविषयत्वोक्तिरङ्गधीदं प्रणयैव । अत्रयश्चान्यललाटेनेति गालेतिलकामवेऽल्पफलश्रुतेरुर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं तिलकमित्येकवचनात्तद्विवक्षयां मानाभावाच्चललाटे एकपुंड्रं नित्यं द्वादशपुंड्राणि तु काम्यानीतिकेचित् । तत्र । कामयोगाभावात् । न चान्निविश्वजिज्ञयायः । स्वर्गकल्पनानुपपत्तेः फलान्तरे विनिगमकाभावात् । अतएकपुंड्रमदीक्षितपरं, द्वादशपुंड्राणि तु मंत्रसाध्यत्वादीक्षितपराणीति युक्तं प्रतीमः । द्वादशपुंड्रा निर्विज्जवपराणीत्याचारचंद्रोदयः । इति श्रीमन्नारायणभट्ट० लक्ष्मणभट्टकृतावाचारवेतिलकप्रकरणम् ॥

अथ संख्यानिर्णयः । स्कान्दे—उदयात्प्राक्तनीसंध्यापट्टिकाग्रमुच्यते । सार्यसंध्यात्रिघटिकाजस्तादुपरिभास्वतः । वृक्षः—रान्यंतया मनाव्यैद्विसंध्यादिः कालव्यते । दर्शनाद्विरेखायास्तदस्तोमुनिभिः स्मृतः । सुधानिचौ—उत्तमातारकोपेतामध्यमालुप्ततारका । अधमा सूर्यसंहिताप्रातःसंध्यानिचामता । उत्तमासूर्यसंहितामध्यमालुप्तभास्करा । कनिष्ठातारकोपेतासायंसंध्यात्रिधामता । संबर्तः—प्रातःसंध्यां सप्तध्वनामुपासीतयथाविधि । सादित्यां पश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितभास्कराम् । संध्यायामुपस्थानमेव प्रधानं मार्जनादित्वंगम् । तेतथैव महाराज दंशितारणमूर्धनि । संध्यागतंसहस्रांशुमदित्यमुपतस्थिरे । इति भारतादित्तिचंद्रिका । अर्धदानस्य श्रौतत्वादाशौचेतवेधानुष्ठेयमिति चंद्रिकोक्तैर्गार्ग्यनीजपोपस्थानयोरशौचेपाक्षिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । उभयोः संध्ययोः कालेरजसावार्थ्यमुत्क्षिपेदिति वाक्याच्चाध्यदानं प्रधानमिति वयम् । भट्टदिनकरस्तु संध्यामुपासीतेति मन्यादिस्थतादुपपूर्वसासतेरुपस्थानमेव वाच्यम् । नोपतिष्ठंतिये संध्यां स्वस्यावस्थामुवेदित्वा इत्यत्रि स्मृत्यैरुपस्थानमेव प्रधानमित्याह । उपपूर्वसासतेर्योर्नवाच्यमिति माधवः कृष्णभट्टश्च । स्मृतिरन्नावल्योऽंशवः—प्रातःसंध्यांसप्तध्वनां

नयमांगानकर्मणि । श्रानकर्मणीति मध्याह्नस्नानोत्तरमिति तत्रैवोक्तम् । संध्याया अकरणे प्रत्यवायो मनुः—नानुतिष्ठति यः पूर्वानोपास्तो यस्तु भव
नाम् । मग्नद्रवद्विः कायैः सर्वस्माद्विजकर्मणः । याज्ञवल्क्यः—सर्वावस्योपियोविश्रः संध्योपासनतत्परः । आक्षण्याच्च न हीयेत ह्यन्यजन्मग
तोपिनः । याज्ञवल्क्यः—अनर्तयोत्प्लेबस्तुसविश्रः शूद्रसंमितः । भारते—येन पूर्वमुपासते द्विजाः संध्यां न पश्चिमाम् । सर्वास्तान्धा मि
कोराजाशूद्रकर्मणि कारयेत् । स्कान्दकौर्मयोः—संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यस्किचित्कुस्ते कर्मनतस्फलमाप्नुयात् । चि
न्मुरुराणे—सर्वकालमुपस्यानं संध्योः पार्थिवेभ्यते । अन्यप्रसूतकाशौचविभ्रमादुरभीतितः । विभ्रमः अग्रादिना संध्याकालाज्ञानं पैशाब्ध्यं वा ।
मध्याविधिपुद्गिजपदोक्तेर्न शूद्रस्वमंध्या आगमदीक्षायुक्तस्य तु दुष्कास्तेवेति पंचायतनसारे स्मृतिकौमुद्यां च । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नयोः
कुंडगोलरूपोरपिमध्या—कुंडोवागोलकोविश्रः संध्योपासनमाश्रयिदिति स्मृतिकौमुद्यां स्पृतेः । श्रान्तात्तपः—अनृतं न घगंधं च दिवसैश्च न
मेवम् । पुनरिति दृष्टव्यं यद्ब्रह्मिः संध्यामुपासिता । गृहेषु प्राकृती संध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता । नदीषु शतसाहस्रा अनंता शिवसंनिधौ । अनंता वि
ष्णुमंनिधा विधिति च त्रिकायां च सिष्ठपाठः । प्राकृती एकगुणा । व्यासः—बहिः संध्या दशगुणा गतं ब्रह्मवर्णादिषु । ख्याततीर्थे शतगुणा साह
स्रीनाद्यनीजले । माधवीयेऽत्रिः—उभे संध्ये तु कर्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेभ्यपि ॥ ॥ अधप्रयोगः । बृहत्पराशरः—पूर्वा संध्या तु गायत्री
प्रादग्बीजं स्यादहना । रक्तपथारुणादेवी रक्तपथमासन्निधता । रक्ताभरणभारांगी रक्तमाल्यां धरा तथा । अक्षमालाजलाधारवरहस्तामरा र्चिता ।
विश्रमातः गुराम्यर्थे पुण्ये गायत्री वैपसि । आवाहयाम्युपास्त्यर्थं महोनिष्पुनीहि मां । संध्यामाध्याह्निकी श्वेतासावित्री रंद्रदेवता । वृषेद्रवा
हनो देवी ज्यलत्रिशिलधारिणी । श्वेतांवरपरा श्वेतनागामरणमूषिता । श्वेतस्रगक्षुमालापि कृतानुरक्तसंकरा । जलाधारजटाधारी धरेंद्रप्रभवा

तया । मातर्भवानिनिश्चेषिविशेषजनाचिते । शुभेवरेवरेण्येत्वमाहुतैहिपुनीहिमाम् । संध्यासायंतनीकृष्णविष्युदेवीसरस्वती । खगगाकृष्णव
 म्रानुशंखचक्रगदाधरा । कृष्णस्रग्भूणैर्युक्तासर्वज्ञानमयीवरा । वीणाधमालिकाचापहस्तास्मितवरानना । मातर्वाग्देवतेदेविवरेण्येचधन
 प्रदे । सर्वभिरगणस्तुलेआहुतैहिपुनीहिमाम् । त्रिशिखित्रिशूलम् । खगोरुडः । मदनरत्ने—वृद्धांसरस्वतीकृष्णापीतवस्त्रांचतुर्भुजाम् । वैष्णवीमक्षरांशं
 शुलचक्रगदापद्महस्तांगरुडवाहनाम् । षट्पदयोश्चमवासांतामायांतीसर्व्यमललात् । सामवेदकृतोत्संगांवनमालाविभूषिताम् । वैष्णवीमक्षरांशं
 तादेवीमाबाह्व्याम्यहम् । आचारादर्शौ—रक्ताभवतिगायत्रीसावित्रीशुक्लवर्णिकेतिपाठः । संवर्तः—अथाचम्यकुशैर्युक्तभासनेसमुप
 स्मितः । करसंपुटकंकृत्वासध्यांनित्यसमारभेत् ॥ ॥ आसनम् । स्मृतिसारे—कौशेयकेवलंवापिअजिनपटमेवच । दारुजतालपर्णया
 आसनंपरिकल्पयेत् । श्रीपण्यादिदारुविहितं । चंद्रिकायां कौशिकः—कुशासनं सदापूतंयतीनांनुविशेयतः । योगयाज्ञवल्क्यः—कौशे
 यंवायवाचर्मचैलमूलमथापिवा । मार्कंडेये—चित्रासनयोगपटंतयैवयुगचर्मच । कृष्णाजिनंतयातातवर्ज्येत्युत्रवान्पृही । स्मृतिससु
 ष्ये—वंशासनेतुदारिद्र्यपाषाणेव्याधिसम्भवः । धरण्यांदुःखसंभृतिर्दीर्घायंभिन्नदारुजे । तृणासनेयशोहानिःपल्लवेचित्प्रभ्रमः । कृष्णाजि-
 नेज्जनसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि । वस्त्रासनेव्याधिनशःकेवलेदुःखमोचनम् । अभिचारेनीलवर्णैरक्तोवश्यादिकर्मणि । शान्तिकेधवलःप्रोक्तः
 सर्वार्थेक्षित्रकण्डः । मार्कंडेये—तद्भोजोपविशेत्प्राज्ञःपादेनाक्रम्यचासनम् । बृहस्पतिः—वस्त्रासनेनियम्यासूस्मृत्वाचप्यादिकंततः ।
 मन्त्रिमीलितद्व्यौर्नीत्राणायामंसमभ्यसेत् । आसनंतुवायुपुराणे—पद्ममर्धसंनवापितास्त्रिकमासनम् । शान्तिहेमाद्रौकौर्म—
 ऊर्वोरपरिविश्रैद्रुकृत्वापादतलेउभे । समासीनाल्यनःपद्ममेतदासनमुत्तमम् । एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणिसत्तम । आसीनोर्चासनमिदं

योगग्राह्यमुत्तमम् । उभेकृत्वापादतेजानूर्वोत्तरेण हि । समासीनात्मनः प्रोक्तमासनं स्वात्तिकं परम् । छंदोगपरिशिष्टे—रक्षयेद्धारिणा
 त्मानं परिशिष्यमर्मेततः । रक्षा शिराबंध इति केचित् । तत्र । शिखाबंधस्तत्रानुक्तेः । सा प्राणायामात्पूर्वमित्याचारादर्शाः । प्राणायामोत्तर
 निमित्ताभ्येन्दुः ॥ ॥

प्राणायामनिर्वचनं तु तौर्मे—प्राणाः स्येदहजो वायुरायामस्तु निरोधनम् । तद्वै चिध्यं कौर्मे—स एव द्विविधः प्रोक्तः सगर्भोऽगर्भ एव च ।
 गगर्भमाहुः भजनमगर्भं त्रपंडुषाः । अगर्भो योगाभ्यासोपयोगी । व्यासस्मौ न कौ—अणवव्याहृतिसुतांगा यत्री शिरसा सह । त्रिः पठेदायत
 प्राणः प्राणायामः मउच्यते । प्रणवव्याहृतीति द्वेद्व्याहृतीनां प्रणवयोगेन स्यात् । मध्यमपदलोपिसमासे गायत्र्यास्तद्योगो न स्यात् । सास्त्विति चे
 त् मध्याह्निमग्रप्रणयानितियोगप्रयोजक इत्यविरोधः । अतो गायत्री शिरसासाधनेष्वव्याहृतिपूर्विकाः । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयम इ
 निग्राह्यत्वं मया द्रष्टव्यम् । गायत्र्याहृतिगायत्री शिरसां प्रत्येकं तयो गायत्रीः प्रणवत्वेन प्रतीतिसाधकम् ।
 मध्याह्निमि. गार्भगसौकारसमन्विताम् । शिरसामहृतौ देवी प्राणायामे नियोजयेदिति चंद्रोदये योगयाज्जचत्कथयिष्येति । यत्स्वतएव
 व्याहृतीनामेवादी प्रणव इति निजोन्मेषरत्नचित्यम् । गायत्री विशेषणत्वादुभयोः परस्परमन्वयायोगात् । गायत्री विशेषणस्य तयाऽसंयद्धार्थस्य व्याहृ
 तस्य गाययोगात् । न च याज्ञपेयन्यायः । तत्र ग्रधानेन गाययोगाद्युक्तो गेज्वन्वयः । षष्ठ्याः संयवसामान्ये उपपत्तेश्च । न चात्र तथा । अतो यथाज
 येति गार्भगे तेन प्रणवपूरितं तथा यापितं कानि सासार्थं विज्ञानेश्वरोक्तिः समाधेया । प्रतीत्युक्तेरेव शिरसापि प्रणवान्वयः । अतो न व प्रणवा इति चं
 त्रिक्ता । तदपि न । न्याससंयुक्ती प्रणवांश्च शिरोभिधानात् । प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदं ते च शिरस इति छंदोगपरिशिष्टाच्च । अतो दशप्रण
 वा इति षट्-नीचं त्रः । शिष्टाचारोप्येवम् । युक्तं चेत्तदेव—एतामेताः सहानेन तथैभिर्दशभिः सह । त्रिः पठेदायत प्राणः प्राणायामः स उच्यते इ

तिष्ठद्दोगपरिशिष्टाच्च । एताव्याहृतयःसप्त एतांगायात्री अनेनशिरसा एभिःप्रणवैः दशभिरितिययाप्रासातुवादः प्रतिप्रतीकमित्युक्तः
 नतुसंततमोकारदशकं । व्याहृतयःसप्त । भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यतथैवच । इतिसप्तव्याहृतयःप्राणायामेषुनित्यशइतिचंद्रिकायांयोगया
 ज्ञचल्लक्ष्योक्तेः । व्यासः—आदानरोधुत्सर्गयायोस्त्रिंशःसमभ्यसेत् । शांतिहेमाद्रौयोगयाज्ञचल्लक्ष्यः—नासिकाकृष्टउच्छ्वासो
 धृतःधूरकउच्यते । कुंभकोनिबलश्वासोरिच्यमानस्तुरेचकः । नीलोत्पलदलदयामनाभिदेशेव्यवस्थितम् । चतुर्भुजमहास्नानंपूरकेणविचितये
 त् । कुंभकेनहृदिस्थानेध्यायीतकमलासनम् । ब्रह्माणगौरवर्णचचतुर्वक्त्रपितामहम् । रेचकेनेश्वरंविद्याल्लाटसंभेश्वरम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं
 निर्मलपापनाशनम् । पूरकेणेत्यादितृतीयासम्यर्थे । गौररक्तम् । रक्तंप्रजापतिव्यायेदितिव्यासोक्तेः । पूरकादीनांभिलितानांप्राणायाम
 त्वम् । पूरककुंभकरैःप्राणायामस्त्रिलक्षणोज्ञेयइतियोगयाज्ञचल्लक्ष्योक्तेः । प्रत्येकंत्रिंशत्प्राणेष्वेकंप्राणायामत्वमित्याचारादर्शः ।
 शौनकाः—नासिकामंगुलीभिश्चतुर्वजनीमध्यमाहते । दक्षिणेनसमाकृष्यसव्येनतुविसर्जयेत् । देवजानीयेस्मृत्यंतरे—दक्षिणेश्वासमाह
 त्वाभौचैवविसर्जयेत् । शांतिहेमाद्रौश्वरगीतासु—रेचकंदक्षिणेप्रोक्तपूरकंवामतश्चरेत् । जपारंभेतुविज्ञेयोविपरीतश्चसंस्थितौ । सं
 स्थितिःसमाप्तिः । विपरीतोदक्षिणेनपूरकोवाभेनरेचकइत्यर्थः । बह्वृचपरिशिष्टे—दर्भपाणिःप्रथममंत्रकंपंचदशमात्रिकंप्राणायामत्रयंकृ
 त्वासमंत्रकसकृत्कुर्यादिति ॥ ॥ मात्रास्वरूपमुक्तंसंग्रहे—यावत्कालत्रिरोवैद्यजानुहस्तेनदक्षिणम् । छोटिकाकरणंयत्सामात्रेतिपरि
 पठ्यते । मानाभिःपंचदशभिःप्राणायामोऽधमःस्मृतः । मध्यमोद्विगुणःश्रेष्ठद्विगुणोधारणास्मृता । विज्ञानेश्वरोप्येवम् । गायत्रीरह
 स्येस्मृतिसारे—पंचांगुलीभिर्नासाग्रपीडनप्रणवाभिधा । मुदयेत्सर्वपापभीषाणनप्रश्लगृहस्थयोः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठेर्नासाग्रस्यचपीडनम् ।

धौकारशुद्धासप्रोक्तायतेथवक्ष्यचारिणः । चंद्रोदयेसंग्रहे—अंगुष्ठतर्जनीभ्यां तु ऋग्वेदीसामगायनः । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचग्रहांसंस्पर्धयर्षभिः ।
 न्यासः—अंगुष्ठेन पुटं धार्यनासायादक्षिणपुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यां तु वायं प्राणस्वसंग्रहे । मनुः—प्राणायामत्रयं कार्यसंध्यासु च तिसृष्व
 वि ॥ ॥ प्रणचस्वरमाह चंद्रोदये घृद्ध पराशरः—ऋग्वेदस्वरितोदात्त उदात्तश्च यजुः श्रुतौ । सामवेदसविज्ञेयो दीर्घः सप्तुत एव च । योग
 याज्ञवल्क्यः—आथर्वणे संमुद्रिष्ट उदात्तो नाग्रसंशयः । शांतिहेमाद्रौ—अनुदात्तोदात्तऋग्वेदेष्वमात्रः स्वर उच्यते । सर्वोदात्तो यजुः सा
 ग्रं श्रुतातीतः सुतस्तथा । पूर्वोस्तिष्ठोनुदात्तास्तिष्ठ उदात्ताः । तत्रैव शौनकः—शाक्कले नीकमात्रो यमोकारः समुदाहृतः । शाकलायन आचार्यो
 द्विमात्रमभिर्वाञ्छति । सार्धद्विमात्रं त्रेधा हस्तु हस्तु निपुंगवः । सार्धत्रिमात्रमोकारं वसिष्ठोऽनुनिरव्रीत् । पराशरश्चतुर्मात्रं प्राहृत्य ध्यात्मतत्त्ववित् ।
 मात्राभ्यार्धचतस्रोऽसविज्ञेयाः परमार्थतः । अथर्वणश्रुतौ—यथेकमात्रमभिध्यायित्वेकमात्र उक्तः ॥ ॥ ऋग्व्यादिस्मरणं कार्यमित्युक्तं तत्र च
 त्रोदपेक्षया सः—अणवस्य ऋपिर्ब्रह्मागायत्री छंद एव च । देवोऽग्निः सर्वकर्मादी विनियोगः प्रकीर्तितः । देवोऽग्निरिति जपपरम् । ध्यानकाले परं ब्रह्मज
 पकाले अग्निरिव्यत इति योगयाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ व्याहृतीनामृपीनाह भरद्वाजः—भरद्वाजः कथय पश्चमीति मोऽविस्तार्येव च । वि
 श्वामित्रो जमदग्निर्वैसिष्ठ्यर्षयः प्रमात् । चंद्रिकायाम्—विश्वामित्रो जमदग्निर्वैरहाजो यगौतमः । ऋषिरिर्वैसिष्ठ्यश्च कथय पश्चमीति मोऽविस्तार्येव च । वि
 आग्नेये—गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च दृढतीर्षं क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चेति छंदं सेतान्यनुक्रमत् । अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्यप एव च । इंद्रश्च
 विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । सूर्यस्याने आदित्यः अपोऽस्याने वरुणः चंद्रिकायां पठितः । तत्रैव—व्याहृतीनां च सर्वासां पुरुषाः प्रजाप
 तिः । गायत्र्या ऋग्व्यादयो गयया ज्वलन्मयः—सवितो देवतायसां मुखमग्निस्त्रिषां स्थिता । विश्वामित्रः ऋषिश्छंदोगायत्रीसां विशिष्यते ।

शूद्राचारशिरोमणौशात्तातपः—तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीब्राह्मणस्य देवसवितरितिराजन्यस्य विश्वारूपाणीति वैश्यसेति । धोग
 याज्ञवल्क्यः—आपोज्योतिरित्येवमंगोयस्तु प्रकीर्त्यते । तस्य प्रजापतिश्चरिष्यं शुशुभं दोषिवर्णितम् । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ॥ ॥
न्यासाः चंद्रिकायाम्—पादयोश्च तथा ज्ञान्वोर्जवयोर्जरेण च । कंठे मुखे तथा मूर्ध्नि क्रमेण व्याहृतीन्यसेत् । भूरंगुष्ठद्वयेन्यस्य मुवस्तर्जनि
 काद्वये । ज्येष्ठांगुलिद्वये धीमान्स्वः पदं विनियोजयेत् । करन्यासविधिं कृत्वा अंगन्यासं समारभेत् । भूः पदं हृदि विन्यस्य भुवः शिरसि विन्यसेत् ।
 शिखायां स्त्रः पदं न्यस्य कवचे तत्पदन्यसेत् । अक्ष्णोर्भगं पदं न्यस्य दिग्विदिक्षु धियः पदम् । तद्वित्वादिपादपरम् । ततः शिरसा सवांगन्यासः ।—
 शिरस्तस्यास्तु सवर्गे प्राणायामे परं न्यसेदिति न्यासोक्तेः । न्यासांतरमाह चंद्रोदये न्यासः—आपो गुह्ये न्यसेज्योतिश्चक्षुष्यथ रसो मुखे ।
 अमृतं जातु नोर्ध्वं हृदये भूः पदन्यसेत् । सुवर्णो भौललाटे स्वरोंकारं मूर्ध्नि विन्यसेत् । शौनकः—प्राणानाम्यविधिवद्वाग्यतः संयते द्वित्रयः । अथ
 संध्यामुपासिष्य इति संकल्प्य मार्जयेत् ॥ चंद्रिकायां बृहन्मनुस्मृतौ ब्रह्मांखे—नद्यातीर्थे हृदे वापि भाजने मृन्मयेथवा । औदुम्बरे च
 सौवर्णे राजतेदारवेनलम् । कृत्वाथ वामहस्ते वासंध्योपास्ति समारभेत् । औदुम्बरे ताम्रपात्रे । यस्तु न्यासः—वामहस्ते जलं कृत्वा येतु संध्यामुपा
 सते । सा संध्या वृषलीक्ष्या ह्यसुरास्तेस्तु तर्पिता इति । तत्पत्रांतरसत्वे इति चंद्रिकादयः । नद्यादिपरमिति वयम् । गंगायां वापि कार्या वातडागे
 पितृभ्यश्च । वामहस्ते जलं गृह्णन् कुर्यान्मार्जनं कचिदिति गा यत्रीरहस्ये आपस्तंबोक्तेः । यद्वा च परिरिशिष्टे—स्थिरेतूदकाशयेयावतिकर्म
 कुर्वति तावदुदकस्य विभागं कल्पयित्वा तीर्थानित प्रावाह्येत्युक्तम् । बृहस्पतिः—धारान्धुते गतो येन संध्योपास्तिर्विगर्हिता इति ॥

मार्जनं योगयाज्ञवल्क्यः—आपो हिष्ठेति तिष्ठभिर्हृदि गमिस्तु प्रयतः शुचिः । नवप्रणवयुक्ताभिर्बलं शिरसि मार्जयेत् । नवप्रणवाः प्रतिपादम् ।

वरुचपरिशिष्टे—सदभेषाणिनादायोचानंशिरसिमार्जयेत् । छंदोगपरिशिष्टे—शिरसोमार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकविंदुभिः । ऋगंतेमार्जनं
 कुर्यात्पादोत्तवासमाहितः । प्रणवोर्मूर्धेयः स्वर्द्धागायत्रीचतुतीयकम् । अद्वैवतंतृचचैवचतुर्थमिति मार्जनम् । योगीश्वरनारायणौ—तृच
 स्यातेयकुर्यादपीणमितमीदृशम् । एवं च त्रयः पक्षज्ञाः—छंदोगंतेमार्जनमिलोकः । नवमिः पादैः प्रणवोयेतैर्नवमार्जनानीति द्वितीयः । तृचतिमा
 र्जनमिति तृतीयः । व्यासः—यस्य श्रयायेति जलं सकुशं प्रक्षिपेदधः । हारीतः—मार्जनं च कुशाभावे देवतीर्थेन यद्वा कुशसहितेन देवतीर्थेन ।
 यश्चुस्मृत्यर्थसारे—पञ्चोपचाराः ऋक् श्रामार्जने तन्मयेतृचे । ब्रह्महस्तं तृतोयं स्वयं शिरसि धारयेदिति तन्मंत्रालानपरम् । मंत्रालानोपक्रमात् ।
 प्रकारांतरस्तु रक्तं काञ्चीगन्धे—आपोहिष्ठितित्सुमिर्मार्जनंतुततश्चरेत् । श्रुगैः शिरसि चाकाशे आकाशे भुवि मस्त्रके । मस्त्रके च तथा काशे भूमौ
 च नयधाक्षिपेत् । श्रुमिराब्देन च रणायाकाशं हृदयं स्मृतम् ॥ ॥ आपोहिष्ठित्सुमिर्मार्जनं तृचं दत्तम्—सिंधुद्वीपो भवेदार्पणाय ग्रंथं
 दपवच । आपश्च देवतं प्रोक्तं विनियोगधमार्जने । श्रुगुः—आपोहिष्ठानवस्तुशुसिंधुद्वीपः स्मृतः । अद्वैवत्यास्तु सप्तर्चो गायत्र्यो द्वैत्वनुष्टुभौ ।
 मैत्रायणीयपरिशिष्टे—आतःसूर्यश्च मेत्युक्त्वा सायमग्निश्च मेति च । आपः पुनंतु मध्याह्ने कुर्यादाचमनंततः । प्राणायामोत्तरं सूर्यश्च मेत्या
 चम्यमार्जयेदिति क्रमः काल्यायनादीनाम् । अन्येषां प्राणायामोत्तरमाचम्यमार्जयेत्पित्वासूर्यश्चेति सकृदाचमनद्वयमिति पृथ्वीचंद्रदेवयाज्ञि
 कौ ।—ज्ञात्वा र्मनवदाचम्यपुनराचमनं चरेदिति दोषरानं देनारसिंहात् सकृदाचमनमेव । पितामहः—सूर्यश्चेत्यनुवाकस्य छंदो गायत्र्यनु
 श्रुते । सवितो देवता तस्य ऋषिरिति स्मृतः । चंद्रो देवो संग्रहे—आपः पुनंतु मंत्रस्य ऋषिः पूत इति स्मृतः । छंदोऽनुष्टुभवेद्वापि पृथिवी तस्य दे

१. मार्जने चरपारः पक्षज्ञाः—भादो प्रणवेन सनलान्वाहृतिभिः गायत्र्या मार्जनं कृत्वा समस्ततृचैर्नवमार्जनं कुर्यादिलोकः । प्रणवोयेतैर्नवभिः पादैर्नवमार्जनानीति द्वितीयः ।
 छंदोगंतेमार्जनमिलोकः । तृचोतेमार्जनमिति तृचतृचैर्नवमार्जनं कुर्यादिलोकः ।

वता । तत्रैव—अग्निश्रेतिपिपेचोयत्वंस्यसूर्यमृषिषिदुः । देवताश्रिभवेच्छन्दोगायत्र्यश्रोक्षणेविधिः । सूर्यसेत्यस्याग्निर्ऋषिः प्रकृतिश्छन्दः सूर्यमन्यु
 मन्युपतिरायदेवताइतिचंद्रिकामदनपारिजातौ । नारायणऋषिः सूर्योदेवतागायत्र्युपरिष्टाद्दहतीछन्दइतिहरिहरः । ब्रह्माऋषिः प्रकृति
 इछन्दः आपोदेवतेति सूर्यचंद्रः । अग्निश्वेत्यस्यसूर्यऋषिः प्रकृतिश्छन्दः अग्निमन्युमन्युपलाहानिदेवताइतिचंद्रिका । आपः पुनर्वत्त्वत्यस्यमारी
 चः कश्यपोविष्णुर्ऋषिः आपोदेवताअनुष्टुप्छन्दइतिसएव । नारायणऋषिरितिदेवजानीये ॥ ॥ छन्दोगानामाचमनेमंत्रमाहगौतमः—
 अहधमादित्यश्चपुनात्वितिप्रातः । रात्रिभ्रमावरुणश्चपुनात्वितिसायमिति । अन्योः प्रजापतिर्ऋषिर्लिङ्गोक्तादेवतेतिचंद्रिका । विष्णुः—
 जानुन्यामुपरिष्टास्तुक्वासाः स्थितोजले । सांध्यमाचमनं कुर्वन्नुचिः स्यादशुचिस्त्वधः । पुनर्मर्जनमुक्तं बहूचपरिशिष्टे—अथपुनराच
 म्यमार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीमिरापोहिष्ठेतिस्मृतेनेति । शौनकीयेऽप्येवम् । गायत्रीकल्पे तु—आपोहिष्ठेतिभिः पादान्ते शनोदे
 वीरितिचतुर्भिरर्धैर्चति इदमापइतिभिर्ऋगते । मार्जानोत्तरमघमर्पणंयोगयाज्ञवल्क्यः । जलपूर्णतुलुक्कनासिकाग्रेविधृत्यच । प्राणा
 न्निदंश्चन्द्रपदांपठित्वातजलक्षिपेत् । कात्यायनः—जपेदनायतासुर्वीत्रिः संहृत्त्वाघमर्पणम् । कौर्म—आपः पाण्योः समादायघ्राणमासज्यत
 त्रच । बहूचपरिशिष्टे—अथगोर्कणवत्कृतेनहस्तेनोदकमादायनासिकाग्रेधारयन्कृष्णधोरुपुराकृतिमोत्मानमंतव्याप्यस्थितंविचित्रं संयतप्रा
 णोऽघमर्पणंस्फुटपदासृचंवावर्तेयेत्पाणिस्थेऽदकेपतितं ध्यात्वावामतोमुषितीव्रपातेनक्षिपेदित्येवमेकेनकुर्वतीति । संध्याकल्पे—स्नहस्तवा
 रिनासाग्रेपठित्वादुपदांक्षिपेत् । अर्धभूमौशिरसर्धसर्वशुव्यघमर्पणम् । अत्रकरपाण्योरैच्छिकोविकल्पः । योगयाज्ञवल्क्यः—अघमर्पण
 स्फुटलक्ष्मिधैवाघमर्पणः । जानुष्टुभंभवेच्छन्दोगौववृत्तंचदैवतम् । अश्वमेधावभृयेकेविनियोगोस्यकल्पितः । अघमर्पणोत्तरमाचमनमाहचंद्रि

कादौशंगः—उपस्थेयतः पश्चान्मन्त्रेणनेनमंग्रवित् । अंतश्चरसिभूतेषुगुहायांविश्रतोमुखः । स्वंयज्ञस्त्वंयपदकाराभोज्योतीरसोमृतम् ॥ ॥
 अग्रसूयार्घः । कौर्म—अक्षरव्याहृतियुतांगावत्रीवेदयातरम् । जलजलांजलिदद्याद्वास्तराग्रास्तरातितन्मनाः । अंजलयस्त्रयः । कराभ्यां
 तोयमादायगापत्याचाभिर्मंत्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठंश्चिरसंध्ययोःक्षिपेदितिज्यासोक्तेः । अतएवकेवलगायत्र्यार्घ्यत्रयंनव्याहृतियु
 तया । तदुद्घापेतेनसदादिनःपूर्वाभिमुखाःसंध्यायांगावभ्याभिर्यथाअपऊर्गविशिष्टुधतमस्तंयंतमादित्यमितितैत्तिरीयारण्यकात् ।
 अतएवचतुर्धापितुगापत्यादद्याद्वाहृतिसंयुतनितिप्रायश्चित्तार्थेविशेषः । कौर्मंतुकात्यायनपरमिदमित्युक्तम् । उस्त्यायार्कप्रतिप्रोद्देअिकेणांजलिमं
 मसादिति कात्यायनस्मृतैः । निकं प्रणवव्याहृतिप्रयगापच्यः । संध्याकल्पेआश्वलायनः—सकृन्मंत्रेणद्विस्तूणीमर्घ्यदद्याद्विचक्षणः ।
 मनुः—परंनम्रःप्रमतेस्यान्मध्याह्नेतुःकञ्जःस्थितः । द्विजोऽर्पप्रक्षिपेदेव्यातायंचोषविद्यन्मुषि । प्रातर्मर्धाद्विकीसंध्यातिष्ठन्नेवसमर्पयेत् । उप
 विषयतुसायाह्नेजलेत्वर्यननिक्षिपेत् । यत्पुष्पसिष्ठः—उपविश्यचयचांर्घ्यसर्वतन्निष्कलंभवेदिति तत्सायंसंध्याभिन्नपरम् । कद्वयपः—
 निशक्तोऽतोमहावीर्यमवेद्धानमसाक्षसाः । कृष्णातिदारुणाघोराःसूर्यमिच्छंतिखादितुम् । ततोदेवगणाःसर्वेऽप्ययश्चतपोधनाः । उपासतेत
 दासंध्याप्रक्षिपंत्युदकांजलिम् । दक्षतेतेनतेदैत्यावत्रीभूतेनवारिणा । अर्घ्यंकालः कारश्रीखंडे—अर्घोदयास्तसमयेतस्मादर्घोदकंक्षिपेत् ।
 कौर्ममार्कंयेपयोस्तु—अस्त्राजलांजलिदद्याद्वास्तराग्रास्तरातितन्मनाः । सावित्रीप्रजपेद्विद्वान्प्राञ्जुखःप्रयतःशुचिः । अथोपतिष्ठेददित्यमुदयंतं
 समादितइत्युक्तम् । देवजानीयेप्येवम् । अद्रिकायामपि गावरीजपोतरमुपस्थानमुक्तम् । नचआदित्याभिमुखस्तिष्ठंश्चिरसंध्यासंध्यायोः
 क्षिपेदितिज्यासोक्तेःसूर्योदयोत्तरमर्गदानमितिवाच्यम् । तस्याआदित्यदिशभिमुखस्त्वार्थत्वात् । यत्पुष्पस्थानोत्तरं जपउक्तः सद्वाखांतरपरः ।
 योनिकः—अतापादित्यमंत्रेणप्रदक्षिणमतःपरं । अपःस्पृष्ट्वादक्षिणेतुपश्चादेवान्निसर्जयेत् । प्रदक्षिणोत्तरंजलंस्पृशेत् । सायंमंत्रवदाचम्यप्रोक्ष्य

सूर्यसंचानलिम् । दत्त्वाप्रदक्षिणकृत्वाजलस्पृष्ट्वाविशुध्यतीतिचंद्रोदयेनारासिंहात् ॥ अर्घ्यदानोत्तरसध्यातर्पणसुक्तप्रयोगगपारिजाते—अस्यकश्यपऋषि ब्रह्मादेवता गायत्रीछन्द तर्पणेविनियोगः । मूल आत्मान ब्रह्मरूपिणीं गायत्रीं वेदमातर साकृतिं सध्या बाला ब्रह्मणीं उपस निशुच सर्वसिद्धिकरीं सर्वमनाधिषा । सायतु विष्णुदेवता अनुष्टुप्छन्दः स्वरूपरुपतर्पयामि सामवेदतर्पयामि विष्णुरूपिणीं परमात्मान सरस्वती वृद्धा वैष्णवी । एवंपचदशकृत्वस्तर्पयित्वाद्विराचमेदिति । संध्याकल्पेप्रयोगगपारिजातेष्वस्तृत्यंतरे—ततस्त्वाचम्यविधिवद्व्याणायामाब्रवाचरेत् ॥

गायत्रीस्वरूपध्यानन्यासाद्वि । चंद्रोदयेष्टु द्वपराशरः—जपेत्तुत्रिपदाज्ञेयाअर्चनेतुचतुष्यदा । न्यासेजपेत्तथाध्यानेअग्निकार्ये तथाचर्चने । सर्वत्रनिषदाज्ञेयाम्रास्रगैस्तत्त्वचित्तकै । पदशब्द पादपर । गायत्र्याश्वतुर्यपादउक्तोगारुडे—परोरजसेसावर्दोचतुर्थपदमीरितम् । पट्टत्रिंशन्मते—मानस्तोकेतिमन्त्रेणशिलाबधतुकारयेत् । जपहंसतिरश्वासिरक्षार्कमविवर्जितम् । कात्यायनः—मूर्ध्नुवसुवरित्यापोऽभिमव्यधपरिक्षिपेत् । रक्षयेद्धारिणात्मानपरिक्षिप्यसमतत । प्रणवाद्याव्याहृतीस्तुसाधित्रीचजपेत्ततः । शांतिरेमाद्रौब्राह्मे—छंदोगायत्रीगायत्र्या सवितार्चैवदेवता । शुक्लोवर्णोमुखचामिर्विश्वामित्रऋषिस्तथा । त्रयीक्षिर शिखारुद्रोविष्णुहृदयमेवच । उपासनेविनियोग साध्यायनसगोपना । त्रैलोक्यचरणज्ञेयपृथिवीकुक्षिरैवच । एवध्यात्वातुगायत्रीजपेद्वादशलक्षणम् । न्यासाकरणेदोषउक्तः शांतिहेमाद्रौ—कर्मणोन्यासहीनस्यागृह्यत्वार्धहिराक्षसा । अक्षेणकरशुद्धिकृत्वा न्यासकुर्यादित्युक्तचंद्रिकाधाम् । प्रणवन्यासमाहयोगयान्नचल्लब्धयः—अकारानामिदेशेतुउकारहृदिविन्यसेत् । मकारमूर्ध्निविन्यसेदेपन्यासोविमुक्तिद । न्याहृतिन्यासमाहपराशरः—मूर्लोकपादन्योन्यस्य सुबर्लोक्तुजानुनो । स्वर्लोकगुह्यदेशेतुनाभिदेशेमहस्ता । जनलोकतुहृदयेकठदेशेतपस्तथा । ध्रुवर्ललाटसधैस्तुसत्यलोक प्रतिष्ठितः । मध्य

देशेनुरिति । पारिजातेगायत्रीरहस्ये—तत्सवितुर्व्रहात्मनेसावित्रीशक्तिरंगुष्ठान्यांनमः । वरेण्यविष्णवात्मनेलक्ष्मीशक्तिस्तर्जनीन्यां
 नमः । भगोदेवस्यशिवारत्ननेगौरीशक्तिर्मध्यमाभ्यांनमः । धीमहिपरमात्मनेज्ञानश्चिह्नरगामिकाभ्यांनमः । धियोयोनःनिरंजनात्मनेईपणाश
 क्तिःकनिष्ठिकाभ्यांनमः । प्रचोदयात्रिसात्मनेमायाशक्तिःकतलकरशुभ्राभ्यांनमः । तत्सवितुर्व्रहात्मनेसावित्रीशक्तिर्हृदयायनमः । वरेण्यं
 विष्णवात्मनेलक्ष्मीशक्तिःशिरसेस्वाहा । भगोदेवस्य रुद्रात्मनेगौरीशक्तिःशिखायैवपद्र । धीमहिपरमात्मनेज्ञानशक्तिःकत्रचायहुम् । धियोयोनः
 निरंजनारत्ननेईपणाशक्तिर्नैत्रत्रयायवौपद्र । प्रचोदयान्निरासात्मनेमायाशक्तिरस्त्रायफद इतिपङ्गः । चंद्रिकायां ब्रह्मकल्पेऽक्षरन्यास
 उक्तः—तकारंविन्यसेरस्त्रांगिपादांगुष्ठद्वयेद्विजः । सकारंगुल्फदेशेतुविकारंजघन्योर्न्यसेत् । जन्वोस्तुकारंविन्यस्यवकारंचोर्द्वेशके । रेकारंवि
 न्यसेद्द्वेषकारंपूपणेन्यसेत् । कटिदेशेयकारंतुमकारंनभिमंडले । गोकारंजठरेयोगीदेकारंस्तनयोन्यसेत् । वकारंहृदिविन्यस्यसकारंकंठए-
 वतु । धीकारमास्तेविन्यस्यमकारंतालुकेन्यसेत् । हिकारंनासिकाम्रिप्रेषिकारंनयनद्वये । भ्रुवोर्मध्येतुयोकारंललाटेतुद्वितीयकम् । पूर्वाननेतुनः
 कारंमकारंदक्षिणानने । उत्तरासेतुचोकारंदकारंपश्चिमानने । विन्यसेन्मृधियाकारंसर्वव्यापिनमीश्वरम् । अथपदन्यासः—ततपादांगुष्ठान्यां
 नमः । तद्वितुर्व्रहात्मने । देवस्यहृदयाय । धीमहिंकंठाय । धियोस्तुलाय । योचक्षुर्म्या । नःललाटाय । नःललाटाय ।
 यस्तुर्वैवक्षुर्म्या । अधस्तादन्यासः—प्रथमपादस्यश्रुवेदऋषिःत्रिष्टुप्छंदःब्रह्मादेवतामूस्तत्सवितुर्वरेण्यंपादयोर्ब्रह्मणेनमः । द्वितीयपादस्य
 नःप्रचोदयात्ललाटेविष्णवेनमः । तृतीयपादस्यसामवेदऋषिः जगतीछंदःविष्णुदेवतास्त्रिधियोयो
 चत्ताब्राह्मे—आमेयंप्रथमंवायव्यंद्वितीयंतृतीयंसौर्यंचतुर्थवैशुतंपंचमंवारुणपष्ठसप्तमंवाह्येसत्यमष्टमंवायव्यंनवमंभद्रंशमंगंधर्वपौष्णमेकादशं

शीवं द्वादशं त्वाष्ट्रं यदोदशं वासवं चतुर्दशं गारुतं पंचदशं शैल्योऽप्यपोऽक्षमां गिरि संसप्तदशं वैष्णवमष्टादशमां श्रि नमो को न विंशं प्राजापत्यं विंशं सर्वे देव मे कविं शं
 रीं द्रं द्वाविंशं ब्राह्मणं यो विंशं वैष्णवं चतुर्विंशमिति । चंद्रिकायाम्—अथ तत्त्वानि वक्ष्यामि अक्षराणां विशेषतः । पृथिवी ह्युदकं तेजो वायु रंवरमेव
 च । गंधो रसो रूपं च स्पर्शः शब्दो यवा गिति । हस्ताबुपस्थपायुश्च पञ्चोत्रे त्वक् च चक्षुषी । जिह्वाघ्राणं मनस्तत्त्वमहंकारो महांस्तथा । गुणत्रयं च
 सततं क्रमशस्तत्त्वनिश्चयः । तत्रैव—सहानित्वा विश्वहृदया विलासिनी प्रभावती लीलाशांता शांतिर्दुर्गा सरस्वती विश्वरूपविशाला आप्यायनी वि
 मला तमो मयी हिरण्यरूपा सुहृत्सा विश्वा यो निर्जया वह्वा पद्मालया वराशो भना गदारूपेति शक्त्य इति । अक्षरदेवता तत्त्वशक्तीनामुक्तिरक्षरन्यासोत्तर
 देवतादिन्यासार्थः । यद्वा मुक्ते देवताका मुक्ता मुक्तिका मुक्तत्वका मुक्ताक्षराय नम इत्यक्षरन्यासार्थाः । अक्षरविन्यासकाले तत्तद्देवतादिभ्येयमित्येवमर्थ
 वा । चंद्रिकायामंगन्यासमाह व्यासः—इदितत्त्ववितुन्यस्य सेतुं कठे वरेणियम् । भर्गो देवस्येति खंडं शिखायां तु ततो न्यसेत् । धीमहीति
 न्यसेद्ब्रह्मेधियो न ध्येनैत्रयोः । प्रचोदयादिति पदमद्वयार्थे विनियोजयेत् । ॐ भूर्गुष्टयो न्यसेत् ॐ भुवस्तर्जनीद्वये । ॐ स्वश्चैव तथान्यस्य मध्यमा
 म्यां यतौ द्वियः । अनामिकाद्वये धीमाद्व्यसेत् तत्पदमग्रतः । कनिष्ठिकाद्वये भर्गः पाण्योर्मध्ये धियः पदम् । अग्रसर्वे भर्गः स प्रणवानमोताश्च । ॐ कार
 मादाबुचार्यमनधीजमतः परम् । नामग्राह्यं न भोतं च जपन्यासः प्रकीर्तित इति चंद्रिकायां शांतिहेमाद्रौ च भृगुक्तेः ॥ ॥ अधगायत्री
 ऋचचम् । चंद्रिकायां ॐ मिति हृदि । भूरिति मुखे । भूव इति शिरसि । स्वरिति सर्वांगे । तद्वैव व्यासः—विन्यस्यैवं जपेद्यस्तु गायत्री
 वेदमातरम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति व्यासस्य वचनं यथा ।

. मुद्राप्रकारः—चंद्रिकायां ब्रह्मकल्पे च—अथातो दर्शयेन्मुद्राः संमुखं संपुटं तथा । ततो चित्तं विस्तीर्णं द्विमुखं त्रिमुखं ततः । चतु
 र्मुखं पंचमुखं पुष्पाधो मुपेततः । व्यापकां जलिकास्यं च शकटं तदनंतरम् । यमपाशं च ग्रथितं ततः स्यात्संमुखोन्मुखम् । प्रलंबमुष्टिकोमीनः

[illegible]

डले । कृष्णभट्टीयेव्यासः—हस्ताव्यांगुलिकुलीकृत्वानामिकामूलपर्वण । अंगुष्ठौतुक्षिपदुक्तामुद्रपावाहनीधुवैः । अधोमुखीत्वियंचेत्या
स्थापनीमुद्रिकास्मृता । सनिधायोन्निद्रतांगुष्ठौमुष्ट्यासंयोजनीभवेत् । अंतःप्रवेशितांगुष्टासैवसरोधिनीभता । नमस्काराभिधामुद्राज्ञेयापाणी
तुलहतौ । प्रसार्यदक्षिणहस्तं वामस्योपरिचक्रमात् । कनिष्ठाद्यगुलीनांचसंकोचनसमानयेत् । अंगुष्ठान्मूलपर्यंतसहाराख्येयमीरिता । हस्त
योक्तव्योऽस्यगुन्निद्रतामगुलीषुच । मध्यमातर्जनीयोगात्कनिष्ठोपकनिष्ठयोः । संक्षेपाद्धेनुमुद्रेयंगोस्तनीचेश्वरप्रिया ॥ ॥ गायत्र्याः
स्वरूपमाहयोग्याज्ञवल्क्यः—श्वेतवर्णसिमुद्रिष्टाकौशेयवसनातथा । श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्चभूषिता । आदित्यमंडलांतस्याब्रह्मलो
कगतातथा । अक्षसूत्रधरादेवीपद्मासनगताशुभा । चतुर्चपरिशिष्टे—अथमंत्रदेवतांध्यात्वाभागच्छवरदेदेविजयेमेसंनिधौभव । गायं
तत्रायसेयस्माद्रायत्रीत्वतः स्मृतेत्यावाह्यपूजयेदिति । चंद्रिकायांगोभिलः—आयाहिवरदेदेविश्वेश्वरेश्वरद्विज । गायत्रिछंदसांभा
तर्मक्षयोनेनमोस्तुते । व्यासः—तेजोसीतिषमत्रेणगायत्रीमावेहेद्विजः । उपस्थायतुरीयेणनमस्कृत्यजपेच्चताम् । तुरीयेणेतिनमस्तेतुरीयाये
त्यादिसावदोमित्येतेन । आवाहनमन्त्राणंयथाशाखंव्यवस्था ।

गायत्रीजपप्रकारमाहयोगीश्वरः—प्रणवःपूर्वमुच्चार्योर्भूर्भुवःस्वस्तःपरम् । गायत्रीप्रणवश्चातिजप्येव्वेवमुदाहृतम् । यौ
धायनः—उभयतःसप्रणवांसव्याहृतिकांजपेदिति । दृढपरशरः—प्रणवोर्भूर्भुवःस्वश्चपुनःप्रणवसंयुताम् । अत्योकारसमायुक्तांम
न्यतेकवयःपरे । प्रणवोत्तेतथाचदौआहुरन्येजपकमम् । आदावेवकारोव्याहृत्याचादितस्ततः । तदाद्यांचतदंतांचकुर्योऽप्रणवसंपुदाम् ।

१ सवतै—गायत्रीव्यधरावालासाक्षसूत्रकमंडलुम् । रक्तवस्त्राच्चतुर्वेषाहसनाहनसस्तिताम् । ब्रह्माणीब्रह्मदेवस्याब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहदेवीगायत्री
सूर्यमंडलम् । इति । २ आपवेदेवाकाहयेत् ।

देवजानीयेदृच्छमनुः—पडोंकारांजपेद्विप्रोगायत्रीमनसाशुचिः । तिस्रोव्याहृतयःपूर्वग्रथमोकारसंयुताः । पुनःसंहत्यचोकारंमंत्रस्याघंतयो
 म्नाथा । तत्रैवहारीतः—ग्रणयोव्याहृतयःसावित्रीचेति । अत्रययासंग्रदायंव्यवसेतिपृथ्वीचंद्रः । स्मृतिरजाचल्यांतु—तत्रैकप्रण
 याप्राद्याष्टद्वयैर्जपकर्मणि । गृहस्वयजसव्यासाचैवग्रहचारिभिः । संपुटाचपडोंकारागमेत्सातूर्ध्वरेतसामितिव्यवसेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतसोनै
 ष्टिकात्रयचारिणश्च । वनस्थावतयः । मोक्षार्थिनंग्रत्याहृद्वृद्धपराशरः—योनवांछतिसंतानंभोक्षमिच्छतिकेवलम् । अल्योकारमसौकुर्व
 त्तक्षरंपदमाधुयात् । योगयाज्ञवल्क्यस्तु—ग्रणव्याहृतीसार्धस्वाहंतोहोमकर्मणि । प्रतिलोमाप्रकर्तव्याफदकारांतामिचारकेइत्याह ॥ ॥
 अथजपस्थानानि । याज्ञवल्क्यः—अव्यगारेजलांतेवाजपेदेवालयेपिवा । पुण्यतीर्थेगवांगोष्ठेसिद्धक्षेत्रेथवागृहे । शंखः—गृहेत्वे
 कगुणंजप्यनद्यादीद्विगुणंमतम् । गवांगोष्ठेयतगुणभग्न्यगारेयताधिकम् । सिद्धक्षेत्रेपुतीर्थेपुदेवतायाश्चसंनिधौ । सहस्रशतकोटीनामनंतंवि
 ष्णुसंनिधौ । कौर्म—गुह्यकाराक्षसाःसिद्धाहरंतिप्रसमंयतः । एकांतेशुभेदेशेतस्माज्जप्यंसदाचरेत् । पारिजानेसंघपाकरूपे—प्रात
 र्नाभौकरीकृत्यामथ्याह्नेद्विसंस्थितौ । सायंजपस्तुनासाग्रीत्रिसंध्यजपलक्षणम् । योगयाज्ञवल्क्यः—तिष्ठन्यदाजपंकुर्याद्वस्तोहृदयसं
 मितः । आसीनजपएवसाशानुमात्रेणसंमितः । विशोपांतरमाहसपृथ—जपस्येहविधिव्येयथाशक्तिसमासतः । नचक्रमन्नविहसन्न
 पार्थम्यलोकयन् । नापाश्रितोनजल्पंश्चनभ्रातृवधिरास्तथा । पादेनपादमाक्रम्यनचैवहितथाकरो । नैवंविधजपंकुर्यान्नचयसंश्रावयेजपम् ।
 उष्णीपीरुंशुक्रोमीम्रोमुक्तकेशोगलावृतः । अपवित्रकरोऽशुद्धःप्रलपन्नजपेत्कचित् । क्षोचोमदशुधातंद्राविष्ठिवनविजुंमणे । श्वनीचदर्शनं
 निद्राप्रलापभ्रजपद्विपः । एतेपांसंभवेचापिकुर्यात्सूर्यादिदर्शनम् । आचम्यवाजपेच्छेणंकृत्वावात्राणसंगमम् । चंद्रौदयेसांबपुराणे—
 नपुरुषंन्यदिष्टीवेदुवतेजुंभतेपिवा । आचामेद्विबिन्यस्ताक्षःस्पृशेदम्भोगोमयम् । योगयाज्ञवल्क्यः—प्रसार्यपादौनजपेत्कुहुटासनए

यच । गतासनःशयानोदारस्यायांशद्वसंनिधौ । रिक्तभूम्यांचखट्वायांनजोअपकःस्वयम् । आसनस्थोजोपेत्सम्यञ्जंत्रार्थगतमानसः । ध्याये
 यमनमामंनंजिहोघ्नौचनचालयेत् । नकेपयेच्छिरोग्रीवांदंताञ्चैवप्रकाशयेत् । दृष्टमनुः—वक्षेणाञ्छाद्यस्वकरंदक्षिणयःसदाजपेत् । तस्यत
 त्सफलंजप्यंतद्दीनंनिष्फलंस्थूतम् । योगयाज्ञचल्क्यः—तूष्णीमासीतचजपंभङ्गालपतितादिकान् । दृष्टान्तान्वार्युपस्पृश्याभाष्यत्वात्वा
 विमुह्यति । शान्तिहेमाद्री—जपकालेयदापश्येदशुचिंमंत्रवित्तमः । प्राणायामस्तदाकार्यस्ततःशेषसमाचरेत् । यदाचैपमेवेन्मंग्रीस्वयम
 प्यशुचिःपुनः । आचान्तःप्रयतोभूत्वान्यासंपूर्ववदाचरेत् । अशुचिर्मूत्रोत्सर्गादिनाऽस्पृश्यस्पर्शानोवेत्यर्थः । गोभिलः—कदाचिदपिनोवि
 दान्नायग्रीमुदकेजपेत् । गायत्र्यग्निमुखाप्रोक्ततस्मादुत्थायतांजपेत् । उत्थायजलान्निर्गल्य । स्पृष्ट्वा—अभावादन्यवस्त्रसंध्याचार्तपर्णा
 दिक्कम् । जलमध्येजपोत्पोऽपिसावित्र्याःक्वापिसर्वशः । [अपिशब्दोऽग्रतुशब्दार्थः] । कौर्मे—यदिस्यारिक्लृबचासावैवारिमध्यगतोजपेत् । अ
 न्यथाशुचौभूम्यांदर्भेषुचसमाहितः ॥

अथजपभेदाः । दृष्टद्वारदीये—मंत्रस्योच्चारणंसम्यक्स्फुटाक्षरपदंयथा । जपस्तुवाचिकःप्रोक्तःसर्वयज्ञफलप्रदः । मंत्रस्योच्चारणंकिंचि
 त्सदात्सदनिवेचनम् । जपस्तुकथितोर्पाशुःपूर्वस्माद्विगुणाधिकः । धियायदक्षरश्रेण्यास्तत्तदर्थविचारणम् । मानसस्तुजपःप्रोक्तोयोगसिद्धि
 प्रदायकः । धाचिकउच्चैर्जपः । चिच्छुधर्मोत्सरे—द्राणांजपयज्ञानांश्रेयःस्यादुत्तरोत्तरम् । यत्तुशंखः—नौचैर्जपंबुधःकुर्यात्सावित्र्या
 धविशेषतइति । तन्मानसादिजपग्रंसाथं नतुचैत्स्थनिषेधार्थमितिचंद्रिका । अल्पफलपरमितिष्टुच्चीचंद्रः । अन्यश्रवणनिषेधार्थमि
 तितुयुक्तम् । मनुः—विधियज्ञाक्षयशोविशिष्टोदशभिर्गुणैः । उपांशुःस्याच्छतगुणःसाहस्रोमानसःस्मृतः । चस्तिष्ठः—मानसःशान्तिको
 जप्यउपांशुःपौष्टिकःस्मृतः । सशब्दथाभिचारोयंत्रिविधोजपउच्यते । व्यासः—शतंजसातुसादेवीपापोपशमनीस्मृता । सहस्रजसासादेवी

उपपातकनाशिनी । लक्ष्मणाप्येनचतथामहापातकनाशिनी । कोटिजाप्येनरार्जेद्रयदिच्छतितदाशुयात् । मनुः—सहस्रकृत्वस्त्वम्यस्यबहिरेतत्रिकंदिजः । महतोप्येनसोमासात्त्वचेवाहिविसुयते । त्रिकं प्रणवोव्याहृतित्रयंगायत्रीच । व्यासः—अष्टोत्तरशतंनित्यमष्टाविंशतिमेववा । विधिनादशकंयापित्रिकालेषुजपेदुषः । यमस्मृतौनारसिंहेच—सहस्रपरमादेर्वीश्रुतमध्यांदशावराम् । गायत्रीतुजपेन्नित्यंसर्वपापप्रणाशिनीम् । याज्ञवल्क्यः—जपन्नासीतसावित्रीप्रत्यगातारकोदयात् । संध्याप्राक्प्रातरेवंहितिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । प्रत्यक्षप्रत्यक्षुलः । प्राक्प्राशुलः । अत्रोदयोत्तरकालांतरेसार्यसंध्यावंदयेपिउत्तरायणौविधेयेनासनप्रत्यक्षुलस्त्वयोर्वाधः एवंप्रातरपि । अग्राधेनगतीसंभवस्यांवाधायोग्यत्वात् । मनुः—पूर्वासंध्याजपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमांतुसमासीनःसम्यगृक्षविभावनात् । दशेत्यापस्परमितिचंद्रिका । संभवपेक्षयाविकल्पइतिद्वैबजानीये । सूर्योदयनक्षत्रावधिर्जपःकाम्यः । कामनाभावेविविहितदशादिसंध्याग्रहस्याचारादर्शः । तन्नकामाधुतेः । आपघटसंख्येतिस्मृत्यर्थेसारि । आपस्तंबः—सावित्रीसहस्रकृत्वआवर्तयेच्छतकृत्वअपरिमितकृत्वोवेति । अपरिमितेत्यनेनगणनाननिराक्रियते ।—असंख्यातंतुयर्बर्धतर्बर्धनिष्फलंभवेदितिशांख्योक्तेः । किंतु सहस्रादिभ्योऽधिकसंख्याग्रहणंपाठन्यायादितिकेचित् । युक्तंत्वयाष्टाविंशत्यादिन्यूनग्रहणमेव । सहस्रकृत्वइत्युक्तत्वात्तत्कृत्वइतिन्यूनप्रक्रमात् । पाष्ठेणुकादेयातिस्रोदेयाइत्याधिकोपक्रमौदृक्षण्यमिति । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—अष्टचार्यांहितान्निश्चयतमष्टोत्तरजपेत् । वानप्रस्थोयतिश्चैवसहस्रादधिकंजपेत् । शतमित्यनुदितहोमिपरमित्यंचंद्रिका ॥

जपमालाचिन्तारः । माधवीयेश्वरः—कुशवृक्षासमासीनःकुशोत्तरीयोवाकुशपवित्रपाणिःसूर्याभिमुखोवाक्षमालामादायदेवतां
ध्यायन्जपकुश्यादिति । स्वादे—सौवर्णराजतंताम्रंस्फटिकंरत्नं तथा । अरिष्टमुग्रजीवं(?)चशंखंपद्मंतामणिम् । कुशग्रंथिचरुद्राक्षमुत्तमं चो

[illegible]

त्तोत्तरम् । सांघपुराणे—प्रवालहेममुक्ताभिर्मणि रत्नाक्षपुष्करैः । दर्भोरिष्टकवीजैश्चशखैर्वाजीवकैर्जपेत् । रामार्चनचंद्रिकायाम्—
 तुलसीरामपट्टपटितैर्मणिभिर्जपमालिका । सर्वकर्मसुखपायीप्सितार्थफलप्रदा । हारीतः—स्फटिकेद्राक्षकैर्मालितार्थैवांगुलिपर्वभिः । शंख
 रूप्यमयीमालाकांचनीनिचजोत्पलैः । पद्माक्षकैश्चरुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः । गौतमः—अंगुल्याजपसंख्यानेभेकमेकमुदाहृतम् । रेख
 याष्टुणंपुत्रजीवै(?)दंशगुणाधिकम् । शतंस्याच्छंखमणिभिःप्रवालैश्चसहस्रकम् । स्फटिकैर्दशसाहस्रमौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्माक्षैर्दशलक्षंतुसौ
 वर्णैःकोटिरुच्यते । रुद्राक्षमधिकृत्योमासंवादेब्राह्मे । —लक्षकोटिसहस्राणिलक्षकोटिशतानिच । जपेतुलभतेपुण्यंनानाकार्यविचारणा ।
 शिवकालिकेयसंवादेऽलंगे—सर्वमंत्रजपंकुर्याद्विजोरुद्राक्षमालया । ब्राह्मे—सशब्दांचं चलायाचतुटिताग्रं धिनाविना । भिन्नैर्नग्नग्रथिता
 पाखंडस्यपुरातनी । मालादुःखमदायिन्योग्रथितानिघतंतुभिः । चारुहे—उत्तमाष्टाधिकशतंचतुःपंचाशन्मध्यमा । कर्तोजपेत्तुर्द्धच
 परिमाणेनसुंदरि । नोच्छिद्यःसंस्पृशेत्तंतुस्त्रीणांहस्तेनधारयेत् । आकाशेस्थापनंकुर्यान्नचवामेनसंस्पृशेत् । नदर्शयेच्चकस्यापिचिं । चंगो
 प्येत् ॥ ॥ मालासंस्कारविधिः । मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—समासेनाक्षसूत्रस्यविधानमिदंकथ्यते । पंचविंशतिभिर्मोचार्णशस्त्रिध
 नसिद्धयः । सर्वेऽर्थाःसप्तविंशत्यापंचदद्याभिचारकम् । पंचाशद्भिःकाप्यकर्मसिद्धिःस्याच्चतुरत्तरैः । अष्टोत्तरशतैःसर्वसिद्धिरक्षौभेयोत्तमः ।
 अन्योन्यसमरूपाणिनातिस्थूलाकृतीनिच । जंतुभिर्निविशणीनिनजीर्णानिनवानिच । गव्यैस्तुपंचभिस्तानिसंप्रक्षाल्यपृथक्पृथक् । त्सातोद्विजं
 द्रुणपयसीनिर्मितं प्रविर्जितम् । त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्यसुदं प्रक्षाल्यपूर्ववत् । अश्वत्थपत्रैर्नवभिःपद्माकारं प्रकल्पयेत् । सूत्रमणीश्रगं निषेधा
 तांस्तत्रनिक्षिपेत् । तारंशक्तिमातृकांचसूत्रैश्चैवमणिष्वथ । विन्यसपूजयेदाज्यैर्धुदुवाद्भक्तिंसंयुतः । मणिमेकैकमादायसुधेतत्र न सः ज्ञयेत् ।
 मुखेमुखंसंयोज्यपृष्ठेपृष्ठंचयोजयेत् । श्रोतंसंख्यान्यमेकाक्षमेरुत्वेनाग्रतो न्यसेत् । एकैकमणिमच्येतुग्रं धिवंधं प्रकल्पयेत् । स्वयंग्राजं शालातुश

दनुजापुरःसरम् । तपर्णोदीत्यादिपदेमाज्वनविप्रभोजनयोर्ग्रहः ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ योगपिठन्यासांतेशिरसिब्रह्मणेऽप्येनमः । मुखेदेवी
 गायत्रीछंदसेनमः । हृदयेश्रीपरमात्मनेदेवतायेनमः । पुनःशिरसिजर्मदग्निमरद्वाजगृगौत्तमकश्यपविश्वामित्रवसिष्ठेभ्योऽङ्गयिभ्योनमः । मुखे
 गायत्र्युजिगनुपुष्टृद्धतीपक्तिनृन्जगतीभ्यश्छंदोभ्योनमः । हृदयेजघिवायुसूर्यगुरुवरुणवृषविश्वेभ्योदेवोभ्योनमः । ततोमहाव्याहृतिभिः
 प्राणायामत्रयंकृत्वा शिरसि विश्वामित्रायऽप्येनमः । मुखेगायत्रीछंदसेनमः । हृदिसवित्रेदेवतायेनमः ॐअब्रह्मणेहृदयायनमः । विष्णवेशिः
 रसेव्याह । रुद्रायशिखायैवपद् । ईश्वरायकववायहुम् । सदाशिवानेनप्रयायवौपद् । सर्वात्मनेऽक्षायफद् इतिपठंगविधाय हृदि ॐमूर्त्तम
 मुत्से । एवं सर्वत्र । भुवःदक्षिणांसे । स्वाःवामांसे । महःदक्षोरो । जनःवामे । तपःजठरे । सत्यं पादांगुलिमूलयोः । तत् गुल्फयोः । सः जानुनोः ।
 विज्रुमूले । तुःक्षिणे । वं नामौ । वैहृदि । णिकंठे । यं करांगुलिमूलयोः । भ्रमणिवंधयोः । गौर्कूर्परयोः । देंसुजमूलयोः । वं मुखे ।
 संनासिकयोः । धौकपोलयोः । मनेत्रयोः । हिंकर्णयोः । धिंश्रुयोः । योशिरसि । योचूडाश्रः । नःवामकर्णे । (ग्रं) दक्षिणकर्णे । चौ
 मुखे । दं शिरसि । यातूनमःशिरसि ॥ तत् ब्रूमध्ये । सवितुःनेत्रयोः । वरेण्यंमुखे । भर्गःकंठे । देवसहृदि । धीमहिनाभौ । धियःगुह्ये ।
 यःजानुनोः । नःपादयोः । प्रचोदयात् पुनःशिरसि । ॐआणोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरोनमइतिविन्यसध्यायेत् । गायत्रीरहस्ये—
 पंचवक्त्रांचतुर्धाहुं प्रतिवर्त्तन्त्रिलोचनाम् । जटाकिरीटांपदकुक्षिप्रिपादांस्फटिकप्रभाम् । साक्षसूत्राभयकुशौदधतीदक्षहस्तायोः । सवारिजपत्रव
 रदोलुगुंडं वामहस्तयोः । आत्मपूजति सौरभीठमभ्यर्च्य तत्रमंत्रसूतिगायत्र्याः परिकल्प्य तस्यां देवीमावाह्य पुष्पांतैरुपचारैः संपूज्य त्रिकोण
 स्थाप्येत्येकोणादिप्रादक्षिण्येन कोणत्रये ॐत्र्यास्तैः नमः । याहेत्येनमः । इतिसंपूज्य कर्णिकायामेव त्रिकोणादहिरैर्यादितुर्दिशु

॥ अथ गायत्रीतर्पणम् । नागदेवाहि के प्रयोगपारिजाते च—आचम्यग्राणानाम्यगायत्रीतर्पणं करिष्ये इति संकल्प्य तत्स वितुरितिसवितारमावाह गायत्रीपङ्के पुबिन्ध्यस्वः पूरुषमृगवेदाय नमस्तर्पयामि । स्वः पूरुषं सवर्गमाय नमस्तर्पयामि । सत्यं मस्तर्पयामि । महः पूरुषमर्घवेदाय नमस्तर्पयामि । जनः पूरुषमिति ह्यसुराणेभ्यो नमस्तर्पयामि । तपः पूरुषं सर्वाङ्गमाय नमस्तर्पयामि । सर्वलोकाय नमस्तर्पयामि । भुशुवः स्वः पूरुषं ङलांतर्गंतं सधितारं तर्पयामि । सवित्रे इति केचित् । मूः एकपदाङ्गायत्रीतर्पयामि । भुवः द्विपदाङ्गायत्रीतर्पयामि । स्वः त्रिपदाङ्गायत्रीतर्पयामि । भूभुवः स्वः चतुष्पदाङ्गायत्रीतर्पयामि । गायत्री नमस्तर्पयामि । सावित्री नमस्तर्पयामि । सरस्वती नमस्तर्पयामि । वेदमातरं नमस्तर्पयामि । सत्कृति नमस्तर्पयामि । सांक्रुतिमित्यपरे । पृथिवी नमस्तर्पयामि । कौशिकी नमस्तर्पयामि । जयानमस्तर्पयामि । अपराजिता नमस्तर्पयामि । सहस्रमूर्ति नमस्तर्पयामि । अनंतमूर्ति नमस्तर्पयामि । कृष्णभट्टीये व्येवम् । श्रीशक्त्यै नमस्तर्पयामीति कृष्णभट्टः । तन्न । मंत्रैरेभिस्तु यो नित्यं चतुर्विंशतिसंमितैः । गायत्रीतर्पयेत्तेन तर्पितं स्याच्चराचरमिति गायत्रीकल्पविरोधात् । तत्रैव—अनेन विधिनानुक्रियात्मातः काले च तर्पणम् । मध्याह्ने चैव सायं च भूत्रैरेतैश्च तर्पणम् ।

अथ गायत्रीपुरस्करणम् । तत्र काम्ये जपे भक्ष्यमुक्तमाचारदर्श—शाक्यावकभैक्ष्याणि पयोमूलफलानि च । दधिसर्पिस्तथाक्षापः प्रशस्तं सुतोत्तरम् । चरमोक्षुपवासश्च भक्ष्यं तत्क्रमयाचितम् । विश्वशृङ्गाटशालूकहविष्यान्नायानितु । एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्त्रानि जपकमैणि । शाकादिकल्पेऽपि भक्ष्यविशेषेण जपारंभे एकादश्युपवासोपि नेति हरिहरः । तन्न । अक्षरागप्राप्तभक्ष्यनियामकत्वेनोपवासायाधकत्वात् । शारदातिलके—व्याहृतित्रयसंयुक्ताङ्गायत्रीदीक्षितो जपेत् । तत्त्वलक्षविधानेन भिक्षाशीविजितेन्द्रियः । तत्त्वानि चतुर्विंशतिः । क्षीरीदनतिलादूर्वाक्षीरदुमसमिद्धाः । पृथक् सप्तदश त्रितयं जुहुयान्मन्त्रसिद्धये । तर्पणादिततः कृत्वा गुरुं संतोष्य यत्नतः । प्रयोगानाचरेद्विद्वांस्त

गुरुचृद्धांश्चोपगृह्णीयादेवंसायमिति । पर्वतवासिनि । ब्रह्मणासमनुज्ञतेतिदेवजानीयेपाठः । आश्वलायनः—अश्वोदितेसमुत्तिष्ठच्छुपति
 धेदिवाकरम् । ऋग्भिश्चतसृभिर्भैरैर्गायत्रैरेवबहुचः । उपस्थायेतस्त्रीयैर्भैवैःकुर्यात्प्रदक्षिणम् । चतुःप्रदक्षिणंकुर्यात्प्रदक्षिणम् । तस्माद्
 रिदमित्युक्त्याकुर्यात्पूर्वप्रदक्षिणम् । भुवःस्वर्गभुवःस्वेतिचतुर्वारंशुक्थकम् । ततःशुक्रादिकाश्रत्वापूर्वत्रायप्रदक्षिणात् । ततन्भैरैरुपस्थाय
 सृष्ट्वाभूमिमेदुरुन् । ततोऽभिवादेयैःशुभोपिवादिभ्यःसुसंयतः । कीर्तित्योयथान्यायंस्वकीयंनामकीर्तयन् । शोनकः—सायंप्रातरुप
 स्थायजातयेदसइत्युच । तच्छयोनमोप्रक्षणइत्युच्चार्येदशोनमेत् । इयमेवरुणतत्त्वेतिसायंकालेविशेषतः । मित्रस्यचर्पणीद्वाभ्यांप्रातःकालेपि
 संजपेत् । विशङ्गभृष्टिमित्युच्चार्यसुखंस्पृश्यप्रदक्षिणम् । भद्रकर्णेतिमंत्रेणकण्ठस्पृष्टप्रदक्षिणम् । केश्यमिमित्युच्चेकयाशिखांस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । सं
 त्वाङ्गायत्रीसावित्रीसर्वादेवान्प्रणम्यच । स्मृत्यर्थेसारे—यद्वोभयव्रजातवेदसेनवैष्णवैरौद्रैर्वोपतिष्ठेतेति नारायणः । धारुणीमित्तथादि
 त्युपस्थायप्रदक्षिणम् । कुर्वन्दिशोनमस्तुयैर्दिगीशांश्चपृथक्पृथक् । प्रदक्षिणाभिवादीचआत्मानंचाभिवादयेत् । आत्मपादौतथामूमिसंध्या
 कालेभिवादयेत् । पारुण्यःसार्यसंध्यापरादित्चंद्रिका । तत्रैवबौधायनः सायंजपतेराभ्युपस्थानमाह—धारुणीभ्यांरात्रिमुपतिष्ठेत् इ
 ममेवरुणतत्त्वायामितिद्वाभ्यां । दिगभिवादेनेग्रार्थैर्दिशोद्द्रावनमः दक्षिणयैर्दिशेयमायनमइत्यादिप्रयोगइतिकेचित् । अन्येतु प्राच्यैर्दिशेयाश्च
 देवताएतस्मात्प्रतिवसंसेताभ्यश्वनभोनमइत्यादितैस्तिरीयारण्यकमंत्रैरित्याहुः ॥

अभिवादनम् । यमः—ज्यायानपिकनीयांसंध्याकालेऽभिवादयेत् । विनाशिष्यंचपुत्रंचदौहित्रंदुहितुःपतिम् । सुदर्शनभाष्ये—
 रोमेमृज्येचिपुष्ट्रिद्रादीठालेचवांस्त्यश्रवशाश्चयुक्षु । श्येयुनाम्वोःकपरःस्वरोल्यःस्वाचोरदीर्घःसविसर्गइष्टः । अस्यार्थः—रोहिणीरेवतीमघाश्रु
 गन्येष्टाचित्रासुरौहिणोरैवतइतिगादिपुष्ट्रिर्वा । नक्षत्रेभ्योचदुलमिति नक्षत्राणांचाल्लुक्तेः । ठालेभोष्ठपदश्चन्देठकारत्परेपकारेचृद्धिः । उत्तरपदा

ॐ आदित्याय नमः । रवे नमः । भानवे नमः । भास्कराय नमः । आग्नेयादिचतुष्कोणेऽप्युपसर्गानामनमः । प्रप्रज्ञायै नमः । प्रस
प्यायै नमः । अष्टदलेकेसरेषु अंगानि संपूज्य दलेषु ब्रह्मादिन्यै नमः । प्रभार्यै नमः । नित्यायै नमः । विश्वभार्यै । विशालिन्यै । प्रभा
वत्यै । जवायै । शाल्यै । दलान्नेषु काल्यै । दुर्गायै । सरस्वत्यै । विश्वरूपायै । विशालायै । ईशायै । व्यापिन्यै । विमलायै ।
द्वितीयाष्टदलमूलेषु तमोपहारिण्यै । सूर्यायै । विश्वयोन्यै । जयावहायै । पद्मालायै । परायै । शोभायै । पद्मरूपायै । । दलम
ध्येषु ब्राह्मणाणां नारासिंहीचाष्टमी ग्राह्यै । माहेश्वर्यै । कौमार्यै । वैष्णव्यै । वाराह्यै । इंद्राण्यै । चागुंडायै । नारासिंह्यै । इति । दलान्नेषु सो
माष्टप्रहान् सोमाय । भीमाय । बुधाय । बृहस्पतये । शुक्राय । शनैश्चराय । राहवे । इति सर्वान्संपूज्य चतुरक्षवीथीद्वये इंद्रादीन् षड्भ्रा
दीन् इंद्राय । अग्नये । यमाय । निर्वृतेयै । वरुणाय । वायवे । सोमाय । ईश्वराय । इति । चक्राय । शक्त्यै । दंडाय । खड्गाय । पाशाय ।
अंकुशाय । गदायै । त्रिशूलाय । इति संपूज्य धूपपादिपूजां समाप्य जपं कृत्वा अपदशांशेन प्रत्यहसर्वजपं ते वाहो मं कुर्यात् । अग्रमूलं गायत्री
रहस्ये ज्ञेयम् । इति गायत्रीपुराधरणविधिः ॥

उपस्थानम् । गायत्रीजपोत्तरं कर्तव्यमुक्तं कौर्मगारुडयोः—सावित्रीप्रजपेद्विद्वान्प्राशुखः प्रयतः शुचिः । अथोपतिष्ठेदादित्यमुद
यंतं समाहितः । यस्मिष्ठः—शाल्यैस्तु विधिः सौरैर्ऋग्यजुःसामसंभवैः । उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत् । बह्वचपरिशिष्टे—
जातवेदसे तच्छयोरिति नमो ब्रह्मण इत्येताभिः प्रदक्षिणं दिशः साधिपान्नत्वाथ संध्यायै सावित्र्यै गायत्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य । उत्त
मे शिखरे देवि गम्यां पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरग्न्यनुज्ञाता गच्छेद्वियया सुखमिति संध्यां विसृज्य भद्रनो अपि वातयमन इत्युक्तत्वाशार्तिं च त्रिरुचा
र्यं प्रदक्षिणपरिक्रमन् । आसल्लोकादापातालालोका लोका कर्षतात् । ये सति ब्राह्मणा देवास्ते ग्योनित्यं नमो नमः इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य

व्यतिक्रान्तिर्जपं कृत्वा पुनर्मनः । ऋचं छन्दुचतुर्चं वापि पुनः संध्यामुपासयेत् । पुनस्त्वर्थे । इदं च रात्रिप्रथमयामावधि दिवोदितानीत्याद्युक्तवचनात् । तदूर्ध्वप्रायश्चित्तमात्रम् । यदा प्रातर्भध्याह्नसायंसंध्यानामेककालेऽप्रासिद्धा प्रातः संध्या पूर्विकुर्यात् । संध्याद्वीनोऽशुचिर्निजमनहः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुर्यात्कर्मनतस्फलमागमयेदितिकाशीस्वडे प्रातः संध्याप्रकरणे पाठान्तातः संध्याविना कर्मतरेऽनधिकारात् । विज्ञानेश्वरस्तु संध्यापदं सर्वं संध्यापरमित्याह । मध्याह्नसायंसंध्ययोः संपाते पूर्वसायंसंध्या मध्याह्नसंध्यायाः सायंसंध्याधिकारसंयादकत्याभावात् । प्रातःकालत्रायेमानाभावात् एकस्यांगकालत्वे संभवत्युभयौ गौणकालत्वं स्यान्त्याव्यत्याच पांचमिकसातपनीयांतः पात्यग्निहोत्रन्यायाच्च सहालंभे सवनीयोपाकरणन्यायाच्च । यत्पुनस्तुल्यंतरे—दिवोदितानि कर्मोणिप्रमादादकृतानिये । श्रुवर्थाः प्रथमे यामे तानि कुर्याद्यथाक्रममिति तत्सायंसंध्यामुल्लेखकालातिश्रमेऽप्यम् । अतएव सायंसंध्यामुल्लेखकालातिश्रमे तिसृणामपि गौणे कालेऽक्रमेणैवानुष्ठानम् । सायंसंध्या गौणकालस्तुराग्रीसार्धप्रहरावधिः । रात्रिभोजनससार्धप्रहरकालोक्त्यसंध्याभावभोजनासंभवात् प्रदोषावसाने सायंसंध्या गौणकाल इति माधवीये देवजानीये च । संध्याप्रकरणे प्रायश्चित्तपरिभाषायामुक्तं तत्प्रतिनिधिनपिकार्यमित्युक्तम् । इति श्रीमद्रामेश्वरमठसूनुः षष्ठमणभट्टकृतावाचाररत्ने संध्याप्रकरणम् ॥

अथौपासने श्लोमः । हेमाद्रौ शास्त्राप्यनिः—ततः सूर्यमुपस्थाप्य सन्ध्याय चम्य च स्वयम् । अभ्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् । तत्रैव नार्ग्यः—त्रिसंध्यां वाग्यतो वा रिगुस्तमाह लशो धयेत् । होमोपहारभवेद्द्व्यत्यात्परिचारकात् । चंद्रिकायां प्रचेताः—अभ्युक्षणोदपात्रं तु न तावत्स्थाप्यते कचित् । यावन्नाचमनं दत्तं प्रोक्षितान गलतिका । असमर्थप्रत्याह शार्ङ्गाप्यनिः—न बादौ सन्ध्यायां चांतः संपतो गृहमागतः । उदत्तमणि कातो यं तेन प्रोक्षणमाचरेत् । गृहे वा समुपस्थस्य कृत्वा स्वर्णकुशोदकम् । कृत्वा च मनमाचांतः पुनः प्रोक्षणमाचरेत् । चंद्रिकायां नो भिल्लसूत्रे—पुनराहुष्करणवेलायाः सायं प्रातरपवाहरे देदनुगुतादपि बाकुं मादा मणिक्काद्वा गृहीयादिति । तत्रैव शास्त्रायायनिः—अब्जं हिरण्य

धिकरे लेप्रोपदानमित्युक्तेः । अंत्यमपमरणी शब्दश्रुतौतयोक्तेः । श्रवणश्रुतमित्यप्यथशुभावादिदृष्टिः । अपमरणः आपमरणः श्रवणः श्रावणः श्रुतमित्यक् श्रुतमित्युक्तः । नक्षत्रेभ्योबहुलम् वत्सद्यालेतिवचानुगुक्तेः । शेषेषुन वृद्धिर्नेत्यर्थः । कृतिकः तिप्यः आश्वयः फल्गुनः हस्तः विशाखः अनुराधः अपाहः श्रविष्ठः । श्रविष्ठेत्यादिनानित्यंलुगुक्तेः । आश्वोराद्रौमूलयोरेत्यःस्वरः कपरः । आर्द्रकः मूलकः पूर्वाषाढापरार्द्धेत्यादिनाबुन् । स्वाव्योः स्वातीपुनर्वसोरत्यःस्वरोदीर्घःसविसर्गश्च । स्वातिः पुनर्वसुः । एषानाम्रांसंध्याभिवादाने प्रथमपानिर्देशइतिस्तुदर्शनाच्चार्यः । अभिजित् अभिजितः कृतिकः कार्तिक इतितुयुक्तम् । धनिष्ठेत्यात्रापिवादिदृष्टिः श्राविष्ठीयः आषाढीयइत्यपिबहुलोक्तः । तत्तत्रक्षत्रचरणाक्षरघटितंनामपठंतिशिष्टाः । नागदेवाह्निके—भोःशब्दकीर्तयेदंतेस्वसनान्नोभिवादाने । आयुष्मान्भवसौम्येतिवाच्योविमोऽभिवादाने । अकारश्चास्यनाम्नोऽस्तेवाच्यःपूर्वोत्तरःपुतः । तदुत्तरकृत्यमाहष्टुद्धपराशरः—यदक्षरपदग्रहमात्राहीनं चयद्भवेत् । तत्सर्वक्षम्यतादेविकारस्यपप्रियवादिनि । पुष्पसारस्तुधानिधौ—श्रातःसंध्यावसानेतुनित्यंसूर्यसमर्चयेत् । संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तंक्रमप्रवीणे—श्रातःसंध्यांसनक्षत्रांनोपास्तेयःप्रमादतः । गायत्र्यष्टशतंतसप्रायश्चित्तंविशुद्धये । श्रातःकालांतरोपलक्षणमितिपृच्छीचंद्रः । दक्षः—संध्यामकुर्वतःकालेउदयेस्तमयेपिवा । गायत्र्यष्टशतंजापर्यंप्रायश्चित्तंभवेत्तदा । चतुर्थ्यतुगापञ्चादथाव्याहृतिसंयुतम् । कालांतविशुद्धीकृतःसंध्यांसमाचरेत् । स्कांदे—उदयास्तमपार्द्ध्वयावत्स्याद्वटिकात्रयम् । तावत्संध्यामुपासीतप्रायश्चित्तमतःपरम् । स्तंध्याकल्पेस्मृत्यांतरे—प्राणायामत्रयंप्रातर्दिगुणंसंगवेस्तुतम् । मध्याह्नेत्रिगुणंश्रोक्तमपराह्नेतुपुणश्च । सायाह्नेद्वादशगुणंसूर्यहत्यांतोत्रजेत् । प्रातरादिव्यकरणइत्यर्थः । शान्तातपः—निर्यर्थयोमेवातीतिअर्थयामेपिवासरे । अतिकालमतिक्रान्तेसंध्यालोपनकारयेत् । संध्याकाले

१ शब्दश्रुती ल्गापञ्चोत्तिने अग्नि-प्रजापतिरित्याश्चअश्विनौयमएवचेष्टिकमेणात्ममपमरणी ।

सवित्याभ्वलापनोक्तः । स्वस्याशक्तोमाधवीयेचंद्रिकायांचशातातपः—श्रीतयत्स्यात्स्वयंकुर्यादन्योपिस्मार्तमाचरेत् । अशक्तौश्री
 तमप्यन्यःकुर्यादाचारमंततः । चंद्रोदयेगारुडे—ऋत्विक्पुनोगुरुग्राताभागिनेयोऽथविदपतिः । एतैरेवदुतंतयत्सात्तदुतंतस्वयमेवतु । विदप
 तिर्जामाता । सत्रैचकौर्म—ऋत्विक्पुत्रोयवापत्नीस्त्रिव्योवापिसहोदरः । पत्नीस्मार्तएव । कामंयुहोत्रौलुहुयात्सायंग्रातहोमावितिगोभिलो
 क्तः । स्मृत्यर्थसारे—पत्नीकन्याचलुहुयाद्विनापर्युक्षणक्रियाम् । अत्रऋत्विक्त्रिधा—प्रतिकर्मवृत्तः, परंपरागतः, एकस्यसर्वकर्मार्थसकृद्
 तथ । आद्ययोरेवहोमकर्तृत्वमितिदृष्टिः ॥ ॥ अन्यकर्तृकहोमेविशेषः । स्मृत्यर्थसारे—असमक्षंतुदंपत्योहोतव्यंनत्विगादिना ।
 द्योरप्यसमक्षंचैकवेदुतमनर्थकम् । कात्यायनः—प्रक्षिप्यामिस्वदारेपुपरिकल्प्यत्विजंतया । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रोदृष्टैवनचिरंवसेत् । स्मृत्य-
 र्थसारे—संनिधौयजमानःस्यादुरेशत्यागकारकः । असनिधौतुपत्नीस्यादुरेशत्यागकारिका । असनिधौतुपत्नीस्तदनुज्ञया । उन्मादेप्र
 सवेचर्तुर्बर्त्तानुज्ञयासदा । सर्वदायजमानोवात्यजेत्तदिच्छुखःशुचिः । मनुः—उदितेऽनुदितेचैवसमयाभ्युपितेतथा । सर्वथावर्ततेयज्ञइती
 यमैदिकीथुतिः ॥ ॥ अनुदिताविलक्षणमाह कात्यायनः—रात्रेःस्तुयोऽशेषभागेग्रहनक्षत्रभूषिते । कालंत्वनुदितंज्ञात्वाहोमंकुर्या
 द्विचक्षणः । तयाप्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमंडले । रविर्योवन्नदृश्येतसमयाभ्युपितंचतत् । रेखामात्रचदृश्येतरस्मिंश्चसमन्वितः । उदितंतविजा
 नीयात्तन्होमप्रकल्पयेत् । अनुदितहोमःकतीयछंदोगपरः । उदितहोमोयदूचपरइतिमदनपारिजातः । अनुदितहोमिभिरर्थवत्त्वासूर्यो
 दयात्पूर्वदुत्वागायत्रीजप्या । उदितहोमिभिस्तुजस्वाहोतव्यमितिष्टब्बीचंद्रः । उभयोःसंध्यांसमाप्यहोमइतिकल्पनरुः ॥ ॥ अनु
 दितहोमिनोगौणकालमाह कात्यायनः—हस्तार्ध्वरविर्यावद्विहिंक्षित्वावगच्छति । तावज्जोमविधिःपुण्योगान्योऽनुदितहोमिनाम् ।
 यावत्सम्यद्ग्नमाध्यंतेनभस्यृक्षामिसर्वतः । नचलोदितिमापैतितावत्सायंचहूयते । रजोनीहारधूमाभ्रवृक्षायांतरितैरवौ । संध्यामुद्दिश्यलुहुयाद्र

प्रायश्चित्तसहितकृत्वावर्तमानकालमनुष्ठूतप्रायश्चित्तसहितं कुर्यात् । अविहतेषु कालांतरासौमनस्वतीहोममतिपन्नस्य प्रतिहोमं च कृत्वा यत्तु तत्रा
 यश्चित्तादीनि । इदमनापत्तरम् । आपदितुन किंचित्प्रायश्चित्तं किंतु होममात्रं कुर्यात् । आपदितुहोममित्येव प्रतीयादिति बौधायनोक्तः । छंदो
 मप रिक्षिष्टे—सप्तक्षोत्तमविधिना होमं कुर्याद्यथाविधि ॥ ॥ अर्वाचानिनो होमक्रममाह चंद्रोदये भरद्वाजः—होमवैतानिके
 कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनां वेदयुलत्वात् स्मार्तके चित्पुराविदुः । विष्णुः—यहुशुक्ले घने चाग्नौ सुसमिद्धे हुताग्ने । विधुमेलेलिहाने च
 होतव्यं कर्मसिद्धये । योनौ चिं पुहुहोत्वाग्नौ व्यंगारं चैव मानवः । भद्राग्निरामयावी च दरिद्रो पजायते । पात्रादाहुद्धृते क्षत्रौ न होमादि समाचरेत् ।
 वामोदरीये सांध्यपुराणौ—क्षुद्रकोधत्स्वरायुतो हीनमंत्रैर्बुहोतियः । अप्रबुद्धे सधूमे वा गोचः स्यादन्यजन्मभि । क्षुत्तु यौ प्रमादावेक्ष्य लक्ष
 णमिति रक्षाकरः । स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिंगे वा मायते मयानके । आर्द्रकाष्ठैः सुसंपूर्णे फूत्करोति च पाचके । कृष्णाचिं पिसुदुर्गं घेतया लिपति मेदिनीम् ।
 आहुतीर्जुं दुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्धुवम् । भवनपारिजाते काल्यायनः—जुहुयुश्च हुते चैव पाणिशूर्पास्वदारुभिः । नक्षुर्यादभिधमनं नक्षुर्या
 म्भजनादिना । व्रतहेमाद्रौ—मुखेनैव मेदार्थिमुखादेपोक्षजायत । नार्थिमुखेनेति तु यज्ञौ किके योजयंति तत् । काल्यायनः—हविष्ये पुय
 वासुदेयास्तदनुग्रीहयः स्मृताः । अभावे ग्रीहियवयोर्दध्ना वापयसापिवा । तदभावे यवाग्वावाजुहुयादुदकेन वा । स्मृत्यर्थे सारं—पयोदधियवाग्द
 क्षसंपिरोद नतंडुलाः । सोमो मांसं तैलमापो दधैतान्यग्निहोत्रके । स्यादग्निहोत्रवद्दधे संस्कारो मंत्रवर्जितः । शालित्याभाकनीवाराग्नीहिगोधूमया
 यकाः । एते पातंडुला होम्यायावनालाः प्रियंगवः । प्रियंगवः शालयश्च गोधूमग्रीहयो यवाः । सारूप्येणापि होम्याः स्युः स्वरूपेणैव वै तिलाः । अग्नी
 हिपदं पाष्टिकपरम् । छंदोगपरिक्षिष्टे—भापकोद्वगौरादि(?) सर्वालाभे पिर्वर्जयेत् । शौनकाः—दध्यादीनामपकानां नाधि श्रयणमुच्यते ।
 उत्सुकेनान्वलयेदपक्वपक्वमेव च । सायं होमे ब्रह्मं च प्रातरग्निग्राहं कर्म मयात् । यदि सायं गृहीतं ब्रह्मं प्रातर्न लभ्यते तदा प्रतिनिधि मूतं ब्रह्मं तं ग्राह्यं

तमस्यनलुप्यते । सायत्वर्थान्तमितेसूत्रेणुदितहोमिनोहोमकालः । अस्तमितेतदुदितहोमिनः । तथाचोक्तानाः—अर्धमंडलसंप्राप्तेभानावनुदि-
तेदुतम् । तस्मिन्नास्तमितेहोमोमवेदुदितएवतु ॥ ॥ मुख्यगौणकालावाहापस्तंभः—तस्मात्संधीहोतव्यंनक्षत्रद्वयप्रदोपेनिशायांवासाय
मिति । सधिरर्धास्तोदयौनक्षत्रमेकं सर्वोदयःप्रदोपः द्वितीयामोनिश्वेतिमाचवः । सायप्रातश्चसंधिमुख्यकालः नक्षत्रदर्शनादयश्चयःसायं
गौणादितिमाधवपृथ्वीचंद्रौ । घूर्तस्वामिभाष्येरामांडारेचचत्वारोमुख्यकालादित्युक्तम् । प्रातर्होमकालश्चतुर्थोआपस्तंबेनोक्तः ।
उपस्युपोदयं—समयाभ्युपित—उदित—प्रातरितिआश्वलायनः । प्रदोषतोहोमकालःसंगवांतःप्रातस्तमतिनीयचतुर्द्वितीतमाज्यंछुहुयादिति
प्रदोषातिक्रमेप्रायश्चित्तविधानात्तदंतोमुख्यःकालइतिक्वचित् । तन्न । संधीतदुत्तरंचहोमेफलतुल्यतापत्तेः । अतःसधिरैवमुख्यः । कालातिपत्तिर्न
वनाडिकोर्ध्वमितिचंद्रिका । प्रातर्द्विदशनाडिकोर्ध्वकालचतुष्टयातिपत्तिः । स्मृत्यर्थेसारे—प्रातर्होमःसंगवांतःकालस्त्वदुदितस्तथा । सा
यमस्तमितेहोमकालस्तुनवनाडिकाः । संगवःपचधामक्तदिनद्वितीयांशः । रामांडारोप्येवम् । कालातिक्रमेप्रायश्चित्तोर्ध्वमपिहोमःकार्यः ।
यदिगृक्षेग्रीसार्यप्रातर्होमयोर्द्वयहोतारंनापिगच्छेत्कथंकुर्वीदित्यासायमाहुतेःप्रातराहुतिर्नित्येत्वाप्रातराहुतेःसायमाहुतिरितिगोभिलोक्तेः ।
गृष्टइतिश्रीतस्याप्युपलक्षणम् । अनौचित्यापत्तेः । आसायमितिनकालग्रहणम् । आहुतिपदवैयर्थ्यादितिकेचित् । तन्न । सायंहोमोनलब्धश्चेत्
साराश्रवभोजनम् । प्रातर्होमोनलब्धश्चेत्तदहर्भोजनंनयेत् । तावताहोमसिद्धिःस्यात्तत्रायश्चित्तमिष्यतइतिश्रिकांडमंडनविरोधात् । अत
एवचंद्रिकायामासायमित्यनेनकालग्रहणं उत्तरस्मिन्कालागतेहोमश्चेदनिवृत्तः पूर्वस्वसेयंकालातिपत्तिः तस्यांप्रायश्चित्तंभनोज्योतिरित्यादश
रानमितिभरयाजोक्तेरित्युक्तम् । घट्टुचानांत्वतीतचहुहोमानुष्ठानम् ।—अतीतहोमान्कृत्वादौकालहोमंततश्चरेदितिशौनकोक्तेः । वृत्ति
कृतायेवमुक्तमितिप्रयोगपरिजातः । आश्वलायनवृत्तावपि—विद्वतेष्वग्निष्वहुतेषुहोमांतरकालप्रासादुपक्रांतमेवहोमंकालातिपत्ति

दानयेव । नंत्रिकायां वैजवापः—एकेभ्युदितहोमाः स्युरन्येभ्युदितहोमिनः । अन्येगोजनहोमाश्चपक्षहोमास्तथापरे । शौनकः—अत्रा
 वगुणैयत्रहोम कालद्रव्यं भवेत् । उभयोर्विप्रवासेवालोकिकोऽग्निर्विधीयते । स्मार्तपरमिदम् । सर्वाधेदनुगतानादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाभ्य
 भेयंपुनरपेयं वासमास्तेषु चारणीनां शोदयत्याभ्वलायनोक्तेः । यस्यचोभावनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वापुनराधेयं तस्याप्रायश्चित्तमित्याप
 स्तं वाप । कात्यायनः—विद्यायाग्निसर्गार्थधेत्सीमाशुलं च्यगच्छति । होमकालस्येतस्य पुनराधानमिष्यते । शौनकः—अथतैववसति
 होमकालव्यतिजगः । लौकिकोऽग्निर्विधीयतकाठकथुतिदर्शनात् । प्रोषितेतु यदापत्नीपत्नीग्रामांतरं व्रजेत् । होमकालेयदिप्रासानसादोपेणयुज्यते ।
 अत्रिक्तांष्ट्रमंडनः—अग्निहोनेपरहितः पंधानं शतयोजनम् । आहिताग्निः प्रयायाचेदग्निहोत्रं विनश्यति । विनाग्निमिष्येदापत्नीनदीं मंडुधिगमिनी
 म् । अतिक्रामेत्सदामीनां निनाशः स्यादिति श्रुतिः । अब्दं स्वयमष्टुन्योहावयेदस्विगादिना । तस्यास्यात्पुनराधानं पवित्रेष्टिरयापिवा । होमातिक्र
 मेप्रायश्चित्तमुक्तं कारिकायाम्—नित्यहोमेत्यसिक्तं तिसंस्कृत्याज्यं च पूर्ववत् । चतुःकृत्वाष्टहीत्वाज्यं मनस्वत्याशुहोलाय । आद्वादशदिनादेयमूर्ध्व
 त्रिचिच्छयेऽनलः । प्रायश्चित्तंतु यद्योक्तमग्नित्यागोपपातके । मनुना तत्प्रजुर्वीत तत्तत्कालानुसारतः । प्रायश्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात् । कालातीतेषु हो
 मेपुनरेष्वगतेषु च । कालातीतानिहुलैश्च उत्तराणिसमाचरेत् । यत्स्यतीतान्यनुक्रम्य उत्तराणिसमाचरेत् । नदैवाग्नैवचमुनीन् हविस्त्वदुपतिष्ठत
 इति स्मृतिरलाचल्प्यां वचनात् । गुलस्त्यः—अकाले चेत्कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया । कालातीतंतु तत्कुर्यादकृतंतद्विनिर्दिशेदिति तद्वाद
 शहोतं ज्ञेयम् । द्वादशेति यदृचपरम् । आपस्तंबानांतु चतुरात्रमहूयमानोऽग्निरालोकित्वापस्तंबोक्तेः । औपासनचिच्छेदे प्रायश्चित्त
 माह नम्रोदये भरयाजः—एकमिदं दशाहविच्छिन्नः पुनराधेयो दीर्घकालविच्छेदेऽतिकृच्छ्रगिति । विच्छिन्नोऽहुतः । यत्तु शौनकः—

नतु वैरुत्तिकं द्रव्यांतरम् । दृढस्पर्शः—ग्रस्थधान्यं चतुःपष्टिगृहतिः परिकीर्तिता । तिलानांतुतदर्धस्यात्तदर्धस्याद्भूतस्य तु । दौधायनः—
ग्रीहीणां वायवानां वा शतमाहुतिरिष्यते । काल्यायनः—पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपरिकारसादिना चेतुस्त्वमात्रपूरिका । दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्व
गारिणिस्त्वर्चिपितृचपावके । द्वादशपर्वपरिकारव्यासमवे दोडरानंदेशं स्वः—आर्द्राभलकमात्रावैग्राह्या इंदुव्रते स्मृताः । तथैवाहुतयो भौचशौ
चार्येयाय मृत्तिका । षष्ठ्यप रिक्षिष्टे—शतचतुःपष्टिर्वाहुतिर्त्रिंशदित्युक्त्यानांतदर्धं तिलानांतदर्धं सर्पिलैल्योरिति । गोभिलसूत्रे कृतचेत्यक्ष
त्यशुदुयादिति । चंद्रिकायां शरानांतपः—तीर्थायतनसमष्टे प्रातरुत्तानपाणिना । त्र्यंगुलं समिधोतीत्यसर्वत्र जुहुयाद्विः । चंद्रोदये संग्र
हे—द्रवं शुभेण होतव्यपाणिना कठिनं हविः । याज्ञवल्क्यः—हुत्वा मीन्सूर्यदेवत्यान्जपेन्मन्त्रान्समाहितः । आपत्तौ मरीचिः—अवसन्न
मिहोनीयस्त्रिपंचाभाहरादितः । दातव्यो होम एकाहे सायंप्रातः पृथक् पृथक् । तयान्यास्त्रपिचापस्तु पक्षहोमो विधीयते । तत्प्रकारो मैत्रायणी
यपरिक्षिष्टे—पर्वगोतिसायं चतुर्दशचतुर्दशीतानि सकृदुद्वयनमेकासमित्सकृद्दोमः सकृत्पाणिमार्जनं सकृदुपस्थानमित्येवंप्रातरिति । स्मृत्य
र्थं सारे—पक्षहोमानशेषान्वाशेषहोमानयापि वा । समस्य जुहुयात्तत्र त्रयो गोयं निरूप्यते । अतिपशुद्वये त्सायमापचन्यत्रवादिने । यावंत्यौपव
सभ्याहोमिदानीं भवंति हि । तावतिपरिगृहीयाच्चतुर्दशयानि तु । एवमेवोत्तरत्रापि प्रातर्होमान्समस्य तु । जुहोत्यौपवसथ्याहोमप्रातर्होमाव
धीन्सकृत् । एवमेकत्र पक्षे ये होमास्तेषामशेषतः । न्यूनां वासमासः स्याद्वपश्चांतरवर्तिनाम् । सर्वथौपवसथ्याहोसायंदोमः पृथग्भवेत् । तथैव य
जनीयाहोप्रातर्होमभवेत्पृथक् । तत्रैव—तृतीयेऽन्तरे पक्षे समासं न समाचरेत् । आपचेदनुवर्तेत दीर्घकालं कथंचन । यावज्जीवमविच्छिन्नं पक्षहो
मं समाचरेत् । यत्तु चंद्रिकायाम्—यदि पक्षहोमेन पक्षत्रयमतीयात्तु नराधेयमिति तदनापत्तिपरम् । पक्षहोमे कृते तत्पक्षमध्ये आपन्नितृत्तावाह
मरीचिः—पक्षहोमानवोऽकृत्वामत्वाऽकस्माच्चिवर्तितः । होमं पुनः प्रकुर्व्या तु न चासौ दोषभागभवेत् । पक्षहोमानित्युपलक्षणम् । अतः शेषहोमा

निर्वर्जयेत् । मसुराहुँवणाक्षारांश्चणकान्कोरदपकान् । मापान्मधुपरात्रं च वर्जयेत्सर्वणिद्विजः । गृह्यपरिशिष्टे—शाकं मांसं मसूरांश्च अणवः कोरदपकाः । वर्जयेद्विनिशेषः । आपस्तंबस्त्वसूत्रे आधानप्रकरणे ऋषीसमन्त्रनाश्रीयादिति । ऋषीसमन्तरुम् । बौधायनः—सर्वमेवैतद् द्वः कोशासु ब्रह्मापादिधान्यं वर्जयेदन्यत्र तिलेभ्य इति । स्मृत्यर्थे सारे दिवो दासीये—लवणं मधुमांसं च क्षारान् अन्नहृयते (१) । उपवासेन सुंजी तत्तुराग्रीचर्किचन । मिताक्षरायां स्मृत्यर्थे सारे च—यथाहिताग्नेर्धर्मः स्यात्स्मार्तोपासनिकस्य च । इति श्रीमद्रामेश्वरभट्टसूनुश्रीमन्नारायणलक्ष्मणभट्टकृतायाचार्येण होमप्रकरणम् ॥

अथ होमोत्तरं कर्म । मदनरत्ने मरीचिः—विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनंतरम् । शौनकः—प्रातर्मध्यदिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् । अशक्तौ विस्तरैर्नैव प्रातःसंपूज्य केनैवम् । मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पांजलिमपि क्षिपेत् । हलायुधः—प्रातःकाले सदा कुर्वन्निर्माल्योद्भास ननुषः । प्रयोगपारिजाते क्रियासारे—मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्या पूजकः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां निर्माल्यमपनोदयेत् । अपनीतं च निर्माल्यं चोदशायनिधयेत् । मध्यमानामिकाभ्यां देवोपरि पुष्पं धृत्वा निर्माल्यमपनोदयेदित्यर्थः । वाराहे—निर्माल्यं शिरसोत्तार्य धार्यैश्चिरसि चात्मनः । लिंगे चिदापस्तत्रैव—अशून्यं मस्तकं लिंगे सदा कुर्वीत पूजकः । विष्णुधर्मोत्तरे—उशीरकूर्चं कंदत्वासर्वपापैः प्रमुच्यते । दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्वपापं व्यपोहति ॥ ॥ अधनित्यदानम् । भारते—एकेनाशिनं वर्मस्तु कर्तव्यो भूतिमिच्छता । एकेनाशिनकामस्तु एकमंशं विवर्धयेत् । स्मृतिरत्नाचल्ययां याज्ञवल्क्यः—दातव्यं त्र्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः । निमित्तं ग्रहणादि । अत्र कोचिदप्रत्यक्षश्रवणादहनि यदा कदाचिन्नित्यदानमाहुः । भट्टदिनकरस्तु—उपोयेते प्रयागे पुंजते योनोदानाय सूर्य इति मंत्रं त्रिलिङ्गाद्धोमात्पूर्वनित्यदानमाह । चंद्रोदये चाममपुराणे—होमं च कृत्वा लभनं शुभानां तो गृह्णात्त्रिगं गन्तव्यम् । दूर्वाचसपिर्देविचोदकुंगंधेनुंसवत्सासृगं सुवर्णम् । सुद्रोमयं स्वस्ति

होमद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासालयेतया । गुनरेवाधिमादध्यादिति भार्गवशासनमिति तच्छ्रौताग्रिपरम् । दर्शपूर्णमाससाहचार्यात् । आपस्तम्बः—
नासतियजमानेग्राममर्यादामग्नीनतिहेतुलौकिकाः संपचेरन्निति । ग्रामसीमोक्तादेवीपुराणे—नगराद्योजनं खेटः खेटाद्ग्रामोऽर्धयोजन
म् । द्विजोशंपरमासीमाक्षेत्रसीमाचतुर्धनुः । चंद्रिकायाम्—यावंत्योग्राममर्यादानयश्च्युस्तायतिक्रामंतान्वारभेयातामायंतयोर्वीर्यादिन
लौकिकाः संपचेरन्निति । जातूकर्ण्यः—विनाधिमिर्यदापत्नीनदीमंडुधिगामिनीम् । अतिक्रमेत्तदामीनां विभाशः स्यादिति श्रुतिः । चंद्रिका
यांष्टुद्धांगिराः—मासत्रयपणमासादिविच्छेदेऽर्धकृच्छ्रकृच्छ्रतिकृच्छ्रं प्रापश्चितम् । भरद्वाजगृह्येपि—यावत्कालमहोमीस्यात्तावद्ब्रह्मशे
पतः । तदैयंचैव विप्रैश्चोयथाहोमस्तथैव तत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणः संध्योत्तरं कर्मोक्तं मदनरत्नेकौर्मे—सायंप्रातर्द्विजः संध्यामुपासीत समाहि
तः । अग्निकार्यततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । देवताभ्यर्चनं कुर्यात्पुर्वै पत्रेण वांशुना । तत्रैबलौगाक्षिः—सायमेवाग्निमिधेतेत्येक इति ।
याज्ञवल्क्यः—भैक्षामि कार्यैत्यक्त्वा तु सप्त रात्रमनातुरः । कामावकीर्ण इत्याभ्यां शुद्धया दाहुतिद्वयम् । उपस्थानंततः कुर्यात्संमासि च त्वनेन तु ।
कामावकीर्णोऽस्य वकीर्णोऽस्मि कामकामावखाहा । कामावपन्नोऽस्य वपन्नोऽस्मि कामाय स्वाहेति । एतद्गुरुकार्यं व्यग्रतया अकरणे श्रेयम् । अन्यया तु
मनुः—अकृत्स्नमैक्ष चरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्त रात्रमवकीर्णं व्रतंचरेत् । विज्ञानेऽभ्वरोऽप्येवम् । सकृच्छोपेतुं नृग्विधाने—
मानस्तोऽके जपे नमंत्रं शतं संख्यं शिवालये । अग्निकार्यं विना भुक्तेन पापं प्रसृज्यारिणः ॥ ॥ अथ ब्रह्मत्याह नियमः । चंद्रिकायां पुलस्त्यः—
सकृत्सर्वगि सपिंश्मद्विष्यं लघुभोजनम् । न सायं नोपवासः स्यात्तैलग्निपविर्जनम् । आपस्तम्बः—अतुसिश्वात्रस्य चैतयोः प्रियं स्यात्तदस्मिन्न
दग्निमुंजीयातामधश्च ययीयातामिति । भरद्वाजः—वर्जयेत्सर्वकाले तु स्त्रीतैलाग्निपवृक्षजम् । सांख्यायनः—कलहं कीतविक्रीतं ग्रहासंचहु
भापणम् । तौर्यत्रिकं वृथा श्रध्यां पश्यमाणो विवर्जयेत् । जाबालिः—कोविदारान्कुलित्यां श्ववर्जयेत्कोद्रवांस्तथा । दंतशौचं च पूर्वोद्भुगस्यैता

ऊर्ध्वनिनिमित्तं व्याप्येह पुनः । नैमित्तिकेऽपि च स्थाने तथा गौमा कर्त्तव्योऽयम् । त्रयोदश्यां च सप्तम्यां भरणं कृत्वा सुच । वसिष्ठेन मृत्युत्सिकारुने प्ररुतं तस्य कर्म—मृदे कृत्वा शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभे स्तापोपरि । पुनश्च तिसृभिः कायं पङ्क्तिः पादौ तथैव च । स्मृतिप्रदीपिकायाम्—कटिः सक्थी ऊर्ध्वं पंचरत्नं च त्रिभिः त्रिभिः । तथैव दन्तायाचम्य नमस्कृत्यां जलं तु तत् । ततो गोमयस्थानमाह यमः—आचम्य गोमयेनापि मानस्तोत्रं कृत्वा

अथ यदौश्याग्नोक्तः क्लानयिधिः—अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कम्बुं मृत्पिण्डं च परिगृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ क्षालयेत् त्रिरात्मानं तथा पौभिर्प्रपद्यते द्विरप्यङ्गं नृगणमित्यपानं लिना उपहंसति सुमित्रियान् आप ओषधयः संस्त्वित्तां दिशं निरीक्षति यस्यामस्य द्वे व्योमवति दुर्भिमित्रियास्तस्मै स्युरित्यप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकना नर्तयति यदपानं दूरं यदग्नेर्ध्वं यदश्वातंतं दपगच्छतादित्यप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्य चातः पुनराचमेत् आपो वा इदं सर्वं विधाभूतान्यापः प्राणाना आपः पुनंतु यिदीमिति पत्रे कृत्वा द्विर्भार्जयत्यापो द्विष्टेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः पक्वानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन चातं तर्जलगतौ च मर्पणेन श्रीमन्प्राणायामान्कृत्योत्तीर्षया सो निष्पीड्य क्षालितो रुरहता निवासां सि परिधायेति । उपहंसति गृह्णति ॥

अथ क्तास्यायनोक्तः—अथातो नित्यखानंनघादौमैश्वरोभयकृशतिलसुमनसआहृत्योदकांतंगत्वाशुचौदेशेस्याप्यग्रक्षाल्यपाणिपादौकुशोपग्र
होपद्धशिरोयज्ञोपवीत्याचम्योर्हतीत्तोयमामंज्यावर्तयेद्येतशतभित्तिसुमित्रियानइत्यणोजलिनादायदुर्भित्रियाइतिद्वेष्यप्रतिनिर्षिचैत्कटिवस्त्यूरज
मेनरणीऋतौगृदात्रिदिःप्रक्षाल्याचम्यनमस्योदकमालगेदंगानिघदेदंविष्णुरितिसूर्योभिमुखोनिमजेदापोअस्मानितिक्षाल्वोदिदाम्यइत्युन्मध्यनिम
उयोन्मउयाचम्यगोभयेनविलिपेन्मानस्तोक्इदितिततोभिर्षिचेदिमंमेवरुणेतितचतस्रभिरिदमापउत्तमंगुंचत्ववमृथेत्येतैतच्चिमउयोन्मउयाचम्यदर्भैः
पात्रयेदागोहिष्ठेतितिस्रभिरिदमापोहृन्मतीर्देवीरापइतिद्वाभ्यामापोदेवीद्रुषदादिवशुनोदेवीरापांसमपोदेवीःशुनंतुमेतितनवभिः चित्पतिर्भूलोका

कमशताथैतलंमधुब्राह्मणकन्यकाश्च । श्वेतानिपुष्पाणितथाश्वभीचहुताशनंचंदनमर्कविचम् । अश्वत्थवृक्षंचसमालभेतततश्चकुर्व्यान्निरजजातिधर्मान् ।
नित्यदानंतं कर्माष्टधाविभक्तदिनाद्यभागेकार्यम् । तदुक्तंनारसिंहे—दिवसस्याधमाग्रेतुसर्वमेतत्समाचरेत् ॥ ॥ दिनद्वितीयभागकृत्यं
दक्षः—द्वितीयचतथाभागेवेदान्यासोविधीयते । चतुर्धाभक्ताहर्द्वितीयइतिस्मृतिरत्नावल्यां । कौर्मै—जपेदध्यापयेच्छ्रियान्धारयेद्द्विविचार
येत् । समिपुष्पकुशादीनांसकालः समुदाहृतः ॥ ॥ दिनतृतीयभागकृत्यं दक्षः—तृतीयेचतथाभागेकुर्व्यादर्थस्यसंग्रहम् । याज्ञव
ल्क्यः—उपयादीश्वरंचैवयोगक्षेमार्थसिद्धये । इदंचदाक्तस्यनित्यंष्टयार्थस्वात् । मनुः—देवतान्यधिगच्छेत्तुधार्मिकांधद्विजोत्तमान् । ईश्वरं
धैरवक्षार्थगुरुरूपेणचपर्वसु । छागलेयः—यतीनांदर्शनंचैवस्पर्शनंभाषणंतथा । कुर्वाणः पूयतेनित्यं तस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । अग्निचित्कपिलास
ग्रीराजाभिधुर्महोदधिः । दृष्टमानाः पुनर्येतेतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । विष्णुपुराणे—ततःस्ववर्णधर्मेणवृत्त्यर्थंचधनार्जनम् । धनार्जनेप्रवासका
लनियममाह चंत्रिकायांपैठीनसिः—मासद्वयप्रवासोस्तिपरतोनाहितामिवत् । आहितामिवदनाहिताग्नेरपिमासद्वयमेवप्रवासः ।

अथदिनचतुर्थभागमध्याह्नलानम् । तच्चदिवसचतुर्भागे । तथाचदक्षः—चतुर्थेतुतथाभागेस्नानार्थंमृदनाहरेत् । अरुक्षदिवाच
रेस्नानंमध्याह्नात्प्राग्विशेषतः । यत्तुस्मृतिरत्नावल्याम्—दिनतृतीयेभागेमध्याह्नस्नानमुक्तंतत्पंचधाभागपरम् । दक्षः—प्रयतोमृदमादा
यदूर्वाभार्द्रचगोमयम् । अयिष्ये—नालार्थदेहजीर्णायांबंध्यायाश्चविशेषतः । रोगार्तनवसूतायानगोर्गोमयमाहरेत् । गृहीत्वागोमयंस्त्र
ष्टंस्नानेचपतितंशुभे । उपर्यधश्चसंस्त्राज्यप्रत्यग्रंजुवर्जितम् । चंत्रिकायाम्—मृत्तिकातुसमुद्दिष्टाभार्द्रोमलकमात्रिका । गोमयस्यप्रमाणंतत्रे
धांगलेपयेत्ततः । त्रेधात्रिवास् । प्रयोगपरिजातेदेवजानीयेच—नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच । भरण्यांभानुवारेचगजच्छा
याद्वयेतया । अयनद्वितयेचैवगमन्यादिपुशुगादिषु । मृदास्नानंपिंडदानंनकुर्व्यात्तिलतर्पणम् । विवाहव्रतचूडासुवर्णमर्धतदर्धकम् । मृदास्नानंन

त्रिपुण्ड्रप्रदानमिच्छामीतिपुण्ड्रदेवता । आहिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात् । तिस्रःकोट्योर्ध्वकोटीचतीर्थानांवायुरध्ववीत् । दिविभुव्यंत
 रिःरचनानिनेमंनिआद्रधि । नैद्रिनीत्येतेनामदेवपुनलिनीतिच । क्षमापृथ्वीचविहगाविश्वकायाशिवासिता । विमावरीसुप्रसन्नातथालोक
 प्रमादिनी । गतानिपुण्यनामानिव्यानकालेप्रकीर्तयेत् । भवेत्सेनिहितातत्रंगंगाम्रिपथगामिनी । सप्तवाराधिवेसनकरसंपुटयोजितम् । मूर्ध्नि
 शिरसात्रलंगुणितुःपंचमस्तथा । स्नानंरुयान्मृदातद्वदामंभ्यचविधानतः । अश्वक्रांतैरथक्रांतैर्विष्णुक्रांतैवसुधरे । मृत्तिकेद्वरतत्सर्वयन्मया
 दुष्टुर्नष्टनम् । उच्यतेमिराद्रेणकृष्णेनशतपाहुना । नमस्तेसर्वमूलानांप्रचारणिमुप्रते । एवंस्नात्वाततःपश्चादाचम्यचविधानतः । उत्था
 ययामर्मांगीतेभक्तिस्तेरिरात्यन । अयंविधिःश्रीशुद्धादेरपीत्याचार्यवर्चाः ॥

अग्रग्नान्नभेदाः । ज्ञानं—स्नानंतुद्विविधंप्रोक्तंगोणसुख्यप्रमेदतः । तयोस्तुवाखण्डमुख्यंतत्पुनःपश्चिधंमेवेत् । नित्यंनैमित्तिकंकाम्यं
 क्रियागंगमलरूपेणम् । क्रियाग्र्यानंततःपष्ठंस्नानंतत्रमताक्रिया । तत्तद्वर्णानिसप्तवाह—अस्नातस्तुपुमान्नाहोर्नित्यामिद्वचनादिषु । प्रातःस्नानं
 तदर्पंतुनित्यंस्नानंप्रकीर्तितम् । चंडालशययूषादिस्पृष्टास्नातोरजस्वलाय । स्नानार्हस्तुयदास्नातिस्नानंनैमित्तिकंतुतत् । पुण्यस्नानादिकंयक्षुदेवज्ञ
 विधिचोदितम् । तद्विकाम्यंसमुद्रिष्टनाकामस्तत्करोतिदे । जन्तुकामःपवित्राणिअर्चिष्यन्देवताःसिद्वन् । स्नानंसमाचरेथस्तुक्रियांगंतल्यकीर्ति
 तम् । मलापरुर्णनामग्र्यानमर्ग्यपूर्वकम् । सरःसुदेवस्नातेपुतीर्थेषुचनदीषुच । क्रियास्नानंसमुद्रिष्टंस्नानंतत्रमताक्रिया । मध्यंदिनीयमपि
 नित्यशुक्तं माभवीयेयिष्णुः—स्नानार्होयोनिमिनेनरूत्वातोयाधगाहनम् । आचम्यप्रयतःपश्चात्स्नानंविधिवदाचरेत् । श्रोगयाज्ञच
 ल्पण्यः—तूष्णीमेवाग्रगाहेतयदास्नादशुचिःपुमान् । विधिवदितिनिश्चानधर्मोतिदेशः । अतएवदेवविष्यविबर्जितमित्युक्तम् । क्रियांगे

रेणव्याहतिभिर्गायत्र्यावादावतेचांतर्जलेषमर्पणं निरावर्तयेत् । द्रुपदांवाग्म्यगौरिरितिवातृचंप्राणायामंवासशिरसमोभित्तिविध्योर्वास्मरणमिति । सुम
नत्ताममगवेतुलसादि । अग्न्यर्हितत्वात्पाणिशब्दस्यपूर्वनिपातः । तेनपूर्वदक्षिणोपक्रमंचरणौप्रक्षाल्यपाणीक्षाण्डयेदित्यर्थः । कुशानामुपग्रहोच्चार
णयस्येतिभृतकुशइत्यर्थः । अतैचैतदिति इमंमेवरुणइत्याद्यष्टभिर्मन्त्रैरभियेकोवक्ष्यामपमंत्राभिपेकोत्तरमपिकार्यइत्यर्थः । आदावतेचेति आपोहि
ष्टेसादौचित्यमित्यपुनात्वित्यस्यातेच ग्रणव्यव्याहृतिगायत्रीभिरभिर्विचेदित्यर्थः । नित्यमभ्याह्वानेनास्यविधेर्नैमित्तिकत्वानादावप्राप्तिः प्रकृति
विकृतिभाषस्यचनित्यपदेननिरासात् । अन्यथाप्रातःस्नानमित्येवावश्यकत्वं । प्रातःस्नानेतुयथाहनीत्यतिदेशादक्षेणनित्यत्वोक्तेश्चतत्प्राप्तिरितिनि
र्णयवित्तामणिः । तन्न । ग्रहणादिस्नानेधर्मभावप्रसक्तेश्च । एषस्नानविधिरित्यस्यातिदेशार्थत्वाच्च ॥

अथाश्वलायनपरिशिष्टोक्तम्—मध्यंदिनेतीर्थमेत्यधौतपादपाणिमुखोद्विराचम्यायतप्राणः स्नानंसंकल्प्यसदर्भपाणिः शुचौदेशेखनिनेण
भुवंगायत्र्याखात्योपरिसृदं चतुरंगुलमुद्धास्याधस्तान्मृदंतथाखात्वागायत्र्यादायगर्भमुद्धासितयाप्रतिपूर्यमृदमुपात्तांशुचौतीरेनिधायगायत्र्याप्रोक्षयत
च्छिरसात्रेधाविभज्यदक्षिणभागमलेणदिक्षुदशसुविक्षिप्योत्तरतीर्थेक्षिध्वातृतीयंगायत्र्यभिर्मंत्रितमादित्यायदर्शयित्वातेनमूर्ध्नापादात् गायत्र्या
प्रणनेननासर्वांगमनुलिप्य सुमित्र्यानआपओपधयः सत्वतिसकृदद्विरात्मानमभिविध्यदुर्मित्रियास्त्वस्मैभूयासुर्योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइतिसृदम
क्षिःप्रक्षालयेदथयरुणप्रार्थनादिनातर्पणतोक्तेनविधिनास्नायाक्षास्मिन्प्राग्धस्यज्ञांगतर्पणाद्वस्त्रंनिष्पीडयेदुवादादयोद्धतेतप्योभौमादिपुष्टहेचनमृ
दास्नायादिति । वरुणप्रार्थनादिप्रातःस्नानोक्तम् ॥

अथपाश्चात्तमत्रिप्योत्तरोक्तः—शुभुजुतैरुद्धतैर्वाजलैः स्नानंसमाचरेत् । तीर्थप्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेणमंत्रवित् । नमोनारायणायेतिमूल
मंत्रउदाहृतः । दर्भपाणिस्तुपिनाम्बायांतःपयतःशुधीः । चतुर्हस्तसमायुक्तंचतुरस्त्रंसमंततः । प्रकल्प्यावाहयेदंगामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।

शालितं चिथुयादिति चंद्रिकायामंगिराः । साध्याचारानतावत्साक्षात्तापि स्त्रीरजस्रला । यावत्प्रवर्तमानं चरजोनविनिवर्तते । सायाद्रजसि
 निधुं चैवी चार्थतुतः पुनः । रोगेण रजः प्रवृत्तौ नाशुचित्वमित्युक्तं चंद्रिकायां याज्ञवल्क्यः—उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्त्रैरुपस्पृशेत् ।
 तैः स्पृष्टैः । इदं चाचेतनस्पृष्टस्पर्शे । चेतनस्पर्शे तु स्नानम् । दिवा कीर्तिमुदक्यां च पतितं सुत्तिकांतथा । श्रवतस्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धयतीति
 मनुरेतेः । तृतीयसत्याचमनम् । तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानंतस्य विधीयते । ऊर्जमाचमनं प्रोक्तं ब्रह्मणा प्रोक्षणंतयेति संबन्धोः । इदं बाका
 मयिपयम् । कामतस्त्वृतीयसापि स्नानम् । पतितचंडालसूतकोदक्यां च स्पृष्टितस्स्पृष्टुपस्पर्शे सचैलम् । उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धयेदिति गौतमो
 नेतेः । तत्स्पृष्टिपदेन पतितस्पृष्टिग्रहणमिस्थ्याचारादर्शः । यत्तु कौर्मै—तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वद्विजोत्तमः । आचमने तत्स्य शुद्धयर्थं ग्राह्ये
 यः पित्तमदहति तदशक्तविषयम् । चतुर्थसत्याचमनम् । संग्रहे—अशुद्धिपूर्वसंस्पर्शे द्वयोः स्नानं विधीयते । त्रयाणां बुद्धिपूर्वे तु तत्स्पृष्टिन्याय
 कस्यनेति माधवीये संग्रहोः । उपस्पृशेद्युत्तरं स्तुतदूर्ध्वप्रोक्षणं स्मृतमिति तत्रैव स्पृशेत् । चिज्ञाने श्वरीयेऽप्येवं । चंद्रोदये—कटधूम
 स्पृशेत्वा तं विरक्तं क्षुरकमिणम् । मैथुनाचरितारं च स्पृष्ट्वा स्नानं न विद्यते । भोजनोर्ध्वमुद्धूतोर्ध्वं चाते स्नानमिति स्पृष्ट्यर्थं सारैरुदणभदीये च ।
 प्रायश्चित्तसंग्रहपत्रिणस्तु स्नानं मापमसूरायत्रपरम् । मसूरमापमांसां निभुक्त्वा योयमतिद्विजः । त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 प्राणायामैश्चिभिः सात्वाद्युतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति यमोः । पशुपित्तवाते स्नानम् । भोजनदिने त्वाचमनमिति आद्वहेमाद्रौ चंद्रिकायामा
 न्यरादर्शे च । भित्ताक्षरायां तु—अश्वभुक्त्वा र्द्रपाणिर्वाचातो वस्नानमाचरेत् । अन्यदा वमने स्नायात्तथा शोकाश्चुपातनइति योगयाज्ञा
 लस्पर्शोर्ध्वमनेपि स्नानमुक्तम् । वस्नान्तरितस्पर्शे प्रचेताः—वस्नान्तरितसंस्पर्शः साक्षात्स्पर्शो विधीयते । साक्षात्स्पर्शे तु यत्प्रोक्तं तद्व
 स्नानं तस्मिन् विच । शूलपाणावापस्तंभः—एकशालां समारूढ्यां डालादिर्यं दामवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितमियात् । आदिशब्दा

पितृत्वं भर्मा इति माधवीये । ग्रहणनिमित्तत्वात्नेपि—गंगास्नानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । महानदीपुचान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधीति भार-
तात् धर्मशास्त्रिः । अनेकेषां स्नानानामेककालपतेनित्यनैमित्तिककाम्यानामुत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वसंग्रसंगसिद्धिरन्येषां तन्त्रता ॥

अथ स्नाननिमित्तानि ॥ मदीयाः श्लोकाः—शैवान्याशुपतास्तथाचित्तरांश्चर्मरलोक्तयत्तां कैवर्तां जलमाविशेदिति हारीतोक्त-
नः । यूपधीवरसृतिगृध्रपतितान्शूद्रान्पृक्षाश्चास्तिकानस्थ्याद्रिशककसूकरशिवागोमाशुमवैडकान् । व्यंगवानरविडालदीपिकादीपतैलपितिधूम-
नीलिकाः । अश्वकुक्षुरषराहदेवलान्सान्निविकाशुचिमदिष्णुदाहकान् । स्पृष्ट्वाहुः स्वप्नवातेषु विरक्तक्षुरमैथुने । श्मशानाक्रांत्यजीर्णेपुण्यायादभ्युदया-
सूत्रे । शैवपाशुपतयोरनधिकारिणोः स्नानमिति मदनपारिजातः । श्रोत्रियादीनां साक्षिनिषेधवदोपाभावेपि वाचनिकं स्नानमित्यपि स एव ।
लोकायतो वौद्धः । उदक्या रजस्वला । विकर्मस्थशूद्रस्पर्शे स्नानं न शूद्रभात्रस्य । विकर्मस्थान्निष्ठजान्द्रान्द्रान्सवासाजलमाविशेदिति हारीतोक्त-
श्च । शूद्रोच्छिष्टद्विजः स्पृष्ट्वाऽच्छिष्टं शूद्रमेव वा । शुचिमप्यवगुह्येनं स वासाजलमाविशेदिति चंद्रिकायां व्यासोक्तश्च । एतच्च कर्मकाले ।
अस्वर्ग्याद्याहुतिः सासांश्चूद्रसंस्पर्शदपि तेति वचनात्—द्वावर्ष्यां त्यजौ स्पृष्ट्वा स वासाजलमाविशेत् । अन्येष्व्वाचमनं प्रोक्तं क्रियायां स्नानमाचरे-
दिति पराशरोक्तश्च । मदनपारिजाते—अंसजाम्लेच्छशूद्रादय इति कुम्भकभट्टः । अंत्यजांश्चाह विज्ञानेश्वरी चेंगिराः—चंडा-
लधपचक्षतासूतौ वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौचैव सप्तैतैस्त्यावसायिनः । पराशरस्त्वन्यानाह—रजकधर्मकारश्च नटो बुसुह एव च । कैवर्तमे-
दमिच्छाश्च सप्तैतैर्वलजाः स्मृताः । यत्तु रजकादिस्पर्शे वाचमगुत्तंतच्छिरोभिन्नांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शे स्नानमिति प्रायश्चित्तशूलपाणिः ।
शिरःपदं नाभेरुर्ध्वांगोपलक्षणमिति चंद्रिका । अस्मिन रसैव । नारं स्पृष्ट्वा स्निग्धसंस्नेहमिति मनूक्तः । इदं द्विजास्थिविषयम् । अन्यस्मिंस्तु
क्षिग्धे निरात्रमस्निग्धे त्वहोरात्रमिति विज्ञानेश्वरादयः । अमानुषेत्यस्य नि चिष्णुः—गर्धववर्ज्यं पंचनखं संश्वेत दस्थिचस्पृष्ट्वा पूर्ववद्वस्त्रं स्वयं

निद्यायांतु उदभ्यापतितादिना । दिवानीतेन तोयेन सखायादग्निसंनिधौ । माधवीयेमरीचिः—दिवा हृतं तु यत्तोयं दृहयेदिनविद्यते । प्रज्वा
ल्याधिततः ग्रायात्रद्रीपुष्करिणीपुत्र । पराशरः—यदि गेहेन तोयं स्यात्तदा शुद्धिः कथं भवेत् । धाम्नो धाम्नोति भंशे गृह्णीयादग्निं संनिधौ । आ
तुरादि विषये सप्त—आतुरे स्नान उत्प्रेदशकृत्वोत्थानातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्थेदेन ततः शुद्धेत्स आतुरः । स्नानेनैमित्तिके प्राप्तेनारीयदि
रनस्वला । पात्रांतरित तोयेन स्नानं कृत्वा प्रतंचरेत् । सिक्तगात्रा भवेदग्निः सांगोपांग कथंचन । नयद्वपीडनं क्षुर्यान्वान्यद्वा सश्वधारयेत् । चंद्रि
कायामुशानाः—ज्वराभिभूता यानारीजरसाचपरिहृता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा । चतुर्थे ह निस्पृशेत्स्थेदं न्यातु तस्त्रि
यम् । सासचैलावगाढापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वोवाधाचमेव पुनः पुनः । अंतोचवासं सत्यागस्वतः शुद्धा भवेत्तुसा ।
दद्याच्छमन्याततोदानं पुण्याहेन विशुध्यति । शंखः—रथ्या कर्दमतोयेन घ्रीवनोयेन वा पुनः । नाभेरूर्ध्वनरः स्पृशः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति । स्मृ
त्यर्थसारे—यग्रं सुसः सचैलं स्यात्स्नानं तत्र सुवासिनी । कुर्वीतैवाग्निरः स्नानं शिरोरो ग्रीजटीतया ।

अथामलकस्नानम् । चंद्रिकायां क्रतुः—पट्टीचसप्तमीचैवनवमीचत्रयोदशीम् । संक्रांतौ रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् । योग
याज्ञवल्क्यः—धात्रीफलैर्यावासासप्तमीनवमीपुत्र । यः स्नायात्तस्य ह्रीयंते तेज आयुर्धनं सुताः । दयासः—श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीताम
लं नरैः । स्नायणीये बृहस्पतिः—सर्वकालं तिलस्नानं पुण्यं व्यासो ग्रीष्मिन्निः । पट्टिं शान्मते—तथा सप्तम्यमावास्या संक्रांतिग्रहसूतिषु ।
धनपुत्रकलत्रार्थं तिलपिष्टं संस्पृशेत् । प्रयोगपारिजाते बृहस्पतिः—आसीनः प्राशुखो भूत्वा तैलाभ्यंगं समाचरेत् । ब्रतहेमाद्रौ मा
तस्ते—तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यंगपूर्वकम् । वर्जनीयं ग्रथेन रूपं भंतत्परं नृप । पादो माघमाहात्म्ये—उपोव्यैकादशीशुक्लां तैलाभ्यंगः
कृतस्तथा । द्वादश्यां प्राग्भवेद्देहे तेन व्याघ्रमुखोऽभवत् । अत्र मदीयः श्लोकः—दिग्विष्टिव्यतिपातवैधृतिगुणादिभ्येव मन्वादिपुत्राद्देजन्मदिने

तुदप्यादीनि । आस्ताग्रहणमेकावयव्युपलक्षणम् । तेनैकपापानादेरपिग्रहणमिति शूलपाणिः । आस्ताखणिकाद्यादिपुच्छालेनसहावस्थितः
 स्त्रापाश्रसत्तैलमितिसएव । एतदपवादमाह शूलपाणौ पराशरः—रथ्याकर्दमतोयानिनावःपंथास्तृणानिच । स्पर्शनाश्रप्रदुष्यंतिपकेष्टकचि
 तानिच । तृणानीतिघुवचनोदेकतृणस्पर्शेखानमिति शूलपाणिः । माधचीघेशातातपः—येनकेनचिदभ्यक्तश्रृङ्गालंसंस्पृशेद्यदि ।
 अहोरात्रोपितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । अहोरात्रोपितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । हेमाद्रौ
 फौर्मै—उच्छिष्टोऽन्निरनाचांतश्रृङ्गालान्स्पृशतिद्विजः । प्रमादोद्वैजेस्नात्वागायत्र्यष्टसहस्रकम् । मनुः—यस्तुच्छयांश्चपाकस्यब्राह्मणोवा
 धिगच्छति । तनस्नानंतुतस्यैवघृतंप्राश्यविशुध्यति । शूलपाणौबृद्धशातातपः—अशुचिसंस्पृशेद्यस्तुएकएवसदुष्यति । तंशुद्धान्योनदुष्ये
 तसर्वद्रव्येव्ययंविधिः । चंद्रिकायां स्मश्रुकर्मण्यपिस्नानमुक्तम् ॥ ॥ स्पृष्टास्पृष्टौहेमाद्रौशातातपः—ग्रामेतुयत्रसंस्पृष्टिर्यात्रायांकल
 हेपुच । ग्रामसंदूणेचैवस्पृष्टिदोपोनविद्यते । संग्रामेराजमार्गदौयज्ञेपुप्रकृतेषुच । उत्सवेपुचसर्वेषुस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । बृहस्पतिः—तीर्थे
 निवाहेयात्रायांसंग्रामेदेशविज्ञवे । नगरग्रामदाहेचस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । दानेविवाहेयज्ञेचमहोत्सातेरुजागमे । आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचं
 विधीयते इति याज्ञवल्क्ययोक्तेः । एतद्यथाहमनेनस्पृष्टज्ञानज्ञांतद्विषयमितिहेमाद्रिः । मदमपारिजानेप्येवम् । उच्छिष्टाशु
 चिस्पर्शपरमितिव्यंद्रिकायां । शातातपः—काकविष्टोपघातेसचैलस्नानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । बालस्यास्पृश्यस्पर्शे आपस्तंभः—
 अन्नप्राशनत्पतभयंलासंबत्सरादित्येकेयावतावादिशोनग्रज्ञायंतइति । स्पृष्टिप्रदीपिकायाम्—शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृ
 तम् । रत्नस्नानादिसंस्पर्शेस्नानमेव कुमारके । तल्लक्षणंतु—प्राकृष्टाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनान्छिद्युः । कुमारकस्तुविज्ञेयोयावन्मौजीनि
 र्धनम् । आशौकं—सर्वत्रास्पृश्यसंस्पर्शेवृक्षान्मुष्यते ॥ ॥ रात्रिस्नानेविशेषमाह चंद्रिकायांगमः—विग्रःस्पृष्टो

पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यारविस्त्रमे । द्वादश्यांसप्तमीपष्ठयोस्तेलस्पर्शविवर्जयेत् । तत्रैवहारीतः—पंचमीदशमीचैवपौर्णमासीत्रयोदशीम् । तथैकादशीचैवयस्तेलगुणसेवते । अभ्यंगत्स्पर्शनाद्वापिभक्षणाच्चतयैव । उत्तीर्णतस्त्वृद्धिः स्यादनापत्यलायुषाम् ॥

अग्नेरुष्णोदकलानम् । तत्रमदीयः श्लोकः—रवौसप्तमीआढ्यष्टीवितेपुस्वजन्माहसंक्रांतिजन्मन्यनिंदो । ग्रहेस्पृश्यसंस्पर्शेनेपीर्णमास्यां मृतीवर्जयेत्स्थानमुष्णोदकेन । अत्रमूलंमेमाद्यादौस्पष्टम् । मैथुनेक्षारेचोष्णोदकनेतिकृच्छणभट्टः । अस्पृश्यस्पर्शोऽष्णोदकनिषेधोदियसे । अस्पृश्यस्पर्शेनैकानंनिश्चुष्णेनजलेनयेति स्मृत्यर्थेसारात् । यत्तुपराक्षरः—घृथाहुष्णोदकस्थानंवृथाजाप्यमैवेदिकम् । यद्यथाज्ञाव स्पर्शः—अशुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धताभिस्तुमानवः । स्थानसमाचरेपस्तुनसशुद्ध्यतिकर्हिचिदिति तद्गंगोदकभिन्नपरम् । दृहन्मनुः—स्नातस्य वद्विततेनतथैवपरवारिणा । शरीरशुद्धिर्विज्ञेयानतुस्थानफलंलभेदिति तदनातुरस्य । तीर्थसत्वेतु—भूमिष्ठमुद्धृतंवापिशीतमुष्णमथापिवा । गंगंपयःपुनात्याशुपापमामरर्णानिकमितिहेमाद्रौमरीच्युक्तः । चिरंयुपितंवापिशुद्धस्पृष्टमथापिवा । जाह्नव्याःस्थानदानादौपुनात्येवसदा पयइति तत्रैवादित्यपुराणाच्च । यत्तुषट्त्रिंशान्मते—आपःस्वभावतोमेध्याःकिंपुनर्वद्विसंयुताः । तस्मात्संतःप्रशंसंतिस्थानमुष्णेनचारि णेति तदातुरपरम् । आदित्यकिरणैःपूतंपुनःपूतंतुवद्विना । आत्मातमातुरेस्थानंप्रशस्तं चोष्णवारियदित्तिचं ब्रिंकारयंयमोक्तः । अनातुर स्यापितीर्थभावे—नित्यनैमित्तिककाम्यंक्रियांगमलकर्षणम् । तीर्थभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरितिपमोक्तः । मरणादिपुतुतीर्थभावेपि नोष्णोदकस्थानंकिंतुपरोदकैरुद्धृतैर्वैतिचंदिक्ता । तत्रेतिकर्तव्यतामाहव्यासः—शीतास्वशुनिपिन्योष्णामंत्रंभारयोगतः । गृहेपिश्रस्यते स्थानंतस्तीनमफलंभवेत् । संभारा मृदादयः । मंत्रमहोदधौ—तीर्थोमावेस्वसदनेक्षायामुष्णेनवारिणा । हस्तयोरपवादायकुर्व्यत्तत्रापम र्पणम् । स्मृत्यर्थेसारे—उद्धृतजलस्नानेनार्जनंकार्यम् । अवमर्पणंजलतर्पणंचानित्यमित्युक्तम् गुह्यपरिशिष्टे—नशीतोदकेनशीतोष्णो

नोऽमदिनेन दासु रिक्तासु च । ऋष्यभ्यर्कतिथौ वसावदिदिने कामोत्तराफल्गुनीज्येष्ठाद्राहर्गेषु शुक्रगौर्माकेषु जन्मत्रये । तैलाभ्यंगं न कुर्वीतम
 तिमानेषु सर्पदा । दिग्दशमी । अमवदिनं दिनक्षयः । नन्दाः प्रतिपत्यष्टचेकादशयः । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशयः । ऋषिः सप्तमी । अग्नि
 स्मृतीया । अर्कं द्वादशी । तिथिः पूर्णिमामाषासे । बसुरष्टमी । अहिः पचमी । कामस्त्रयोदशी । हरिभंश्रवणः । अत्रमूलं चंद्रोदयादिषु
 स्पष्टम् । आयुर्दं दसं हितायाम्—नाभ्यंगस्तत्रपालानां वृद्धानां तु न दोषदः । तत्र पूर्वोक्तेषु । चंद्रिकायां संग्रहे—स्त्रीणां तु बुधवारणैस्तैला
 भ्यंगं निवर्जयेत् । कृष्णभट्टीये—सोमवारे तथाभ्यंगं पुनवान्वर्जयेत्सदा । मार्कंडेयः—अष्टिकांतिरल्पायुर्धनं निर्धनतां तथा । अनारो
 ग्यं सर्वकामभ्यंगान्नास्करादिषु । अन्यद्रव्ययुतैर्लघुप्यतिकदाचन । चंद्रिकायां यमः—धृतं च सार्षपतैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । नदोयः
 पकृतैलेषु ग्रानाभ्यगेषु नित्यशः । आयुर्देदं संहितायाम्—निषिद्धतिथिवारक्षेत्रहणेष्वापिरात्रिषु । किंचिद्रोघृतसंयुक्तं विप्रप्रदरजोन्वितम् ।
 तिभ्याल्लोके—तौ पुष्पगुरोर्दूर्वाभूमिभूजवासरे । भार्गवगोमयं दद्यात्तैलदोषोपशंतये । पट्टत्रिंशन्मन्त्रे—सूर्यशुक्रादिवारेषु निषिद्धा
 सुतिथिष्वपि । स्नाने वापदिवास्नाने पकृतैर्लघुप्यति । अत्र तिलतैलमेव निषिद्धं । तिलानामिदं तैलमिति विकारतद्धितात् । सार्षपादौ तु तैलशब्दो
 गीतः । अयं च तिथिनिषेधोभ्यंगएयननित्यस्नानादौ ।—पुनजन्मनिसंक्रांतौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । नित्यस्नाने च कर्तव्ये तिथिदोषो न विद्यत इति गा
 र्ग्योक्तः । यादृच्छिक्तुपरस्नानभोगार्थं क्रियते द्विजैः । तन्निषिद्धदशम्यादौ नित्यनैमित्तिके विनेति चंद्रिकोक्तः । मनुः—शिरःस्नातस्तु तैले
 न नांगं किंचिदुपस्पृशेत् । तैलेन शिरसोभ्यंगोत्तरमन्येनापि तैलेन नांगाभ्यंगः । सार्षपादिना तु तदभ्यगेऽभ्याभ्यंगेवानदोषः । यद्वा शिरोभ्यंगशेष
 स्यैव निषेधः । शिरोभ्यक्ताग्निष्टेन तैलेनांगं न लेपयेदिति देवलोक्तेरिति कुल्लुकभट्टः । अमां प्रकृत्य चंद्रिकायां प्रचेताः—तैलं च न
 स्पृशेद्रात्र वृक्षादीन् धनकर्तयेत् । तत्रैव यौधायनः—अष्टम्यां च चतुर्दश्यं न वम्यां च विसेपतः । शिरोभ्यंगं बर्जयेत्तु पर्वसंधौ तथैव च । तत्रैव गार्गीः—

णतु । श्रिक्रतांगारपापाणानीशानेनविशोधयेत् । एवंविधिकृतेनैवमस्मनास्नानमाचरेत् । त्रिपुङ्गमथादध्यात्सर्वपापक्षयोभवेत् । अन्यजातम
नाधारयग्रकापिस्थितंनयत् । संस्काररहितंयत्तत्राहिकार्यकयंचन । शूद्रहलस्थितंमस्मद्विजातिर्नैवधारयेत् । तथैवांलजहस्तस्यंशुद्रैर्धार्यनजातु
चित् ॥ ॥ स्नानप्रकारःक्रियासारे—स्नानस्योपक्रमेपादौकरोप्रक्षाल्यवाग्यतः । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राञ्जुलोवाप्युदञ्जुलः ।
पवित्रहस्तद्वितयःप्राणायामंसमाचरेत् । ततोमूलेनमसितमष्टकृत्वोभिमंग्यच । ईशानेनशिरोदेशंमुखंतत्सुखेणतु । स्मृतिभास्करे—न्यासु
यैःशिवमंत्रैश्चलिव्यादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृतावाचारत्वेमध्याह्नस्नानम् ॥

अथपंचमहायज्ञाः । तत्स्वरूपमाहमनुः—अध्ययनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोचलिर्भौतोऽनृत्यञ्जोतिथिपूजनम् । पंचैतान्यो
महायज्ञाद्यहापयतिशक्तिः । सगृहेष्वसन्नित्यंसूनादोपैर्नलिप्यते । सूनाःसप्तवाह—पंचसूनागृहस्थस्यशुद्धीपेपण्युपस्करः । कंडनीचोदकुं
मध्यचध्यतेयास्तुवाहयन् । उपस्करः संमार्जनी । हारीतः—सूनाःपंचविधाहुतावगाहनतरणविक्षोभणविक्षेपणापूतग्रहणयानादिभिरार्थां
कुर्वत्येलाविस्पष्टद्रुतगमनाक्रमणादिभिर्द्वितीयां हननग्रहरणबंधनच्छेदनकुहनोत्पाटनादिभिस्तृतीयामाक्रमणधर्मेणपेपणादिमिश्रतुर्थोड्डीपन
तपनस्येदनमर्जनपचनादिभिःपंचमीं तदेतासूनानीरययोनीरहरहःप्रजाःकुर्वत्यमिगुरुशुभ्रपास्त्राध्यायैरादितःसूनाग्रयंमध्यचारिणःपावयंति पंचमि
र्थेर्ज्ञैर्गृहवनस्थाःपञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवःसूनाह्वयंपावयंति ।

अथग्रहपञ्चः । तत्कार्लमरीचिराह—सर्वाकर्षणात्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुतेः । दैवदेवावसानेवानान्यग्रतेर्निमित्तकात् । मध्याह्न
पक्षेत्तर्पणत्पत्तैर्म् । दृष्टस्पतिः—यदिसात्तर्पणादर्थोब्रह्मयज्ञःकृतोनहि । कृत्वामनुष्ययज्ञंवेततःस्वाध्यायमारभेत् । दृत्तौश्रुतिः—मध्यं
दिनेग्रहलमधीयीतय एवंविद्वान्महारात्र उपस्युदितइतिच । तैत्तिरीयश्रुताब्रुदितआदित्यइत्युक्तेरुदयात्प्राक्ब्रह्मयज्ञनिषेधइतिमाधवः ।

दकेनगृहस्थायान्मन्त्रविधिर्वर्जयेत्तवहिर्वाशुचौदेशे सर्वपश्चात्कुर्यादिति । पारिजाते आश्वलायनः—स्नानमप्येत्वा च मनतर्पणवत्क्षपीडनम् ।
 करपात्रगततोपगृहएतानि वर्जयेत् । गृहस्थानेन कुर्वीत तर्पणमार्जनतथा । नातराचमनकुर्यात्तथादाचमयशुद्धयति । चंद्रोदये योगयाज्ञवल्क्यः—चापीकूपगृहस्थानेन सृतेकेन मृतकेतथा । मासोच्चारनकुर्वीत तज्जलरुधिरभवेत् ॥ ॥ अथ मंत्रस्नानं बह्वक्षप रिरिच्छिष्टे—शुचौ देशे
 शुचिराचात् प्राणानायाम्यसव्ये पाणावप कृत्वा तिसृभिरापोहिष्ठीयामिक्षि पञ्च ग्रणवपूर्वदमौदकैर्मार्जयेत् पादयोर्भूमिं हृदये पादयो
 र्हृदये पादयोर्भूमिं चाथार्धशोर्भूमिं हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्भूमिं चाथ ऋक्शोहृदये पादयोर्भूमिं चाथतु चेनमूर्ध्नि मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रि
 तावप प्रणनेन पीत्वा द्विराचामेदित्येतन्मन्त्रज्ञानम् । प्रकारान्तरं हेमाद्रौ—शन आपस्तुद्रुपदा आपोहिष्ठा चमर्षणम् । पश्चिथतुर्भिर्ऋग्वैर्मन
 स्नानमुदीरितम् । अन्यकर्तृकज्ञानेन मन्त्रमाह तत्रैव व्यासः—दाक्षायणमयै कुर्मैर्मनवजाह्वीजलैः । कृतमगलपुण्याहै स्नानमस्तु तवा
 नघम् । दाक्षायण सुवर्णम् । इत्युक्त्वा जाह्वीस्थाने तीर्थान्यन्यानि कीर्तयेत् । सर्वतीर्थीभिरेकस्तेभ्योऽद्यादित्यततो ब्रवीत् । अत्र विशेषश्च त्रिक्रा
 याम्—आदौ तावत्प्रभासेषद्गुणसलिले मध्यमे पुष्करे च गगाद्वारे प्रयागे कनखलसहिते कुम्भकोणे गयायाम् । राहुग्रस्ते च सोमे दिनकरसहिते सनिह
 त्या निरोपारैर्विव्यात तीर्थैस्त्रिभुवनसहितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु । प्राप्य सारस्वतस्नानभवेन्मुदितमानसः । सर्वतीर्थीभिरेकाद्विपवित्रा विदुपाहि
 वारु ॥ ॥ अधविभूतिज्ञानम् । तदुत्पत्तिश्च त्रैलोक्ये शिवपुराणे—भस्मसपादनविधिः सुलभः सगुदीरितः । पौर्णमास्याममावास्याम
 एम्यावाविशुद्धी । कपिलाया शृङ्गस्वल्पगृहीत्वा गगेन पतत् । उपर्येष परित्यज्य गृह्णीयात्पतितयदि । पिंडीकृत्य शिवाभ्यादौ तत्क्षिपेन्मूलमन
 तः । धारयेन्नित्यकार्येणुनिर्गृहीतुं प्रयत्नतः । क्रियासारे—पञ्चपत्रेण वान्येन शुचिपत्रेण वा पुनः । सद्येन गोमयशुद्धतद्वा मेनाभिमन्त्रयेत् । शुद्धा
 भूमावधोरेण देहचतुर्भुजिकाग्निना । सद्येन सद्यो नातप्रपचाभीत्यनेन । वामेन वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय इत्यनेन । तत्र कुम्भे क्षिपेद्भस्म शुद्धेतत्सुरूपे

णतु । सिक्तांगारपापाणानीशानेनविज्ञोषयेत् । एवंविधिकृतेनैवभस्मनास्नानमाचरेत् । त्रिपुंड्रमथवादध्यात्सर्वपापक्षयोभवेत् । अन्यजातम
नाभारंयत्रक्षापिसितंचयत् । संस्काररहितंयत्तत्रहिधार्यकथंचन । शूद्रहस्तस्थितंभस्माद्विजातिर्नैवधारयेत् । तथैवांल्यजहस्तस्थंशूद्रैर्धार्यनजातु
चित् ॥ ॥ स्नानप्रकारःक्रियासारे—स्नानस्योपक्रमेपादैर्नैरग्रैश्चात्यवाग्यतः । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राबुखोवाप्युदभुखः ।
पवित्रहस्तद्वितीयःप्राणायामंसमाचरेत् । ततोमूलेनयसितमष्टकत्वोधिर्भग्न्यच । ईशानेनशिरोदेशंशुखंतत्पुरुषेणतु । स्मृतिमास्करे—आयु
धैःशिवमंत्रैश्चलिप्यादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेमध्याह्नस्नानम् ॥

अथपंचमह्वारयज्ञाः । तत्स्वरूपमाहमनुः—अध्ययनंमस्यज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोवलिर्भौतोमृत्युशोतिथिपूजनम् । पंचैतान्यो
महायज्ञाश्चहापयतिशक्तिः । सगृहेष्विवसन्नित्यंसूनादोर्वैर्नलिप्यते । सूनाःसप्तचाह—पंचसूनागृहस्यस्यचुह्रीवैकण्युपस्करः । कंडनीचोदकुं
मक्षपथ्यतेयास्तुवाहयम् । उपस्करः संमार्जनी । हारीतः—युताःपंचविधादृतावगाह्नतरणविक्षोभणविक्षेपणापूतग्रहणयानादिभिराद्यां
कुर्वन्वेलायिस्वष्टुतगमनाक्रमणादिभिर्हितीयां हननप्रहरणबंधनच्छेदनकुंदनोत्पाटनादिमिस्तृतीयायाकाक्रमणघर्षणपेपणादिभिश्चतुर्थीउदीपन
तपनस्वेदनमर्जनपचनादिभिःपंचमीं तवेतासूतानीरययोनीरहरहःप्रजाःकुर्वन्त्यग्निगुरुशुश्रूषास्वाध्यायैरादितःसूतात्रयंब्रह्मचारिणःपावयति पंचमि
र्यज्ञैर्गृहवनस्याःपञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवःसूनाद्वयपावयंति ।

अथब्रह्मयज्ञः । तत्कालंमरीचिराह—सर्वावर्कपर्णात्कार्यःपश्चाद्वाग्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसानेनानान्यव्रतैर्निमित्तकात् । मध्याह्न
पक्षेतर्यन्तापूर्वम् । बृहस्पतिः—यदित्यातर्पणादवर्गब्रह्मयज्ञःकृतो नहि । कृत्वायमुप्ययज्ञंवेततःस्वाध्यायमारभेत् । धृत्तौश्रुतिः—मध्यं
दिनेप्रयत्नमधीयीतयएवंविद्वान्गहारात्रउपस्युदितइतिच । तैत्तिरीयश्रुताबुदितवादित्युक्तेरुदयात्प्राक्ब्रह्मयज्ञनिषेधइतिमाधयः ।

निषेधोनेतिचंद्रिका । स चार्वाक्तर्पणादितितर्पणस्यपृथगुत्कर्त्तव्यज्ञांगतर्पणकिंतुस्वतंत्रप्रधानमतस्तर्पणस्यापृथक्संकल्पः । कृतब्रह्मयज्ञस्यती
 र्धंप्राप्तौपितृतर्पणंभवति—अकालेऽप्यथवाकालेतीर्थंश्राद्धतथानरैः । श्रांतेरेवसदाकार्यकर्त्तव्यंपितृतर्पणमितिआद्धशूलपाणौदेवीपुराणा
 त् । आश्रयायनानंतुब्रह्मयज्ञांगतर्पण तत्पूत्रेतद्धर्मैःसंबंशात् । बृहन्नारदीये—दुर्योत्प्रतिदिनंवर्णाब्रह्मयज्ञंचतर्पणम् । प्रयोगपारिजा
 तेजैमिनिः—अहुपाकृतवेदस्यकर्त्तव्योब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थानेतुसावित्रीशृणुतेतत्समाहिंसा । उपनयनदिनेनारंभः । आरभेद्ब्रह्मयज्ञंचमध्याह्नेतु
 परेहनीतिप्रयोगपारिजातेवचनात् । बृहन्नारदीये वनस्थंक्रम्य—अथ.शायीब्रह्मचारीपंचयज्ञपरायणः । शूद्रस्त्याधिकारमाहया
 जवल्क्यः—भार्योत.शुचिर्भृत्यमर्तोश्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहाणयेत् । सर्वव्रमहाकार्येनमस्कारविध्यर्थोभंत्रशब्दइत्या
 परार्कः । सौमुच्यांमाधवीपेच—स्वाहाकारेनमस्कारोभग्न.शूद्रेविधीयते । तेनशूद्रःपाकयज्ञैर्यजेतब्रह्मवान्स्वयम् । नमस्कारमंत्रौदेव
 वताभ्य.पितृन्यइतिभिताक्षरा । निरावर्तितोनम.शब्दइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ अथचिचिस्तैस्त्रिरीयश्रुतौ—ब्रह्मयज्ञेनयक्ष्यनाणःप्रा
 व्यादिशिग्रामादच्छर्दिदशउदीच्योवोदितआदित्येदक्षिणतउपवीयोपविश्यहस्तावनिज्यत्रिराचामेहिःपरिसृज्यसकृदुपसृश्यशिरश्चक्षुपीनासिके
 भोनेहृदयमालभ्ययत्सव्यपाणिपादौप्रोक्षति दर्भाणांमहदुपस्तीर्योपसंकृत्वाग्राहसीनःस्वाध्यायमधीयीतदक्षिणोत्तरोपाणीपादौकृत्वासपवित्रा
 वोमितिप्रतिपद्यतेऽग्नीनेवप्रयुक्तंभूर्भुवःस्वरित्याहायसावित्रीगायत्रीनिरन्याहपञ्चोर्ध्वंशो नवानमथोप्रज्ञातयैवप्रतिपदाच्छंसीसिप्रतिपद्यतइति । वाम
 पादांगुष्ठोपरिदक्षिणपादांगुष्ठनिधायपादार्धिमलेनोपस्थमितिचंद्रोदयः । इतरेतरपादव्यत्यासेनोपवेशनतदिति स्मृत्तिमंजर्द्योमदनपारि
 जातेच । वामोरूपरिदक्षिणजानुनिधानंतदितिचृत्सिकृत् । कारिका—कृत्त्वोपस्थकरेसव्येउत्तानेप्राग्दिगुलौ । पवित्रेस्थापयेदुत्तेप्राग
 ग्रेदक्षिणेनतु । न्यचंप्रांगुलेतेनसदप्यादक्षिणकरम् । शौनकाः—सव्यस्थपाणंरंगुष्ठग्रेदक्षिन्योस्तुभच्यतः । दक्षिणस्यांगुलीन्यस्येचतस्तौगुष्ठ

वर्जिताः । तथासच्यकरांगुष्ठदक्षिणांगुष्ठवेष्टिताम् । कुर्वीतचैवंसंवद्धौषाणीदक्षिणसक्थनि । चंद्रिकायांगोगपाज्ञवलक्यः—प्रदक्षिणं स
 मापृत्यनमस्कृत्योपविश्यच । दग्धैर्दुर्भणानिन्यासंहताभ्यांकृतांजलिः । विष्णुः—ॐकारंन्याहतीस्त्रिसःसावित्रीचतथाऋचम् । मनस्येता
 ननुस्त्वयेदादीन्समुपक्रमेत् । तैत्तिरीयब्राह्मणे—यत्स्वाध्यायमधीयैतैकामप्युचंयत्तुःसामवातब्रह्मयज्ञःसंतिष्ठतइति । व्यासः—वेद
 मादौमनारभ्यययोपयुपरिक्रमात् । यदधीतेऽन्वहंशक्त्यास्वाध्यायंतंप्रचक्षते । उपयुपरीतिप्रभेऽद्विवेदादिपठित्वा तदुत्तरंकीचिद्वेदभागंपठे-
 तन्नन्यदिनेपुवेदादिपठित्वातदुत्तरान्वेदभागान्पठेदितिचंत्रिका । प्रत्यहंवेदादिपाठोनास्तीतिपृच्छवीचंद्रः । स्वशाखाध्ययनंविप्रब्रह्मयज्ञ
 इतिस्मृत इति लिङ्गपुराणादनेकशास्त्राध्यायिनः स्वशाखाभावाध्ययनाद्ब्रह्मयज्ञसिद्धिरित्यपराकः । याज्ञवल्क्यः—वेदायर्वे
 पुराणानिसेतिहासानिशक्तिः । जपयज्ञप्रसिद्धार्थंविद्यांचाध्यात्मिकीजपेत् । मनुः—सावित्रीमप्यधीयीतगत्सारण्यंसमाहितः । तैत्तिरी
 यश्रुतौ—नमोब्रह्मणइतिपरिधानीयांत्रिरन्वाहापउपस्थश्चगृहनेत्ययददातिसादक्षिणेति । ब्रह्मयज्ञसाध्यंतयोर्विद्युद्धृष्टिमंनौपठनीयौ सर्वे
 पुण्यज्ञकृत्विति होण्यन्नपउपस्थशेत् विद्युदसिन्विद्यमेपाप्मानमिति जगद्भुत्वोपस्थशेत् वृष्टिरसिन्वृश्मेपाप्मानमिति यक्ष्यमाणोवेद्वावेति
 तैत्तिरीयश्रुतेः । श्रुतिभाष्येमाघवोप्येवम् । इदंतीतिरीयमाग्रपरम् । अन्यथायहृचस्यैवदेवादावपितदापतिः । होप्यन्नित्युक्तेःसहो
 मकेज्वेवयज्ञेप्यिमितिकेचित् । पारिजातेसंग्रहे—नकुर्व्यादासनसस्तुब्रह्मयज्ञकथंचन । योगपाज्ञवलक्यः—जह्वायप्रणवंचापितत
 स्तर्पणमायेत् । तत्रैवस्मृत्यंतरे—कुशानुत्तरतःक्षिप्वातथाचमनमाचरेत् । तैत्तिरीयश्रुतौ—ग्रामेयनसास्त्राध्यायमधीयीतेति । मनुः—
 वेदोपकरणेचैवसाध्यायेचैवनेत्येके । गानुलोपोस्तनध्यायेहोममंत्रेपुनैवहि । आपस्तंबस्तु—यनसाचानध्यायेविद्युतिचाभ्यग्रायांस्तन
 यित्वावप्रायस्तेप्रेताग्नेनीहारेचआह्नमोजनएवैकइत्याह । अथगौतमः—अथदिवातोवायात्स्त्रनयेद्वाविद्योततेवाऽवस्कृजेद्वैकांशचर्मकं

यायजुरेकं वा सामाभिव्याहरेद्भर्गुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां बुद्धौ भीति चैतन्नेव चास्यैतदहः स्वाध्याय उपपातो भवतीति । एषेवाल्पपाठो नान्यान् गध्या
 येप्सिति माधवप्रयोगपारिजातौ । अनध्यायांतरेष्वपीति चंद्रिकामदनरत्नमदनपारिजाताः । अनध्यायेष्वल्पं वर्षण्यल्पतरं पठे
 दिति देवजानीये ॥ पंचयज्ञाकरणे प्रायश्चित्तमाह दक्षः—अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही । अनातुरः सति धने स
 कृच्छ्रापेन शुष्यति । यौधायनः—एतेभ्यः पचयज्ञेभ्यो यये कोपितु हीयते । मनस्वत्याहुतिस्त्रयप्रायश्चित्तं विधीयते । व्यहंवापि न्यहंवापि
 प्रमादादकृतेषु । तिलस्तं तु मतीर्दुत्या च तलो वारुणीर्जयेत् । दशाहं द्वादशाहवा विनिवृत्तेषु सर्वतः । चतस्रो वारुणीर्दुत्या कार्यस्तां तु भतश्चरुः ।
 तथा—अकृत्वा पचयज्ञांस्तु पुक्त्वा चांद्रायणचरेत् । उज्ज्वलायां तु भोजनोत्तरं नम्रवयज्ञः किंतूपवासः प्रायश्चित्तमेव कार्यमित्युक्तम् ॥
 अथ तर्पणम् । तस्य मुख्यकालो मध्याह्न एव । कात्यायनादिस्त्रेपुमाध्याह्निकप्रकरणे पाठात् । यत्तु—अहोरात्र्यंतरे पुनः पित्रे दद्यात् खला
 खलीन् । द्वितीये तु पयो ज्ञेयं तृतीये जलमेव च । चतुर्थे शोणिते ज्ञेयमिति धर्मविदो विदुरिति । तत्काम्यपरम् । नित्यस्य सायकालावधिकत्वात् ।
 यत्तु तर्पणप्रकृत्य—तस्मात्सदैव कर्तव्यमकुर्वन्महतेन सा । शुष्यते ब्राह्मणः कुर्वन्विश्वमेतद्विभर्तिस इति । तत्र सदेतियावजीवन्यायेन विहितमध्याह्न
 परम् । यत्तु प्रातः स्वातेनोदयात् पूर्वकृततर्पणेन मध्याह्ने खानाभावेऽपि पुनस्तर्पणं कार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्यावश्यकत्वात् । उदयोत्तरं प्रातस्तर्पण
 करणेनैव निर्वाहान्न पुनस्तर्पणम् । वैद्यखानपक्षे तु पुनः करणमिति वाचस्पतिराचारचंद्रोदयश्च । तत्र । उदयात् पूर्वतर्पणे विध्यभावात् ।
 खानप्रकरणपाठादवृत्तिरिति चेत् तृतीयखानेऽप्यावृत्त्यापत्तेः । मध्याह्नसंध्यावृत्त्यापत्तेश्च । वसिष्ठः—अपित्वैवं ततः कुर्यादेव धिपितृ तर्पणम् ।
 तर्पणसमयपञ्चानंतर्प्यातर्होमोत्तरव्रक्षयज्ञपक्ष इति चंद्रिका । वृद्धपराशरेण तु मध्याह्नसंध्योत्तरं तर्पणमुक्तं—उपास्य विधिवत्संध्यामुपस्था
 य च भांस्करम् । गायत्रीशक्तौ जप्त्वा तर्पयेदेयताः पितृन् ॥

अत्राधिकारिण आहमनुः—चतुर्णामपि वर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा । वर्णानामिति कर्मपट्टी । सर्वेभ्यो जलदेयं नासर्वेभ्य एव चेति
 योगयाज्यत्वेन असवर्णतर्पणनिषेधात् असवर्णपदं हीनपरम् ।—ग्राहणस्त्वन्यवर्णानां कुर्यात्कर्म किंचन । कामाहोभाद्भयान्मोहात्कुल्यात
 जातितां ग्रजेदिति द्वाह्मेऽसवर्णतर्पणेन जातित्यापत्तिहेतुकेः । उत्तमजात्यापत्तेस्त्वित्यादिति मदनपारिजातः । असवर्णः पिता तत्पर्येदिति
 गोविंदराजहरनाथौ । हीनवर्णमाता तर्प्येति गोविंदराजः । आतातपः—तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं ह्यंशतः श्लोड्भिजः । बृहन्नार
 दीये—कुर्यात्प्रतिदिनं वर्णविषयज्ञं च तर्पणम् । इदमित्यं । प्रत्यहमित्याहुक्तेः ।—देवदाधमुनीश्वैव पितृन्वैयोनं तर्पयेत् । देवादीनामृणीमूलान
 रं कंसजस्यथ इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते अकरणे प्रत्यवाययुतेषु । जीवत्पितृकस्तु देवर्षि मनुष्यानेव तर्पयेत् । जीवत्पितृकोप्येता निति का
 त्यायनमृद्वात् । अनेतनेवेति नियम्यते । जीवत्पितृकस्य तर्पेत्पादेव प्राप्तेः । हेमाद्रौ चंद्रिकायां योगयाज्ञवल्क्यः—कथं वाहनं
 सोमं यममर्षमणं तथा । अग्निप्राज्ञान्सोमपांश्च तथा ऋषिं वदः पितृन् । यदि स्या जीवपितृक एतां न्दिव्यान्पिहंस्तथा । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो वापि
 श्रदापयेत् । येभ्य इति सन्यस्तपतिपितृ ऋदिपतीर्थं परं वेति पृथ्वीचंद्रः । अत्र—सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते । न जीवंतमतिकन्य
 किंचिदद्यादिति श्रुतिरिति । सिन्य जीवत्पितृनोक्तमित्यादि स्मृतिभिर्जीवत्पितृकस्य सर्वं विन्यनियेधे उद्वाहे पुनर्जनन इत्यादिवत्प्रतिप्रसवाभावात्
 मातृमाता महतर्पणेनैति दक्षः । प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं ग्राभुतः सुरान् । उद्धृत्य नुष्यांस्तर्प्येत पितृन् दक्षिणतस्तथा । उदक् उदब्धुखः ।
 दक्षिणतो दक्षिणामुतः । वीधाघनः—अनुतीर्थमप उपसिंचंतीति देवानां देवेन ऋषीणामप्येण पितृणां विष्येणेत्यर्थः । समाख्याया अनन्यार्थ
 र्त्वात् । अपराकं विष्णुसमुचये—प्राजापतेन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् । बृद्धपराशरः—दक्षिणजानुमूलग्नौ देवेभ्यः सेचये ब्रह्म ।
 गुलस्त्यः—मनुष्यतर्पणं कुर्वन्नकंचिजानुपातयेत् । पितृतर्पणं ग्राम्यं बृद्धपराशरः—मूलग्रसं व्यजानुश्च दक्षिणाप्रकुशेन च । तर्पयेदिति

संघः । यौथायनः—अधनिवीतीऋषीस्तर्पयेदिति । यस्तु उपवीतीऋषीस्तर्पयेदिति । चन्द्रोदयेपादो—
 कृतोपवीतीदेव्योनिवीतीचमवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्याऋषिपुत्राऋषीसथा । अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचभूतले । पितृस्तर्पयेदितिसं
 घः । दृढगार्ग्यः—नकुर्वीतापसव्यंचनकुर्वीतापिमुंडनम् । अपसव्यनिषेधःप्रकोष्ठादुपरि । अपसव्यंद्विजाश्याणांपिष्येसर्वत्रकीर्तितम् ।
 आप्रकोष्ठात्प्रकृतं व्यंमातापिश्रोस्तुजीवतोरिवचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । हेमाद्रौशंखलिखिनौ—अपसव्यंच
 सोयज्ञोपवीतेकृत्विति । तत्रैवप्रचेत्साः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम् । यौवायनस्तु—यज्ञोपवीतान्यपेशलानिकृत्विति ।
 अप्रविकल्पःशास्त्राविशेषपरत्वेनध्यवस्थितिरितिहेमाद्रिः । लौगाक्षिः—नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैस्तुतर्पणम् । कृष्णपदंशुक्लतिलनि
 द्रुत्यर्थमिति केचित् । कृष्णत्वस्योदरेयविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्तर्पणे तिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । गोभिलः—लोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वायस्तुत
 र्पयेत्तपिदम् । पितरस्तापितास्तेनरुधिरणमलेनच । सधृत्यर्थेसारे—वामहस्तेतिलाग्राह्यामुक्त्वाहस्तंतुदक्षिणम् । त्वलेशाठ्यांतदेपात्रेरोममूलेन(?)
 कुनचित् । कल्पतरौमरीचिः—वामहस्तेतिलाग्राह्यामुक्त्वाहस्तंतुदक्षिणम् । तिलग्रहणंवांगुष्ठेन । अंगुष्ठेनतिलैःकुर्याद्देवतापितृतर्पणम् ।
 रुधिरंत्तद्भवेत्तौयंप्रदाताकित्वपीभवेदितिब्राह्मोक्तेः । मरीचिः—मुक्तहस्तेनदातव्यंमुद्रांतत्रनदर्शयेत् । मुद्रातर्जन्यंगुष्ठयोगः । चंद्रिका
 हेमाद्रौमरीचिः—सप्तम्यारंविबारेचगृहेजन्मदिनेतथा । पक्षयोरुभयोरान्नसप्तम्यांनिशिसंध्ययोः । विद्यापुत्रकलत्रार्थीतिलान्यंचसुवर्जयेत् ।
 मानीर्भेनयोदस्यानंदाभृगुमयासुच । पिंडदानंसृदास्नानंकुर्यात्तिलतर्पणम् । मदनरत्नेचौवायनः—सप्तम्यारंविबारेचजन्मर्क्षदिवसेषुच ।
 गृहेनिपिंडंमत्तिलतर्पणंतद्वहिर्भवेत् । यद्युद्धतंत्रसिंचेतुतिलान्संमिश्रयज्जले । अतोऽन्यथातुसव्येनतिलाग्राह्याविचक्षणैः । यस्तुगृहेतिलनिषेधः

सप्रथमं तिलपरः । स्मृतिरन्नाचल्यार्थं दृढमनुः—सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रोः क्षयेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृधातकः ।
 स्मृत्यर्थसारे—शोभनेनोभयदिनेन कुर्यात्तिलतर्पणम् । हेमाद्रौ कालिकापुराणे—स्वौशुकैश्च यो दद्यात्सप्तम्यां निशिसंध्ययोः । श्रेयो
 धाम्नामणो जातु न कुर्यात्तिलतर्पणम् । यदि कुर्यात्ततः कुर्याच्छुद्धैरेव तिलैः कृती । प्रयोगपारिजाते देवजानीये—नंदायां भार्गवे दिने कृतिका
 शुभपातुन् । मरण्यां भानुवारे च गजच्छाया हये तथा । अयनद्वितये चैव मन्वादिपुसुगादिषु । पिंडदानं सुदालान्नमन कुर्यात्तिलतर्पणम् । मन्वादिषु
 मादिषु निषेधे मूलचित्तम् । —मन्वाद्यासु सुगाद्यासु प्रदत्तः स तिलो जलिः । सहस्रवर्षि कीर्तुर्सि पितृणां भाग्यदेत्स देति कालावर्षे विरोधात् । —
 आयुतोयमपि आत्मा तिलदर्भं विमिश्रितम् । पितृभिरित्ययो दद्यात्स गतिं परमां लभेदिति मन्वादीः प्रकम्पनागरखंडाच्च । —वैशाखमासस्य च
 यातृतीयानवम्यसौ फार्तिरुशुक्लपक्षे । नयस्य मासस्य च कृष्णपक्षे यो दद्यात्पंचदशी च माघे । इत्युपक्रम्य—पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रितं धातुतृग्यः
 प्रयतो मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं हस्वमेतत्पितरो वंदतीति हेमाद्रौ चिष्णुपुराणात् । बौधायनः—विवाहे चोपनयने चौले सति
 यथाक्रमम् । वर्षमर्धतदर्थं च नैसर्गिके तिलतर्पणम् । संस्कारेषु तथा न्येषु मासमासार्धमेव च । स्मृतिरन्नाचल्यार्थं कात्यायनः—दृष्ट्वा विनंतरब्धेव
 यापयन्मासः समाप्यते । तान् त्रित्वा दद्यात्तु न कुर्यात्तिलतर्पणम् । अत्र मदीयः संग्रहः श्लोकः—पित्रोः क्षये मनुष्यादिषु कामनं दानमाह शुक्ररवि
 भीममया सुयाम्ये । जन्मर्धं वक्षि मष्टहम्यने निद्यायां संध्यागजे च तिलतर्पणमत्यनिष्ठम् । नंदाः प्रतिपत्युष्ये कादश्यः । यस्त्वेकादशीं प्रकृत्य लक्षु
 नारदीप्ये—अकृतश्राद्धनिषया जलोपि इविना कृता इति तदेकादशीस्तुल्यार्थं पितृभिरैकादश्यां जलोपेण योगेन कृत इति । एतेन ये चैकादश्यां
 श्राद्धतर्पणादिनिषेधमाहुस्ते निरस्ताः । प्रतिगृह्णन् निषेधेषु द्वादशीन्यस्य पवृत्तेः । अतएव पुत्रादिभिर्न श्राद्धादिनिषेधपरत्वमपि न । स्मृत्यर्थसारे—
 तिथिचारममायोगाग्निषेधो य उदाहृतः । ऋषिभिस्तर्पणे नित्येनैमि तं न तु धाप्यते । अतः संक्रांत्यादिभिर्भित्ते निषिद्धदिनादावपि गृहे तिलतर्पणं कार्यं

संयधः । यौभाग्यनः—अथनिवीतीकृषींस्तरपयेदिति । यत्तु उपवीतीकृषींस्तरपयेदित्याचारादर्शस्तद्वचोविरुद्धम् । चंद्रोदयेपादो-
 कृतोपवीतीदेवेभ्योनिवीतीचभवेत्ततः । मनुव्यांस्तरपयेद्रक्त्याक्तपित्राश्रुषीस्तथा । अपसव्यततःकृत्वासव्यंजानुचभूतले । पितृस्तरपयेदिति
 यधः । घृन्द्रगार्ग्यः—नकुर्वीतापसव्यंचनकुर्वीतापिमुडनम् । अपसव्यनिषेधःप्रकोष्ठादुपरि । अपसव्यंद्वाज्याणांपिष्येसर्वत्रकीर्तितम् ।
 आश्रकोष्ठात्प्रकर्तव्यंमातापित्रोस्तुजीवतोरितिवचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । हेमाद्रौशंखल्लिखितौ—अपसव्यंवा
 सोयज्ञोपवीतेकृत्वेति । तत्रैवप्रचेताः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम् । औधायनस्तु—यज्ञोपवीतान्यपेशलानिकृत्वेति ।
 अत्रविकल्पःशाखानिशोपरत्येनव्यवस्थितिरितिहेमाद्रिः । लौगाक्षिः—नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैस्तुतर्पणम् । कृष्णपदंशुक्लतिलनि
 द्रुत्यर्थमिति केचित् । कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्तर्पणे तिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । गोभिलः—लोमसंस्थांलिलान्कृत्वायस्तुत
 र्पयेत्पितृन् । पितरस्तापितास्तेनरुधिरेणमलेनच । स्मृत्यर्थेसारे—वामहस्तेतिलान्निक्ष्वाजलमध्येतुतर्पयेत् । स्थलेशाख्यांतटेपात्रेरोममूलेन(?)
 शुनचित् । कल्पतरौमरीचिः—वामहस्तेतिलाग्राह्यामुक्त्वाहस्तंतुदक्षिणम् । तिलग्रहणनांगुष्ठेन । अंगुष्ठेनतिलैःकुर्याद्विवतापितृतर्पणम् ।
 रुधिरतद्भवेत्सोयंप्रदाताकिल्बिपीभवेदितिग्राह्योक्तेः । मरीचिः—मुक्तहस्तेनदातव्यमुद्रांतत्रनदर्शयेत् । मुद्रातर्जन्यंगुष्ठयोगः । चंद्रिका
 हेमाद्रौमरीचिः—सप्तम्यांरविवारेचगृहेजन्मदिनेतथा । पक्षयोरुभयोरोजन्मसप्तम्यानिशिसंध्ययोः । विद्यापुत्रकलत्रार्थीतिलान्यंचसुवर्जयेत् ।
 भानीर्भामेनयोदश्यानदाभृगुमघासुच । पिंडदानमुद्रास्नानंकुर्यात्तिलतर्पणम् । मदनरत्नेवौधायनः—सप्तम्यांरविवारेचजन्मर्क्षदिवसेपुच ।
 गृहेनिपिंडमत्तिलतर्पणंतद्दहिर्भवेत् । यद्युद्धंतंरसिचंचुतिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्ययातुसव्येनतिलाग्राह्याविचक्षणैः । यस्तुगृहेतिलनिषेधः

तीर्थतर्पणत् । तिथिमाग्रग्रहणक्षययोगोदेरुपलक्षणम् । कात्यायनः—उपरागेणितुःश्राद्धेपतेमायांचसंक्रमे । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पण
माचरेत् । संक्रमोऽयनभिन्नइतिप्रयोगपारिजातः । तत्र—उपह्वेचद्रमसोरवेक्षत्रिष्वष्टकास्वययनद्वयेच, । पानीयमप्यत्रतिलैर्विभिन्नैश्च
स्त्रितृम्यःप्रयतोमनुष्यः । श्राद्धकृतेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदतिइति हेमाद्रौविष्णुपुराणविरोधात् । अत्रपानीयमितिबचनादा
वदयकतायनश्राद्धद्वयस्योच्यतइतिहेमाद्रौ । मकरप्रकृत्यकृत्यकरूपद्रुमे—तिलैःस्नानंप्रकुर्वीततिलैरेवाशनंबुधः । देवतानांपितृणांचतिलै
स्तर्पणमाचरेत् । अतःपारिजातोक्तिःस्त्वित्या । कात्यायनोक्तिःस्नानांगतर्पणपरा । मुख्येतिलनिषेधेवेति । देवजानीयेगंगादीननि
षेधः—तीर्थेतिथिविशेषेचगगायांप्रतिपक्षके । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेदितिष्टुधीचंद्रधृतवचनात् । तीर्थपदेनैवगंगांप्रहेपुनर्गगाग्र
हःसर्वदातनतिलमास्यर्थः अन्यतीर्थेषुप्राप्तिदिनेष्वेति । तिथितीर्थविशेषेषुकार्यप्रेतेचसर्वदेतिप्रयोगपारिजातेबौधायनोक्तेश्च । संनात्या
दिनिमित्तेषुस्नानांगेतर्पणेद्विजः । तिथिवारनिषिद्धेपितिलैस्तर्पणमाचरेदितियोगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च । द्वारीतः—वसित्वावसनंशुक्लस्थले
मिन्दीर्णचर्हिपि । विधिज्ञस्तर्पणकुर्वीत्पानेपुनकदाचन । यथाशुचिस्थलवासादुदकेदेवताःपितृन् । तर्पयेत्तुयथाकाममप्युसर्वप्रतिष्ठितम् ।
मिच्छुः—आर्द्रवासादेवपिपितृतर्पणमभःसाएवकुर्यात्परिवर्तितवासाध्वेतीथांदुचीर्येति । अभःस्थइतिकातीयान्यपरम् । तेषामुत्तीर्यतर्पणकार्यमि
त्युक्तेरित्याचारादर्शः । हेमाद्रौपइतिशान्मते—नतर्पयेत्पितृन्दिव्यान्जलसंस्थःस्थलेकचित् । स्थलस्यस्तुकिष्कुर्वाञ्जलेप्यशुचिचे
त्स्थलम् । बौधायनः—यज्ञपरिधायाद्विरेवाप्सुयथोत्तरेद्यान्मिदंस्तर्पयेदिति । अप्सवेत्यर्थः ।

उद्धृतजलंनतर्पणेविशेषमाह द्वारीतः—पानाद्वाजलमादयशुभेपात्रेविनिक्षिपेत् । जलपूर्णेतथागर्तेनस्थलेतुविचर्हिपि । हेमाद्रौ
गोभिलः—नोदेकेषुतपानेपुनकुदोनैकरूपणिना । नोपतिष्ठतितोयंब्रममौप्रदीयतइति तत्स्थलस्यस्यानुद्धृततर्पणपरम् । पितामहः—

आतुर्भार्याचतद्वत्साधस्यावात्येस्तर्नपिवेत् । स्नानपानशुभयोःशेषदत्तिकेचित् । एकार्धातिर्गतत्वेनश्रातपढ्याएवेत्यन्ये । वयंतुनपूर्वशेषवान्य
 भेदेनयोजयामः । यस्याःस्तर्नपिवेत्सायाकापिमातृसमातस्याजपितर्पणम् ॥ ॥ विचवाधाविशेषः काशीखंडे—तर्पणप्रत्यहं कुर्याद्भ
 त्तुःकुर्यात्तिलोदकैः । तलितुस्तलितुश्चाभिनाभमोत्रादिपूर्वकम् । इदंशुभ्रपौत्राभावपरमिति पितामहचरणाः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । ह्ये
 माद्री—आमुष्यायणकाददुह्वाभ्यापिडोदकेपृथक् । तर्पणं सन्यासिनानकार्यम् । नकुर्यात्सुतं कंभिश्चुःश्राद्धपिलोदकक्रियामिति त्रित्यल्ली
 सेतौवचनात् । शंखः—पूर्वाग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैश्चबानवान् । तानेवद्विगुणिकृत्यतर्पयेत्प्रयतःपितृन् । हेमाद्रौनारदीये—तर्पणादीनि
 कार्याणिपितृणांयानिकानिचित् । तानित्युद्धिगुणैर्दभैःसमपत्रैर्विशेषतः । दक्षः—अग्रैस्तुतर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः । पितृस्तुशुश्रूलाग्रै
 विधिःकौशेयथारुमम् । काशीखंडे—अंगुष्ठद्वयमध्येतुकृत्वादभानृजुन्दिजः । कथ्यवाडनलादींश्चपितृन्दिव्यान्प्रतर्पयेत् । प्राचीनावीति
 कौर्द्धर्भद्विगुणीस्तिलमिश्रितैः । शंखः—विनारूप्यसुवर्णेनविनाताम्रतिलेनच । विनादभैश्चमंत्रैश्चपितृणांनोपसृष्टे । हेमाचसद्वयदत्तंक्षीरेण
 मनुनायका । तदप्यक्षय्यतांयातिपितृणांतुतिलोदकम् । रामायणे—पादशौचंविनाय्यं तिलहीनं चतर्पणम् । सर्वतत्रिजटेतुर्ग्ययश्चश्राद्धम
 दक्षिणम् । सत्यव्रतः—खड्गनौक्तिकहस्तेनकर्तव्यंषितुतर्पणम् । मणिकांचनदभैर्वीनशुद्धेनकदाचन । अन्नसंभवेसमुच्चयः ।—एषामन्य
 तमेनापिसुक्तपाणिःसमाचरेत् । द्वाभ्यांवायमिभिर्वापिसर्वेपातर्पणंशुचइतिहेमाद्रौमरीच्युक्तेः । तिलानामप्यलामेतुसुवर्णरजतादिकम् ।
 तदभावेनिर्विचेत्तुर्द्धर्भमेणवाप्ययेतिचंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च । प्रयोगपारिजातेचाराहे—तर्ज्यारजतं धृत्वापितृभ्योयत्प्रदी
 यते । अंतोस्तिपरमाणूनामस्यांतो नैवविद्यते । हारीतः—कांचनेनतुणवेणराजतौदुर्वेणच । दत्तसक्षय्यतांयातिलेनैवाश्मकृतेनच । मनुः—
 राजतैर्भानैरेषामयवारजतान्वितैः । वार्येपिश्रद्धयादत्तसक्षय्यायोपकल्पते । भारते—अगावासांतुयेमर्त्याःप्रयच्छंतितिलोदकम् । पात्रभौ

नौचित्यापत्तेश्च । अथमातामहीनां च सपत्नीनामन्तरिमित्यादिवाक्यविरोधाच्च । अतस्तर्पणं पृथगेव । तर्पणीयत्वावच्छेदकस्य मातृजनकत्वस्यो
 भयनतुल्यत्वेन विगमनाविरहेण मातुल्योरिवेतेतरसहित्यस्य बहुमशक्यत्वात् । एवंश्च श्वशुरयोः पृथक् तर्पणं भार्याजनकत्वस्यावच्छेदकस्याभे
 दात् । मातुलान्यास्तु न पृथक् तर्पणं मातुलस्य तत्संबन्धकत्वात् । यदपि मातुलानीचदुहितेति मातुलान्याः पृथक् श्रवणं तन्मातुलस्य सपत्नीकत्वेनै
 नतर्पणे उपपन्नं न पृथक् तर्पणममकम् । एवं पितृव्यप्रातृपुत्रपत्नीनामपि । एवं पितृव्यसुः सभर्तृकायास्तर्पणं तस्यास्तत्संबन्धकत्वात् । यत्पितृव्यसुश्च
 तद्भर्तुरिति गारुडं तत्पूर्ववदवोपपन्नम् । एवं मातृव्यसुः भगिनीपुत्रीणामपि । भगिनेयदौहित्रयोर्न पृथक् तर्पणं किंतु भगिनीसापत्यां पुत्रीसापत्यामि
 लेव । पैतृव्यसेयमातृव्यसेयमातुलादीनां तु पृथक् बंधुत्वस्यावच्छेदकस्य भेदात् । भगिनेयत्वं हि भगिन्यपत्यत्वम् । बंधुत्वं तु न पैतृव्यसेयादि
 समनियतं परस्परव्यभिचारात् । बंधवस्त्वात्मपितृमातृबंधवः । केचित्तु सर्वेषां पृथक् तर्पणमाहुः । आतुज्यैष्ठ्यैव तर्पणं न कनिष्ठस्य । ज्येष्ठप्रा
 वृत्तर्पयेदिति हारीतोक्तौ ज्येष्ठग्रहणात् । यत्तु चंद्रोदये बौधायनः—यदि त्रेहेन कुर्यातां सर्षिणीकरणं विना । गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि
 समाचरेदिति तत्सर्षिणीकरणपर्युदासादशाहं तत्कृत्यपरम् । अन्यथा पुनर्गयाश्राद्धविधिवैयर्थ्यात् । अन्याभावेऽपि । एवं पुत्रस्यापि । न च
 मातानच पितृकुर्यात्पुनस्तर्पैतृकमिति कात्यायनोक्तैः—अन्याभावेऽपि । एवं पत्न्या अपि । न पत्न्यैतु पतिर्दद्यादेव धर्मः सनातन इति स्मृति
 रद्वाचल्यां वचनात् पत्न्यैवापि पतिर्दद्यादिति गयायां तु विधानाच्च अन्याभावेऽपि । पितृव्यस्त्रादिसत्वे न तद्भर्तृदितर्पणं द्वारलोपात् । मातु
 लादिसत्वे न तत्पत्नीणाम् । जननीसत्वे सपत्नमातृभरणे पितृसाएव तर्पणं न मातामह्यादीनां जनन्यास्तत्र द्वारत्वात् । न च पितृपृथ्व्यः सर्वा मातर इति
 तासामपि द्वारत्वम् । उक्तादकब्रह्मदानोर्गरीयान् ब्रह्मदः पितेत्युक्तेर्जीवत्सपि जनकेव ब्रह्मदश्चादृतर्पणाधापत्तेः । न चैवमातृभरणे पितामहीसत्वे सप
 त्रपितामहीभरणेऽपि न प्रपितामहीतर्पणस्यात् । यस्य पिताप्रेतः स्यादिति श्राद्धन्यायेनोपपत्तेः । भारते—ज्येष्ठमातृसभाचैव भगिनीभरतर्पणम् ।

दुष्टं गृहमधुमिश्रं तपोधनाः । कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्यवत् । खड्गपात्रादिधारणं चांजलिमध्ये । लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णखाड्गमेव वा । रात्रतताग्रजवापितेन सतर्पयेत्पितृनिहिमाद्रौ छागलेयोक्तेः । एतेन खड्गपात्रेण तर्पणं नेति वदन् मदन् पारिजातोऽप्लास्तः ॥

अंजलि संख्या । हेमाद्रौ कौर्मै—देवतानां तु सर्वसामैकैकांजलि रित्येते । तत्रैव ब्रह्मांडे—अंजलि द्वितयं दद्याद्देवानां सतर्पयन् दुधः । तत्रैव बिष्णुपुराणे—त्रिषु प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् । तथर्पणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः । ब्रह्मांडे—ऋषीणां च मनुष्याणां सकृद्देवप्रदीयते । कौर्मै—ऋषीणामेकएवस्यान्मनुष्याणां द्वयस्सुतम् । अत्र यथाशाखं व्यवस्था । शाखायामंजलि संख्यानुक्तौ विकल्प इति हेमाद्रिः । शांखः—एकैकमंजलिं देवाद्द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हति पितरस्त्रीस्त्रीस्त्रियस्त्वैकमंजलिम् । हेमाद्रौ कौर्मै—अयस्त्रयः पितृणां तु स्त्रीणामेकैकहप्यते । पितृपदेन दिव्यपितरोऽप्युच्यते इति पृथ्वीचंद्रः । पैठीमसिः—तिलोदकांजलीं स्त्रीस्त्रीनुचैर्विनिक्षिपेत् । उच्चैरिति पित्र्यंजलिभ्यः पितामहांजल्यः किंचिदुद्याः ततः प्रपितामहस्येति हेमाद्रिः । न च—यत्नैः नमुत्सादयेत्यर्थे न तत्रायते भयात् । यश्चास्य कुरुते वृत्तिसर्वेते पितरस्त्रय इति भारतादेयामंजलि न्यापत्तिः । नित्यत्ववाधने तात्पर्यात् । अन्यथा सपत्नमातुरपितृत्वापत्तिः । मात्रादिभ्योऽप्येकैकांजलि रिति आद्ये हेमाद्रिः । वस्तुतस्तु स्त्रीपदमात्रादिभिन्नपरम् ।—मातृमुख्यास्तु यास्ति सस्तासां दद्याज्जलीन् । स्त्रीस्त्रीन् दद्यादथान्यासां स्त्रीणामेकैकमंजलिमिति चंद्रोदये शांलंकायनोक्तेः । मातृस्त्रीनंजलीन् दद्यादन्यासां मेकमंजलिम् । सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलीन् जलीनितिकाशीखंडात्सापत्नमात्राचार्यपत्नीनां त्रीन् । हेमाद्रौ ब्रह्मांडे—गुर्वाचार्यश्च शुराणामुहस्तु संबंधिनां सकृत् । मातामह्यादीनामेकद्वयो वा ।—मातामह्यादिसर्वसामैकं वस्तु तिलंजलिम् । दयातीर्थविशेषेण धर्मपरममास्थित इति चंद्रिकायां गारुड्यात् । मातृमातामहांस्तद् स्त्रीस्त्रीनेव त्रिभिः । मातामहीत्यप्येव न्येगो त्रिणोदात्तवर्जिताः । तानेकांजलिदानेन प्रत्येकपृथक्पृथक्प्रतिमदन् रत्नेऽप्यासौ क्तश्चेति

केचित् । अन्येतुमातामह्यादीनामंजलित्रयम् । गारुडे मातामह्यादिपदेऽतद्रुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणामातामह्यादिभिन्नानामेकांजलिविधाना
 दित्याहुः । तन्न । मातामह्याद्यादीनिषाठपत्तेः । अन्यथागातामह्याएकांजलित्रयापत्तेः । विरूपैकशेषेमानाभावात् । मातामह्यादीनामंजलि
 द्रव्यविधानेनानौचित्यापत्तेश्च । न्यासोक्तौचस्वाये द्वितीयाग्रथमार्ये । अग्रेऽपिशब्दात् मातामह्यानां त्वंजलित्रयम् ।—पितृणां श्रीणानां यान्त्रिपः
 पृथिवीपत्ते । पितामहेभ्यश्चतथामीतयेग्रपितामंहात् । मातामहायतलित्रेतस्त्रिप्रेचसमाहितः । इतिविष्णुपुराणात् । मातृमातामह्यास्तद्वत्स्त्री
 नीनेष्विभिन्निरिति व्यासोक्तेश्चेति चंद्रोदयेऽमदनरजेच । द्वौहौमातामह्यानां च मातुलानां सकृत्तयेति ब्रह्मांडाह्वयिति हेमाद्रौ । विकल्पस्तु
 युक्तः ॥ अद्यप्रत्पंजलिमंत्रावृत्तिः । ननुमंत्रस्य तर्पणकर्णत्वात्संख्यांजलिदानस्यैककर्मत्वादवरक्षोदिवइति वत्सकृदेवमंत्रपाठः स्यात् । न ।
 अवपातप्रोक्षणयोस्तएवमीहयः पुनरयह्न्यंते सेववेदिः पुनः प्रोक्ष्यत इति द्रव्यैकत्वात्तन्मंत्रावृत्तिः । इहतुसत्यप्येककर्मत्वे प्रत्यंजलिद्रव्यभेदाविर्वाप-
 लवन-संध्यार्पदान-यन्मंत्रावृत्तिरितिकेचित् । वस्तुतस्तु द्विस्त्रिरिति क्रियाभ्यावृत्तौ सुखिधानां संख्यायाः कर्मसामानाधिकरण्याभावेन भेदक
 त्यागायाधतर्पणभेदः । किमुधिरावृत्तिर्विशिष्टमेकतर्पणं त्रिः प्रोक्षतीति वत्तदंगं च मंत्रोनावर्तते । तर्पणानावृत्तेः । नचांजलिभेदान्मंत्रावृत्तिः ।
 मंत्रस्य तदनंगत्वात् । निर्वपितुमंस्कार्यद्रव्यभेदान्मंत्रावृत्तिः । नचेहद्वितीयंजलयः संस्कार्याः । धात्वर्थकर्मतया सकृद्वितीयोपपत्तेः ।
 तर्पणस्य यागांगत्वेनांजलिकरणकत्वात् । नचमंत्रोऽंजलिसंस्कारः । मंत्रैश्च देयमुदकमित्यादि स्मृतौ तृतीययायाज्यावदानक्रियंगत्यादंजल्यंगत्वे
 मंसाभावात् । कारकाणां परस्परसंबन्धाच्च । अतः पशुसोमाधिकरणन्यायेन ग्रथमावगतयागैव याबुरोधैवैकदशांगकरणैकक्रियागत्वदंजलित्रय
 कारणरूपेकं तर्पणम् । यत्तुपैठीनसिः—उदीस्तामिति त्रिभिर्मंत्रैस्त्रीनंजलीन्निनयेदिति । तत्राप्येकशेषसद्व्यापवादत्वेन त्रयाणां मंत्राणामेकैक

स्मिन्ननयने ऋणत्वासंभवाग्नीणित्रिभिर्भूत्रैः साध्यं तद्वैतिको विरोधः । अर्थदानेपिकराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिर्मन्त्रितमिति ऋषास्त्रोक्तौ मयम्बद्रव्यसंस्कारकत्वात्तद्वेदान्यन्त्रावृत्तिः । नेह तथेति नमंत्रावृत्तिरित्युक्तमुत्पत्त्यागः । अत्रोदीरतामंगिरस आयंतु न ऊर्जपितृभ्यो ये चेहमद्यु पाता इति तृच जपन्प्रतिसिंचेदिति कारुषया यनस्तुत्रे शतृप्रत्ययान्वं त्रपाठकाले प्रसेकः । मंत्रातैः कर्मादिरत्यादि परिभाषा करणमंत्रपरेति ह रिहरः । श्रीदत्तास्तु नेहाप्यं वर्तमाने । एव हि मंत्रपाठकाले प्रसेके गोत्राद्युच्चारणमात्रप्रसंगात् । किंतु वर्तमानसामीप्ये । अतो मंत्रपाठोत्तरमेकैकांजलिदान मित्याह । अत्र विनिगमनाभावेन प्रतिमत्रगोत्राद्युच्चारणम् । अन्यथा प्रत्यंजलिश्रीदत्तादिलिखितत्यागानुपपत्तेः । सर्वत्रापि तृशब्दश्रुतेः । यत्तु प्रसे कृतर्पणयोर्भेद इति हरिहरस्तर्षित्वम् मानाभावात् शब्दान्तराद्भेद इति चेन्न निगमनस्यापि भेदापत्तेः । त्वयैव तृप्यध्वमिति प्रसेकोक्तेष्व । समंत्रकांज लिदानं प्रसेकौजलि नयंतर्पणमिति भेद इति चेत् स्वयादानार्थकत्वस्याप्यनंगीकारात् अतो यत्किंचिदेतत् ।

अंजलि तर्पणनिर्णयः । सर्वत्रांजलिश्रुतेरंजलिनैव तर्पणमिति केचित् । अन्ये तु—अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । देवर्षीस्तर्प ये द्विद्वानुदकांजलिभिः पितृनितीकौर्मो देवादितर्पणे सव्यान्वारंभः । पितृतर्पणे स्वंजलिरेवेति व्यवस्यामूचुः । अपरे तु—एकेन वाहस्तो न कुर्वीद्वै व पितृतर्पणे सव्यान्वारब्धेनोभाभ्यां वेति श्राद्धे माद्रौ बसिष्ठोक्तेः सर्वत्र विकल्पमाहुः । अंजलिश्च न हस्तद्वययोगमात्रं किंतु व्याकोशः । न ह्युच्चारणत्वनोद्देशे दक्षिणं प्रतीयादिति तत्सुत्राद्धस्तो नैव तर्पणम् । काशीखंडे—तर्पयेच्छुचिभिस्तोयैस्तृप्यत्वितिसमुच्चरन् । बृद्धपराशरः—देवेभ्यः यनमः न्याहापितृभ्यः यनमः स्तथा । अत्र चतुर्थीनिर्देशाद्वाङ्मनैः स्वोहत्यादिप्रयोग इति पृच्छन् चिचंभ्रः । अत्र चतुर्थ्या देवादीनां देवतात्वा यगमाद्रव्येरेतानां योगेन यागत्वकल्पनात्तर्पणेन भूमेतित्यामइत्युक्ते देवजानीये आचारादर्शे च ॥

तर्पणे विभक्तिविचारः हेमाद्रौ सत्पत्तपाः—देवपितृभ्यो न्युप्यादिस्वशास्त्राविधिचोदनात् । एकैकांजलिना तृप्तिप्रयमो तेन वाचयेत् ।

चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः—तृप्यतामिति वक्तव्यं नात्रातुषणवादिना । तत्रैव गोभिलः—गोत्रकस्तर्पणे गोभिलः कर्त्ता एव न युज्यते । शर्मन्वर्था
 दिके कार्यशर्मा तर्पणकर्मणि । हेमाद्रौ भविष्ये—चतुर्थी सर्वकार्येषु प्रथमा तर्पणे स्मृता । छंदोगपरिशिष्टे वृहत्पत्रे चेतः स्मृतिना गारुडं
 ऋतु—सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पितृ तर्पणकर्मणि । हेमाद्रौ ऋष्यासः—प्रथमा तर्पणप्रोक्ता संखुद्धिमापरे जगुः । छंदोगपरिशिष्टे—नमो ते तर्प
 यामीति आदायो भिति च द्रुयन् । नमो ते इति हेमाद्रौ पाठः । यमः—संघनाम गोत्रेण स्वधां तनेन मोततः । तर्पयामि पदेनैव तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ।
 तेन द्वितीया तनाम प्रयोगोपसिद्धः । प्रयोगस्तु प्रथमापक्षे अस्मत्पितामुकशर्मा युक्तो ब्रह्मस्तु व्यताम् । तृप्यस्वतिवा । द्वितीयापक्षे अस्मत्पितरममु
 कशर्मान्मनुकगोत्रं तर्पयामिनमः स्वधा । स्वधानमइति वा । संखुद्धिपक्षे स्मत्पितरमुकशर्मा युक्तो ब्रह्मस्तु व्यताम् । यस्तु तस्तु यदुस्तु व्यतु
 साराग्रथमा तर्पयोगमेव युक्तं पश्यामः । बहुचानां गोत्रोच्चारः पूर्वं तस्य गोत्रनाम च गृहीत्वेति बहुचम्यञ्चात् । यद्यपीदं प्रकरणांतरे उक्तं थावि विंश
 ये प्रायदर्शनादितिन्यायेन सर्वत्राप्येवं शेषम् । हेमात्रिस्तु—गुरुपुत्रदुवचनं कनिष्ठेषु चैकवचनं तेन स गोत्रनामग्रहणं पुरुषं प्रतीतिचंद्रिकायां
 पीठीनसिस्मृतैः, सकारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्राप्यमीति तस्मात्स्याच्चासु कसो गानस्मत्पितृवन्मुकशर्मणस्तर्पयामि स्वधानमइति प्रयोग इत्याह ।
 आचारदशैक रूपतरौ तु—अमुकगोत्रः पिता अमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलंतस्यै स्वधेति प्रयोग इत्युक्तम् । तत्र । पुनश्चतुर्थ्यंत प्रयोगे मानाभावात् ।
 न च स्वधायोगादुपपत्तिर्मानम् । पितृस्वधानमस्तर्पयामीति कौंधायनेन चाचनिकतत्त्वयो गाल्प्रथमाति पितृप्रयोगोपपत्तेः । योगयाज्ञव
 ल्क्यः—नामतस्तु स्वधाकारित्वयोः स्युरनुपूर्वशः । अयुक्ते वशर्मति प्रयोग इति पृथ्वीचंद्रः । चतुर्थ्यंतनाम प्रयोगोपि हेमाद्रावुक्तः ।
 मदनपारिजाते तु—पितृ तर्पणवसुरूपेत्यादिकीर्तनं नैत्युक्तम् । तत्र ।—संवधमनुकीर्त्यं वनामगोत्रे त्वनंतरम् । वस्वादिरूपं संकीर्त्यं स्वधा

कारेणतर्पयेदिति त्रिसिष्टस्मृतिविरोधात् । पित्रादीनामनैस्तर्पणमाद्यादीनां नाशेति हेमाद्रिश्चंद्रिका च । वैदिकमंत्रैर्देवानावाहनासातर्पयेत् ।
पितृमंत्रैराग्राह्यमंत्रैस्तर्पयेदितिरूपतरुलाकरवाचस्पत्यादयः । आचार्यचंद्रोदयेव्येवम् ॥

नामाज्ञानेयीचायनः—शुश्रूषीयस्तितावाय्यस्त्वस्तिताचांतिरिक्षसत् । अभिधानापरिज्ञानेदिविपत्प्रपितामहः । इदं चापसंवादिपरम् ।
आश्रयायनानां तु तत्रेत्यादि । यद्विनामनविधात्तत्पितामहप्रपितामहेति त्रूयादिति तत्सूत्रात् । यौधायनः—शर्मतं ब्राह्मणस्योक्तं वर्ममतिं क्षत्रि-
यस्य तु । गुप्तमं चैरैश्यस्य वारसां तद्गृहजन्मनः । मनुः—वैश्यस्य धनसंयुक्तं गृहस्य प्रेभ्यसंयुतम् । क्षीणां लक्ष्मीदां मिति दांतं नाम । दांतं नाम
ग्रीणामिति चंद्रोदये गोभिलोक्तेः । चंद्रिकायां तु दायीशब्दांतमुक्तदेवीशब्दांतं वा । गोत्रं मातानामदेवीतृप्यत्वेवंस्य शोचरन्निति वाराह-
दिनिदिद्योदासः । गृहस्य काश्यपगोत्रं गोत्रनामोक्तुकाश्यपइति व्याघ्रपादोक्तेः, तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यइति श्रुतेः धेति हेमाद्रिः ।
गोत्राज्ञानेव्येनम् । गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपगोत्रमुच्यत इति चंद्रिकायां प्रयोगवारिजाते च स्मृत्यंतरात् । कौस्तुभां तु शूद्राणामपि
ब्राह्मणादियत्परंपराप्रसिद्धं गोत्रं ब्राह्मम् । चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृगोत्रत इति चंद्रिकायां हेमाद्रौ यौधायनोक्तेरित्युक्तम् । इदं च द्वि-
जोदयद्रोतसन्नगृहपरमिति श्रान्दहेमाद्रिः । स एव—पितृगोत्रं कुमारीणामूदानां भर्तृगोत्रतः । हेमाद्रौ पृच्छशानानपः—ब्राह्मादिषु विवा-
हेऽनुयातृद्वारूप्यकामयेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिंडोदकक्रियाः । आसुरादिषु चान्येषु पितृगोत्रेण धर्मवित् । ब्राह्मादिष्वपि पितृभर्तृगोत्रयोर्वि-
कल्पेऽपि चंदरंपरायाताचारेण व्यवस्था । येनास्य पितरो याता इत्यादिवचनादिति विज्ञानेश्वरः ॥

अभ्युत्पत्त्याः । हेमाद्रौ मात्स्ये—देवासुरास्तथानागागंधर्वाभ्यस्सोऽसुराः । कृताः सर्पाः सुपर्णाश्च त्रयो बृभकाः स्वभाः । वायाधाराजला-
धागन्तधेनाकाशगामिनः । निरुधाराश्च ये जीवाः पापकर्मरताश्च ये । कृतोपवीतीकृतैर्विनीचीचर्भवेत्ततः । सनकश्च सनंदश्च तृतीयश्च सनातनः ।

ऋषिश्चासुरिश्चैनोऽहं च शिरस्तथा । सर्वेतेतृप्तिमायांतुमहत्तेनानुनासदा । गरीचिमज्यगिरसौपुलस्त्यंगुलहंनकुम्भम् । प्राचेतसंवसिष्ठं च भृगुं
 नारदमेव च । देवान्मन्त्रन्मन्त्रीश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः । तत्रैव पैठीनस्मिः—गौतमो यमरद्वाजो विश्वामित्रश्चातापसः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च कश्यपो
 निम्बोधोत्तमः । स्वारोचिषो रैवतश्च महतेजाश्च आधुपः । वैवस्वतस्तथा तर्क्य इति । चंद्रिकायाम्—अथ कांडक्यपीनेतानुदकांजलिभिः शुचिः ।
 अयमस्तर्पयेन्निलमनैः पर्वण्यमीषु च । कांडानि स्तिवेदस्य । याजुषपरमिति माधवः । हेमाद्रौ भविष्ये—अथ सर्व्यततः कृत्वा सर्व्यजानुं च मू
 तले । अग्निव्यात्तामहिं पदोहं निम्नततोऽप्यमषाः । मुकालिजस्तथा भौमावाज्यपाः सोमपास्तथा । तर्पयेद्वै पितृन्मत्स्यासतिलोदकचंदनैः । चंद्रो
 दये धृद्धं परादारः—गायत्रीशक्तितोजस्यातर्पयेदेवताः पितृन् । ब्रह्मेशकेशवात्सर्वप्रजापतिमयश्चुतीः । छंदोपज्ञानृपीन्सिद्धानाचार्यास्तनया
 नपि । गंधर्वरसरत्नैश्च मासपक्षदिनानि तु । देवान्देवानुगांश्चैव नागाग्रागकुलानि च । सरितः सागरांस्तीर्थान्यर्चयन्तान्कुलपर्वतान् । किन्नरान्छ्वे
 यरान्पक्षान्मनुष्यान्तर्पयेत् । वनस्पतीनोपधीश्च भूतग्राभं चतुर्विधम् । ब्रह्मादयो मया हूताः समागत्या वदंत्यपः । अनृगं मां प्रकुर्वतु प्रसीदंतु म
 मोपरि । स्तुतपूर्वाग्निदग्नेषु सामेषु सकुशेषु च । प्रादेशिकेषु शुद्धेषु ब्रह्मादिभ्योऽनुसेचयेत् । उदीरतामगिरसं आयतु बोजमित्यपि । पितृभ्यश्च स्तवा
 निभ्योऽप्येह पितरन्तथा । अग्निव्यात्तोपहूताश्च तथा बहिपदोपि च । येन पूर्वे पितरश्च सोमपान्समुदीरयेत् । आवासाच्च पितृनेतैरपसव्योपवीतिना ।
 दक्षिणाग्निगुप्तोद्वाभ्यां त्तराभ्यामनुसेचयेत् । रुक्मरूप्यतिलैस्तान्नदग्नेभ्यैः क्षिपेत्सपयः । वसून्कुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारसमन्वितान् । ध्रुवोष्णश्च
 सोमश्चापभौमानिलोत्तलः । प्रस्यूतश्चाप्रयासश्च वसवोऽष्टौ भिक्षीर्भित्ताः । अजैकपादहिर्बुभ्यो विरूपाक्षो यरैवतः । हरश्च धनुर्रूपश्च च्यं वक्रश्च सुरे
 श्वरः । सावित्रश्च अथ भगिना गतीचापराजितः । दद्रोभातामगः पूषा भिनो य वरुणो र्यमा । अंशुर्विक्त्वांस्त्वष्टा च सविता त्रिष्णुरेव च । कव्यनाड
 रू नो गोपमश्चैव तथार्यमा । अग्निनात्ताः सोमपा भतथा बहिपदोपि च । यमश्च धर्मराजश्च मृत्युश्चैव तथांतकः । वैवस्वतश्च कालश्च सर्वमृतक्षय

मया । औदुम्बरश्चदधश्नीलश्चपरमेष्ठिना । सहितइतिशेषः । दृकोदरश्चचित्रश्चचित्रगुप्तस्तरार्यमा । तस्मात्प्राकृतर्पयित्वैतान्पित्रादींस्तर्पये-
त्ततः । मातामहान्मातुलांश्चसप्तसंवंधिचांश्चवान् । स्वजनान्ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान्गुरुनपि । पितृभृत्यान्पत्यांश्चयेभवंतितदाश्रिताः ।
तान्सर्वान्पयेद्विद्वानीहतेतेयतोजलम् । अत्रध्रुवायनमइतिप्रयोगइतिचंद्रिका । ध्रुवतर्पयामिनमइतिहेमाद्रिः । कव्यवाङ्मनलएकादेवतेति
हरिहरः । कव्यवादङ्गनलइतिदेवतेतिकरूपतरुः । तत्र । कव्यवाहोनलश्चेतिगोभिलविरोधात् । यमादितर्पणंचतुर्थ्यतनामभिरेवेति
हेमाद्रिः । कव्यवाङ्मनलःसोमोधर्मश्चेतिचंद्रिकायांपाठः ॥

यमनर्पणेयिषोपमाह चंद्रोदयेयमः—देवत्वादेवतीर्थेनपितृत्वादक्षिणामुखः । देवत्वंचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपता । हेमाद्रौ
ब्राह्मे इदंप्रकृत्य—यज्ञोपवीतिनाकार्यप्राचीनावीतिनातथा । मनुः—एकैकस्यातिलैर्मिश्रास्त्रीखीन्द्वाजलांजलीन् । स्मृत्यर्थसारे—
दीपोल्मवचतुर्दश्यांकार्यतुयमतर्पणम् । अंगारकचतुर्दश्यामपिकार्यसदैववा ॥ अथभीष्मतर्पणम् । तन्माघशुक्लगाष्टम्यांभीष्मायतु
निलोदकम् । अन्नंचविधिवद्बहुःसर्वेयर्णाद्विजातयइतिधवलनिबंधस्मृतेः । जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयो
रितिपाप्मादितिपितृचरणाः । इदंचनित्यम्—ब्राह्मणाद्याश्चयेवर्णादद्युर्भीष्मायनोजलम् । संवत्सरकृततेपांपुण्यंनयतिसत्तमेतिमवनरत्नो
क्तेः । धवलनियंधे—भीष्मःशान्तनवोवीरःसत्यवादीजितेद्रियः । आभिरक्षिरवामोत्तुप्रपौत्रोचितान्क्रियाम् । वैयाघ्रपद्यगोप्रायसांकृत्यप्र
परायच । अपुत्रायददाम्येतज्जलंभीष्मायवर्मणे । वसूनामवतारायश्चतनोरात्सजायच । अर्घ्यददामिभीष्मायआवालवस्त्रचारिणे । इति । अयं
तर्पणमंत्रइतिकेचित् । अर्घ्यददामीत्यग्नेनैकनाम्यत्वाच्चात्त्वमंत्रइतिनाम्नातर्पणम् । यत्तु—सत्यव्रतायशुचयेगौंयायमहात्मने । भीष्मायैतद्
दाम्यर्घ्यमाजन्मन्नस्त्रचारिणे । वैयाघ्रपद्य-सत्येननेनमन्त्रेणवर्णि रुमितिपाञ्चतनतदर्पणगीणम् । अर्घ्योपक्रमात् । नचानयोर्नभेदः । अर्घ्येसच्य

तेपातुदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । पितृवंशेश्वरतायेचमातृवंशेतथैवच । येमेकुलेस्तुसपिंडाःपुत्रदारविवर्जिताः । तेपातुदत्तमक्षय्यमिदमस्तुति
लोदकम् । पितृवंशेश्वरतायेचमातृवंशेतथैवच । सदातृसिर्भचत्वेपातिलिस्तुसह्यारिणा । अपुत्रायेयुताःकेचित्सुमांसोयोपितोषिवा । अरमद्वंशेतुतेभ्यो
वैदत्तंवल्लजलंमया । सएव । नपूतर्पणद्वल्लंनचांभसिनपादयोः । एयुचेत्सीड्येद्वल्लंराक्षसंतदतिक्रमात् । मनुः—वल्लंनिगुणितंयस्तुनिष्पी
डयतिमेदधीः । दृयास्नानंभवेत्तस्यपुनःस्नानंविशोधनम् । जाबालिः—नायुनिष्पीडयेद्वल्लंसर्वयाद्विजसत्तमः । धौतंचद्विगुणीकृत्यभूमिलभं
नपीडयेत् । दृयास्नानंभवेत्तस्यवश्वाधोदशमंयुनि । मदनरत्नेपरारक्षरः—द्वारस्यापंचदश्यांचसंक्रांतौश्राद्धवासरे । वल्लंनिष्पीडयेन्नैवतच
क्षारेणयोजयेत् । पंचदश्यमा । एकादस्याममायांचमातापित्रोःक्षयेहनि । नपीडयेत्स्नानयक्ष्मंनचक्षारेणयोजेयेदित्याचारचंद्रोवयेऽमृगूक्तैः ।
तत्रैव—शनिभौमाशितेश्राद्धेकुहूपपीनिरंशके । वल्गाणांक्षारसंयोगोदहत्याससमंकुलम् । तत्रैव—आदित्यसौरिधरणीस्तुतवासरेपुत्रक्षालनायरज
कायनवल्लदानम् । शंसंतिगर्गयमविष्णुपराशराद्याःपुंसांभवंतिविषदःसहपुत्रपौत्रैः । चंद्रोदयेसंग्रहे—वल्लंचतुर्गुणीकृत्यनिष्पीड्यसदशंतया ।
धामप्रकोष्ठेनिक्षिच्यस्त्रयस्त्रयद्विराचयेत् । जाबालिः—निष्पीडितंधीतवल्लंयदास्कंधेविनिक्षिपेत् । तदाहुष्टंभवेत्कर्मेपुनःस्नानंविशोधनम् ।

अधमच्छपाह्वसंध्या । दक्षः—अर्धयामादासायंसंध्यामाध्याह्निकीव्यते । संध्यात्रयंकुर्तव्यंद्विजेनात्मविदासदा । उपन
यनदिनेमध्याह्नसंध्यामाह प्रयोगपारिजातेजैमिनिः—यावद्वृक्षोपदेशस्तुतावत्संध्यादिकंचन । ततोमध्याह्नसंध्यादिसर्वकर्मसमाचरेत् ।
अथकीद्विदत्तुचानामुपनयनदिनेतिष्ठेदहःशेषमित्युपवेशननिषेधाक्षतदिनेमध्याह्नसंध्येत्याह । तन्नरागप्रासससनिषेधात् । प्रातःसंध्यावन्मध्या
ह्नसंध्या । विशेषस्तूच्यते—आपःपुनंतुमध्याह्नेकुर्वादाचमनंततः । अर्चयदानेच्छासः—मध्याह्नेसकृदेवाध्यक्षपणीयंद्विजातिभिः । शौन
काः—मध्याह्नेतुविशेषोयमुपस्थानंतार्थकम् । अपामंजलिमापूर्यआकृण्णेनेतिनिक्षिपेत् । हंसचत्वाकृण्णेनेतिचार्ध्वदद्यादित्युक्तं बहुच

प्रायान्मुदत्संगं पिपांशवान्द्रव्यान्नदावृषोपक्रुश्रिन्धनस्तत्पत्नीधृतर्पयेदिति । त्रिस्थलीसेतौ—आदौ पिता ततो माता सप्तजननी तथा । मातामहाः सप्तद्वीका आत्मपद्व्यस्ततः परम् । सुतप्रातृपितृव्याध्रमातुलाथ सभार्यकाः । दुहिता च स्वसाशोक्तादौ हि त्र्योभागिन्येकः । पितृष्वसा मातृष्वसा भगुरीशु रित्यदौ । एते स्युः पितरस्तर्प्यस्तर्पणे च महा लये । छंदोगपरिशिष्टे—ये चान्ये भक्त उदकमर्हतितांस्तर्पयामीत्यवसानां बलिरिति । तर्पणोचरं रुद्रशीरं डे—आम्रस्रस्तं पर्यतैव विपितृमानवाः । तृप्यंतु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वी पनिरागिनाम् । आनस्यभुवनलोकादिदमस्तु तिलोदकम् । हेमाद्रौ काष्णार्जिनिः—देवतानां पितृणां बजलेद्बाह्वाजलीन् । असंस्कृत तप्रमीतानामेकमेव तदेक्षिपेत् । यौधायनः—जलांजलित्रयं दपाये चान्ये संस्कृताभुवि । असंस्कृतप्रमीतानामेकमेव तदेक्षिपेत् । मंत्रः—यमकचनसंस्थानां धुतृष्णोपहृततमनाम् । तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् । हेमाद्रौ भविष्ये—संतर्प्य विधिवं कृत्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् । येषां पयासां भवानायेऽन्यजन्मनिर्वाधवाः । ते तृप्तिमन्त्रिणा यानुयश्वास्मत्तोंऽबुवां च्छति ॥

अथ आर्द्धांगतर्पणम् । न च तनमानाभायः । परेद्युः श्राद्धकृन्मर्त्यो न तर्पयति वैषिदुन् । तस्य ते पितरः कुन्दाः श्रापं दत्त्वा ब्रजं तिहीति बृहदारदीपात् । यन्तर्पयति तान्निग्रः श्राद्धकृत्यापरेहनि । पितरस्ते न तृप्यंति न चेत्कुप्यंति वैभृशमिति प्रयोगपारिजाते गर्गेणांगत्वोक्तेभ्य । नात्तातपः—पूर्वतिलोदकं दत्त्वा आत्मश्राद्धं तु कारयेत् । प्रत्यन्देन भवेत्पूर्वपरेहनि तिलोदकम् । पक्षश्राद्धे हिरण्ये च अनुब्रज्य तिलोदकम् । अनुब्रज्य श्राद्धं कृत्यान्तर्द्वयेत्यर्थः । द्यूतश्राद्धीये—पक्षश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने । सकृन्महा लये वैवपरेहनि तिलोदकम् । हेमाद्रौ वसिष्ठः—तीरे जलाग्रपद्मैर्वनिर्लेपितृतर्पणम् । निष्पीडयेत्तान् गन्धदक्षिणाभिमुखः स्थले । तत्र यंत्रोद्यहन् च परिशिष्टे—प्राचीना वीतीयेके चास्मत्कुन्मर्त्यान् निष्पीडयेदिति । चंद्रोदये यद्वृद्धपराशरः—यद्यन्विपीडने मन्त्रे मन्त्रिणालदर्भं युतं त्यजेत् । योगे कुले लुप्तपिंडाः पुनरारविर्जिताः ।

तेपांतुदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । पितृवंशेभ्यस्तथायेचमातृवंशेतथैवच । येमेकुलेष्टुसपिंडाःपुत्रदारविवर्जिताः । तेपांतुदत्तमक्षय्यमिदमस्तुति
लोदकम् । पितृवंशेभ्यस्तथायेचमातृवंशेतथैवच । सदातुमिर्भवत्येपांतिलेस्तुसहचारिणा । अपुत्रायेभ्यस्तथायेचमातृवंशेतथैवच । अस्मद्वंशेतुतेभ्यो
वैदत्तंयत्नजलमया । सप्त । नपुंसकपणाहंखनचामसिनपदयोः । एष्टुचेत्पीडयेद्वंशंराक्षसंतदतिक्रमात् । मनुः—वर्षत्रिगुणितंयस्तुनिष्पी
डयतिमंदधीः । घृयास्नानंभवेत्तस्यपुनःस्नानंविशोधनम् । जायालिः—नाप्सुनिष्पीडयेद्वंशंसर्वथाद्विजसत्तमः । धौतंचद्विगुणीकृत्यमूमिलमं
नपीडयेत् । घृयास्नानंभवेत्तस्यध्यायोदशमंभुनि । मदनरत्नेपराशरः—द्वादश्यापंचदश्यांचसंक्रांतीश्राद्धवासरे । वर्खनिष्पीडयेन्नैवतच
क्षारेणयोजयेत् । पंचदश्यामा । एकादश्याममायांचमातापित्रोःक्षयेहति । नपीडयेत्स्नानवर्धनचक्षारेणयोजयेदित्याचारचंद्रोदयेभृगुर्लोकैः ।
तत्रैव—शनिमीमांसितेश्राद्धेकुहूपट्टीनिंशके । वस्त्राणांक्षारसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलम् । तत्रैव—आदित्यसौरिधरणीतुतवासरेपुत्रक्षालनायरज
कायनवल्लदानम् । शंसतिगर्गयमविष्णुपराशराद्याःपुंसांभवंतिविषदःसहपुत्रपौत्रैः । चंद्रोदयेसंघट्टे—वर्षचतुर्गुणीकृत्यनिष्पीडयसदंशंतथा ।
यामप्रकोष्ठेनिश्चिष्यस्त्रलस्यश्चद्विराचयेत् । जायालिः—निष्पीडितंघौतवर्खंयदास्कंधेविनिक्षिपेत् । तदादुष्टंभवेत्कर्मपुनःस्नानंविशोधनम् ।

अथमध्याह्नसंध्या । दक्षः—अथर्धयामादासायंसंध्यामाध्याह्निकीभ्यते । संध्यात्रयंतुर्कतव्यंद्विजेनात्मविदासदा । उपन
यनदिनेमध्याह्नसंध्यामाह प्रयोगपारिजातेजैमिनिः—यावद्ब्रह्मोपदेशस्तुतवत्संध्यादिकंचन । ततोमध्याह्नसंध्यादिसर्वकर्मसमाचरेत् ।
अप्रकश्चिद्वाक्षुचानामुपनयनदिनेतिष्ठेदहःशेषमित्युपवेशननिषेधात्रतदिनेमध्याह्नसंध्यामाह । तत्ररामप्राप्तस्यनिषेधात् । प्रतःसंध्यावन्मध्या
ह्नसंध्या । विशेषस्तुच्यते—आपःपुनंतुमध्याह्नेकुश्यादेकुर्यादाचमनंततः । अर्घ्यदानेनध्यासः—मध्याह्नेसंकृदेवाध्यापणीयंद्विजातिभिः । शौन
कः—मध्याह्नेतुविशेषोयमुपस्थानंतथार्घ्यकम् । अपामंजलिमापूर्णंआकृष्णेनेतिनिक्षिपेत् । हंसवत्याकृष्णेनेतिवार्ध्यादयादित्युक्तं यत्तुच

गृह्ये अर्घ्यदानेऽनुष्ठुलमुक्तम् । कात्यायनः—पुष्पाण्यंजुमिश्राण्यूर्ध्वप्रक्षिप्योर्ध्वबाहुःसूर्यमुदीक्षेतेति । अर्घ्यदानोत्तरसंध्यातर्पणमुक्तं प्रद्यो-
 गपारिजाते—करपयऋषिः रूद्रोदेवतात्रिष्टुपछन्दः पुरुषतर्पणेविनि० । उष्मःपुरुषतर्पयामि यजुर्वेदतर्पयामि मंडलत० रुद्ररूपिणत०
 अंतरात्मानंत० सावित्रीत० वेदमातरंत० सांस्कृतिंत० संध्यांत० युवतींत० रौद्रीत० उपसंत० निमुचंत० सर्वसिद्धिकरित० सर्वमंत्राधि-
 पंत० एवंचदशतर्पणानि कृत्वा द्विराचम्यादित्यमुपतिष्ठेतेति । गायत्रीध्यानम्—सावित्रीयुवतीयुक्तांशुक्लवर्णां त्रिलोचनाम् । विशुलिनीवृषारू-
 ढांपंचासांरुद्रदेवताम् । कैलासविहितावासाभायांतीसूर्यमंडलात् । चरदांज्यक्षरांसाक्षादेवीमावाहयाम्यहम् । गायत्रीजपेर्बन्धविकार्यां
 शान्तातपः—तिष्ठेद्भेदीक्षमाणोऽर्कमासीनः प्राशुखोजपेत् । आसीनश्चेदित्यर्थः । रात्रौमध्याह्नसंध्याकरणे नोपस्थानम् । रात्रौप्रहरपर्यंतमि-
 त्यादिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । कृच्छ्रणभट्टीयप्रयोगपारिजातयोस्तु रात्रौगायत्र्यार्घ्यं दद्यादुपस्थानेहविष्णांतसूक्तं जपेदित्युक्तं । इयं ब्रह्म-
 यज्ञात्पूर्वकार्यो । उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्थायचभास्करम् । गायत्रीशक्तितोजस्वातर्पयेद्देवताः पितृनिवृहत्पराशरोक्तेरितिमाधवर्बन्धविकार्या
 मदनरत्नस्तुत्यर्थं सारकृच्छ्रणभट्टाः । प्रयोगपारिजातस्तु—अपांसमीपेनियतो नित्यकं विधिमस्थितः । सावित्रीमय्यधीयीत गत्वारण्यं
 ममाहितइति मन्त्रैर्मध्याह्नसंध्याोत्तरं ब्रह्मयज्ञमाहसब्रह्मयज्ञप्रकरणानभिस्तत्वादसंबद्धं बद्धुपेक्ष्यः । मदनपारिजाते तु ततोर्ध्वमानवेदधासि
 रुमुपजलान्वितमिति नारसिंहेततः शब्देन ब्रह्मयज्ञानंतर्पयमध्याह्नसंध्यायाइत्युक्तं । जपेत्तद्वृत्तावप्येवम् । यद्वृत्तांतुतत्सूत्रे अथ स्वाध्याय
 विधिरित्युपक्रम्य आशुतेति मध्याह्नस्नानमुपस्वाततो ब्रह्मयज्ञोक्तेरवांतरप्रकरणात् स्नानं ब्रह्मयज्ञांगं तयोर्मध्येन संध्या । अंगांगिनोरंगेन व्यवायापतेः
 कर्मणि कर्मांतरां भाष्यो गात्र आगतूनामने निवेशइति न्यायाच्च ब्रह्मयज्ञोत्तरगेव संध्या । नचैवमन्तेयददत्तिसादक्षिणेत्युक्ते स्नावत्यर्पयंतमनांतरप्रक-
 रणाब्रह्मयज्ञोत्तरमपिसंध्यानस्यादिति सुक्तम् । ददातीत्यसाविधायकत्वात् । अतएव वृत्तिच्युत अन्यथा दद्यादित्येवावक्ष्यमिति । संध्याोत्तरं ब्रह्म

यज्ञस्तुत्रापस्तंवादिपरः । इदमापःप्रवहतधाम्नोधाग्रस्त्वथैवच । विमोचनेतुतीर्थसवाप्यायस्वेतिवैजपेत् । देवागातुविदइतिकृत्वाजप्य
नियेदनम् । प्रक्षाल्यतीर्थदेशं चत्वास्वर्गमाचरेत् । श्राद्धहेमाद्राबुधानः—स्वत्यादिष्वथाचम्यसोपानत्कोद्यस्सृशन् । आगतःसोद
पाग्रस्तुयत्नेनशुचिरवसः । तेनोदकेनद्रव्यापिप्रोक्ष्याचम्यपुनरुद्दे । ततःकर्माणि कुर्वीतनित्यं वैयानिकानिच । शान्तातपः—यद्यानीतंतुसव्येन
प्रोक्षयेदक्षिणेनतु । इतिश्रीमन्नारायण० उक्ष्मणभट्टकृतेआचारलेखाध्याह्निकविवरणम् ॥

अथदेवपूजा । तत्रप्रयोगपारिजातेवसिष्ठः—कौवेयतुधनस्थानमैशान्यादेवतालयम् । माधवीयेदक्षः—भोगेतुपंचमेदेवम
चयेत्पुक्वोत्तमम् । इति । मंत्रराजविधाने—प्रातर्होमं च कृत्वावादेवतार्चनमारमेत् । यद्वामाध्याह्निकंकृत्वापूजयेत्पुक्वोत्तमम् । इति । चं
द्रिकापारंक्षरीतः—कुर्यात्तिदेवतापूजाजपयज्ञादनंतरम् । अथपूजापञ्चाणि । प्रयोगपारिजाते वैडीनसिः—सीसकायसपापाण
हीनममपाशानिवर्ज्यनि । हीनानि मानतः । मानं शिखरहस्ये—पटत्रिशदंगुलानमुत्तमंपरिक्कीर्तितम् । मध्यमंतुभिभागोनंकनिष्ठद्वाद
शांगुलम् । तत्रैवदेवीपुराणे—वसंगुलविहीनंतुनपार्थकारयेत्कचित् । कचिदितिसर्वधर्मकार्येविषेधइतिष्टोत्ररानंदः । तत्रैव—नानावि
चित्ररूपाणिपुंडरीकाकृतीनिच । शंखनीलोत्पलभानिपात्राणिपरिकल्पयेत् । चारुह्णे—शृणुतत्वेनमेदेविप्रियपात्राणियानिमे । सौवर्णराज
तैताम्रकांसंचैयतुयद्भवेत् । सर्वम्योभ्यधिकंताम्रतदेवममरोचते । अग्निपुराणे—सुमयंचतथाकांसमारकूटादिसंभवम् । प्रपुसीसलोहजा
तमर्धपादंविजर्जयेत् । यैकानसग्रंधेअभिकपात्रमुक्तम्—अरक्षिमात्रविस्तारंभ्येष्टदलसंसुतम् । प्रतिपद्दलंभ्येसुपिराणांशतं
मवेत् । अष्टोत्तरशतंवापिभूषितंमध्यतस्तथा । स्वचितं चमहारवैरेवंधारसहस्रकम् । घाराष्टकेनवायुत्तमभिकेकायकल्पयेत् । विंशत्यावाष्टभि
र्वापिद्वाम्यांवादशभिश्चवा । तत्रैव—पानीयपात्रंसौवर्णराजतंताम्रमेवच । वृत्तायंतसुवृत्तंवाग्भवेदायतमेववा । प्रस्यमानप्रमाणांमःपूर्योग्यांत

रंशुचि । नीराजनक्रियापात्र्योहेमादिद्रव्यनिर्मिताः । तत्रैवपुष्पसारसुधानिघौ—अर्घ्यपात्रंतुवायव्येनैर्कृत्यापाद्यपात्रकम् । आग्नेयांहा
 नकलशमीशेत्याचमनीयकम् । मध्येतुमधुपर्कः स्यादितेतत्पात्रलक्षणम् । चंद्रिकायामाचारादर्शचस्कांदे—नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि केशवस्य
 महात्मनः । सौवर्णराजतंताम्रं कांस्यं धृन्मयमेव वा । पात्रांशंपद्मपत्रं विष्णोरिति त्रियम् । पूर्वोक्तमृन्मयनिपेक्षस्तुकुलालचक्रनिष्पन्नपरः ।—कुलाल
 चक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तचटितं स्यात्वादिदैविकं मतमितिकल्पतरुदिवोदासीयादौ वचनात् । शौनकः—पूजागृहं
 प्रविश्यायमंडलं परिकल्प्य च । सौवर्णचचतुर्द्वारं सशकारं सविस्तरम् । मण्डपं च यित्वा तु वितानध्वजतोरणैः । कुरुष्णभट्टीये—दर्शनीयामहा
 मुद्रापूजारं भावसानयोः । संद्वारमुद्राकर्तव्यापरिपूर्णैर्चनादिके । अथोमुखाभ्यां हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् । पसारिताभ्यां संस्पृश्य महासुद्रेय
 मीरिता । आचारचिंतामणौ—गंधादिकानिवेद्यां तापूजापचोपचारिकी । अर्घपाद्याचमनीयमधुपर्कचिंतामणिच । गंधादिपंचकंचेति उपचा
 रादर्शोदिताः । पौंडरीकपचारस्तत्रैव—आसनं स्थागतंचार्घ्यपाद्यमाचमनंतथा । मधुपर्कचिंतामणौ स्नानवसनाभरणानि च । गंधपुष्पेभ्यः पूजयेत्
 नैवेद्यचंदनंतथा । प्रयोगदीपिकायां विष्णुपुराणे—पूर्वमावाहनं प्रोक्तमासनं च ततः परम् । ततश्च पाद्यमर्घ्यंच ततस्त्वाचमनीयकम् ।
 स्नानवस्त्रंचोपवीतंतोगंधादिचंदनम् । पुष्पधूपंच दीपंच नैवेद्यंतदंगतरम् । ततो देयः प्रणामश्च ततो देयाप्रदक्षिणा । विसर्जनंततो दद्यादुपचारा
 स्तुपोद्गम् । कच्चित्रणामप्रदक्षिणास्थानेतांबूलदक्षिणे उक्ते । हेमाद्रौ भविष्ये—आवाहनासनाभ्यर्घ्यपाद्याचमनमधुपर्कसेवाश्च । भूषणगंधाः
 सुमनोयुतधूपदीपभोज्यानि । प्रादक्षिण्यं स्तुतिरिति कथं त्युपचारोद्गशकम् । आचारचिंतामणाचष्टादश उक्ताः—आसनावाहने
 चार्घ्यपाद्यमाचमनंतथा । स्नानवस्त्रोपवीतंच भूषणानि च संवशः । गंधपुष्पेतथा धूपदीपावेत्रे नतर्पणम् । माल्यानुलेपनंचैव नमस्कारविसर्जने । पाद्या
 र्घयोः शीर्षार्पणं विकल्पद्वैतस्मार्त्ताः । तत्रैव—आसनाभ्यंजनेतद्वद्रुद्रवर्तनिरूपणे । संमार्जनसर्पिरादिराक्षपनायाहनेततः । पाद्यार्घ्याचमनीयंच

श्यानीयमधुपर्कनी । पुनराचमनीयं च वक्ष्येऽप्यश्लोषवीतके । अलंकारांगंधपुष्पेषूपदीपोतयैव च । नैवेद्यमयतांबूलंपुष्पमालातयैव च । अनुलेपनं च शय्याचामरव्यजनेतया । आदर्शारतिर्नैवेद्यमस्कारोद्यनर्तनम् । गीतवाद्यादिदानानिस्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दंतकाष्ठप्रदानं च ततो देववि सज्जनम् । उपपाराइमेजेयाः पदविंशत्युरपूजने । श्रांतिहेमाद्रौ त्वन्येऽउक्ताः—आवाहनासनेपाद्यमर्घ्यमाचमनंतथा । गंधपुष्पेतथाधूपं दीपं चमधुपर्कम् । उपहारंतथाचामंस्नानं चांगविभूषणम् । वस्त्रोपवीतमाचामलंकारान् विलेपनम् । गंधपुष्पेतथाधूपं दीपमंजनमेव च । आद शीर्गं चमधुपर्कम् । उपहारंतथाचामंस्नानं चामलंकारांस्तथापुनः । गंधादिचपुनर्दद्यान्मुखवासं प्रदक्षिणाम् । स्तुतिंदंडनमस्कारमालम् नोपि निवेदनम् । तत्रैव—स्तुतिः सङ्कृता वैदिकी देवादिकृतावेति ।

भार्गवार्चनदीपिकायां पट्टिसंख्याउक्ताः—पूर्वप्रबोधनं कुर्याज्यशब्दांस्ततः पुनः । नमस्कारंततः कुर्यात्ततो नीराजनं परम् । ततो दिव्यामनंदद्यात्ततो वैदतथावनम् । पादप्रक्षालनं दद्यात्ततो र्ध्वं च प्रकल्पयेत् । आचामं मधुपर्कं च पुनराचमनीयकम् । ततः सुगंधितैलेन मर्दनं कारयेद्धरेः । ततो न्यंगं सुगंधैस्तु कुर्मं चैलापसारणम् । ततः पुण्योदकैः कुर्यादभिषेकं सुगंधिभिः । क्षीरेण दधा च तथा घृतेन मधुनापि च । शर्करयामं प्रभृतिं गंधपुष्पौदकैरपि । मद्वाभिषेकं तथाचाममंगवत्ततो र्षयेत् । वाससीपरिधानार्थमुपवीतंतथाचमम् । गंधमाभरणंपुष्पंधूपं नीराजनंतथा । दृष्ट्युत्सारणनैवेदीमुत्तया संसुगीभिः । तांबूलं शयनं केशशोधनं वस्त्रदानकम् । किरीटचंदने दद्यात्तथाभरणानि च । पुष्पनीराजनं दर्शमंडपा गमनंततः । तत्रासनं पाद्यमर्घ्यमाचामंधूपदीपकौ । नैवेद्यं च सातांबूलं चंद्रनीराजनं परम् । चामरं व्यजनं छत्रं पुरो गीतं मनोहरम् । सुदं गादिस्वनं वृत्तं नमस्कारं प्रदक्षिणाम् । स्तुतिं कुर्यात्ततो विष्णोश्चरणौ भस्ते केन्यसेत् । निर्माल्यधारणं कुर्यात्रैवेयांशस्य भोजनम् । सेवासुहिदयोपविशे नमंचके तूलिकां नयेत् । सुखासनेन शयने नीत्वा तंतत्रायायेत् । अर्घ्येस्तु सुभतांबूलैः पादौ संवाहयेत्ततः । अत्र विष्णुपदं सिवादेरुपलक्षणम् । विधिवच्चा

चयेत्सर्वान्योविप्रोमक्तिस्तर इति पारिजातेष्टद्वपरशरोक्तेः । स एव—स्नानेवस्नेचनैवेधेदद्यादाचमनं हरेः । अत्र पितृचरणाः—सुव
प्रतिमादौ तंदुलपुंजादिपुचपोऽशावुपचारपूजैव । आवाहनाभावेषूजायाजसभनात् । पंचोपचारादशोपचारास्तु पूर्वस्थापितदेवेष्वित्यूचुः ।

प्रतिमाचिचारः । अचिय्ये—सौवर्णीराजतीताग्रीशृन्मयीचतथाभवेत् । थापाणधातुयुक्तावारीतिकांसमयीतथा । शुद्धदारुमयीवा
पिदेवतार्चप्रशस्यते । अंगुष्ठपर्वदारभ्यवितस्ति यावेदेव तु । प्रतिमाचतथाकार्यानाधिकशस्यते बुधैः । पंचरात्रे—मृदारुलाक्षागोमेदमधू
च्छिष्टमयीन तु । स्मृति सारे पुराणे—शैलीदारुमयीलौहेलेप्यालेख्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्तुता । चलाचलेति द्वि
त्रिधाप्रतिष्ठात्रीयमदिरम् । प्रयोगपारिजाते विष्णुधर्मे—तयोरसभवेचैषसाचेहनवधास्तुता । रत्नजोहेमजाचैव राजतीताम्रजातथा ।
रेतिम्यर्चातथा लौहीशीलजाहुमजातथा । अथमाधमाविज्ञेयाकुन्मयीप्रतिमाचया । रैतिकी पित्तलजा । स्मृति सारे—नार्च्यगृहेऽस्मजा
मूर्तिश्चतुरंगुलतोधिका । नवितस्य धिकापातुसंभवाशेष इच्छता । देवीपुराणे—सप्तगुल्ममारभ्ययावच्च द्वादशांगुलम् । गृहेष्वर्चासमाख्या
ताभ्रामादेचाधिकाशुभा । फपिलपंचरात्रे—मानांगुलप्रमाणेन दशपचदशांगुला । गृहेतुप्रतिमापूज्यानाधिकतुप्रशस्यते । हयस्त्रीर्पपंच
रात्रे—दशांगुलप्रमाणावातिध्यगुलमितापिवा । दानमदनरत्नेष्वेवम् । तत्रैवमात्स्ये—भीहिभिर्वात्रिभिश्चोर्ध्वरधमांगुलमीरितम् ।
मध्यमतुर्निभि सार्धं शतुर्भिश्चतयोत्तमम् । मानांगुलमिति त्यातमात्रांगुलमथोच्यते । गोविंदराजीये देवीपुराणे—तथाचोर्ध्वस्थिताका
पान्मदोदेरीचतुर्मुंजा । अन्यथातुनकर्तव्याकृताभयकरीसदा । अष्टभुजासदाकार्याप्रासादेवागृहेतथा । ऊर्ध्वस्थितागृहेघोरः रौद्राचाभिमवेद्युधि ।
गृहेनमजटापूज्याशीलजापितथैव च । अष्टभुजाऊर्ध्वघोरैरतिगोविंदराजः । चाराहे—गृहेमिदग्धाभाधध्वनार्चाः पूज्यावसुंधरे । एतासां
पूजनात्रित्यमुदंगं प्रामुयाद्दही । स्कान्दे—शालग्रामशिलायास्तुप्रतिष्ठा नैव विवते । महापूजांतुकुलादौ पूजयेच्छांततो बुधः । बृहद्ग्रामने—

प्रतिष्ठादिप्रियेन विनयेन वसते हरिः । सदा तत्र शिलाभात्रेव कचिद्विवरानने । चक्रचिह्नद्वत्युक्तेरचक्रे हरिण्यगर्भादौ शालग्रामशिलाकृतमूर्त्यादी च प्रतिष्ठाभवतीति पंचायतनसारः । अत्र केचित्प्रतिष्ठावाहनयोर्मिलितयोर्देवतासंनिधिजनकत्वात्स्थापितदेवव्यावाहनमित्याहुः । तत्र । आवाहनात्पूर्वपादस्य शोदायपिदोषाभावप्रसक्तैः । मालादिदानेषु पुण्याभावापत्तेश्च । अतो नावाहनम् । पंचायतनसारे तु देवतायाव्यासं मां तराभाग्रध्यानार्थप्रतिष्ठितदेवतायामव्यावाहनमित्युक्तम् । अन्येतु प्रतिष्ठया देवसन्निधियोग्यताक्रियते आवाहनेन तत्सन्निधिरित्याहुः । देशिकसन्निधेपि यौतुसाक्षिध्यार्थमावाहनमिति भट्टदिनकरः । सृष्टिस्सारे पुराणे च उदासावाहनेन स्तः स्थिराया मुद्धवार्चने । अस्मिन्नायां विकल्पात्स्यात्स्थंडिलेतु भवेद्दयम् । स्वपनं चाविलेख्यायामन्यग्रपरिमार्षनम् । पंचायतनसारे नंदिपुराणे—स्थिरलिङ्गेऽनले तोये हृदये सूयं मंडले । आवाहनादि चत्वारि कुर्यान्नोद्दासनं तथा । तत्रैव पादो—शालग्रामशिलायां च नावाहनविसर्जने । देवीपुराणे—गार्धेस्यामा कदूर्वा च विष्णुनां तादिरिष्यते । गधपुष्पाक्षतयनकुशाग्रतिलसर्पपाः । तत्रैव—वित्त्वरक्ताक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशांस्तलैः । सामान्यः सर्वदेवानामर्घ्योपैरिक्तीर्तितः । अमाने दधिदूर्वादेर्मानसं वा प्रकल्पयेत् । रक्तंकुम्भम् । पुष्पसारस्तु धानि यौ—इक्षुर्मधुघृतं चैव पयोदधिसहैव तु । प्रस्यप्रमाणं वा ग्राह्यं मधुपर्कमिहोच्यते । पंचायतनपूजासारे—जातीलवंगकं कोलान्याचमनीयद्रव्याणि ॥

अथ स्नानं । बृहद्गारदीये—यादित्रनिनैरुत्थेर्गतिमंगलनिःस्वनैः । यः स्नापयति देवेशं जीवन्मुक्तो भवेद्विजितः । वादित्राणामभावे तु पूजा काले च सर्वदा । घंटाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववापमयीयतः । योगिनीतन्त्रे—शिवागारे शल्लकं च सूर्यो गारे च शंखकम् । दुर्गागारे च शंखाचं मधूरीचनं वादयेत् । स्कान्दि—वैशुवीणास्तेनैव कुर्व्यां सुखपनं हरेः । शिवशंखेन स्नापयेत् । न शिवशंखवारिणेति पञ्चायतनसारे वचनात् । सर्वथैव

प्रशमोऽञ्जः शिवसूर्यार्चनं विनेति प्रयोगपरिजाने ब्राह्मणं । शिवार्चने शंख उक्तः सौरपुराणे पाद्यो—कुशपुण्योदकक्षानाद्रसलो कम्बवा-
 मुपात् । रजोदेकेन सावित्रिकौ वेरदेमवारिणा । नारसिंहं तु संस्त्राय कर्पूरगन्धवारिणा । इन्द्रलोके स गोदित्वापश्चाद्विष्णुपुरं वजेत् । कपिलाक्षीरमा-
 दाय शंखे कृत्वा जर्दनम् । यज्ञायुतसहस्रस्य स्नापयित्वा लयेत्फलम् । तत्र मृतौ गिव्याभियेको न निषिद्धः । स्नानतर्पणदानेऽप्यित्यादि पूर्वोक्तवचनात् ।
 नारसिंहे—यः पुनः पुण्यतैलेन संस्त्रापयति केशवम् । दिव्यौषधियुतेनापितस्य ग्रीतो भवेत्सदा । रुद्रयामले—द्वादश्यां च दिवा स्नाप्य सुलस-
 ययस्तथा । तत्र विष्णोर्दिवा स्नानं वर्जनीयं सदा बुधैः । पाद्यो—शंखे तीर्थोदकं कृत्वा यः स्नापयति केशवम् । द्वादश्यां विदुना त्रेण कुलानां तारयेच्छ-
 तम् । द्वादश्यां खाने विकल्पयति केचित् । विचापदोषादानादिवसे निषिद्धं न तुराग्रावित्यन्ये । विष्णुमूर्तेः स्नाननिषेधो न शालग्रामादेरित्यपरे । प्र-
 योगपरिजाने व्यासः—प्रतिमापट्टयंत्राणां नित्यं स्नानं न कारयेत् । कारयेत्पर्वदि वसे यदा वामलधारणम् । पाद्यो वै द्वादश्यामाहृतम्ये—
 चंदनोशीरकर्पूरं कुलमागरुवासितैः । सलिलैः स्नापयेन्मन्त्री नित्यदा विभवे सति । स्कांदे—क्षीराश्शगुणंदधा घृतेनैव शतोत्तरम् । घृताश्शगुणं
 क्षौद्रं क्षौद्राश्चैव जतया । स्नानादिपुद्रव्यमानमुक्तं शिवधर्मोत्सरे—स्नानं पलशतं श्रेयमभ्यंगं पंचविंशतिः । पलानां द्विसहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्ति-
 तम् । हरनारीये—अष्टोत्तरपलशतं स्नाने देयं तु सर्वथा । व्रतहेमाद्रौ कालिकापुराणे—पंचविंशत्यलं लिङ्गे अभ्यंगं कारयेदथ । शिवस्य
 सर्पिपाद्यानं त्रौक्तं पलशतेन च । तावता मधुना चैव दध्ना चैव पुनः पुनः । तावतैश्च क्षीरेण गव्येनैव भवेततः । भूयः सार्धसहस्रेण पलानामैश्वर्यं तथा ।
 पलं च कुडवः प्रसन्नोऽदोक्षोऽप्येव च । धान्यमानेन पुबोद्धव्याः क्रमशोऽभीचतुर्गुणाः । मदनरत्नेऽथार्धवर्णपरिशिष्टे—पंचकृष्णलको माप-
 स्तैश्चतुःपष्टिभिः पठम् । चंद्रिकायां पुलस्त्यः—स्नाप्यमानं च पश्यति ये घृतेनोत्तरायणे । तेषां त्रिं विष्णुसालोक्यं सर्वपापविवर्जिताः । घृतमानं
 प्रसो ग्राहकं चैतित्तत्रैव । तैर्नैव बामने—देवमाख्यापनयन् देवा गारुसमूहनम् । स्नपनं सर्वदेवानां गोप्रदानसंगं स्मृतम् ॥ ॥ चक्रादि ॥ अग्नि-

पुराणे—दुकूलपट्टकौशिकरात्रिकापंसिकादिभिः । वासोभिः पूजयेद्वंशुगैरात्मनः प्रियैः । विष्णुधर्मोत्तरे—रात्रिवायुगरोम्याश्चकंदस्यश्च
तथाशुभाः । निर्यिद्धानिवाराहे—नीलिंजितवध्वयोपत्योर्मण्डमिवेदयेत् । नवमक्षालितचैवसचिरीरवेवसेत् । नीलीदोषः कार्पासएवोक्तः ।
तथा—यज्ञोपवीतदानेनसुरेभ्योऽग्राणायथा । भवेद्विप्रश्चतुर्वेदीशुद्धधीनांत्रसंशयः । नंदिपुराणे—अलंकारचयोदयाद्विप्रायचक्षुरायच ।
सोमलोकेरमित्यासविष्णुलोकेमहीयते । वस्त्रालंकारादिनप्रत्यहमपूर्वम् । वस्त्रभक्षणाच्छुष्येदपरंतुदिनेदिनेइतिहरनाधीयेततत्त्वसागर-
संहितोक्तेः । अपरंतदेव । ननिर्माल्यंभवेद्वसंस्पर्शैरन्नविमूषणमितितत्रैवचिद्याकरीयनियंथाश्च । उपवीतमपिप्रत्यहंनार्पूर्ववत्समत्वा
दितिहरनाथः ॥ ॥ गंधपुष्पधूपदीपादेवताभेदेनवक्ष्यते । चंद्रिकापांपात्रे—गंधेभ्यश्चंदनंपुष्पं चंदनादगतैर्यः । कृष्णागरस्ततः
श्रेष्ठःकुंकुमंतुततोवरम् । मदनरत्नोभारुडे—कस्तूरिकायाभागौद्वौचत्वारश्चंदनसत्तु । कुंकुमस्यत्रयश्चैवशशिनःस्यास्ततःसमम् । कर्पूरचं-
दनैर्दर्पःकुंकुर्मचसर्मांशके । सर्वगंधमितिप्रोक्तसमस्तसुरवत्समम् । क्ताञ्जीखंडे—कस्तूरिकायाद्वौभागौकुंकुमसत्तु । चंदनस्यत्रयोभा-
गाःशशिनस्त्येकएवहि । यक्षकर्दमइत्येपसर्वदेवमनोहरः । मदनरत्ने—कर्पूरमगरुश्चैवकस्तूरीचंदनंतथा । कंकोलंचभवेदेभिःपंचभिर्भक्ष-
कर्मभः । विष्णुधर्मोत्तरे—दारिद्र्यपशंकुर्गोदस्यास्थ्यंरक्तचंदनम् । उन्नीरंविप्रविप्रंशमन्येकुंयुरुपद्रवम् । केवलनिषेधोयेमिलितानांवि-
धानादितिपंचायतनसारः । गारुडेस्कांदेच—योददातिहरेर्नित्यंतुलसीकाष्ठचंदनं । पितृणांचविशेषेणसदाभीष्टहरेर्यथा । तुलसीदल
लग्नेनचंदनेनजनार्दनम् । विलेपयतियोनित्यंतुलसीकाष्ठचंदनं ।

अथपुष्पाणि । पुष्पदानंकराम्यामितिकेचिद् । तत्र । तत्रदक्षिणकरनियमात् । पुष्पांजलिविधांचजलिविधेश्च । यद्यु—यजन्क

१ कदासी गुणविशेषः । २ दर्पः अवाहिः ।

गम्यायेत्येति । यश्च—तावेवकेवलीष्ठाप्यौयोतत्पूजाक्रीकटाविति । तत्कथंचिच्छब्धकरद्वयव्यापारानुवादइतिटोडरानंदः । पुष्पा-
 जल्पादिररमितियम् । पादो—श्यामापितुलसीविष्णोः प्रियागौरीविशेषतः । विष्णुरहस्ये—तुलसीप्राप्ययोनित्यंनकरोतिममार्चनम् ।
 तत्साद्व्यतिष्ठामिगपूजांशतयार्पिकीम् । विष्णुधर्मं—रक्तान्यकालजातानिचैत्यवृक्षोद्भवानिच । श्मशानजातपुष्पाणिनैवेद्यानिकहिंचित् । विष्णु
 चिष्णुः—नोम्रगंधिपुष्पंनारंगंफिमकंठकिजम् । कंठकिजमपिशुङ्खसुगंधिदधात् । नरकंदधात् । रक्तमपिकुङ्कुमंजलजंबूदधादिति । विष्णु
 रहस्ये—नशुष्कैःपूजयेदंकुसुमैर्महीगतैः । नविशीर्णदलैःस्पृष्टैर्नाशुभैर्नोविकासिभिः । अतिगंधीन्यगंधीनिजम्लगंधीनिवर्जयेत् ।
 अत्रिकामिभिरितियेषांनिकासोनजातः । येषांलुविकासोत्तरंमुकुलत्वंकमलादीनतिपांसूर्यएवनिषेधइतिवक्ष्यते । भविष्ये—केशकीटापविद्धा
 निशीर्णपुष्पितानिच । स्वयंपतितपुष्पाणित्यजेदुपहृतानिच । मुकुलैर्नार्चयेदेवमपक्वंनिवेदयेत् । गंधवंस्यपवित्राणिक्कुसुमानिविवर्जयेत् ।
 गंधहीनमपिग्राह्यंपवित्रंयत्कुशादिकम् । तिष्ठ्यालोकेमस्ससूक्तं—बंधुजीवंषट्शतंषट्शतंस्वलेनदापयेत् । विष्णुधर्मोत्तरे—नगृहे
 करवीरोरधैःकुसुमैरर्चयेद्धरिम् । गृहेज्जातोयःकरवीरस्तदुद्धैरित्यर्थइतिपंचायतनसारः । यथाश्रुतमेवतुयुक्तम् । निषिद्धपुष्पा
 णिगारुहे—नार्कनोन्मत्तंकिंचित्तथैवगिरिकर्णिकाम् । नकटकारिकापुष्पमच्युतायनिवेदयेत् । कुटजंशालमलीपुष्पंशिरीषंचजनार्दने ।
 निनेदितंभयशोकंनिःस्वतांचत्रयच्छति । करानीतंपटानीतंतत्पुष्पंसकलंजजेत् । करोवामः । पटोऽधोवक्ष्यम् । देवोपरिधृतंयच्चवामहस्तेच
 यद्धृतम् । अथोऽग्रधृतंयच्चतत्पुष्पंपरिवर्जयेदितिपंचायतनसारात् । विष्णुः—याचितंनिष्कलंपुष्पंरुच्यक्रीतंवनिष्फलम् । अस्पृश्य-
 स्वाद्रजन्वलायादेवकार्यनिषेधेसिद्धे । नदेवकार्यकुर्यादितिहारीतोक्तिर्देवार्थपुष्पनैवेद्यादीत्येतदर्थेतिरूपतरुः । विष्णुधर्मोत्तरे—
 अथोऽग्रधृतंयच्चजलांतःधातुंनचयत् । देवतास्तत्रगृहंतिष्ठुष्यंनिर्माल्यतांगतम् ॥ पर्युपितदिनविचारः । हलायुधेभविष्ये—केशकी-

टापविद्धानिलजेत्युपितानिच । तुलस्यगस्तिविल्वानानास्तिपुपितासता । मदनपारिजाते—जलपुपितं ताल्यं पत्राणि कुसुमानि च । तुलस्य
 गस्तिविल्वानि गंगवारि न दुप्यति । चिष्णुघर्मोत्तरे—तुलसां बिल्वपत्रेष्वजलेषु च सर्वशः । नपुपितदोषोऽस्ति मालाकारगृहेषु च ।
 स्नांदे—पलाशदिने मेकं चंपकं च दिनत्रयम् । पंचाहं बिल्वपत्रं च दशहंतुलसीदलम् । पुपुपितं नैत्यर्थः । हलायुधे—जलजानां च सर्वेषां
 पितृपत्रम्यचैव हि । तेषां पुपितांशकाकार्योपंचदिनोर्ध्वतः । तीर्थसौख्ये प्राप्ते—तुलसीनोपुपिता बिल्वं च त्रिदिनावधि । पञ्चपंचदिना
 त्पाल्यं येषु पुपुपितं त्रिदुः । तत्रैव स्नांदे दमनमुपकल्प्य—तस्य मालाभगवतः परमप्रीतिकारिणी । शुष्कापुपुपिता वापि न दुष्टा भवति क्वचित् ।
 पूजोक्तदिनसंख्यातिक्रमे पिमालाकारगृहसमदुष्टमिति शौचागमः । स्मृति साराचर्या—जलजानां च सर्वेषां पत्राणामहतस्य च । कुश
 पुष्पसारजतमुवर्णकृतयोरपि । नपुपुपितवोपोस्ति तीर्थतोयस्य चैव हि । योपदेचः—विल्वापायार्गजाती तुलसि शमिशताकेतकी भृंगदूर्वाभंदां
 भोज्यादिदूर्भा मुनितिलग्नरत्नमक्षारमह्यौ । चंपाभ्यारति कुंभादमनमरुचका विल्वतोहानि शस्ताश्चिंत्ये कार्यरीशोदधिनिधिवसुभूयमाभूय एव ।
 अस्यार्थः—शताशतावरी । मंदोमंदारः । अहिर्गंगचंपकः । मुनिरगस्त्यः । म्रगपलाशम् । कल्लारं कुमुदम् । तेन न पौनरुत्थम् ।
 अभ्यारतिः करवीरः । अरीपट्ट । ईशः एकादश । उदधिश्चत्वारः । निधिर्नव । वसुरथौ । भूरकः । यमौ द्वौ । बिल्वसारग्याहिपयंतं
 गणयित्वा दार्भमारम्य निशदा विसंख्यया पुनर्गणयेदित्यर्थः । तत्त्वसागरसंहितायां—यद्वापुपुपितैश्चापि पुष्पाद्यैरविकारिभिः । गंधोदके
 न चैतानि निःश्रोद्धयैव प्रपूजयेत् । पारिजाते आदित्यपुराणे—शिवे कुंदं मदं तीचयूषीव धूकेतकम् । जपारं तं त्रिसंध्यै द्वे सिंदूरकुटजानि तु ।
 मालतीपुष्पण चैव हयारिपर्वरीत्यजेत् । नयलं शालमलं पुष्पं कूष्मांडं च न शोभनम् । कलिका मुकुलैर्नैज्या विना चंपकपंकजैः । पुष्पमालायां म-
 मंदारमर्कं च पूरं शास्त्रमलीकां च नालजम् । निपिद्धं विज्जुपूजायां पुष्पैर्बैभीतकं तथा । निपिद्धं विज्जितं विष्णौ शिरीषं शक्रपुङ्कम् । नरसिंहस्य पूजायां

निषिद्धकेतकीद्वयम् । चंद्रिकायामप्येवम् । मदनपारिजातेविष्णुधर्मे—नक्तंचाल्यस्यपुण्यागितयाधत्तूरकस्यच । कृष्णंचक्रुजं
चार्कनैवेदयंजनार्दने । शाल्मलंचशिरीषंचवृहतीगिरिमल्लिकाम् । सर्वकंचैवकृष्णांडकंचनारंचवर्जयेत् । श्मातातपः—देवीनामर्कमंदारी
सूर्यस्यतगरतथा । निषिद्धमित्यर्थः । कान्तिकमाह्वात्म्ये—गणेशंतुलसीपत्रैर्दुर्गानैवतुदर्वया । मुनिपुत्रैस्तुसूर्यचलदम्भीकामोनचार्ययेत् ।
पाद्ये—नचित्वेनार्चयेद्भानुंकेतक्यामहेश्वरम् । नाक्षत्रैः पूजयेद्विष्णुंनतुलस्यागणाधिपम् ॥

तुलसीग्रहणादौविशेषः । हारीतः—स्नानंकृत्वातुयेकेचित्सुष्णंचिन्वन्तिमानयाः । देवतास्तन्नगृह्णन्तिभस्मीभयतिकावृत् । तन्म
ध्याह्वस्तानपरम् । अस्नात्वातुलसीछित्त्वादेवतापितृकर्मणि । तत्सर्वनिष्फलंयातिपंचगव्येनशुष्यति इति पाद्योक्तेरितिचंद्रिका ।
अत्रतुलसीपदपुष्पमात्रपरम् शिष्टाचारानुरोधाद्वितिरुद्धरः । देवयाज्ञिकमित्यर्थेऽस्मृतिस्तरे—श्रवणेचव्यतीपतेमौमभार्गवभानुषु ।
पर्वद्वयेचसंक्रांतौद्वादस्यांस्तकद्वये । तुलसीयेविचिन्वन्तितेछिंदतिहरेःशिरः । कश्चिच्छ्रवणस्यानैवैधृतिपदम् । पाद्ये—शृग्वर्कागारयोर्युद्धा
दस्यांपचपर्वसु । येविचिन्वन्तितुलसीतेछिंदतिहरेःशिरः । विष्णुधर्मोत्तरे—रविवारंविनादूर्वातुलसीद्वादशोविना । जीवितस्याग्निनाशाय
नविचिन्वीतधर्मवित् । तथा—संक्रांतावर्कपक्षांतेद्वादस्यांनिशिसध्ययोः । दैरिचक्रंतुलसीपत्रैरिच्छिन्नंहरिमस्तकम् । विष्णुधर्मे—नछिंया
तुलसीविश्रोद्वादस्यांबेष्णवःकचित् । हरिभक्तचिल्लासे—संक्रांत्यादौनिषिद्धोपितुलस्यवचयःस्यूतौ । परंश्रीविष्णुमर्कैस्तुद्वादस्यामेवनेष्यते ।
अयनिपेधोनकृष्णतुलसाम् ।—तुलसीकृष्णतुलसीतथारक्तचंदनम् । केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंदरेरितिभविष्येकृष्णतुलस्याःपुनरु
पादानेनतुलसीत्वाभावात् । जीरकंकृष्णजीरकमितिवत् । पाद्ये—द्वादस्यांतुलसीपत्रंचात्रीपत्रंचस्नातिके । तुनातिसनरोगेच्छेच्चिरयानतिग
र्हितान् । रुद्रयामले—देवार्थेतुलसीछेदोद्दोमार्थेसमिचस्तथा । इंदुक्षयेनदुष्येतगवार्थेपितृणस्यच । पाद्ये—तुलस्यमृतजन्मामिसदात्येके

श्वप्रिये । केयवार्धविचिन्वागिवरदाभवशोभने । इतितुलसीग्रहणमंत्रः । अचंतीखंडेस्कांदे—येऽप्यंतिहरेर्मूर्तिकोमलैस्तुलसीदलैः ।
 कोटिकोटिमुवर्णानादानस्यफलमाप्नुयुः । तत्रैव—सुभंजयीसदलयातुलसीभनवाहरेः । पूजाकुर्वीतयोनिलांसपूजाफलमश्नुते । शंखः—
 चानसत्येयूलफलेदावध्ययैचगोस्तृणम् । देवतार्थचकुसुममस्तोत्रंमनुरब्रवीत् । इदंद्विजपरम् । द्विजस्तृणैधःपुष्पाणिसर्वतःस्वयमाहरेदितिग्राज्ञ
 बलप्रयोक्तः । एतद्विलपूजापरम् ।—पारव्यारामसंजातैःकुसुमैरर्चयेत्सुरान् । तेनपापेनलिव्येऽहंयदेतदनुतंभयेदितिनारदीयादितिपंचा
 घतनत्सारः । आह्निकमदीपिस्कांदे—पंचवायदिवापुषंफलंनेष्टमथोमुखम् । दुःखदंतस्समाख्यातंयथोत्पन्नंप्रदापयेत् । अधोमुखार्पणं
 नेष्टपुष्पांजलिविधिविना ॥ ॥ लक्षपूजासुसर्वासुपुष्पमैकैकमर्पयेत् । समुदायेनचेष्टलालक्षपुष्पार्पणंहितत् । लक्षपुष्पा
 दीपुष्पापर्पणयथेच्छमितिपंचायतनसारे । जटमह्ने—येपांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवावपितेपांस्युःफलंवार्चाविधीहरेः ।
 पान्ने—विल्वपत्रंशमीपत्रंतुलस्यामलंकृतया । कुशपत्रंभृंगराजंसदाग्राह्यहरेर्बुधैः । विल्वपत्रेचिरोपः शिबधर्मोत्सरे—अच्छिन्नैर्वि
 त्यपत्रैश्चअच्छिन्नपत्रैः । वामपत्रेवसेद्विज्ञापयनाभभादक्षिणे । पत्राग्रेलोकपालाश्चमध्यपत्रेसदाशिवः । पृष्ठभागेस्थितायक्षाःपूर्वभागे
 ऽमृतस्थितम् । तस्माद्विपूर्वभागेनअर्चयेद्विरिजापतिम् । जटमह्ने—येपांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवावपितेपांस्युःफलंवार्चा
 विधीहरेः । भयिष्ये—फलानामव्यलाभेतुतृणगुल्मीपधीरपि । औषधीनामभावेतुभक्त्याभवतिपूजितः । मनसापूजयेदित्यर्थः ॥

अथधूपः । तिथितत्वेकालिकापुराणे—मधुमुस्ताघृतंगंधोगुगुल्वगश्चैलजम् । सरलंसिद्धिसिद्धार्थोदशांगोधूपइष्यते । मदन
 रत्नै—पद्भागकुष्ठंद्विगुणोदशलाक्षाग्रपंचनखस्यभागाः । हरीतकीसर्जसश्चमांसीभागेकमेकंत्वथशैलजस्य । घनस्यचत्वारिपुरस्यचैकंधूपो
 दशांगःकथितोमुनीन्द्रैः । द्विगुणोऽंशः । शैलजंमध्यदेशेतुलइतिप्रसिद्धम् । घनोमुस्ता । पुरोगुगुलुः । त्रतहेमाद्रौभविष्ये—अगरुचं

दनेमुस्तासिहकं दृपणंतथा । समभागंतु कर्तव्यधूयोयममृताह्वयः । तथा—श्रीखंडंश्रियसहितमगरुसिहकंतथा । मुस्तातथेदुर्भूतेशर्कराचददे
 त्रयम् । इत्येपोऽनंतधूपश्चकथितोदेवसत्तम । तथा—कृष्णागरुसिहकंचवालकंवृपणंतथा । चंदनंतगरुस्ताप्रबोधःशर्करान्वितः । तथा—
 कर्पूरचंदनकुण्डुशिरसिहकंतथा । अधिकंवृपणंभीमकुंभुंगृजंतथा । हरीतकीतयोशीरयक्षधूपउदाहृतः । तथा—दृपणंसिहकंचित्वंश्रीखं
 डमगकंतथा । कर्पूरंचतथासुस्ताशर्करासत्सचद्विज । इत्येपविजयोधूपःस्वयंदेवेननिर्मितः । वृपणंकस्तूरिकेतिस्मयप्रदीपः । कर्पूरंचंदनं
 मांसीत्वक्पत्रैलालवंगे । अगरुसिहकंधूपंप्राजापत्यंप्रचक्षते । श्रीखंडंतगरुण्डंकर्पूरसिहकंतथा । महानयंस्मृतोधूपःप्रियोदेवस्यसर्वदा । बंध्रि
 कायांहरितः—रंहिकाख्यंकणंदासिहकंसगरुसितम् । शंखंजातीफलश्रीधूपानिस्तुःप्रियाणिवै । रुहिकामांसी । कणोगुगुलविशेषः ।
 दाखदेवदाकः । शंखंनखी । नारसिंहे—विनाश्रगमदधूपेजीवजातंविवर्जयेत् । एतश्चसिंहान्यपरम् । महिपाख्यंगुगुलंयआज्ययुक्तं
 शर्करम् । धूपंददातिराजेंद्रनरसिंहायभक्तिमानितितत्रैवोक्तः । देव्यादौतसबक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्रैव—कृष्णागरुसमुत्थेनधूपेनश्रीधरालयम् ।
 धूपयैद्वैष्णवोयस्तुसुक्तोनकार्णवात् । गौतमः—तीर्थकोटिशतैर्धौतोययाभवतिनिर्मलः । करोतिनिर्मलंदेहंधूपशेषस्तथाहरेः । पाद्मे—
 धूपंधारात्रिकविष्णोःकराभ्यांयःप्रविंदते । कुलकोटिसमुद्धृत्ययातिविष्णोःपरंपदम् ॥

अथदीपः । नारसिंहे—घृतेनवाथतैलेनदीपंज्वालयेन्नरः । अथमहादीपःव्रतहेमाद्रौचिष्णुधर्मे—महावर्तिःसदादेयाकृष्ण
 पक्षेविशेषतः । देवस्यदक्षिणेपाश्वदेयतैलतुलानृप । पलाष्टकयुताराजन्वर्तितत्रप्रकल्पयेत् । महाराजनरक्तेनसमग्रेणतुवाससा । वामपाश्वेतु
 देवस्यदेयाधृतुलानृप । पलाष्टकयुतांपुण्यांशुछांर्वर्तित्तिचदीपयेत् । वाससातुसमग्रेणसोपवासोविजतेद्रियः । एवंचर्तित्द्रियमिदंसकृदल्वामदीयते ।

एकामप्यथवादद्यादशीष्टामनयोद्भयोः । दीपदानं महासंकुत्वाफलमुपाधुते । दीपनिर्वाणनिवेद्योभविष्ये—तांश्चदत्त्वा न हि सेत न च
तैलविवर्जितान् । कुर्वीत दीपहिंसां यो मूफकोऽयः प्रजायते । भविष्योत्तरे—ग्रन्थाल्यदेवदेवस्य कर्पूरेण तु दीपकम् । अथ मेधमवाप्नोति
कुलं चैनसमुद्धरेत् । संवर्तः—देवागारे द्विजानां च दीपं दत्त्वा चतुष्ये । मेधावीज्ञानसंपन्नश्च धुभ्यान् जायते नरः ॥

अथ नैवेद्यं । कृत्स्नभट्टीये—नैवेद्यजलपुण्यादौषेनुमुद्रां प्रदर्शयेत् । गोविंदराज्जीये ब्रह्मांडे—पत्रं पुण्यं फलं तोयमन्नपानाद्य
मीपधम् । अनियेधनमुंजीतयदाहा रायकल्पितम् । तत्रैव पात्रे—अनिवेद्यहरे सुजन्मसजन्मनि नारकी । निवेदितस्य भक्षणं प्रतिपत्तिरिति
गोविंदराजः । तन्न । यद्रक्षयेत् क्षिणे दितमिति वाक्यार्थात् । अनिवेदितभक्षणनिषेधात् सर्वांश्च निवेदननिषेधः । ज्यवदानद्वारापुरो
डाशस्ये चोक्तान्निवेदनद्वारा सर्वांश्च निवेदनमिति वाच्यम् । उद्धरणाविधानात् । तद्विधानेनैव सर्वपुरोडाशत्यागवत्सर्वांश्च निवेदनसिद्धेभ्यः ।
निवेदितशेषत्वेन सर्वस्य निषेदितत्वात् गीकारे लक्षणपानाच्च । पाकैक्ये निवेदिते नैवैवैवैवः स्विष्टकृत् । यत्तु शान्तात्पः—एकस्मिन्वाप्यशक्त
शेत्सर्वविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवततः शिष्टाभ्यासस्य च चनं यथेति शिष्टपदं तत्सर्वपुरोडाशत्यागे शेषात्स्विष्टकृतवद्विष्णोर्निवेदिता ब्रह्मेन यद्व्यं देवतांतर
मिति श्रीचरोक्तेः सर्वनिवेदनेषु पञ्चमिति गोविंदराजः । भट्टविनकरस्तु वैश्वदेवार्थेनैव धार्यपाकभेदे निवेदितमेव संस्कृतमेव भक्षयेदिति
नियमद्वयं न युक्तम् । एकभक्षणेन्यतरनियमयाधात् । उभयभक्षणेनियमद्वयाधात् । अतो निवेदितमेव भक्षयेदिति चोहो मासाधनवटकतांबूला
दिपरं । हुतमेव भक्षयेदिति द्वविध्यपरं । यद्वानिवेदितमेव भक्षयेदिति वैश्वदेवानभिकारिपरम् । अथवा पाकैक्ये चैव्यहविष्यस्येव पाकभेदे पिनिवेदित
साहुतस्यापि हुतत्वमस्त्येव । नहि पाकभेदे वैश्वदेवभेदः । महानसंस्कारत्वाद् वैश्वदेवस्य । एवं निवेदितत्वमपि न च सर्वनिवेदने । निवेदितस्य दा
ह्यादिविधानेन सर्वांश्च दाहाद्यापत्तेः । पाकैक्येऽप्येवम् । तस्मादुद्धृतैव निवेदनमित्याह । विष्णुः—मेयीमहिपीछागीनां दुग्धदधिघृता न्यदेयानि ।

गाम्भे—तुलनीदलसंमिश्रहरेयच्छतियःसदा । नैवेद्यमित्यादिस्मृतिरत्नावल्याम् । नैवेद्यसत्त्वभावेषुफलान्यपिनिवेदयेत् । फलानामव्यताभेतुवृण्गुल्मीपधीरपि । औषधीनामलाभेतुतोयान्यपिनिवेदयेत् । तदलाभेतुसर्वत्रमानसंप्रवरंस्थुतम् । नैवेद्यांशदानमुक्तं पारिजातेसंग्रहे—विष्वक्सेनायदात्यनैवेद्यस्यशतश्लोकम् । पादोदकंप्रसादं चलिगेचंढेश्चरायतु । तद्विधिःपंचरात्रे—ततोऽबनिकांविद्वानपसार्ययथाविधि । मुस्यादीशानतःपात्राद्वैवेद्यांशमुद्धरेत् । दोडरानंदेचिष्णुधर्म—फलानिदत्त्वादेवेभ्यःसफलांविदतेतिश्रियन् । अभ्यफलंभविष्ये—फलंभक्तितंतंविद्धंमिभिस्तद्विवर्जयेत् । यत्प्रकमपिग्राह्यं कदलीफलमुत्तमम् । अथतांबूलंस्कांदे—तांदूलानां कितलयंदत्तास्वर्गमवाप्नुयात् । इति ॥

अथप्रणामः । दोडरानंदेचंद्रिकायांचवाराहभविष्ययोः—प्रणम्यदंडवद्धूमौनमस्कारेणयोर्यजेत् । सयांगतिमवाप्नोतिनतांक्रतुश्रुतेरपि । हलायुधे—नदेवंपृष्ठतःकृत्वाप्रणामकचिदाचरेत् । वरमुत्थायकर्तव्यंनवृथाभ्रमणंचरेत् । तत्रैव—एकहस्तप्रणामश्चएकचैवप्रदक्षिणा । अकालेदर्शनचैवपुण्यंहतिपुराकृतम् । एकेतिचंडान्यपरम् । तस्याएकप्रदक्षिणायावक्ष्यमाणत्वात् । गोविंदराजीयेभविष्ये—अप्रष्टेवामभागेसमीपेगर्भमंदिरे । जपहोमनमस्कारान्नकुर्वीदेवतालये । वाराहे—वस्त्रप्रावृतदेहस्तुयोनरःप्रणमेतमाम् । सदासजायते मूर्यःमसवनन्मुभामिति । इदंपरिधानीयान्यपरम् । चंद्रिकायांनारसिंहे—नमस्कारेणचैकेनअष्टांगेनहरिस्मेत् । पद्भ्यांकराभ्यांशिरसापंचांगप्रपति. स्थिता । दोर्म्यांपद्भ्यांचजानुभ्यामुरसाशिरसातथा । मनसावचसाभक्त्याप्रणामोष्टांगईरितः । चंद्रिकायांतु—उरसाशिरसादृष्टयामनसापिधियापिच । पद्भ्यांकराभ्यांवाचाचप्रणामोष्टांगउच्यतेइत्युक्तम् । संग्रहे—शिरोहस्तींचजानूचचिबुक्काहुंकद्वयम् । पंचांगस्तुनमस्कारोविद्विक्तःसमुदाहृतः । पात्रे—भूमिमापीत्यजानुभ्यांशिरवासेव्यवैमुचि । प्रणमेद्योहिदेवशांशोऽभ्यमेधफलंलभेत् ॥

अभ्यप्रदक्षिणा । वाराहे—अदक्षिणं न कर्तव्यं पुरतः शृष्टदर्शनात् । चक्रवर्त्तमयेदं गृष्टतो गन् दर्शयेत् । अत्र विशेषो वक्ष्यते केदारखंडे—
आरात्रिकं सकर्तव्यं कुर्वति दिने दिने । ते आमुवंति सायुज्यं नात्र कार्या विचारणा । टोडरानं देविष्णुधर्मे—गीतवादित्रदानेन सौख्यं प्राप्तो ल्यनु-
त्तमम् । प्रेक्षणीयकदानेन रूपवानभिजायते । प्रेक्षणीयं तु लसीतादि । अथ शंखपूजाभविष्ये—त्रैलोक्येयानि भूतानि वासुदेवस्य चाश्र-
या । शंखे वसंति विप्रेन्द्रतस्माच्छंखं पूजयेत् । तत्र मंत्रः—त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । निर्मितः सर्वदेवैश्च पांचजन्यनमोस्तुते ।
गर्भादेवादि नारीणां विद्यायै ते सहस्रशः । तव नादेन पातालेषां च जन्य नमोस्तुते । वाराहे—द्वौ शंखौ नार्चयेदिति । शिवाचर्चनं चं चित्रिकायां
सारसं ग्रहे—शंखानां तु श्रादेः चतुर्युलमुच्छ्रितम् । क्रियासारे—अस्यां युगप्रभितः शंखः श्रेष्ठस्तथ्यं शूरकः । मध्यस्तदर्थं प्रमितः कनिष्ठः
क्रमशो भवेत् । गोक्षीरयवलाः स्निग्धो दीर्घनालो बृहत्तनुः । दृत्तो यो दक्षिणावर्तः स श्रेयः शंखसंज्ञकः । पूर्वोक्तलक्षणोपेतो वामावर्तो धिवापियः । प्रस्यो
दानरत्ने श्रेयः । भवनरत्ने स्कांदे—यलद्वयेन प्रसूतं द्विगुणं कुडवं मतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्य आढकसैः चतुर्गुणैः । चतुराढको भवेद्गोण इत्येत-
द्रूपनानकम् । इति ॥

अथ पूजाधिकारिणः । तत्र विष्णुपुराणे—प्राक्षणेः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च श्रुषीपते । स्वयं तत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा ।
स्कांदे शांतिब्राम्हाहृत्ये—प्राक्षणश्च त्रिविधः शंखी शूद्राणामपि वा । शालग्रामे धि कारोऽस्ति नान्येषां तु कदाचन । अन्ये संकरजाः ।
प्रतिष्ठा हेमाद्रौ—चत्वारो भास्वर्गैः पूज्यास्तपोरावन्वातिभिः । वैश्यैर्द्रविषं पूज्योत्तमैः शूद्रजातिभिः । प्राक्षणे वासुदेवस्तु गुरैः शंकर्येण
हृद्या । शुभः पूज्यते वै रैरनिष्कस्तु स्रक्षैः । प्रयोगपारिजाते मंत्रराजानुमुनिवधाने—शालग्रामशिलां नापि च नोक्ति शिला तथा ।

१ लोके देवदेवि नो विषयकत्वे तु हे इति कः ॥

ब्राह्मण. पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् । क्षत्रियादिर्दीक्षितः । नित्यसर्वदा । अतो ब्राह्मणस्यादीक्षितस्यापि क्षात्रिग्रामपूजानित्या । क्षत्रियादे
 स्तुदीक्षितस्य । अन्दीक्षामत्र विहीनीत्युक्तेः अयन्नैवमत्रेण पुण्यराशिः प्रकीर्तित इति विष्णुपूजाप्रकरणे भविष्योक्तेश्च । विष्णुपूजायामदीक्षित
 स्याप्यधिकारो नान्यत्र तिरोह्वरानंदः । तेनादीक्षितस्यापि क्षत्रियादेर्मूर्तिपूजनेऽधिकारः । स्मृत्यर्थसारे—स्त्रीणामप्यधिकारोऽस्ति विष्णोरा
 राधनमिति । यदुस्मृत्तिकौमुद्यां शूद्राचारशिरोमणौ च मनुः—अपस्तपस्तीर्थयानाग्रज्यामंत्रसाधनम् । देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपत
 नानिपठति तत्सर्ववत्पूजापरम् ।—आर्जवलोभशून्यत्वदेव ब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते इति होह्वरानंदे विष्णु
 क्तैः । साधारणधर्मोऽथ तुर्वर्णपरा इति व्रतहेमाद्रौ विज्ञानेश्वरीये च । स्त्रीशूद्रपतनानिपठितिशूद्रस्य द्विजसेवाऽविरोधेन स्त्रियास्तु भर्तृसेवाऽप्या
 गपरमिति महत्पादाः । जातिविवेके—स्पर्शने देवतानां च कायस्थाय विवर्जयेत् । नास्याधिकारो धर्मे स्त्रीति मनुव्याख्याने मेधा निधिः ।
 स्नानोपवासदेवतार्चनादौ न शूद्रस्य नित्योधिकार इति । शूद्रादेः पूजास्पर्शविना ।—स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर । स्पर्शनेनाधिकारोऽ
 स्ति विष्णोर्वीशंकरस्य वेति बृहन्नारदीयात् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां नापि वसुधरे । दूरादेवास्पृश्यन्पूजां कारयेत्सुसमाहित इति चाराहा च ।
 ब्राह्मण्यपि हरविष्णुन स्पृशेच्छ्रेय इच्छती । अनाथावासनाथावातस्यानास्तीह निष्कृतिरिति पंचायतनसाराच । सांप्रदायिकास्तु निषेधेषु स्त्रीशू
 द्रपदस्याप्यदीक्षितपरत्वाद्धिधिपुतत्पदं दीक्षितपरम् । अतो दीक्षितानां तेषां शालग्रामपूजास्पर्शवत्यपि भवति । स्पर्शनिषेधोऽदीक्षितपर इत्याहुः ।
 तन्न । वचनविनाप्यवस्थाकल्पनेमानाभावात् । अतोऽदीक्षितस्य पूजैव । यस्तु—मातरः सर्वलोकैस्तु स्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमेति देवीपुराणे स
 र्वपदं तत्तस्त्रीशूद्रान्यपरमिति केचित् । दीक्षितस्याप्यस्पर्शनेनित्युक्तम् । विष्णुमूर्तेः प्रतिष्ठायां चाधिकारः—चतुर्वर्णस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्य सुखार्थं
 भिरिति रूपतरो देवीपुराणात् । अन्येतु सर्वपदसंकोचे मानाभावात्—ब्राह्मण. क्षत्रियो वैश्य. शूद्रो वाय दिवास्त्रियः । पूजयेन्मातरो भक्त्या स

मर्त्यमते फलमिति देवीपुराणाच्च शुचित्वस्य नैमित्तिकपरत्वादीक्षितस्य तत्पूजाभवतीत्याहुः । कौमुद्यां नारसिंहे शूद्राधिकारे—पुराणं शु-
 पुयाशित्वं नरसिंहस्य पूजनं । कुर्यादिति शेषः । तत्रैव—ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः क्षत्रियः शूद्रास्त्यजातयः । संपूज्यतं सुरश्रेष्ठं भक्त्या सिंहवपुर्धरम् । अत्रास्त्य-
 जातयोऽजगच्छूद्रान्तु चंडालादयः । चंडालाः सर्वधर्ममहिंसाद्विहतादिति स्मृतेः । लिङ्गे पिचातुर्वर्ण्यस्याधिकार उक्तः शिवसर्वस्वो भविष्ये-
 यमुपूजयेते देयि लिङ्गे मां च जगत्सतिम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो चामत्सरायणः । तस्य प्रीतिः प्रदास्यामि शिवाँ लोकां ननुत्तमान् । ब्रह्मचारि-
 णां प्रशूराय मनुः—देवताग्न्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च । कुर्यादिति संयधः । तिथितत्त्वे स्कांदे—शूद्रः कर्मणि यो नित्यस्वीयानि कुरुते त्रिवे ।
 तस्याहमर्चां पृक्षाभिर्चंद्रप्रदं विष्णुपिते । इदं पुराणप्रसिद्धजीर्णलिंगविषयमिति । अस्थली सेतौ भट्टपादाः । नूतनलिंगपूजायां तु—यदा
 प्रतिष्ठितं लिंगं प्रविशति तत्रैव विधिः । तदा प्रभृति शूद्राभ्यो विद्वान्पिनसंस्पृशेदिति वृहन्नारदीयादस्पर्शपूजाकल्पकामावाचनाधिकारः । यत्तु—लिंगं
 गृहीयति यो विर्मस्थाप्य तु यजेत तदेति देवीपुराणं तत्र यति साहचर्योद्दिष्टं द्विजपरम् । न च परप्रतिष्ठितलिंगादिपूजायुक्ता—यः शूद्रेणाचितं लिंगं
 णिष्णुयादिति शेषः । तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तशरीरपीति वृहन्नारदीये अनमस्तकार्यत्वोक्तेः । न चैतदन्यथानुपपत्त्यैव शूद्रस्य लिंगा-
 दिगूलाकल्पनं अन्यदीयालिंगपूजानिषेधेनाविचरितार्थत्वात् । तिथितत्त्वे स्कांदे—ब्रह्मचारी गृहस्थो वावानं प्रसन्नते स्थितः । एवं दिने दिने दे-
 वपूजयेदं पिकापतिम् । संन्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् । नमो ते नमिष्वेनैव वक्षीणां पूजाविधीयते । वौधापनः—स्त्रीशूद्राणां च भवति नास्मा-
 दे देवतार्चनम् । सर्वे वागममार्गेण कुर्युर्वेदानुसारिणा । पंचायतनसारे भागवते—वैदिकस्तांत्रिकौ भिन्नश्रुतिभेदविधयो मखः । वैदिको मि-
 श्रतो वापि मिश्रादीनां विधीयते । तांत्रिको विष्णुभक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः ॥

मंघराजानुष्टुप् विधाने—श्रौतार्चनतुविप्राणांविशेषेणभवेत्सदा । स्मार्तागमार्चनंक्षत्रैर्येकेवलमगमः । तस्मादेवार्चनंश्रौतंविप्रस्यैवत
 दुष्यते । यहुचपरिशिष्टे—प्रतिमा-शालुखीरुद-बुखोयजेतान्यत्रप्रा-बुखःसंभृतसंभारोयजनभवनभेलद्वारेस्थित्वाहस्ततालत्रयेण—अपसर्प
 तुभूतायेभूतामुविमस्थिताः । येभूताविमकतोरस्तेनश्यतुशिवाज्ञयेतिविद्वानुद्वास्यप्रविश्य येभ्योमातामधुमस्यन्वतेपयएवापित्रेविश्वदेवायबृष्ण
 इतिजपित्वा शुभासने—दृथिवित्वयाधृतालोकदेवित्वविष्णुनाधृता। त्वंचधारयमांदेविषविभ्रंकरुचासनमित्युपविश्यायतप्राणःकर्मसंकल्प्य शुचि
 शंखश्रद्धाःप्रणवेनपूरयित्वागंधाक्षतपुष्पाणिप्रक्षिप्यसावित्र्याभिमन्यतीर्यान्यावाह्याभ्यर्च्य पत्रपुष्पाणितदुदकेनापोहिष्टीयाभिरात्मानमायत
 नंयजनांगानिचाम्युक्ष्यक्रियांगोदंक्रुभंगधादिभिरभ्यर्च्यनमोतनास्नाततन्त्रेणवोपचारान्कुर्यादावाहनमासनंपाद्यमर्घ्यमाचमनीयंखानमाचमनं
 वस्त्रमाचमनसुपवीतमाचमनंगंधपुष्पाणिधूपदीपमुपहरमाचमनंमुखवासंस्तोत्रप्रणामंप्रदक्षिणाविसर्जनंचकुर्यादसंपन्नोमनसासंपादयेदाचमनमष्ट
 धगुपचारःप्रणामस्तोत्रंप्रदक्षिणाविसर्जनांगम् । अथमन्त्राः—गणानांत्वेतिगणपतेः । कुमारश्चित्पतरमितिस्कंदस्य । आकृष्णेनेत्यादित्यस्य ।
 पावकानइतिसरस्वत्याः। जातवेदसइतिशक्तैः । व्यषकमिति रुद्रस्य । गंधद्वारामितिश्रियः। इदंविष्णुरितिविष्णोरेवंपोडशेमानुपचारान्पौरुषेणवास
 क्तेनप्रत्नृचंसविन्यावाजातवेदस्यावाप्राजापत्यावाय्याहतिभिर्वाप्रणवेनवाकुर्वतिसएपदेवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितःसर्वाभीष्टप्रदःस्वर्गापवर्गदध्यत
 स्मादेनमहरहर्कुर्वेति । दोडरानंदेवाराहे—अभावेवेदमंत्राणांपंचरात्रोदितोविधिः । उदभुखइतिस्थिरप्रतिमाविषयमितिपारिजातः ।
 वैशाखमाहात्म्येपाद्ये—स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविधया । पौरुषेणचसूक्तेनसामभीराजनादिभिः । अर्चयेदितिशेषः । दोडरानंदे
 योगयाज्ञवल्क्यः—दधात्सुरुषसूक्तेनय-पुष्पाण्यपएववा । अर्चितंस्याज्जगदिदंतेनसर्वंचराचरम् ।

अथन्यासादि। शौनकः—अंगुष्ठमेतुगोविंदतर्जनीत्यंतुमहीधरम् । मध्यमायांहृषीकेशमनामिक्यांनिविक्तम् । कनिष्ठिक्यांन्यसेद्विष्णुंकरम

ध्येतुमाध्वम् । एवंन्यासं पुराकृत्यादेहांगन्यासमाचरेत् । मसोक्तेः श्वन्वस्य मालेनारायणं तथा । माघवंकर्णयोरक्ष्णोर्विष्णुचैव तु नासयोः । मुखेतुम
 धुसुदं कंठदेशे त्रिविक्रमम् । वामनं विन्यसेद्बाहोः श्रीपरं हृदि विन्यसेत् । नाभ्यां विबाह्वीकेशं कट्यां वैष्णवनाभकम् । दामोदरं पादयोश्च न्यासं द्वादश
 धाचरेत् । ततः पुरुषसूक्तेन सर्वांगन्यासमाचरेत् । अपरां केंनारसिंहे -- आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुवंतस्य देवता । पुरुषो योजगद्दीजसृगिर्नारायणः स्मृतः ।
 अथ मां विन्यसेद्बाहो द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे पदे । पंचमीं वामजानौ तु पष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् । सप्तमीं वामकुक्षौ च अष्टमीं दक्षि
 णे न्यसेत् । नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा । एकादशीं कंठदेशे वामपादहीततः पराम् । त्रयोदशीं दक्षिणे तु बाह्व्यदेशे चतुर्दशीम् । अक्ष्णोः पंचदशीं
 चैव योऽर्थीं मूर्ध्नि विन्यसेत् । यथा देवे तथा देहे न्यासं कृत्वा विधानतः । एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्तान् समाचरेत् । गोविंदराजीये योगयाज्ञव
 ल्क्यः -- पङ्कगन्यास इत्येके उतरे पुरुषसूक्ते । अद्भ्यः संभूत इति हृदयाय नमः । वेदाहमिति शिरसे स्थाह्वा । प्रजापतिश्चरतीति शिखायै वषट् । यो देवेभ्य
 इति कवचाय हुम् । रुचं ब्राह्मिति नेत्रत्रयाय वौषट् । श्रीश्रेयस्त्रयाय फट् । चंद्रिकायां नारदीये -- एवं न्यासं तु कृत्वा दौर्पश्चादेव संपूजनम् । गंधमा
 तैः सुरभिर्मिराल्मानं चार्चयेद्बुधः । ततः पीठं समाराध्य गणपुष्पाक्षतैः शुभैः । ऋग्विचयाने -- वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधिनस्त्वर्चने पुनः । आद्यपावाहये देव
 मृचा तु पुरुषोत्तमम् । द्वितीयपासने दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया । चतुर्थ्यां प्रदातव्यं पंचम्या च मनीषकम् । पष्ठमाख्यानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वल्लभे वच । यज्ञो
 पवीतमष्टन्यानवम्या गंधमेव च । दशम्या पुष्पदानं च एकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या च तथा दीपं त्रयोदश्या तु पहारकम् । चतुर्दश्या न्तिकुर्यात्पंचदश्या प्र
 दक्षिणाम् । षोडश्या सनं कुर्यादेवमेव सप्तम्यं चैव । पौरोषेण च सूक्तेन तद्विष्णोः परमेष्ठिना । नैताभ्यां सदृशो भवेदेव पूक्तश्चतुर्विधः । पूजोत्तरं ऋग्विच
 याने -- हुत्वा षोडशभिर्मंत्रैः षोडशाब्रह्मस्य चाहुतीः । शेषं निवेदयेत्तस्मै दद्यादाचमनं ततः । जानुभ्यां धरणीं गत्वा गृध्रां हरिभयो वहेत् । पुनः षोडशभि

मन्त्रेन्द्रयात्पुष्पाणिषोडश । तत्र सर्वजेष्वेन्द्रयः पौरुषं सक्तुत्तमम् । पण्मासात्सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयेत् । पूजां ते कर्तव्यमाह यो गयाज्ञव
 ल्वभ्यः—निवेदयेत्तदामानं तद्विष्णो रिति मन्त्रतः । पादो—ब्रह्माणविष्णुमीशं वासूर्यमग्निगणाधिपम् । दुर्गासरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वानित्यमर्चयेत् ।
 एतेष्वन्यतरार्धेनेनाग्निग्रस्त्यवैतीत्यर्थः । केचित्तु पंचायतनपूजां नित्यां ब्रुवन्ते—शिवं भास्करमग्निचक्रैश्वर्यं कौशिकीमपि । मनसानर्चयन्त्याति
 देवलोकादधोगतिम् । वरप्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तव्यम् । न त्वसंपूज्यभुञ्जीत कौशिकीकेशवंशिवमितिकालिकापुराणादित्याहुः । केचिदु-
 अग्निर्गणेशः पावकः कार्तिकेयो विनायक इति भविष्योत्तरात्तत्पूजामाहुः । एतेनाग्निस्मार्तमिति वदन्नर्थानभिब्रुत्वा दपास्तः । कौशिकीदुर्गा
 अनर्चयन्नपूज्यत्वज्ञानवानिति वार्धमानसमयप्रदीपादयः । पुष्पाद्यभावे मनसापि पूजयेदिति वयम् । केचिदुविष्णुपूजैव नित्या शिवदुर्गादिपूजा
 तु काम्येत्याहुः । यत्स्वेतपूजाया अकरणे निर्दार्धवादः स संकल्पे सति नित्यता पर इति श्रीदत्तवाचस्पती । तन्न । विष्णुपूजायामपि तत्त्वापत्तेः—ब्रह्मा
 नविष्णुमीशं वा गौरीं वानित्यमर्चयेदिति पादो वा शब्दश्रवणेपि—तस्मादनादि मध्यातं नित्यमाराधयेद्धरिमिति चंत्रिकायां कौर्मो द्विष्णुपूजानित्या ।
 —तत्रापि शालग्रामशिलां वापि चकारां कित्तशिलांतथा । ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेदिति मंत्रराजानुश्रुतिवधानात् । शालग्रामशिलापू-
 जां निनायोश्चाति किंचन । सचंडालो द्विविधायामाकल्पं जायते कृमिरिति हलायुधाच शालग्रामपूजैव नित्येति केचित् । अन्येतु पूर्ववाक्ये शालग्रामप-
 दं मूर्त्युपलक्षणमिति पंचायतनसारात्—केशवाचीगृहे यस्य न प्रतिमहीपते । तस्यान्नैव भोक्तव्यमभक्षणसंस्मृतमिति हलायुधेव च नान्मूर्ति
 पूजापिनित्येत्याहुः । अत्र विष्णोरे चेति पाठमाश्रित्य—शंखारिभ्यां गदाब्जाभ्यां पूज्यो विष्णुः श्रियैर्नैरित्युक्तलक्षणा विष्णुप्रतिमा शालग्रामसद्भावे
 प्यावश्यकीति त्रोटोहरानंदः । लिङ्गे देवो महादेवः सर्वदेवव्यवस्थितः । अतुग्रहाय लोकानां तस्माच्चित्प्रपूजयेदिति भविष्योत्तराह्निगपूजानि
 तेत्याहुः । चंत्रिकायां कौर्मो—यो मोहादथवालसादकृत्वो देवतार्चनम् । मुहुः सयाति नरकान् सकरेष्विह जायते । यस्त्वाश्वलायनः—दानाध्य

यन्नेदयार्चाजपहोमघटादिकान् । नक्षुर्यान्श्रद्धादिवसेग्नाग्निराणां विसर्जनादिति तच्चित्तवजं भित्तिचोपदेवः । विष्णुभिन्नपरमिति परिचर्या । पूजयित्वा शिवं भक्त्या पिबुः श्राद्धं प्रकल्पयेदिति तैल्लेगात् ।— आद्याद्विषुसमम्य च्यवृवरं हं जनार्दनमिति विष्णुधर्मोक्तैः श्रविहितभिन्नपरमित्यपिके चित् । स चोदौ सूर्यपूजा—अपूज्यप्रथमं सूर्यमपराज्यः प्रपूजयेत् । नतद्भक्तकृतपाथं संश्रुतीच्छंतिदेवता इति ब्राह्मणम् ।— रविर्विनायकं ध्वादीं शो विष्णुश्च पंचमः । अनुक्रमेण पूजयंत्येव्युत्क्रमेण महद्भयमिति । गणेशाकोसमम्य च्यैवो विष्णुं प्रपूजयेत् । अर्चयेच्च शिवं पश्चाद्विष्णुमादौ तु वैष्णवः । ततः शिवं ततो दुर्गो मेघं स्यादर्चनक्रिया । अथ गणेशाकर्कयोः क्रमेण तात्पर्यं किं तु तावपूजयित्वा प्रधानं न पूजयेत् । आदौ न सर्वोदौ किं तु विष्णवादौ । पौराणोयं क्रमः ।

आगमोक्तस्तु योगिनीतंत्रे—गणेशसूर्यविष्णुवीशदुर्गा आवाह्यपूजयेत् । भैरवीतंत्रे—आदौ गणपतिं देवं सूर्यं विष्णुमुमापतिम् । दुर्गां च पूजयेद्विद्वानिति । आपस्तम्बस्मृतौ—अथ हं देवताः पूजया इत्युक्तिर्यथेदेवताभ्यो न्याः पराशराद्युक्तप्रतिपदादिति धिदेवताः पूज्या इत्येतदर्थेति दोषरानंदः । तन्न । पूर्ववचनैकवाक्यतया स्य गणेशादिपूजापरत्वात् प्रतिपदादिदेवतापूजनस्यान्यत्र विधानाच्च । पंचायतनस्यापनमाह्वयमलप्रकाशोचोपदेवः—शमीमध्यगते हरी नहर गूढे व्योहरी शंकरे भास्ये नागसुतारवौ हरगणे शाजोधिकाः स्थापयेत् । देव्यां विष्णुशिवैकंदतरवयो लं षोदरे लेश्वरार्च्येनाः शंकरभागतोऽतिसुखदाय्यस्तास्तु ते हानिदाः । यस्मय इष्टो देवः स तेन मध्ये स्थाप्यः साधारणतया पूजने विष्णुः । श्लोकार्थस्तु—पंचसुदेवतासु पूजकान्यर्हितत्वेन शिवादौ मध्यस्थे शिष्टानामेपक्रमः । शंभौ मध्यगो—ईशाने हरिः आग्नेये सूर्यः नैऋत्ये गणेशः नैऋत्ये विष्णुः वायव्ये दुर्गा । हरी मध्यगो—ईशाने शंकरः आग्नेये गणेशः नैऋत्ये सूर्यः वायव्ये दुर्गा । रवौ मध्यगो—ईशाने हरः आग्नेये गणेशः नैऋत्ये विष्णुः वायव्ये दुर्गा । देव्यां मध्यगायाम्—विष्णुरीशाने शिवः आग्नेये गणेशो नैऋत्ये रविर्वायव्ये । गणेशे मध्यगो—विष्णुरीशाने ईश्वर आग्नेये दुर्गानैऋत्ये रविर्वायव्ये इति गौर्विंदराजः । मंत्रमहोदधौ—पंचायतनपक्षे तु मध्ये विष्णुस्ततोर्चयेत् । अग्निनैऋतवायव्ये शाने पुगणनायकम् । रविशिवां शिवं मध्ये गणेशश्चेच्छिवं शिवाम् । रविं विष्णुरवौ

मध्येविभाजनगेवेश्वरान् । भवान्यामध्यसंस्थायामीशविष्णुकर्ममाधवान् । हरेमध्यगतेसूर्यगणेशगिरिजान्युतान् । संपूज्यादौमध्यगतंगणेशादि
ततोयजेत् । गणेशेमध्यसस्येतुपूजयेद्वास्करादितः । एतेनाजेश्वरेनार्योदतिपाठवद्वाचारचंद्रोदयोपास्तः ॥

अथपूज्यपूजकांतरालंप्राची । तदुक्तमागमे—पूज्यपूजकयोगेर्मध्येप्राचीप्रोक्ताविचक्षणैः । प्राच्येवप्राचीसोद्विह्यमुक्त्वावैदेवपूजनं ।
प्रयोगपारिजातेमंत्रशास्त्रे—देवसमुलमारभ्यदिशप्राचीप्रकल्पयेत् । तदादिपरिवाराणामंगाथावरणस्थितिः । देवपूजायां—प्राक्पश्चिमो
दगास्यध्वातःसायनिशसुचेतिवचनाब्जवस्येतिवाचस्पतिमिश्राः।सूर्यसप्ताक्षरमंत्रपरमेतदितिपूजारत्नाकरेतिथितत्वेच । दौडरानंदे
गौतमः—रानाबुदञ्जुलःकुर्याद्वैवकार्यसदैवहि । शिवार्चनंसदाचैवद्युचिःकुर्यादुदञ्जुलः । अर्कमर्कतनुर्वेजेदितिभविष्योक्तेः । सूर्यनित्या
र्चनेप्रणवेनरूरादिभिर्वायुधारणशोपणादिभिर्भूतशुद्धिरगमितिदौडरानंदः । आगमिकास्तुनादेवोदेवमर्चयेदितिवाक्यात्सर्वदेवार्चनांग
मित्याहुः ॥

अथसूर्यपूजाभविष्ये—मेरुमंदरतुल्योपिराशिःपापस्यदारुणः । आसायभास्करंमर्त्यस्तंनाशयतितत्क्षणात् । प्रदद्याद्द्वैगवांलक्षद्वोग्रीणां
वेदपारो।एकाहमर्चयेद्भानुंतस्यपुण्यंततोधिकम् । स्मृतिरत्नावल्याम्—शिवंसूर्यतथाचंद्रदुर्गाद्याउग्रदेवताः।योर्चयेत्पणपूर्वतुसद्यःपततिमान
कः । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—सर्वत्सरत्रयंकुर्याद्यः।परार्थसुरार्चनम्।संवत्सरंचगायत्रीपण्मासेरुद्रमेवच।प्रणवंवादिनंचैकंसचपातित्यमामुयात् ।
तदपिपूज्येनभरणे । देवार्चनपरोविशोविस्तार्थोवत्सरत्रयम् । सर्वदेवलकोनामहव्यक्येपुगहितइतिचंद्रिकायांचिज्ज्यूक्तेः । आपःक्षीरंकुशाग्रा
णियृतंदधितयामयु । रक्तानिकरवीराणितयारक्तंचंदनम् । अष्टांगमर्षभाष्यभानवेद्विनिवेदयेत् । हरनार्थीयेस्मृतिसारं—दारवेणार्धपात्रे
षदत्त्वार्पयत्फलंभेत् । तस्माच्छतपुण्यंशुत्पात्रेणनराधिप । ताम्रपात्रार्धेदामेनपुण्यंदशगुणंस्मृतम् । पालाशपत्रपत्राभ्यांताम्रपात्रसमंलभेत् ।

रीव्यपात्रेणविज्ञेयंलक्षाशोनावसंशयः। सुवर्णपात्रविन्यस्तमर्थकोटिगुणंभवेत्। एवंखानेनैवैवेचलिपूजादिपुक्रमात्। मृन्मयमत्रहस्तकृतंआद्यम्। चक्रकृतस्यासुरत्वेननियेधात्। तथाभविष्ये—कालेयकंतुरुक्चरक्तचंदनेमेवच। यान्यात्मनःसदेष्टानियान्यश्रुतान्यपाकुरु। कालेयं कृष्णागदं। कालियाकाष्ठमित्यन्ये। तुरुक्कंसिंहकम् ॥

अथपुष्पपाणितत्रैव—पुष्पैरण्यसंभूतैःपत्रैर्वाग्निरिसंभवैः। आल्यारामोद्भवैर्वापिमत्तयासंपूजयेद्रविम्। पुष्पमालायां—जातिकुंदश्च मीकुशेयकुशाशोकंदकंकिंशुकंपुश्पागंकरवीरचंपकजपानेपालिकाकुब्जकम्। वासंतीशतपत्रिकाविचकिलंमंदारमर्काह्वयपीताम्रातकनागकेसरमिदंपुष्परवैःशस्यते। लोभ्रकैरवसुत्यलंचसकलंसिंहासकंपाटलायूथीकुंभकर्णिकारतिलकायाणंकदंबंजपा। काशेकेशरकेतकीमरुषकंद्रोणंप्रिसंध्याह्वयंपुष्पंशस्तमिदंचपूजनविधौसर्वसहस्रार्घ्यिपः। तमालतुलसीविल्वशमीभृंगारजोद्भवम्। केतकीद्रव्योर्धोग्याःपत्रंदिनकरप्रियम्। पुष्पंशस्तंभृंगराजशाल्मलीकांचनालजम्। निषिद्धंविहितंसूर्येतगरंकंटकारिका। गुंजापराजितोन्मत्तवराहंक्रांतयासह। भविष्ये—करवीरेद्वैकस्मिन्नकार्यविनिवेश्यते। दशदत्त्वायुवर्णस्यनिष्कानालभतेफलम्। ग्रथितेनृपशार्दूलतदेतद्विगुणंभवेत्। भक्त्यापूजयेत्तयोर्कर्मकंपुण्यैःसितासितैः। तेजसासौर्कसंकाशोद्यकैलोकमहीयते। जपापुष्पसहस्रेभ्यःकरवीरंविशिष्यते। करवीरसहस्रेभ्योविल्वपत्रंविशिष्यते। विल्वपत्रसहस्रेभ्यःपद्मनेकंविशिष्यते। वीरपद्मसहस्रेभ्योपकपुष्पंविशिष्यते। यकपुष्पसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंविशिष्यते। कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते। सर्वासांपुष्पजातीनांप्रवरंनीलमुत्पलम्। नीलोत्पलसहस्रेणनीलोत्पलशतेनच। रत्नैश्चकरवीरैस्तुयथापूजयेत्तरेविविम्। वसेदकंपुरेश्रीमानसूर्येतुत्पपराक्रमः। शमीपुष्पंवृहत्स्याब्जकुसुमंतुल्यमुच्यते। करवीरसमाज्ञेयाजातीचकुलपाटलाः। श्वेतमंदारकुसुमंसितपद्मंचतत्समम्। नागचंपकपुश्पागमुकुराथसमाःस्मृतः। ग्रहरंतिष्ठेज्जातीकरवीरमहर्निशम्। त्रयेकमुक्तपुष्पेणदशसौवर्णिकंकफलम्। द्यजोभिर्मुनिशार्दूलतदेवद्विगुणंभवेत्। मुकुराणिकदंबानिरात्रौदेयानिभनवे। दिवाशेषाणिपुण्याणि

दिवारानीचमहिक्का । तथा—महिक्काभालतीचैवदूर्वाकाशोतिमुक्तकः । पाटलाकरवीरंचजपाजायतिरेवच । कुब्जकंतगरंचैवकार्णिकारः कुरंटकः । चपकोवेणिकः कुंदोवालोचर्धरमहिक्का । अशोकस्तिलकोलोभ्रस्तयाचैवाटरूपकः । शतपत्राणिचान्यानिबक्राहंचविशेषतः । अगस्त्यंकिंशुकंतद्वत्पूजायांभास्करस्तु । तुलसीकालतुलसीतथारक्तंचंदनम् । केतकीपुष्पपत्रचसद्यस्तुष्टिकरंरेव । नकंठकारिकापुष्पंतथान्यद्रंघवर्जितम् । नचाभ्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयोदिवाकरः । येषांनप्रतियेधोस्तिगधवर्णांन्वितानिच । तानिपुष्पाणिदेयानिमानवेलोकमानवे । मुकुरो विचकिलः । अवचयोत्तरंजाती पुष्पग्रहरस्यतपूजाहम् । भविष्ये—यथानलघयेत्कथिस्लपनंभास्करस्यच । तथाकार्यप्रयत्नेनलंघितंत्वशुभावहम् ॥

अथगणेशपूजा गोविंदराजीये भविष्ये—गणेशपूजनान्नित्यंसर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशपूजयन्नाह । वाराहे-गृहेलिंगद्वयनार्थगणेशनितयतथा । नर्मदातीरसंभूतांस्त्रीन्यद्विहीनार्चयेत्सुधीः । गृहिग्रहणात्संन्यासिप्रतिनोर्ननिषेधः । अथकुर्गोपूजाटोडूरानंदेभविष्यपुराणे—दिग्विभागेपुसर्वेषुक्रौंघेरीदिक्क्षिवाप्रिया । तस्मात्तन्मुखवासीनःपूजयेत्तुसदांविकाम् । गोविंदराजीयेभविष्ये—यःसदापूजयेद्गुर्गाप्रणमेद्वापिभक्तिः । सयोगीसुमतिर्धीमांस्तस्यमुक्तिं करेस्थिता । आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंदुलाः । सहसिद्धार्थकादूर्वाकुटुमरोचनामधुः । अर्घ्यंकुशार्द्रलद्वादशांगउदाहृतः । तथा—नागकेशरकर्पूरसुरासांसीसवालका । उद्धर्तनसमाख्यातामादृणांसर्वतःप्रिया । द्वायार्चनंचंद्रिकायाम्—चंदनागरकर्पूरकार्शरीरोचनान्वितैः । ससिंहकजटासांसीसटीभिःशक्तिसम्बन्धः । गंधाष्टकंशुभं वश्यंशक्तिर्मेनेपुयो जयेत् । मिहंक्षिलारसइतिप्रसिद्धम् ॥

अथपुनःपुष्पाणि देवीपुराणे—शृणुशक्रप्रवक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतः । ऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः । सितरक्तैश्चकुसुमैः न्यायपद्मैश्चपांडुरैः । किंशुकैस्तगरैश्चैवकिंकिरातैःसुचंपकैः । चकुलैर्बैबम्बदारैःकुंदपुष्पैस्त्रिराटकैः । करवीरार्कपुष्पैश्चशांथपैश्चापराजितैः । सितरक्तैः

स्तथापीतः कृष्णे श्वेदचतुर्विधे । धत्तूरकातिगुक्तैश्च वंधूकागस्त्यसंभवैः । मदनैः सिंदुवारैश्च सुरभीरुचकैस्तथा । लताभिर्बलवृक्षस्य पुण्यैश्चैव मनोहरैः ।
मंजरीभिः कुशानां च विल्वपत्रैः सुशोभितैः । पत्रैः पुण्यैर्यथा लाभं सर्वोपधिभयैः शुभैः । धान्यानां सर्वपत्रैश्च पुण्यैश्चैव प्रपूजयेत् । कालोद्भवैरि
लाकालिरूपुन्यनिषेधः । मंदारैरिति मंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौ विहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । देवीपुराणे—कैतकीचातिसु
क्तश्च वंधूकश्च कुलारिपिः (?) । कंदं चः कर्णिकारश्च सिंधुवारः समुद्रहः । पुष्पागंधं पकश्चैव यूयिकी वनमल्लिका । तगरार्जुनमल्ली च वृहती शतपत्रिका ।
वीगकुसुमकल्लुरारविल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजं शतपत्रं च दशधा पुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनी
लापामर्गपत्रिका । सुरसावर्चरी नद्रा सुरभी कण्ठमल्लिका । मदनोपरुपद्रवश्च शतधा पुण्यवृद्धये । कंदवैरर्चयेद्द्रात्रीमल्लिकोभयतः शुभा । दिवाशे
पाणिपुष्पाणि यथा लाभं नियोजयेत् । श्लोकं मुक्तपुष्पे पुदशसौवर्णिकं फलम् । सन्निधये पुतेष्वेव द्विगुणं फलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः ।
सौवर्णैः त्वक्षिणी राजन्मगवत्यै प्रयच्छति । गोसहस्रफलं ग्राप्यसूर्यलोके महीयते । तथामुवर्णं तिलकं दुर्गादेव्यै प्रयच्छति । सगच्छति परं स्थानं यत्र
सा परमाकला । धूपो देवीपुराणे—धूपं कल्याणनागं तु नित्यं देव्याः प्रियं नृप । दीपनैवे च पूर्वे कृति एव ।

अथ शिवपूजा रुद्राक्षादि च तिथितत्वे लैने—विनामस्मन्निपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महो देवो न स्यात्तत्तत्फलप्रदः । तस्मा
न्युदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुङ्कम् । कृत्यकल्पद्रुमे उभासंवादे—उच्छिष्टेष्वेवाविकर्मस्थः संलिप्तः सर्वपातकैः । नासौ लिप्यति पापेन रुद्राक्षस्तथा
रणात् । लक्षं तु सार्धं नेपुण्यं कोटिर्भक्तिचालनात् । दशकोटि सहस्राणि धारणा ह्यमते फलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुङ्करोऽभियते यदि । सोऽपि रुद्रपदं याति
किमु न र्मानवो गुरुः । सप्तविंशति रुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत्करोति नरः पुण्यं सर्वकोटिगुणं भवेत् । हस्ते चोरसि कंठे यः शिरसा चैव धारयेत् । सुरासुरा
णां सर्वपातबंधो हियथा शिवः । शिखायां बाहुकंठे च कर्णयोश्चापियो नरः । रुद्राक्षधारयेद्भक्त्या सौवंलोकमाप्नुयात् । नववक्त्रं च रुद्राक्षधारयेद्भामया

णिना । चतुर्दशमुत्तमैव शिखायां भारयेद्बुधः । निविद्धद्रात्र्यसुपक्वां रुद्राक्षाधारणेऽस्मृताः । नचवक्त्रादिभेदाः शिवरहस्येषु रूपाथप्रबो
 धेन—यम्युत्तेच रुद्राक्षवर्णनिघ्नप्रदेतः । सूर्येन ससुब्रता. कपिलाद्वादशस्मृताः । सोमनेत्रोत्थिताः श्वेतास्तेषोऽष्टविधाः क्रमात् । वह्निनेत्रो
 ज्ञयाः कृष्णादशभेदाभवति हि । श्वेतवर्णतु रुद्राक्षजातिर्ब्राह्मण्यते । क्षात्रं तन्तयामि श्रवैर्यं कृष्णं तु शूद्रकम् । एकवक्त्रः शिवः साक्षा
 ब्रह्महत्याव्यपोहति । द्वियक्त्रे हिरण्यगौरीस्याद्रोवधनाशयेद्बुधम् । त्रिवक्त्रस्त्वनलः साक्षात्क्षीहत्यां हतिक्षणात् । चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्मानरहत्यां व्य
 पोहति । पंचवक्त्रस्तु कालाग्निः सर्वपापप्रणाशकृत् । षड्वक्त्रः कार्तिकेयस्तु भ्रूणहत्यादिनाश्चयेत् । सप्तवक्त्रस्त्वनतः स्यात्स्वर्णस्तेयादिपापहृत् ।
 निनायकोष्ठनक्रस्तु सर्वाघ्नतविनाशकृत् । भैरवो नववक्त्रस्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रः स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखो रुद्रो
 नानापञ्चफलप्रदः । द्वादशास्त्वस्त्रयादित्यः सर्वरोगनिर्वहणः । त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः ।
 पञ्चापतनसारेति धितत्वे च—विनामन्तु यो पंच रुद्राक्षान्भुविमानवः । सयातिनरकान्धोरान्यावदिद्राक्षतुर्दश । आचारदर्पणे बो
 पदे चः—रुद्राक्षान्कण्ठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशतीद्देपट्पट्कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादशद्वादशैव । बाहोरिदोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं
 शिखायां यक्षस्यष्टाधिकं य. कलयति शतकसस्वयनीलकण्ठः । पुरुषार्थप्रबोधे—प्रक्षाल्य गधतोयेन पंचगव्येन चोपरि । शिवांभसाधप्रक्षाल्य श्रीरुद्रे
 णाभिषेचयेत् । श्रीरुद्राणां प्रतिष्ठेयमेव वैदिकसंमता । ताम्रिकेण प्रतिष्ठासाक्षात्तानो वैदिकेन तु । अथवा वैदिकमते प्रतिष्ठानैव विद्यते । शिखर
 हस्ये—पंचामृतं पंचगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मंत्रपंचाक्षरतथा । पंचायतनसारे पादौ—शालग्रामशिला लिगेयः
 करोति ममार्चनम् । तेनार्चित. कार्तिकेय युगानामेकसप्ततिम् । शूलपाणौ लिङ्गे—चंद्राणपरित्याग. शिरसो वापि कर्तनम् । नचैवापूज्यं भुंजी
 तं शिखरलिङ्गे मेधेश्वरम् । सतकेभूतकैचैव नलाज्यं शिवपूजनम् । भारतेभूतार्चपि शिवपूजोक्ता—ताम्यां लिङ्गे चित्तोदेवस्त्वर्चायां च युगे

युगेदति । शिवमूर्तिर्दशभुजापूज्या—पिनाकिनं वज्रिणं दीपघण्टं परश्वधिनंगं दिनं स्वायतासिम् । दिव्यं चापमिषुधीचाददानं व्याघ्राजिनं परि
 धिणं दंडपाणिमिति भारतात् । चतुर्भुजेत्यन्ये । त्रियंबकेति मंत्रं तु तया तत्र प्रयोजयेत् । देवीपुराणे—यार्धं विचित्रं दं लिङं स्फाटिकं सर्वकाम
 दम् । नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यद्वापि हि लिङं वत् । कृत्वा पूजयन् विष्टं लप्स्यसे चेस्मि तं फलम् । तिथितत्त्वे भविष्ये—तथा मलकमात्रं कुल्या
 लिङं हिरण्यम् । संपूज्य रत्नचट्टितं शिवलोके महीयते । मृदस्म गोशक्रुति शिष्टताम्रकां स्य स मुद्रवम् । कृत्वा लिङं सकृत् पूज्य यत्सेत्कदा युतं दिवि ।
 काशीखंडे नर्मदेशमाहात्म्ये—यावद्यो ह्यदः संतितवरो धसि नर्मदे । तावद्यो लिङं रूपिण्यो भविष्यति वरानमम् । भविष्ये—चाण
 लिङा निराजं द्रव्याता निभुवनत्रये । नम्रतिष्ठान संस्कारस्तेषामावाहनं न च । एवमेव प्रपूज्या निशिवरूपाणि भावतः । कालोत्तरे—त्रिपंचयारं
 यस्यैव तुलासार्वभ्यं न जायते । तद्वाणं हि समाख्यातं शेषपापाण संभवम् । क्रियासारे—लिङ्गस्य शिवनाभे स्तुन हि पीठप्रकल्पनम् । तदा धारयित्वै
 व स्वात्तस्य पीठमिति स्मृतम् । उत्तमं मध्यमं चैवाधमं लिङं प्रियोच्यते । एवैकैकं त्रिधा तद्द्रुतं मंगुलिमानतः । नवाष्टससांगुलिकं लिङं श्रेष्ठं तथा स्मृ
 तम् । षट्पंचकचतुर्मानं मध्यमं द्विधं स्मृतम् । त्रिव्यं कांगुलिकं लिङं त्रिधं तु कनीयसम् । उत्तमं बुहुदाकारं मध्यमं कुकुटांडवत् । अधमं गोकुल
 रस्यादिति लिङं त्रिधा स्मृतम् । तिथितत्त्वे कालकौमुद्यां च स्कांदे—अक्षादल्पपरिमाणेन लिङं कुत्रचिन्नरः । कुर्वीतां गुप्ततो ह्रस्वनकदाचित्स
 माचरेत् । अंगुष्ठतौ गुष्ठपर्वमथे । अंगुष्ठांगुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्वमथे भूमिं नुयात्सदेति षष्ठे योगपरिशिष्टादित्युक्तं तिथि
 तत्त्वे । सिद्धांतशेखरे—अंगुलाद्विधितत्त्वं लिङं गेहे प्रपूजयेत् । प्रासादे तु तदूर्ध्वं स्यात्पूजनीयं प्रयत्नतः । लिङमस्तकविस्तारं पूजाभागस
 मनयेत् । नाहंतं त्रिशुणं कुर्याद्वा ह्रस्वीं त्रिभस्तुतिः । विस्तारं द्विगुणं कुर्यादुन्नतं पीठमुच्यम् । द्रुतं चाचतुरस्रं चाप्येकं ठसमन्वितं । द्विगुणं लिङं
 नाह्राचकं ठनाहंसमाचरेत् । त्रिमेखलमथ शोर्ध्वं समं वायद्विमेखलम् । लिङमस्तकविस्तारे पद्भ्यां विभजेत्ततः । मेखलमेकभागे न कुर्यात्स्वानं चतुस्तस

मम् । लिंगैर्धर्मसंकुर्वात्प्रणालंभीठबाह्वतः । विस्तारं तत्समं भूलेतदत्रे च तदर्धतः । जलमार्गः प्रकर्तव्यस्तस्य मध्ये त्रिभागतः । कुर्यात्पीठार्धदीर्घवाप्र
णालं च शिवोदितम् । सर्वेषां रत्नलिंगानां तत्पीठानां विशेषतः । लौहादीनां च लिंगानां गेवलं ध्वजमाचरेत् । गौतमी तत्रे तु — लिंगमस्तकविस्तारो
लिंगोच्छ्रायसमो भवेत् । परिधिस्तत्रिगुणितस्तद्वत्पीठं व्यवस्थितम् । प्रणालिका तथैव स्यात्सं च सूत्रविनिर्णयः । लिंगमस्तकविस्तारैर्ध्वलिंगोच्चते समे ।
तद्विगुणपेद्यद्वाहं लिंगस्यौत्थम् । तत्समं वृत्तचतुस्रं वा पीठमथ क्षोर्ध्वचेतितत्त्वम् । पीठोच्चता लिंगोच्चता द्विगुणा । नंदिपुराणे — त्रिकोणं फलकाका
रं शूलाग्रं जर्जरं न तम् । कपिलं चापि यद्विगुणं तद्वत्स्थो न पूजयेत् । तथा दीक्षितानां द्विजान्ये पांशूनीनामपि तथैव च । लिंगे स्वगुरुणा दत्ते पूजानान्यत्र चो
दिता । सूत्रसंहितायां शिवपूजाविधिप्रक्रम्य — समासीनः स दामौ नीनिश्चलो वसुखः शुचिः । सोमशंस्तुः — देवस्य दक्षिणे भागे सन्निविष्टः
सुखासने । जानरजावल्यम् — न प्राच्या मग्नतः शंभोर्नोत्तरे योषिदाश्रये । न प्रतीच्यायतः पृष्ठं तस्माद्वक्षसमाश्रयेत् । दक्षं दक्षिणभागं । नि
धितत्त्वे नंदिपुराणे — चरलिंगे र्ध्वये देवं पूर्वाभिवदनं बुधः । स्थिरलिंगे यथाकामं सुखमादौ तथार्चयेत् । चंद्रिकायां हारीतः — आराधयेन्म
हादेवं भावपूतो मे हेश्वरम् । मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवापुनः । ऐशानेनाथवारौ द्वे श्र्यं ब्रह्मेण समाहितः । तथोत्तमः शिवायेति न त्रिगुणानेन वा यजेत् ।

धौ धायनः — अथातो महादेव स्याद्वाहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः । स्वात्वाशुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा क्षतपुष्पैर्यथा लाभ
येत्सहपुष्पो देकेन महादेवमावाहयेदो भूर्महादेवमावाहयामि ॐ भुवो महादेवमावाहयामि ॐ स्वर्गमहादेवमावाहयामि ॐ भूर्भुवः स्वर्गमहादेवमावाह
यामीत्यावाद्या तु भगवान्महादेव इत्यथ स्वांगेनाभिर्नंदयति स्वागतं सुखागतं भगवते महादेवायैतदासनमुपकृतमग्रास्तां भगवान्महादेव इत्यत्र कूर्चं
ददाति भगवते यं कूर्चोर्ध्वमयस्त्रिवृद्धरितः सुपर्णस्तं क्षुपस्तेत्यत्र स्थानासना निकल्पयत्यग्रे ब्रह्मणे कल्पयामि विष्णवे दक्षिणतः स्कंदाय विनायकाय
पश्चिमतं शूलाय महाकालाय उत्तरतः उमायै नंदिकेश्वराय कल्पयामि तिकल्पयित्वा सावित्र्या यो रुद्रो ब्रह्मा विति च पात्रमभिर्भक्ष्य प्रक्षालयति प

तिरःपविनमपवात्रीय सहपवित्रेणादित्यंदेश्येदोभित्वात्तमितोस्तासांत्वविरुद्रेणपाबंदद्यात्यवेनार्थमथव्याहृतिभिर्निर्माल्यंव्यपोक्षोत्तरतश्चेष्टा
यनमइत्येनंरूपयत्सापोहिष्ठामयोभुवइतितिशभिर्हिरण्यवर्णःशुचयःपावकाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनाथाद्रिस्तर्पयतिमवंदेवं
तर्पयामिशर्वदेवंईशानंदेवंपशुपतिंदेवं रुद्रंदेवंउग्रदेवंभीषदेवंषड्रातंदेवंतर्पयामि ब्रह्मज्ज्ञानंकेतुं रुद्रायत्वविरित रुद्रंवाभदेव्यमभपोधाइदमितिचाभिपेकं
कुर्याज्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्य ॐ नमोभगवते रुद्रायव्यंकयेतितर्पयित्वाथैतानिषल्यज्ञोपकीतानिदद्याद्भवायदेवायनमइतिव्याहृतिभि
र्देत्वाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्यनमस्ते रुद्रमन्यवइतिगंधं दद्यात्सहस्राणिसहस्रशइतिपुण्यंदद्यात्ईशानंत्वाभुवनानामविश्रियामित्यस्रतंदद्या
त्समाविन्याधूपमुदीप्यत्योतिदीपंदेवस्यत्वासाचिबुःप्रसवेधिनोर्बाहुभ्यांपूजोदस्ताभ्यांभगवतेमहादेवाय जुष्टं चरुं निवेदयामीतित्रियंचकमितिपरियेकम
मृतोपस्तरणममीतिप्रतिपदं कृत्वा द्वविच्छासयामीतिनिवेद्यास्तुतापिधानमसीतिप्रतिपदं कृत्वा च्यंबकमित्याचमनीयमथाष्टमिर्नोमधैरद्वैरद्वैरपुष्याणिदद्या
द्भवायदेवायनमः । शर्षायदेवायनमः । ईशानायदेवायनमः । पशुपतयेदेवायनमः । रुद्रायदेवायनमः । उग्रायदेवायनमः । भीमायदेवा
यनमः । महादेवायनमः । व्रमणेनमः । विष्णवेनमः । स्कंदायनमः । विनायकायनमः । शलायनमः । मध्वाकालायनमः । उभयैनमः । नंदिकेश्वरा
यनमः । इतिचक्षोपेणनामधैरशुहीर्द्धोति । भवायदेवायस्वाहा । शर्षायदेवायस्वाहा । उग्रायदेवायस्वाहा । पशुपतयेदेवायस्वाहा ।
रुद्रापदेवायस्वाहा । भीमायदेवायस्वाहा । महादेवायस्वोह्यय शिष्टैर्गंधमात्यैर्ग्रीष्मणानात्मानं बालं कृत्याथैनमृग्यजुःसामाथर्वभिःस्तुवंतिसहस्राणि
सहस्रशइत्यनुवाकंनष्टावन्वांश्रौद्रान्मन्त्रान्यथाशक्तित्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्मेहरोभगवतेमहादेवाय च स्तुद्धासयामीतिचस्तुद्धास्योद्गासनकालं ॐ
मर्तुःस्वः महादेवमुद्धासयामीत्युद्धास । प्रयातुभगवानीशःसर्वलोकपरायणः । अनेनहविषातुष्टःपुनरागमनाय च । पुनःपुनःसंदर्शनायचे
तिष्ठेतिप्रतिमास्यानेष्वस्त्वभावाद्नविसर्जनेवर्जसर्वसमानंमहत्सस्त्यधनमित्याहभगवान्बौधायनः ॥

शिवपूजायां विशेषो भविष्ये—आपः क्षीरकुशाग्राणि दध्यश्च तसितागधु । सिताश्वसर्पपाशैव अर्घ्योऽष्टांगः प्रकीर्तितः । तत्रैव—
 चंदनेप्यगर्जे ज्येष्ठांशमष्टगुणं द्रुप । कृष्णागर्जो विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत् । तस्माच्छतगुणं पुष्पं कुंकुमस्य विधीयते । चंदनागरकपूरैः सूक्ष्म
 पिष्टैः सकुंकुमैः । शिवस्यार्चां समालभ्य वसेत्सकल्पायुतदिवि । अर्चेति लिङ्गोपलक्षणम् । शिवाचर्चनं चंद्रिकायां भविष्ये केदारखंडे—
 करवीरारशगुणमर्कपुष्पं विशिष्यते । अर्कपुष्पादरशगुणं चतुरंहि विशिष्यते । चंपकनागपुष्पं च कल्लारं च विशिष्यते । नीलोत्पलं च कल्लारारत्नसहस्रेण वि
 शिष्यते । चकपद्रसहस्रेभ्य एकधत्तूरकवरम् । धत्तूरकसहस्रेभ्यो बृहतीपुष्पमुत्तमम् । बृहतीपुष्पसाहस्राद्गोणपुष्पं विशिष्यते । गोणपुष्पसहस्रे
 म्योदपामार्गं विशिष्यते । अपामार्गसहस्रेभ्यः कुशपुष्पं विशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यः शमीपुष्पं विशिष्यते । शमीपुष्पसहस्रेभ्यः श्रीमन्नीलोत्प
 लं नरम् । शमीपुष्पबृहत्सोऽथ कुसुमं तुल्यमुच्यते । अपामार्गः अपामार्गपुष्पं । करवीरसमाज्ञेयाजातीव कुलपाटलाः । श्वेतमंदारकुसुमं सितपद्मं च त
 त्समम् । नागचंपकपुंनागाधत्तूरकुसुमाः स्मृताः । तत्समं करवीरसमम् । नागो नागकेसरः । तथा—केतकी चातिमुक्तचक्रं शोद्यधीमदंतिका ।
 शिरीषमर्जं च धत्तूरकुसुमानि विवर्जयेत् । कुंदवार्पिकं शिवपूजायां माघो विहितम् । अन्यथा निषिद्धम् । तथा—कंदकानिकदं वानिरात्रौ दद्यान्निशंकरे ।
 दिवा शेषाणि पुण्यानि दिवारात्रौ च न हि का । प्रत्येकमुक्तपुष्पे पुदशसौ वर्णिकं फलम् । मंत्रान्वितेषु तेष्वेव द्विगुणं फलमिष्यते । विल्वपत्रैरखंडैस्तु शंकरं पू
 जयेत्काचित् । सर्वपापनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते । तुलसीविल्वनिर्गुडीजबूराव्रणकं तथा । पंचविल्वमिति श्रोतुमर्चयेद्दिदुशेखरम् । बृहतीकुं
 दुर्भैतपापोलिं सद्गुदं च येत् । गवामयुतदानस्य फलं प्राप्य शिवं व्रजेत् । तथा—अशोकश्चेतमंदारकर्णिकारवकानि च । करवीरार्कमंदारशमी
 तगरकेशरम् । पुष्पैरैर्यथा लाभं योनः पूजयेच्छिवम् । सयत्फलमवाप्नोति ते देवाग्रमनाः शृणु । सूर्यकोटिप्रतीकाश्चैर्विमानैः सर्वकामिकैः ।

दोषयमानश्चमरैः शिवलोके महीयते । करवीरो वक्रधैवजर्कं उन्मत्तकस्तथा । पालाशो वृहती चैव तथा च गिरिकर्णिका । तथा काशस्य पुष्पाणि मंदार
 आपराजिता । शमी पुष्पाणि चान्यानि कुंजकः शिरिषा तथा । व्यामर्गस्तथा पर्जती पुष्पं सकोपनम् । चंपको शीरतर्गतथा वैनागकेसरम् ।
 पुंनागः किंकिरातं च द्रोणपुष्पं तथा शुभम् । शिशोर्दुपरधैवजपामहीतैव च । पुष्पाणि यश्चक्षुष्यस्तथा बिल्वदलं शुभम् । कुसुंभस्य च पत्राणि तथा
 वैकुण्ठमस्य च । नीलं च फुलमुदं चैव तथा रक्तेत्पलानि च । सुरभीणि च सर्वाणि स्यलज्जान्यं बुजानि च । गृह्णामि शिरसा देवियो मे मत्तया निवेदयेत् । केसरो
 पकुलः । किंकिरातः कुण्डकः । सर्षपीति निपिच्छेत्तरपरम् । वसंतं तु ऋतुं प्राप्ते सर्वैः पुष्पैर्मनोरमैः । पूजितं तु महादेवे अश्वमेधफलं लभेदिति वचना
 दन्ननिपिद्वैरपि पूजा । सर्वशब्दसंकोचे मानाभावात् निषेधस्य कालांतरसावकाशत्वाच्च । देवीपुराणे—वैशाखे मासि कर्तव्या पूजा पाटलयासदा ।
 सर्वां न्कामानवाप्नोति ज्येष्ठे पञ्चम्यैः सदा । आपाद्वैधित्वकहुरिरीप्सितं लभते फलम् । नवमह्नि कया पूजानभो मासि महाफला । कदंबैश्चंपकैरेव
 न भस्मे सर्वकामदा । पूजापंकजालस्याहपेप्सु दयदायिनी । शतपत्रिकया पूजा कर्तुं के सर्वकामदा । मार्गे नीलोत्पलैः पूजा योपेतु कुब्जकैः सदा । मा
 पेत्तु कुंदफुलं रुचकेन च फाल्गुने । शतपत्रैस्तथा चैत्रे यो चैर्यदि दुर्गेश्वरम् । लभते सर्वयज्ञानां सर्वदानफलं तथा । केदारगन्धं—जाती पुष्पं महि
 कायाश्च पुष्पं समो गरीनीलपुष्पं तदेव । तथा पुष्पं कुटुंबं कर्णिकारं कौस्तुभाख्यं च पुष्पाणि मन्त्र्याहं लिंगपूजने । रात्रौ मो
 गरकान्येव च विव्राणि विशेषतः ।

अथ धूपः । अथ पुराणे—गुगुलं घृतं संयुक्तं शिवेयं धनिवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति गणपतं च गच्छति । अथिदधे—दधित्थं घृतं सं-
 युक्तं दग्धं त्रित्यमथापि वा । अशिष्टो मस्य जज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । दधित्थः कपित्थः । वित्तं चित्त्वफलम् । दीपस्तु पूर्वोक्त एव । आदि
 त्यपुराणे—प्रदक्षिणानयं कुरु न शिवस्यावतने नरः । अश्वमेधसहस्रस्य इष्टस्य लभते फलम् । बहु च परिशिष्टे—एकां विनायके दद्याद्देस्ये त्री

निरांशे । चत्वारिंशदद्यात्सप्तम्यत्प्रदक्षिणाः । बृहन्नारदीये—एकांचल्यांवौसप्ततिसोदद्याद्विनायके । चतस्रःकेशवेदद्याच्छिवेत्व
 धंप्रदक्षिणम् । पदांतरेपदंन्यस्येत्करोचलनवर्जितौ । स्तुतिर्वाचिहृदिध्यानंचतुरंगप्रदक्षिणम् । लैंगे—सव्यंव्रजेचतोऽसव्यंप्रणालंनैवलंघयेत् ।
 रुद्रांदे—प्रदक्षिणंक्रुर्वीतशतमष्टोत्तरं तथा । बृहन्नारदीये—शिवप्रदक्षिणेमर्त्यःसोमसूत्रंनलंघयेत् । प्रदक्षिणाप्रकारस्तु—वृषंचंडं
 वृषंपेयमोमयंपुनर्दृषम् । पंडंचसोमसूत्रंचपुनथंडंपुनर्दृषम् । प्रतिष्ठाहेमाद्रौ—ग्राव्यांदिमहाकालौयाम्येभुंगिविनायकौ । वारुणेवृ
 पमत्करोदेवीचंडीतयोत्तरे । त्रैचिकम्पांत्यीशान्यांचंडउक्तः । तत्रैव—याणलिंगेचलेलौहसिद्धलिंगेस्वयंभुवि । प्रतिमासुचसर्वासुनचं
 ओऽपि क्रुनोभवेत् । आदित्यपुराणे—लिंगेस्वायंभुवैचवरकैतैजसनिर्मिते । सिद्धप्रतिष्ठितैवचनचंडोविकृतोभवेत् । तथा—अपसव्यंयतिः
 रुद्रात्मव्यंतुनप्रचारिणः । सव्यापसव्यंशृङ्गिणोनित्यंशंभोःप्रदक्षिणम् । तृणैःकाष्ठैस्तथापर्णैःपापणैर्वेष्टकादिभिः । अंतर्धानंपुरःकृत्वासोमसूत्रं
 तुलंयेत् । तत्प्रमाणंतत्रैव—ग्रासादविस्तारसमानसूत्रंसोमस्सूत्रेदिशिसोमसूत्रम् । सूत्रादहिलंघनतोनदोषःस्यादोपआभ्यंतरलंघनेन ।
 शिरूपशाग्रे—लिंगमस्तकमध्यानुसुरंस्यादाप्रणालकम् । लिंगप्रणालीपुष्टत्वंतावदेवप्रकीर्तितम् । विशेषांतरंतत्रैव—सोमसूत्रद्वयंय
 नरनमान्निष्पुमंदिरम् । अपसव्यंनकुर्वीतैवप्रदक्षिणम् । केदारखंडे—वृषभांतरितोभूत्वापीठकांतरमेवच । प्रदक्षिणंनकुर्वीतकुर्वन्कल्पिष्य
 मानुनात् । कालिकापुराणे—स्थृङ्गाक्षस्यनिर्माल्यंसवासायाहुतःशुचिः । इदमशुचिर्विषयम् । निर्माल्येयोहिमद्रत्तयाशिरसाधारयिष्यति ।
 अशुचिर्भिषग्योद्रोनःपापसमन्वितः । नरकेपच्यतेगोरेतिर्यग्योनौचंसंभवेदितिस्कांदादितिश्रीदत्तः । अपरास्तएवायंदोषःस्कांदे—
 शिवनिर्माल्यभोक्तारःशिवनिर्माल्यलंघकाः । शिवनिर्माल्यदातारःसर्वश्लेषादिपुण्यहृत् । शिवैकभक्तानाननिषेवः । पादोदकंचनिर्माल्यंमत्तै
 पायैर्निरोपतइत्यग्निपुराणात् ।—निर्माल्यंभारयेद्रत्तयाशिरसाणवर्तीपतेः । राजसूयसयन्नसुषुफलंग्राप्नोतिनिश्चितमित्यादित्यपरापरम् ।

लोभातुनयार्थम् । लोभान्नाधयेच्छोभिर्निर्मात्यंनचमक्षयेत् । नस्त्यशेदपिषादेनलंघयेच्चापिनारदेतिपाद्मात् । अग्निपुराणे—चाणल्लिगेचले
 लीह्वेसिद्धलिगेस्वयंभुवि । प्रतिमासुचसर्वासुनदोपोयात्यधारणे । शालग्रामसंसर्गेतुनदोपः । अग्राह्यशिवनिर्मात्यंपुष्पंफलंजलम् । शालग्राम
 मस्यसंसर्गात्सर्वयातिपवित्रतामितिस्कांदचारोक्तः । अस्वार्थः—पंचायतनपूजायांकांडानुसमयपदार्थानुसमयौविद्यायसहैवपंचानांपू
 जनेशालग्रामसंसर्गच्छिवैवैवंप्रयक्ष्यम् । यदाशिवेनैवंप्रयक्ष्यदानमक्षयमिति ॥

अत्रपुरुषार्थप्रवोधेचतुर्धाच्यवस्योक्ता—द्विजानानिपेषोद्विजानांविधिरित्याद्या । वैदिकतांत्रिकविषयेत्यन्या । दीक्षितादीक्षित
 विषयेतितृतीया । ततःसिद्धांतकृतः—ज्योतिर्लिङ्गविनालिङ्गयःपूजयतिमानवः । तस्यैवैवनिर्मात्यभक्षणचसकृच्छ्रकम् । शालग्रामोद्भवेलिङ्गेवा
 पलिङ्गेस्वयंभुवि । रसलिङ्गेतथाप्येचसुरसिद्धप्रतिष्ठिते । हृदयेचद्रकतिचस्वर्णरूप्यादिनिर्भिते । शिवदीक्षावताभक्तेनेदंमक्षयमितीर्यते । इतिभवि
 व्योक्तः । तथा—चाणल्लिगेस्वयंभूतेचंद्रकांतेहृदिस्यते । चांद्रायणसमंज्येशंभोर्वैद्यभक्षणम् । यत्रचंडाधिकारोस्तिनमोक्तव्यंचमानवैः ।
 चंडाधिकारोनीयन्नमोक्तव्यंतत्रभक्तिद्वितित्रैवोक्तः ।—निवेदितंयदेवेशेत्तच्छेषंचात्मशुद्धये । श्रद्धधानो नलोभेनचंडायह्यनिवेदितमितिचायुपु
 राणाद्य ।—येवीरभद्रशपिताःशिवभक्तिपराश्रुखाः । शंभोरन्यत्रदेवेषुभक्तयेनदीक्षिताः । तेषामनर्हमीशस्यतत्प्रसादचतुष्टयमितिशिचपुरा
 णाचसामान्यविधिरतत्परएव । एतैर्विशेषवाक्यैरुपसंहारात्, अन्यथानिषेधानांनिरवकाशत्वापत्तेः । यस्तुशिवनिर्मात्यस्पर्शेप्रायश्चित्तं
 तदेतदन्यपरम् । यस्तुशिवनैवेद्यभक्षणादेःकाम्यत्वात्तत्सकलशिवस्वभक्षणादिनिषेधवाधकत्वमिति तत्रपूर्वोक्तव्यवस्थासंभवात् फलरहितवि
 धिसद्भावाचेतिश्रीभट्टनारायणचरणाः । सिद्धांतशेखरे—धराहिरण्यगोरक्षताम्ररोप्यांशुकादिकान् । विद्यायशेषनिर्मात्यंचंडे
 शायनिवेदयेत् । अन्यदन्नादिपानीयतांबूलगंधपुष्पकम् । दद्याच्चंडायनिर्मात्यंशिवभुक्तंतुसर्वशः । आचार्यशिवचंडानामाज्ञाभंगेतुलक्षकम् ।

धनस्य मध्ये ते पांशादो न लक्ष्मीरितिम् । निर्माल्ये मक्षिते पादलक्ष्मतः शुद्धिरीरिता । दानं च मक्षणसमंतदर्थतदुपेक्षणे । अकामाद्भक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य ज
 पेतुधीः । ब्रह्मपंचकसाहस्रमर्थेन सहितं ततः । कामतो भक्षणे दीक्षा प्राप्य श्वित्तन चान्यतः । निर्माल्यलंघने चोत्तमं प्रजपेदयुतं ततः । स्पर्शश्च विक्रयस
 मो विक्रयो भक्षणे न च । स्मृत्यर्थसारे—शैवसौरनिर्माल्यभक्षणे चांद्रम् । अभ्यासे द्विगुणम् । मत्स्याभ्यासे पतनम् । अन्यनिर्माल्ये व्यनापद्येय
 मिति । अग्र—ब्रह्महापिशुचिभृत्या निर्माल्यं यस्तुधारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रतेति स्कांदादशुचिना न धार्यं किंतु स्वात्वेति
 स्मार्त्ताः । अनुपनीतेन न धार्यमिति श्रीदत्ताः । शिवदीक्षाहर्निर्न धार्यमिति शैवाः । माघमाहात्म्ये पादौ—द्रव्यमन्नं फलंतोयं शिवस्त्वनस्पृशेत्क
 चित् । निर्माल्यलंघने शैवक्षूपे सर्वतु तर्क्षयेत् । हरनाधीये स्मृत्यर्थसारे—ब्रह्मांगलं विभ्रयो विष्णवे च प्रदीयते । रुद्रांगलमममौ च देहत्सर्व
 तु तर्क्षणात् । विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् । वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्मायेभ्यश्च शांभवम् । सौरसुगोभ्यः शाक्येभ्यस्तापिन्येयन्निवेदितम् ।
 वाढ्येभ्यस्तु तद्देयं गणेशाय निवेदितम् । सूतमेतं पिशाचेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् । सुगः शाकदीपीयो ब्राह्मण इति पंचायतनसारः । चिष्णुः—
 देव्यै निवेदितं कुमार्यै । विष्णवे निवेदितं सार्वताय ब्राह्मणाय वेति । सात्वतो देवलकः । पुराणे—नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थं सात्वतश्चेन्न लभ्यते ।
 प्रातः प्रातः सुषुप्त्यजले भौवाक्षिपेदिति । यद्वा सात्वतप्रतिपत्तिः साधारणप्रतिमादत्तपरा, सात्वतपूज्यदेवतादत्तपरा वा । यद्यो निरस्ति नैवेद्यं दा
 तुधानवधानतः । दाता तद्यो निमाप्नोति तस्मादेयं तदुत्तमे इति विष्णुरहस्योक्तेः उत्तमपदं हीनान्यपरम् । तेनोत्तमजातिनिवेदितं नीचजातिभ्यो
 न दद्यादित्यर्थ इति पंचायतनसारः । वस्तुतस्तु सात्वतपदं भक्तपरम् । निवेदितं तद्भक्त्या यद्वाहुं जीतवास्वयमिति महो पुराणात् । सर्वमेत
 त्साधारणस्यावप्रतिमादत्तपरं सग्रासपरं वेति गोविंदराजः । अतएव जावालोपनिषदि—रुद्रमुक्तं शुंजीयादित्युपक्रम्य तस्माद्ब्राह्मणाः

शिवनिर्माल्यं भक्षयंतीत्युक्तम् । अत्र ब्राह्मणग्रहातदन्यस्य नियेधः । अतएव पादो—शिवस्यैव तु पूजापि यत्तथा चेयाद्विजातिभिः । विष्णुनैवेद्यं भक्षणाद्युक्तं गारुडे—पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्देवः । पादो—गौरीप्रतिशिवः—अग्निष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयशतैरपि । तत्फलं लभते देवि विष्णोर्नैवेद्यं भक्षणं । कौर्म—मध्याह्ने विधिवत्पूज्यः श्रीविष्णुर्वैष्णवोत्तमैः । नैवेद्यं शिरसान्त्वा श्लोकमेतमुदीरयेत् । यस्योच्छिष्टं द्विवाञ्छंति ब्रह्माद्याः कपयोऽमलाः । सिद्धावायहरेस्तस्य वयमुच्छिष्टमोचिनः । इति ।

अथ विष्णुपूजा । तदाधारश्च नरसिंहे—अस्मिन् ग्रीहद्वये सूर्ये स्वंडिले प्रतिमासु च । पटस्त्रेते पुहरेः सम्यक् पूजनं मुनिभिः स्मृतम् । सम्यगिति पण्णाग्राशस्त्यम् । एतच्चाधारपरिगणनं नरसिंहे वक्ष्यमाणपूजाद्वये अर्चनं वक्ष्यामीत्युपक्रम्य तयोरेवोक्तत्वात् । चाराहे—कुञ्जेल्लये च मेकं धिपेठे कश्चित्मानवः । पूजयेव दिवा चक्रमभतेजोऽशंभवम् । चक्रेशालग्रामशिलाचक्रे । तथा—पद्मे संपूजनं शस्तं शस्तं चैव तु स्वंडिले । सर्वधर्मसंप्रतिष्ठामिपूजामस्त्यद्वन्ततः । पादो—कृत्वा ताग्रमये पात्रे योर्वेयेन्मधुसूदनम् । फलमाप्नोति पूजायाः प्रत्यहं शतवार्षिकम् । आधारयि शोपे चिधिविद्योपमाह—हविषा ग्रीजले पुर्वैर्मनसारविमंडले । ध्यानेन हृदये वा सोर्गवाधैः स्वंडिलादिषु । शौनकः—उत्तमा हरिपूजा च मध्यमा स्वंडिले रवी । अधमा प्रतिमा दौतु पूजा सा त्रिविधायता । भागवते—सूर्योऽग्निर्ब्रह्मणामावो वैष्णवः स्वं रुद्रालम् । भूरात्मा स र्गमूलातिभद्रपूजापदानि मे । सूर्ये तु विषयाग्रप्याहविषाग्नीयजेतमाम् । आतिथेन च विप्राग्र्ये योजंगयवसादिना । वैष्णवे बंधुसत्कृत्या हृदि खेध्या न निष्ठया । स्वंडिले र्मन्त्रद्वयैर्मोरीरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेतमाम् । पादो—अग्निहोत्रं हतुं तेन दत्ता पृथ्वी सागरा । येनाधि तो हरिश्च नेशालग्रामसमुद्भवे । शालग्रामशिला रूपी यत्र त्रिप्रतिकेशवः । तत्र देवाः सुरायक्षाः भुवनानि चतुर्दश । शालग्रामसमीपे तु कोशमात्रं समं

ततः । कीटक्रोपिन्तोयातितद्विष्णोः परमंपदम् । मनोधृतिर्धारणास्यात्समाधिर्ब्रह्मणिस्थितिः । अमूर्तौ चेत्स्थिरानस्यात्ततो मूर्तिर्विचिंतयेत् ।
चतुर्विंशतिमूर्तिः स्याच्छालिग्रामशिलास्थितः । द्वारकादिशिलासंस्थोच्चेयः पूज्योयवाहरिः । तत्रैव—मौक्तिकं च प्रवालं च पद्माक्षंतुलसीमणीन् ।
जपपूजनवेलायां धारयेयः स वैदिकः । इति ।

अथ कैचाया दिव्यतुर्विंशतिमूर्तयः । तत्र चोपदेवः—केविगोवादापुहप्रेजाच्युकुममाग्निना । वाधोनृहसानि श्रीपशाङ्गगेविगये
चपे । अस्यार्थः—केशचविष्णुगोविंदचामनदामोदरपुरुषोत्तमहृषीकेशउपेन्द्रप्रद्युम्नजनार्दनान्युतकृष्णमधुसूदनमाधवत्रिविक्रमनारायणवासुदे
वापोक्षजन्तुसिंहहरिसंरुपणानिरुद्धश्रीधरपद्मनाभानां क्रमेणमूर्तयोभिधीयते । तत्रकेशवे शातशलात् चगेचक्रगदेइत्यर्थः । शिष्टेभुजेपद्ममर्था
त्सिद्धम् । इदं दक्षिणोर्ध्वं करप्रभृतिप्रादक्षिण्येन ज्ञेयम् । दक्षिणोर्ध्वं करक्रमादिति हेमाद्रिवचनात् । तथाच दक्षिणोर्ध्वं भुजेशंखः । वामोर्ध्वं भुजचक्रं
वामाधो हस्ते गदा दक्षिणाधः पद्मम् । विष्णोर्वामोर्ध्वं प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । गोविंदे वामाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । वामने दक्षिणाधः
प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि निपरीतंगचेइत्यर्थः । दामोदरे दक्षिणोर्ध्वं प्रभृतिशंखगदाचक्रपद्मानि । दक्षिणोर्ध्वं पांचजन्यमधस्तात्तु कुशेशयं । स
व्योर्ध्वं कीमुदीदेवी हेति राजमधः स्थितम् । अनिरुद्धस्य भेदोयं दामोदर इति स्मृत इति हयश्रीर्पंचरात्रात् । पुरुषोत्तमे वामोर्ध्वं प्रभृतिशंखगदा
हृषीकेशे वामाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । उपेन्द्रे दक्षिणाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । श्रातंगे पद्माधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । प्रद्युम्ने दक्षिणोर्ध्वं प्रभृतिशंखगदा
चक्रपद्मानि । जनार्दने वामोर्ध्वं प्रभृतिशंखगदापद्मानि । अच्युते वामाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । दक्षिणोर्ध्वं प्रभृतिशंखगदा
सं च चक्रं चाधः प्रट्टयते । वामोर्ध्वं पंकजं यस्मिन् गदाचाधो व्यवस्थिता । मधुसूदननामायं भेदः संकर्षणस्य चेति हयश्रीर्पंचरात्रात् । मधुसूद
ने दक्षिणोर्ध्वं प्रभृतिशंखपद्मगदाचक्राणि । माधवे वामोर्ध्वं प्रभृतिशंखगदापद्मानि । नाटायणे दक्षिणाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । श्रातचपे चक्रपद्मेइत्यर्थः शिष्टे गदा

उर्धात् । वासुदेवेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशेषचक्रपद्मगदाः । अयोधजेवायोर्ध्वप्रभृतितानि । नृसिंहेवामाधःप्रभृतितानि । ह्रौदक्षिणाधःप्रभृतितानि । निपरीतयेइत्यर्थः । संकर्षणेगदाशङ्कपद्मचक्रधरःस्मृतः । एताश्चमूर्तयोज्ञेयादक्षिणाधःकरकमादिति सिद्ध्यर्थसंहितोक्तेः । संकर्षणेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशङ्कपद्मचक्रगदाः । अनिरुद्धवामोर्ध्वप्रभृतिताः । श्रीपरेवामाधःप्रभृतिताः । पद्मनाभेदक्षिणाधःप्रभृतिताः । अग्रभूलंहेमाद्रिकाशीवडशिवाश्चनचंद्रिकादीडोयम् । चाराहे—शक्तित्रयमस्त्वकूर्मवराहरशकंच । अर्च्यमितिपूर्वेणसंचः ।

पंचायतनपूजासारंपाद्यो—स्वमंनेणुधैःपूज्यःस्वकैर्ध्यानीःस्वमुद्रया । शालग्रामेनावनियमइत्युक्तंस्कांदे—पूज्यानिजनिजैरेवमंत्रैः स्वस्येष्टमूर्तयः । शालग्रामात्मकेरूपेनियमोनैवविद्यते । भारते—यामेवदेवतामिच्छेदाराधयितुमव्ययाम् । सर्वोपायैःप्रयत्नेनसंपूजयतुसद्विजान् । हंमे—शालग्रामशिलात्रेतुयश्चाद्विक्रियतेवृथिः । तस्यव्रह्मातिकंस्थानंतृसाध्वपितरोदिवि । पाद्यो—स्केवकृत्वातुयोध्वानंवहतेखिलनायकम् । तेनप्यहंनयेत्सर्वलोकत्रयसचराचरम् । कृतार्चनाहरेयेनपित्रयमुनिसत्तम । गयायांपिंडदानंतुष्टुततेनपदेपदे । यमुद्विश्यहरेःपूजाक्रियतेमुनि सत्तम । उद्धृतो नरकाहुःखात्सयातिपरमपदम् । विप्रार्थमपिक्रियमाणाविष्णुपूजासव्येनैव एकादशाहशय्यादिदानवत् । स्कांदे—शालग्रामनमस्कारःशाठेनानीदयेःकृतः । मद्रक्ताबपितैर्नैवमार्मानमसंतुमानवाः । हलायुधेषाद्यो—अपिपापसमाचाराःकर्मण्यनधिकारिणः । शालग्रामार्चकार्ष्णिक्यनैवयातियमालयम् । शालग्रामोद्भवंदृष्टान्यस्तद्विजनाधिप । नैवेक्षितुंशकृषंतिसर्वेतेयमकिंकराः । हयग्रीवपंचरात्रे—याडालमचपस्पर्शदयिताबह्विनायका । अपुण्यजनसंस्पृष्टविप्रक्षतजदूषिता । पुनःसंस्कारःशालग्रामस्यमहापूजेतिशिष्टाः । पदार्थार्थदर्शोत्राह्यो—खंडितेस्फुटितेदग्धेभ्रष्टेमानविवर्जिते । यागहीनेपशुस्पृष्टेपतितेदुष्टमृगिषु । अन्यमंत्रार्थितेचैवपतितस्पर्शदूषिते । दशस्येतेषुनोचकुःसंनिधानंदिर्वाकसः । यागः पूजा । पशुर्दग्धादिः । अर्चोगादानुपवासःकार्यः । नराज्ञोवैष्णवेश्रीयात्सुरार्चोविद्वेत्तथेतिचि

१ हेतुनोचकः संनिधानंदिशेत्कथितं दृष्टिपाठः ।

ष्णुभर्मोक्तः । मिन्द्रांतशेखरे—चौरचांडालपतितोदक्यादेःस्पर्शनेसति । शवाद्युपहतौचैवप्रतिष्ठापुनराचरेत् । पंचरात्रे—अंगादंगादिमंपातेप्रतिष्ठापुनराचरेत् । पूजाभावेविशेषमाहबौधायनः—पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रद्विरात्रमेकमासंवार्येनानादिविच्छेदे शूद्रजनत्वत्वापुपस्पर्शेज्जटेऽधिवाम्य शोभतेद्वौकलशावधिसौक्यं चगव्येनपूरयेदपरंशुद्धोदकेनाथक्षणेददृशतमष्टाविंशतिवाकलशैः पुरुषसूक्ते नमलमेनेय ततःपुजानिदत्वायथासंभवंसंपूज्यशुद्धौदननिवेदयेद्बुद्धिपूर्वमर्चनानादिविच्छेदेप्येवमिति । शालग्रामस्थावरव्याघृत्यर्थपूर्वप्रतिष्ठितस्ये रुक्तम् । बुद्धिपूर्वविच्छेदेपुनःप्रतिष्ठा—द्रव्यवत्कृतशौचानंदेवतानांभूयःप्रतिष्ठापनेनशुद्धिरितिशुद्धिविवेकेविष्णुक्तेरितिकेचित् । तत्र । तत्रापिबौधायनोक्तमिधिसत्त्वात् । विष्णुक्तिस्तुमयादिस्पर्शपरा मासद्वयाधिकविच्छेदपरावा । अर्चोदियदंलिङ्गस्याप्युपलक्षणम् ॥

नंत्रिक्तायानारदः—शृण्वंतुमुनयःसम्यक्पुरुषोत्तमपूजनम् । स्नात्वायथोक्तविधिनाप्राबुखःशुद्धमानसः । स्वशाखोक्तक्रियांकृत्वाहुत्वाधेनामिहोत्तमम् । कुर्यादाराधनंविष्णोर्देवदेवस्यचक्रिणः । बौधायनः—अथातोमहापुरुषस्यपरिचर्याविधिब्याख्यास्यामः । न्नात्वाशुभिःशुचौवेशेगोमयेनोपलिप्य प्रतिष्ठां कृत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् सहपुण्योदकेनमहापुरुषमावाहयेदोभूः पुरुषमावाहयामि । ॐ भुनःपुरुषमावाहयामि । ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । आयातुभगवान्महापुरुषइत्यन्यागतनामिनंदयति स्वागतभनुचागतभगवतेमहापुरुषायैतदासनमुपकृतमत्रास्त्राभगवान्महापुरुषइत्यत्र कूर्चददातिभगवतेयं कूर्चोदभंमयपिष्टदरितम्वंशुपस्वेत्यस्यानासनानिकल्पयति अग्रतःशंखायकल्पयामि चक्रायदक्षिणतो गदायैकं वनमालयैकं पद्मिमतः धीरत्मायगरुमते । उत्तरतः श्रियैसरस्वत्यै पुष्पैस्तुष्ट्यै । अयसावित्र्यापात्रमभिर्भ्यप्रक्षाल्यनिरपःपवित्रमानीयसहपवित्रेणादित्यदग्नेयोमित्यादितन्माभ्यांशीणिपदानिचक्रमेवद्विपाचांग्रणवेनार्घ्यमहाव्याढतिभिर्निर्माल्यंघ्यपोद्धोचरतोविचक्रसेनायनमइत्यथैनंस्नपयत्यापोहिष्टे

तितिवृभिर्ब्रह्मज्ञानं धाम देव्यर्चायऋषेर्विवेकेत्येताभिः पङ्क्तिः स्थापयित्वा द्विस्तर्पयति । केन वन्तर्पयामि नारायणं माधवं गोविन्दं विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं यामने श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं । इत्यथैतानि ब्रह्मयज्ञोपवीताचमनीयान्यनुदकेन व्याहृत्य भिर्दत्त्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परि पिब्येदं विष्णुरिति गंधं दत्त्वा द्विष्णोरिति गंधं दत्त्वा द्विष्णोरिति पुष्पद्रवरतीत्यक्षताः सा विज्या धूपमुदीप्य स्वेति दीपं देवसत्त्वाहस्ताभ्यां भगवते महापुरुषाय जुष्टं च रश्मिरेदयामीति नैवेद्यं । अयं केशवादि द्वादशनामभिर्नमो न्तैः पुष्पाणि दत्त्वा शंखायनमश्वक्रायनमोवनमालायेनमः श्री परमायनमोगरुस्मेतनमः श्रियेतनमः सरस्वत्यैनमः पुष्टये नमस्तुष्टये नमोऽथ शिश्टैर्गंधमालार्घ्यैर्धास्त्राणां स्वमात्मानं चारलंकृत्यैनमः सृग्पञ्चुः सामार्थैर्बभिः स्तुतिभिः स्तुवंति । ध्रुवस्तं पुरुषस्तं चान्यांश्चैव षण्णवमंत्रानित्येके ॐ भूर्भुवः सुवर्महरो भगवते महापुरुषाय च रुद्रासयामीति च रुद्रासनकाले ॐ स्वाहा पुरुषमुद्रासयामि ॐ भुवः पुरुषमुद्रासयामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्रासयामीत्युद्रास्व । अया तु भगवान्महापुरुषो नेन हि पातु सो हरिः पुनरागमनाय पुनः संदर्शनाय चेति प्रतिमास्थाने ब्रह्मवाद्याहनविसर्जनैवावाद्याहनविसर्जनैव समानं महत्स्वस्त्यर्थानमित्याह भगवान्यौ धायनः । ध्यानमुक्तं चंद्रिकायां नारसिंहे—ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्तिनारायणः सरसि जासनंसनिविष्टः । केयूरवान्नमनस्कं डलवान्किरीटीशरीरिणमयप्रधूंश्चंद्रिकायाम्—ह्रीवेरंचंदनकुण्डलगुरुकुंभं सुरम् । सेव्यकर्चजटामांसवैष्णवं तदुदीरिताम् । ह्रीवेरंबालकम् । गुर्भोरहरीति प्रसिद्धम् । अथ पुष्पाणि—चंद्रिकामदनपारिजातयोर्नारसिंहे—दशदशासुवर्णा नियतफल्लभते नरः । तरफल्लभते विष्णोर्द्रोणपुष्पप्रदानतः । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यः खादिरंपुष्पमुत्तमम् । खादिरापुष्पसाहस्राच्छमीपुष्पं विशिष्यते । शमीपुष्पसहस्राब्धिचित्त्वपन्नं विशिष्यते । चित्त्वपन्नसहस्राब्धिचित्कुलंपुष्पमुत्तमम् । चकुलापुष्पसाहस्राब्धिचावर्तं विशिष्यते । नंद्यावर्तसहस्रेभ्यः करवीरं विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यः पालाशपुष्पमुत्तमम् । पालाशपुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पं विशिष्यते । कुशपुष्पसहस्राब्धिचनमाला

विशिष्यते । वनमालासहस्रादिचंपकापुष्पमुत्तमम् । चंपकापुष्पसाहस्रादशोकंपुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात्सेवंतीपुष्पमुत्तमम् । सेवंतीपुष्पसाहस्राद्रोजुकापुष्पमुत्तमम् । गोजुकापुष्पसाहसान्भालतीपुष्पमुत्तमम् । भालतीपुष्पसाहस्रात्संध्यारक्तंपुष्पकम् । संध्यारक्तसहस्रादिकुंदपुष्पंविशिष्यते । कुंदपुष्पसहस्रादिसतपत्रंविशिष्यते । शतपुष्पसहस्रादिमल्लिकापुष्पमुत्तमम् । मल्लिकापुष्पसाहस्राज्जातीपुष्पंविशिष्यते । जातीपुष्पसहस्रेणयोमालांसंप्रयच्छति । विष्णवेविविधवद्रत्तयास्यपुष्पफलंशृणु । कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशतानिच । वसेद्विष्णुपुरेश्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः । इति ।

अथछान्निशदपराधाः । वाराहे—भुवत्वातुपरकीयान्नंतस्तरस्तन्निवर्तकः । प्रथमश्चापराधोयंघर्मविघायजायते १ असुक्त्वादंतकाष्ठं च यस्तुनामुपसर्पति । अपराधोद्वितीयोयंघर्मविघायजायते २ कृत्स्वामैशुनसयोगंयस्तुमांस्पृशतेनरः । तृतीयमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३ स्पृष्ट्वारजललांनारीमल्लात्वायःप्रपद्यते । चतुर्थमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ४ स्पृष्ट्वातुसृतकंचैवअसत्कारकृतंतुवै । पंचमंचापराधंतंनक्षमामिवसुंधरे ५ स्पृष्ट्वातुसृतकंयश्चनाचम्यस्पृशतेहिमाम् । षष्ठंचापराधवैकल्पयामिवसुंधरे ६ ममार्यनस्यकालेतुपुरीपंयस्यगच्छति । सप्तमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ७ स्वस्त्यातुममशाजाणिवाक्यमन्यत्यभापते । अष्टमंचापराधवैकल्पयामिवसुंधरे ८ ममैवार्चनकालेतुयस्त्वसत्यंप्रभापते । नवमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ९ अविधानेनमांस्पृश्यमामेवप्रतिपद्यते । दशमश्चापराधोयंमचाप्रियकारकः १० सक्तोघोमेस्पृशेद्रात्रंचितंकृत्वाचलाचलम् । एकादशंचापराधंनसहिष्येवसुंधरे ११ अकर्मण्यानिपुणाणियस्तुमामुपकल्पयेत् । द्वादशंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १२ यस्तुरकेनवखेणकीसुंभेनोपगच्छति । त्रयोदशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे १३ अंधकारेतुमांदेवियःस्पृशेतकदाचन । चतुर्दशंचापराधंकल्पयामि

गुरुधरे १४ यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् । पञ्चदशापराधं तं कल्पया भिवसुधरे १५ अर्धौ तेन च वक्षेण यस्तु मामुपसर्पति । षोडशं त्वपराधं
 तं कल्पया भिवसुधरे १६ स्वयमन्त्रं च यो दद्यादज्ञानाय च माधवि । सप्तदशापराधं तं कल्पया भिवसुधरे १७ यस्तु मत्स्यां श्रमांसा निभक्षयित्वोपसर्पति ।
 अष्टादशापराधं तं कल्पया भिवसुधरे १८ जाल्यादंशक्षयित्वा यस्तु भागं प्रतिपद्यते । ऊनविंशापराधं तं कल्पया भिवसुधरे १९ दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि मम कर्मो
 णि कारयेत् । विंशकंचापराधं तं कल्पया भिवसुधरे २० इमं नान्यस्तु चैव त्वामा मेव प्रतिपद्यते । एकविंशापराधं तं कल्पया भिवसुधरे २१ पिण्याकं
 भक्षयित्वा तु यो मा मेया भिगच्छति । द्वाविंशं चापराधं तं कल्पया भिवसुधरे २२ यस्तु वाराहमांसा निभक्षयित्वोपसर्पति । अपराधं त्रयोविंशं कल्पया
 भिवसुधरे २३ सुरापीत्या तु यो मर्त्यः कदाचिदुपसर्पति । अपराधं चतुर्विंशं कल्पया भिवसुधरे २४ भुक्त्वा कुसुमं काकं च यस्तु मामुपसर्पति ।
 अपराधं पंचविंशं कल्पया भिवसुधरे २५ परग्रावणेनैव यस्तु मामुपसर्पति । षड्विंशमपराधं तं कल्पया भिवसुधरे २६ नंदे वा जपिद्वनिद्वानवां न यस्तु मक्ष
 येत् । सप्तविंशं चापराधं कल्पया भिवसुधरे २७ उपानहौ च प्रपदेत याचार्या च गच्छति । अपराधं अष्टाविंशं कल्पया भिवसुधरे २८ शरीरं मंडयित्वा
 तु यो मामात्रोति माधवि । ऊनविंशापराधं तं त्वं विजानीहि मेदिनि २९ अजीर्णेन समाविष्टो यस्तु मामुपसर्पति । त्रिंशकंचापराधं तं कल्पया भिवसुधरे ३०
 गंधपुण्याण्यदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति । एकत्रिंशं चापराधं कल्पया भिवसुधरे ३१ विनातूर्यादि शब्देन द्वारस्योद्घाटनं मनः । महापराधं जानीयाद्वा त्रि
 शतं मम त्रिये ३२ ॥ कृष्णा नदीये प्रकारान्तरेण द्वात्रिंशदपराधाः—तिर्यक्पुंड्रधरो मूत्वा बाहू कृत्वा देवतार्चनम् । याचितैः पत्रपुष्पाद्यैः
 करोति ममार्चनम् । अत्र क्षालितपादौ यः प्रविशेन्मम मंदिरम् । मम द्ये रभिसुखं तां चूलं च र्वयेच्चयः । ममार्चमासुरे काल्यः करोति विमूढधीः ।
 अयेष्ण्यसपफां प्रोमशं विनिवेदयेत् । अयेष्णेनैषु पश्यत्सु मम पूजां करोति यः । दिनांतरितपंकाजं यन्महां विनिवेदयेत् । अमौ नीचमैल्लि सांगो
 मत्पूजां विदधाति यः । यातमृद्वनिरोषेन मत्पूजां विदधाति यः । कृत्वा यातमना चंम्यतया प्रावृत्त्यं कंचलम् । पीठासनोपविष्टः स नृपजेयद्वानिरासनः ।

मृन्मयेपूपदहनदीपयः कुरुतेर्चने । मत्सूक्तकोनकुरुतेतत्तुपूजांचदामनीम् । मत्सूक्तकोशिवेदोपीशिवगक्तश्चमाद्विपेत् । भूताष्टम्भोर्नकुरुतेनक्तंनहरि
यासरम् । अपूजयित्वाविभेदशभसंभाव्यकपालिनम् । कुक्षोयत्कर्मकुरुतेत्रिकालार्चनविम्वकृत् । वागहस्तेचमांकृत्वास्त्रापयेद्यदिमूढधीः । इति
प्रकारांतरेणद्वार्विशदपराधाउक्ताः । परवस्त्र परपरीधानं । कुसुमशुभिः कुरवकपुष्पभक्तिः । एषुप्रत्येकंप्रायश्चित्तंतत्रैव — संवत्सरस्समध्ये
चतीर्थैस्सूकरकेमम् । कृतोपवासः स्नानेनगगायांशुदिमाश्रुयात् । मयुरायांतथाचैवसापराधः शुचिर्भवेत् । स्नानं देववंतीखंडे — जागरेद्वाद
शीरानौपटेपत्तुलसीस्नवम् । द्वात्रिंशदपराधांश्चक्षमेतत्तत्सकेशवः । तुलसीस्तवोभ्रतरजेज्ञेयः ।

अथचिह्नविशेषेणशालग्रामभूर्तयः । पाद्ये — चक्राकारेणरेखासायत्ररेखामयीभवेत् । ससुदर्शनेत्येवंख्यातः पूजाफलप्रदः । उपर्य
धश्चचक्रेनानातिदीर्घमुल्लेपिलम् । मध्येचरेखालवैकासचदामोदरः स्मृतः । यस्यदीर्घयुखपूर्वकधितैर्लक्षणैर्युतम् । रेखाध्वकेशाकारानारसिंहोमतो
द्विसः । वाराहाकृतिराधुमध्वनरेखाखलंकृतः । वाराहइतिसप्तोक्तोवामनोचदरोपमः । गरुडः सतुविज्ञेयश्चतुर्ध्वकैर्जनार्दनः । हयग्रीवोयथाद्वारारे
खाख्यायाशिलाभवेत् । तथासौम्याद्धयग्रीवः पूजितोज्ञानदोभवेत् । चतुर्ध्वकः सुक्ष्मद्वारोवनमालां कितोदरः । लक्ष्मीनारायणः श्रीमान्भुक्तिमुक्तिफल
प्रदः । कूर्माकाराचचक्रांकाशिलाकूर्मः प्रकीर्तितः । एवमत्स्यादयोज्ञेयाः शालग्रामामनीषिभिः । अनंतचक्रैर्बहुभिर्बह्वैरप्युपलक्षितः । अनंतः सतुवि
ज्ञेयः सर्वपूजाफलप्रदः । चक्रचक्रैर्वर्लयनपद्मेनसहसयुतम् । केवलवनमालावाहरिर्लक्ष्म्यासद्वलक्षितः । विदिशुदिशुसर्वांसुयस्योर्ध्वद्वयतेमुखम् ।
पुरुरोत्तमः सविज्ञेयोभुक्तिमुक्तिफलप्रदः । दृश्यतेशिखरेलिंशालग्रामससुद्रवम् । सचयोगेश्वरोनामब्रह्महत्यांव्यपोहति । आर्क्तपद्मनाभाख्यंपद्म
च्छन्नसमन्वितम् । तुलस्यापूजयेन्नित्यंदरिद्रस्त्वीश्वरोभवेत् । वामपार्श्वेतथाचक्ररेखाचैवतुदक्षिणे । दक्षिणावर्तचक्राचवनमालाविभूषिता ।
याशिलाकृष्णसंज्ञासाधनधान्यसुखप्रदा । नारदः — द्वारदेशेसमेचक्रेदृश्येतेनार्तरीयके । वासुदेवः सविज्ञेय इच्छामध्यातिशोभनः । नानाव

नोत्तरेणः न्यायागमनो न निदिनः । अनेरुमूर्तिमयुक्तः सर्वकामफलप्रदः । प्रदुःखः सुखमयस्तु पीतदीप्तिस्तथैव च । शिखरं छत्रपट्टलं दीर्घाकारं
 नृपते । अत्रिगुरुन्मुनीन्द्राभ्यो रत्नलया निभो मनः । रेखात्रयं तुल्यारं प्रपञ्चयेन लोहितम् । शिवनाभिरितिख्यातं यत्र प्रदेशे व्यवस्थितम् । तच्छेव
 विष्णुर्भीमशान्प्रामगमुद्रम् । माभौस्तिगेन युक्तायागतेन च तथा पुनः । शिवनाभिरिति ख्याता मुक्तिमुक्तिप्रदायिका । यवमात्रं तु गर्तसाधया
 भद्रिगमुच्यते । गामुदेन मयैवं क्लिप्तं शिरगयं शुभम् । तस्माच्च द्वारितेक्षे प्रपूजयेच्छंकराच्युतो । पाञ्चजन्यां किताया तु पमेन गदया युता । तत्र
 भीमः प्रवर्द्धो भुग्मदार्गदमादिशेत् । शालग्राममयी मुद्रा शंखिता यत्र कुञ्चित् । वाराणस्यायवाधिक्यं समं ता योजनत्रयम् । एकगूर्तिनैव पूज्या
 गृदिनारूढि मिरुक्ता । अनेरुमूर्तिमयस्तु गवैरुत्तमप्रदा । अन्येऽपि मेदाग्रं यनीरया नोक्ताः । गोविन्दराजी मेस्कां दे— शिगधा सिद्धि करी
 मं रूपा नो हि दिदापि च । पांशुगमसद्वहनी पीता पुत्रप्रदायिनी । नीलाचदिशे तलक्ष्मीरकारो गप्रदायिनी । रूक्षाचो द्वे गदानित्यं वक्रादारिग्रदा
 निना । कुगदागानु निपा नाराभिदीने भेषज । यद्रूपका गुलं विना दद्रुपका । अन्यथा त्रिविक्रमानं तपूजा विरुच्येत । यथा यथा शिलासूक्ष्मा त
 दायागमदृग्दृग् । तयागमलरी नुदयायुहमाचातीपया भवेत् । तस्यामेव शिलायां तु श्रिया स हवसेद्धरिः । कपिलो नारासिंहश्च प्रपुचकः सुशोभनः ।
 नमः प्रयेन रज्यन्मुभ्यग्या मिदोपयेत् । इदं रूपा मपरम् । निष्क्रामेन शालिग्रामशिला मात्रं पूज्यम् । यैके चिथैव पापाणां विष्णुचक्रेण मुद्रिताः ।
 तस्मात्तानं नमो नममुच्यते म । क्लिप्तिर्भीमि न्याराभम् । रांडितं शुटितं मप्रपाथे भिन्नं सुभेदितम् । शालग्रामसमुद्भूतं शैलं दोषावहं न हीति पात्रोक्तः ।
 शान्प्रामश्रिप्तमभ्यातूनीयामचक्रं कतिपयाराभम् । यत्तु तत्रं भग्नं प्रपूजयेदिति तत्रलं लभ्यचक्रम् । भग्नं मयचक्रम् । चक्रे तत्र प्रदेश भग्नस्य अपि पू
 ज्यम् । त्रिदश्वरीयामोक्तान् रूपाजीवनादेन इति विष्णुपुराणे चक्ररूपेण हरि साधिच्योक्तः ।

पूरणशान्प्रामभग्नोक्ता हेमाद्रौ । गार्ग्येति कथित् । ततः कायनाश्रवणात् । मामसो ह्यासे पात्रवाराहयोः— यः पुनः

पूजयेन्नक्त्याशालग्रामशिलाशतम् । उपित्वासहस्रेलोकैकचक्रवर्तीहजायते । शिलाद्वादशभौवैश्यशालग्रामसमुद्भवाः । विधिवत्पूजितायेनतस्य
 पुण्यंवदामिते । कोटिद्वादशदिगैस्तुपूजिते स्वर्णपंकजैः । यत्स्याद्वादशकल्पेषुदिनैकेनतद्भवेत् । स्कांदे—प्रत्यहंद्वादशशिलाःशालग्रामस्ययो
 पयेत् । द्वादशवत्स्याःशिलायुक्ताःसर्वैकुंठमहीयते । लिंगे—सतोचद्वीरचंयतिशालग्रामशिलास्तुयः । नहिवत्सादयोदेवाःसख्यांजानति
 ताफले । स्मृत्यंतरे—शालग्रामाःसमा पूज्याविपमानकदाचन । समेदुनद्वयंपूज्यंविपमेवैकएवहि । विपमेवैकएवेज्यःसमेद्वेयद्वि
 वर्जयेत् । प्रयोगपारिजातेरुकांदे—एवंलक्षणसंपन्नामध्यमायाचित्तावसा । उत्तमासातुविज्ञेयापारंपर्यक्रमगता । फलपुण्यैश्चतस्तथानंशा
 लग्रामोभ्रनंदरिम् । ऐहिकामुष्मिकार्थोयममदेदिगुरुत्तम । इत्युक्तत्वापादयोःपुण्यंदत्त्वाचप्रणिपत्यच । गुरुःपुण्यफलैःसार्धंयुद्दीत्वापूजितंहरिम् ।
 दत्त्वापुण्यांजलिंयद्यान्धातिरस्तुशिवत्विति । स्कांदे—शालग्रामशिलायास्तुमूल्यंयःकुरुतेनरः । विमेताचानुमंताचयःपरीक्षानुमोदकः । सर्वेते
 नरकंयातियावदामृतसंलभम् । त्याज्याःशिलाउक्तास्तत्रैव—तिर्यक्चक्रापरित्याज्यावद्धचक्रातयैवच । नूरापिसंपरित्याज्यास्फोटास्फोटा
 र्थैवच । शुरुपानिष्ठुरास्याचकरालविकरालिका । कपिलोवेपमानाचवृत्तास्याकधुरातया । आसनेचलनामन्नामहास्थूलाविगर्हिता । आस
 नेमुष्टिरसास्तुचक्रेणैकेनसंयुता । दर्दुरापदुश्चक्राचलम्रचक्राविशेषतः । छिद्रादग्धासुरकाचवृहचक्रातिभीषणा । घट्टुरखासमायुक्ताम
 मचक्रानयैवच । दीर्घचक्रापरित्याज्यापृष्ठचक्राविशेषतः । भस्तकासाद्याचक्राचवज्र्याक्षिताःसदाबुधैः । नूरदंष्ट्रासमायुक्तास्फोटाबुद्बुदस
 युता । वचिरान्धुक्तायातियसालिसंतुचंदनम् ॥ इति ॥

अथदारवतीचक्रमहिमा । प्रह्लादसंहितायांहलायुधेच—शालग्रामशिलायत्रयत्रद्वादशवतीशिला । उभयोःसंगमोयत्रमुक्तिस्त
 ॥ प्रनंतग्रयः । शिवेतिरिद्येपोक्तान्लिचक्राणांपूज्यता । प्रयोगपारिजातेस्कांदे—सर्वस्तरंतुयःशुर्वीत्पूज्यास्पर्शनदर्शने । विनासांख्येनयो

मेनमुच्यतेनात्रसंशयः । चन्द्रसंख्यायास्तद्वाभानिमह्नादसंहितायाम्—एकःसुदर्शनोद्गोप्यालक्ष्मीनारायणःपरः । त्रिभिस्त्रिविक्रमोना
 मचतुर्भिश्चजनार्दनः । पंचभिर्वीसुदेवःस्यास्पदभिःप्रद्युम्नउच्यते । सप्तभिर्विलदेवश्चषाष्ठाभिःपुरुषोत्तमः । नवमिथ्यनवव्यूहोदशभिर्दशमूर्तिकः ।
 एकादशाऽनिरुद्धोवैद्वादशद्वादशात्मकः । अत ऊर्ध्वपरमात्मसुखं च प्रतिपूजितः । अग्निपुराणे—चैत्रैर्द्वादशभिर्द्युक्तोऽष्टपीकेऽशुद्धाहतः ।
 अत ऊर्ध्वमंततः स्यात्पूजितोऽंततकामदः । श्वेताः शिग्धाः शिलाः पूज्याश्चिच्छाश्चसुसंयताः । सुखदाः समचक्राश्चविपमाहुः सुदाः स्मृताः ।
 सुदर्शनायास्तु शिलाः पूजिताः सर्वकामदाः । एकः एकचक्रः । गालचक्रः—वर्तुलाचतुरस्त्राचनराणांचसुखप्रदा । प्रह्लादसंहितायाम्—
 कृष्णाद्यसुप्रदानिलंकपिलाचभयावहा । रोगात्किं कुरादथात्पीतावित्तविनाशिनी । धृम्नाभावित्तनाशाय भग्नभार्याविनाशिका । सच्छिद्राचत्रिको
 पाचतथाविपमचक्रिका । अर्धचंद्राकृतितर्यागुपूज्यास्तानभवंति हि । एकचक्रविपयेचिखोपलक्तस्तत्रैव—एकचक्रोविशेषोस्वितविशेषतुल
 च्चय इह । शुक्लोनीलतथारक्तद्विवर्णचत्रिवर्णकम् । यथेकचक्रेस्युरेवतेपांसंज्ञानिवोधमे । पुंडरीकः प्रलंबगमोराभोवैकुण्ठएवच । विष्वक्सेनइतिब्रह्मन्
 तेषांपूजाफलं गृणु । मोक्षद्युस्तु विवादं च दारिद्र्यमक्षतं तथा । पाद्मवाराहयोः—द्वेचक्रेद्वारकायास्तु नार्च्यसूर्यद्वयंतया । विष्णुधर्म—
 चक्रांकमिष्टुनंपूज्यं नैकं चक्रांकमर्चयेत् । इति ।

तज्जलारविमहिमास्कांदे—शालग्रामोद्भवोदेवोयत्रद्वारवतीभवः । उभयोः स्नानतोयेनग्रसहत्यानिवर्तते । हेमाद्रौस्कांदे—कुंकुमंच
 दर्नंपनैवेद्यंचफलं जलम् । शालग्रामशिलालयतीर्थकोटिश्रुताधिकम् । पादौ—संस्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । शालग्रामशिलातोयैर्योभि
 पेकंममाचरेत् । गौतमांयरीपसंवादे—हरेः स्नानीयशेषंतुल्यस्योदरेस्थितम् । अंबरीषप्रणम्योच्चैः पादपांसुंगृह्यताम् । अन्यप्रभृतिपापा
 नां प्रायश्चित्तं यदीच्छसि । शालग्रामशिलाधारिणपहारिनिषेव्यताम् । येतुद्वादयत्यत्येतीर्थपानाभानाद्भोजनस्थानीयंतन्यत्वोपवासदिनेश्राद्धादे

भयोक्तेच्छेदतिप्रांताः । तस्यशरीरशुद्धयर्थत्वात् । गारुडे—जलनयेपांतुलसीविभिन्नपादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् । नित्यं त्रिसंध्यं हुवते हगा
 ग्रं सुगैरेते धर्मवहिष्कृतानराः । उग्राहिकप्रदीपे—सूतकेसुते वापि आशौचनैव विद्यते । येषां पादोदकं मृद्धिग्राशनये च कुर्वते । अंतकालेऽपि यस्य
 हृदीयते पादयोर्जलम् । सोऽपि तद्वति मासोऽसिदाचारैर्वहिष्कृतः । धाराहे विष्णुपूजाप्रकरणे शृद्धं प्रकृत्य—चरणामृतपानेन सर्वपापक्षयो भवेत् ।
 अदकोचिच्छालग्रामोदके वग्राखं न च कांकोदकमित्याहुः । तन्न । विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विग्रहे । इति नृसिंहपुराणात् । शालग्राम
 शिलातोयमसि चक्रशिलाजलम् । मिश्रितं तत्पिबेद्यस्तु देहशिरसि धारयेत् । तस्य चर्मा कितो देहो भवत्येव न संशयः । तीर्थपानचिप्रिर्गारुडे—
 शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मल्लके । प्रक्षेपणप्रकुर्वीत मल्लहत्या समं सृजतम् । शालग्रामशिलातीर्थे विवेचोयं करेण तु । अज्ञानां देहं चं प्रोक्तं ज्ञाना
 ददं समापरेत् । विष्णोः पादोदकं पीत्वा कोटिजन्मा घनाशनम् । तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिंदुनिपातनात् । भस्ति चंद्रोदये—आयसे च तथा कां
 से काष्ठे वालादुके तथा । उच्चृत्य पादसलिलं करे कृत्वा मुखे क्षिपेत् । अदत्त्वा तु पिबे तोयं रौरेवे न रके वसेत् । करेण तीर्थपानं तत्पानोत्तरं च जलपानं न कार्य
 मित्यर्थः । विप्रपादोदकप्रहणमुक्तं काशीखंडे—निःस्पृहाः सोमपाये वै विप्रपादोदपाश्वये । त एते मस्त्रियामक्तास्त्यक्ततीर्थं प्रतिग्रहाः ।
 अद्वावीजो विप्रपादां युक्त इति । तत्र पूर्वविप्रपादोदकं ग्राह्यं ततः शालग्रामशिलोदकमिति शिष्टाः । श्कां दे—कृत्वा पादोदकं संखे वृण्वानां
 द्वात्मनाम् । यद्वति तिलैर्मिश्रं चां द्रायणफलं लेभेत् । ग्रहणमंत्रो हलायुधे—अकालस्य तु हरणं सर्वव्याधि विनाशनम् । विष्णोः पादोदकं
 पीत्वा शिरसाचारयाम्यहम् । इति श्रीभगवद्गीतायाम् अष्टात्मासु तत्त्वप्रकरणे अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ वैश्वदेवः । तत्राधिकारिण आह पंद्रिकायां संवर्तः—ततः पंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः । ततो विवाहानंतरमिति मदनपा
 रिजातः । शंखः—पंचयज्ञविधानं च गृहीयज्ञं न द्वापयेत् । अद्रस्याप्यधिकार इत्युक्तं आह । नास्ति स्त्रीणां गृह्यग्न्यश्नदतिपाशश्च लब्धयो र्त्तेः ॥

नग्रीदुदुयात्रानुपेतइतिआपस्तंबोक्तेश्च श्रीणांनाधिकारः । यत्सुस्तुत्यर्थेसारे—स्त्रीचालश्चकारयेदितितद्विधवापरम् । यदपिलुत्ति
मारे—यातकोग्रन्थचारीदृष्टक्यैश्वदेयंकुर्यादिति । तत्र । यैक्षेणवर्तयेन्निलमितिमनूक्तेर्मन्त्रचारिणःपाकामावात् पंचमहायज्ञाधिकारेगृहीति
पदश्रयणाथ नत्वेनमग्निहवनवलिहरणयोर्नियुज्यादिति । श्रौतकः—स्नातकेनापितत्कार्यपृथक्पाकोभवेषदि । ज्ञानप्रस्थासाप्यधिकारः ।
अत्र वैश्वदेयमन्त्रैयथादंडुर्यादनधिकइतिविशिष्टोक्तेरनघेरप्यधिकारः । श्रौतकः—पुत्रोप्रातायवापस्त्रीक्षिव्योदासोचलिहरेत् । मदनरमे-
दग्निः—पुत्रोप्रातायवान्मत्विक्शिव्यश्चशुरमातुलाः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्चदृष्टास्तोचलिकर्मणि । प्रतिनिधयइत्यर्थः । अतोचलावेवप्रतिनिधिरिति
मदनरमे । घलिपदंवैश्वदेयोपलक्षणमितिपृच्छीचंद्रः । अन्यैस्तुकारयेदेतानातुरोपिस्पृशन्द्भिजः । सुतकार्यैस्त्वशुद्धात्मानकुपोन्नयका
रयेदिति होमोपीतिचंद्रिका । एतत्प्रवासादिपरमिति चंद्रिकात्मादृचर्यास्सामिकपरमित्याचारवर्चाः । नस्त्री
जुदुयादित्यापस्तंबोक्तेः । पत्नीवलिकुर्यान्नहोममितिपृच्छीचंद्रः । सायंत्यस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रचलिहरेदितिमनूस्मृतेरुपलक्षणत्वात्पठया
अग्निहोमइतिपृच्छीचंद्रः । यस्तुतस्तुसदास्वयंकर्तृकत्वविकल्पः । स्वयंत्वेवैतान्यावद्गृहेयसन्गलिहरेदपिवान्योग्राहणइति गोभिलोक्तेः ।
निरमेस्तुसदास्वकर्तृकत्वमेवैश्वदेवइत्याचारावर्चाः । वौधायनः—श्रवांसंगच्छतोयस्यगृहेकर्तानविधत्ते । पंचानामहताभेपांसयज्ञैःसहग
च्छति । ग्रामेकुस्तेरीतघदन्नमुपपच्यते । नचेदुत्पपतेस्तुअद्विरेतान्समापयेत् । मितारक्षरायांनारवः—मादृणामविभक्तानामेकोधर्मः
ग्रतर्तते । रिगागेमतिपमोपिभवेत्तेषांपृथक्पृथक् । चंद्रोदयेमरीचिः—यहवःसूर्योदापुन्याःपितुरेकश्रवासिनः । सर्वैस्वानुभूतंकृत्वाज्येष्टेनै
यतुपरकृतम् । द्रव्येणचानिमक्तेनसर्वैर्यकृतंभवेत् । एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्याद्गृहे । आश्वला
यनः—उसतामेरुपाकेनविभक्तानामग्निप्रशुः । एकस्तुचतुरोयज्ञान्कन्योद्वाग्यसुपूर्वकान् । चाग्यसुपूर्वकानित्यतद्वृणसंविज्ञानोचदुग्नीहिः ।

अतएव चतुरदस्युक्तम् । एकपाकेन वसताम विभक्तानामिति कश्चित् । तत्र अस्य विभक्ता विभक्तस्य साधारणत्वात् विभक्तानामित्यस्यानुवादकत्वेन संकोचकत्वायोगाच्च अविभक्तेषु संश्लेषे केनापि कृतं तु वेति व्यासोक्तेः । अतः पाकैक्य एवाविभक्तानां यज्ञेक्यम् । न चैवं कदाचित्पाकभेदेभ्यो दपत्तिः । वसतामित्येन वदुः कालिकापाकैक्योक्तेः । यद्येकस्मिन्कुले बहुधा घ्नं पच्येत गृहपतिमहानसादेव तद्वलितं त्रंकुर्वतीति गोर्भिलोक्तेः । यत्त्वविभक्तस्य आन्ध्रिकारोर्भिलः—यस्य त्वेषामग्रतो घ्नं सिद्धे तस्य त्रिभुक्तमश्ना कृत्वा भ्राश्रणाय दत्त्वा भुञ्जीतीति तत्कनिष्ठभ्रातुः कदाचित्पाकभेदेनेयमिति पृथ्वीचंद्रः । निरुक्तं भोज्यमन्नं । अग्नौ कृत्वा तु त्वेत्यर्थः । इदं यत्प्रियमन्नमन्नसिद्धौ न्येष्टेन कृते वैश्वदेवे पश्चात्कनिष्ठस्य पाकभेदे तेनाहुत्वैव भोक्तव्यम् । अयं पश्चात्प्रक्षेपस्तूष्णीमित्युक्तं चंद्रोदये । देशांतरगमने पाकभेदे त्वेकपाकेन वासाभावात् पृथग्वैश्वदेवः । अविभक्ता विभक्ता वा पृथक्पाकाद्विजातयः । कुर्युः पृथक् पृथग्यज्ञान्भोजनात्माग्निनेदिने । इति प्रयोगपारिजाते आश्वलायनोक्तेः । आट्टणामविभक्तानां पृथक्पाकभवे यदि । वैश्वदेवारिकं श्राद्धं कुर्युस्तैवै पृथक् पृथगिति वाक्यमेतद्विषयकमेव । न चेदं निर्मूलम् । अन्ये तु—वैश्वदेवासंभवे तु कुक्कुटांडप्रमाणकम् । अन्नमग्नौ संप्रहृत्य कित्वा पातुं मुच्यते इति जीवत्पितृकनिर्णये कुक्कुटांडप्रमाणाद्यप्रक्षेप इत्याहुः । पाकासाध्ये तु जपोपवासादावविभक्तानां पृथगधिकारः । पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञोद्विजन्मनां । अग्निहोत्रसुरार्चाचसंध्यामित्यं पृथगभवेदिति प्रयोगपारिजाते आश्वलायनोक्तेः । यत्तु—एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनमेकमिति तत्र देवार्चनं वैश्वदेव इति पृथ्वीचंद्रः । आट्टणामविभक्तानां पृथक्पाको भवे यदि । वैश्वदेवारिकं श्राद्धं कुर्युस्तैवै पृथक् पृथक् । इति वाक्यमेतद्विषयमेव । न चेदं निर्मूलं । एकपाकेन वसतामित्यादि वाक्यनिचये न विभक्तानामपि पाकभेदं पचयन्नभेदानुक्तेरविभक्तानामपि पाकभेदं पचयन्नभेदे तेनैव च यज्ञे दोक्तेस्त्वय्यतिरेकाभ्यां पाकभेदस्यैव पचयन्नाभेदानुष्ठानेन प्रयोक्तव्यत्वात् पूर्वोक्तवचनं निरयति रोपामात्राय । यत्वे केनापीति तत्पाकभेदे इति अयं प्रतीकः । पृथग्यदेवतामूर्तिभेदे इति वयम् ।

अथ वैश्वदेवकालः । तेनिरग्निनामित्यथाद्भोत्तरं सकार्यः । दद्यादहरहः श्राद्धं ० इत्सु नत्सवैश्वदेन अथ ह्येग्रीविधिपूर्वकमिति मनूक्तेः ।
 पितृभ्यो यमनुष्येभ्यो दयादहरह इति कात्यायनेन श्राद्धोत्तरं मनुष्ययज्ञोक्तेर्वैश्वदेवोत्तरं नित्यश्राद्धमिति पक्षद्वयं चंद्रोदये उत्तरं । आहिता
 ग्निना श्राद्धात्प्राक्कार्यं दत्तुं मदनरदौ । आदांतरे तु वृद्धगौस्तमः—पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः । आसुरंतम्वेच्छाद्धं पिब
 गानोपतिष्ठते । एतदग्निकपरम् । श्राद्धाग्नौ वैश्वदेवं च साग्निकः । एकादशाहिकं मुन्वातनस्येति द्वितीयते इति । एकादशाहिकपदं प्रे
 तश्राद्धोपलक्षणमिति मदनरदौ यस्तु च परिरक्षिष्टे । स्मातो भिरनग्निश्रमौ करणोत्तरं प्राक्ष्णयि सर्गोत्तरं वा कुर्यात् । आषडकोहेमाद्रौ
 ब्रह्मांते—वैश्वदेवाद्भुतेरप्राथर्गनाक्ष्णभोजनात् । जुहुयाद्भुतयज्ञादिश्राद्धं कृत्वा तु तस्मृतम् । भूतयज्ञोवलिः । श्राद्धं प्रक्रम्य मनुः—ततोऽथ
 हनलिं कुर्यादिति धर्मो व्यभिक्तः । घलिपदं वैश्वदेवोपलक्षणार्थमिति तु कर्कः । काकादिघलिपरमिति द्विचोदासः । विकिरमित्यन्ये । द्विती
 यवत्सो देमाद्रौ भविष्ये—पितृन्संतर्प्य विधिवद्दलिं दद्यादधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्वाक्ष्णवाचनम् । वलिये अभिदग्धा इति दी
 यमानम् । तृतीयोऽप्युक्तस्तद्वैद्य—कृत्वा श्राद्धं महायाहो प्राक्ष्णांश्च विमुज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्याद्वापि । एतदनभिपरम् ।
 पदाश्राद्धं पितुः कथित्कर्तुं मिच्छत्यनग्निमान् । वैश्वदेवं तदा कुर्यान्निघृते श्राद्धकर्मणि । वृद्धावदौ क्षये चान्ते मध्ये जुहोति पार्वणे । एकोद्विंशत्याचां
 ते वैश्वदेवो निधीयत इति हेमाद्रौ स्मृति सारात् । मेधातिथिरप्येवं । घृत्ति कृत्वा विसर्जनांतं श्राद्धमुक्त्वा उच्छेपणं त्विति भन्नुवाक्यो
 दाहरणाद्घृत्तानां श्राद्धांतं एव वैश्वदेवः । मध्यपक्षस्तु यच्छाखायसुक्तस्तच्छाखीयपर इति चोपदेवः । स्मृतिसारे—घलिकारादयोऽपि बहुस्तु
 तु कृत्या लवैर्पाग्निसर्जनं वैश्वदेव इति मे निरे । साम्रितैस्तिरीयाणां तु सर्वथा दौ वैश्वदेवः । पंचयज्ञाश्चादावन्ते चेति सुदर्शनभाष्ये दिवो दासी
 ये स्मृतिः—याचुषाः सामगाः पूर्वमप्ये श्राद्धं तु घृचाः । अथर्चापि क्रमेणैव वैश्वदेवे विधिः स्मृतः । याचुषसागौसाग्नी । इतरो निरग्नी । सर्वशास्त्रि

नामनयिकानामपि प्रागेवेति दिचो दासः । तत्र पिण्डदानात्पूर्ववैश्वदेवपक्षे भिन्नः । पितृपाकांस्तु शुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः । आसुरंतद्भयेच्छ्राद्धं पितृ-
पांनोपतिष्ठत इति पैठीनसि स्मृतं । पितृसवयवार्पिण्डदानात् । श्राद्धोत्तरं तु श्राद्धशेषेण पाकांतरेण च । श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद् वैश्वदेवा-
दिकंततः । कुर्याद्भिक्षांततो दद्यात्तत्कारादिकंतत इति पैठीनसि स्मृतं । द्वितीयस्ततः श्राद्धशेषपर इति हेमाद्रिः । नित्यश्रा-
द्धं तु श्राद्धशेषेण पाकांतरेण च । ततो नित्यक्रियां कुर्यात्क्रोजयेच्च ततोऽतिथीन् । पृथक्पाकेन नैस्यकमिति हेमाद्रौ मार्कण्डेयपुराणात् ।
एकादशहश्राद्धे तु पृथक्पाकेनैव । एकोद्विष्टशेषेण ब्राह्मणेभ्यश्च उत्सृजेदिति देवलोक्तः । एकोद्विष्टमहैकोद्विष्टमिति हेमाद्रिः । दार्शवैश्वदेव-
योरेकः पाक इति कर्कहरिहरी । तन्न । पित्रर्धनिर्वपेत्पाकं वैश्वदेवाय भवे च । वैश्वदेवो न पित्रर्धनदा शं वैश्वदेविकम् । दार्शशब्देन तद्विष्णुतयो-
सुगादिमन्यादय इति हेमाद्रिः ॥ ॥

अथ पाकः । सस्यं पण्डयावाकार्यः । आश्रमधर्मविरोधेन तदुलान्वाप्रातः पण्डयै दद्यात्स्वयं वा धिश्रयेदिति चंद्रिकायां शांखलिङ्गितोक्तेः ।
आपस्तम्बः—आर्याप्रपत्तवैश्वदेवाच्च कर्तार इति छंदोगपरिशिष्टे । पत्नीभूतत्रयचनेयश्च संनिहिता भवेत् । रजोरागादिना तत्र कथं कुर्येति या-
जुक्ताः । महानसेन वा कुर्यात्सर्गतिं त्रयवाचयेत् । प्रणवाद्यपि वा कुर्यात्कात्यायनवचो यथा । शातातपः—नैवेयार्थं पृथग्भाण्डे द्वातापत्नीपचेत्तथा ।
वैश्वदेवाय मन्थस्मिन् व्यंजनानि पृथक् पृथक् । एकस्मिन्वाप्यशक्तौ चेत्पूर्वविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवं ततः शिष्टाह्मसास्यवचनं यथा । विष्णुपदं यजनी-
योपलक्षणमिति शृङ्गीचंद्रः । माघवीये पिनारसि दहकौर्मयोः—पौरोषेण च युक्तेन ततोऽपि णुंसमर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः कुर्याद्वलिकर्म तथेयम् ।
चंद्रिका माघवभागाय तटीकास्तु चैवं । इदं यद्वचमिन्नपरम् । तमेव वैश्वदेवशेषेण कुर्यान्नाम्यशेषेण वैश्वदेवं कुर्यादिति चतुश्चप रिति शिष्टात् ।
कैचित्सर्वतु पूर्वं इति मार्कण्डेयपुराणात् देवजादीनामेकपाक इति हेमाद्रिः । अदनरत्वे तु भवेत्पां पृथक्पाकः । पितृयज्ञमप्ययाष्टयक्पाक

इत्युक्तम् । मनुः—येनाहिकेयौ कुर्यातगार्हक्यमर्थयथाविधि । पंचयज्ञविधानं च पत्तिर्दैनंदिनीमपि । कात्रीखंडे व्येवम् । मदनरत्ने परि
 शिष्टे—प्रामेदाहिताग्निश्रेत्वद्वानित्वात्पर्ययात् । यस्मिन्नग्नीभवेत्पाकोवैश्वदेवस्तुतत्रैव । श्रान्तातपः—लौकिकैर्वैदिकेवापि हुतोत्सृष्टेज
 लेक्षितौ । वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पंचसुनापनुत्तये । वैदिकेस्मार्ते । अग्न्यसंभवे भूम्यादाविति वृद्धपराशरः । अभावादग्निहोत्रस्तथाचावसंयं
 म्यन् । यस्मिन्नग्नौ रचेदग्रतमहोमो विधीयते । सर्वायानि परमिदमिति चंद्रिका । आपस्तंबः—औपासने पचने वापङ्क्तिराद्यैः प्रतिमंत्रं हस्तेन ह्यु
 लुयादिति । पचनः सर्वायानि परमिदमुक्तं द्वाप्ये अंगिराः—शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यज्ञाः । माधवीये देवलः—चांडालाग्ने
 रमेव्यापेः द्युतिरग्नौ शक्यं हि चित् । पतितान्मेयिताग्नेयनश्चिष्टैर्ग्रहणं स्पृतम् । अत्रायं निष्कर्षः—आपस्तंबस्य स्मार्ते लौकिके वापि पापके स्मार्ते एव होम
 मदनरात्रे लौकिके । षट्पचस्तु पचने लौकिके वा होम इति वृत्तिः । देशांतरस्थितौ वा शाकलहोमः । छंदोगानामप्येवम् ।

स्मार्ते पाकपक्षे विशेषः कर्मप्रदीपे—श्रातर्होमं च निर्धत्सं सुख्यं हुताशनम् । शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् । तमग्निपुनराह
 ल्यशालाग्नौ यनिक्षिपेत् । ततोऽस्मिन् वैश्वदेयादिकर्मकुर्यादतं द्रितः । शूरेण वैश्वदेवो लौकिके क्रोकार्य इत्यपरार्कमेवातिथिः—शूद्राचारशि
 रोमणौ तु त्रैवर्णि कानाग्न्यभावे जलादेरुक्तत्वाद्द्वयस्यापि जलादावित्युक्तम् । एतत्सायं श्रातश्चकार्यम् । सायं श्रातं वैश्वदेवः कर्तव्योऽलिकर्म च ।
 अग्नश्चाग्निमतमन्यथा कित्तिषी भवेदिति श्रुतिः पञ्चिकायां कात्यायनोक्तेः । श्रातः शुद्धो मध्याह्नपरः । पूर्वार्द्धे वैदेवानामध्याह्नो मनुष्याणामि
 निक्षुनेः । अग्नश्चाग्नीस्युक्तेरेकादश्यादायि पक्वं चैव कार्यमिति नारायणवृत्तिः । इदमपि बहुचरम् । अन्ये पांस्तु तंडुलादिना तदभावे ज
 लेन । नगेदुलपतेऽनुबद्धितान् समापयेदिति यो धायनोक्तेः । दधिघृतादितु बहुचान्यपरम् । पक्षाभावे प्रवासं च तंडुलानोपधीस्तथा । दद्या
 दधिघृतं यानि तंडुलफलादिनिच । योजयेद्देवयज्ञादौ जले वापसुखावलमिति चंद्रोदये वचनात् । यकाभाव इति शुद्धोपवासपरमिति चंद्रोदयः ।

शुद्धलभेनवैश्वदेवादिनकार्यम् । आमंशुद्रस्ययत्किञ्चिद्भूदिकं प्रतिशृङ्खते । तत्सर्वगोजनायालंनिलेनैमित्तिकेनचेतिषट्त्रिंशन्मतात् ।
 शुद्धपराशरः—शुहुयात्सर्पिषाम्ब्यक्तंगव्येनपयसापिवा । क्रीतेनगोविकारेणतिलतैलेनवापुनः । संग्रोक्ष्यपयसावापिनानक्तंशुहुयादपि ।
 अग्नेहायवगोधूमशालयोहवनीयकाः । इति ।

वैश्वदेवेनिपिद्धद्रव्यमुक्तंकाशीखंडे—निष्यावान्कोद्रवान्पाप्मान्कलायांश्चणकांस्त्यजेत् । तैलपक्वंचपक्वाञ्चसर्वलवणयुक्त्यजेत् ।
 बाढकीचमसूतांथवर्तुलान्बदरांस्तथा । शुक्तशेषपशुपित्तैर्वैश्वदेवेविवर्जयेत् । निष्यावा वज्राः । आपस्तंभः—नक्षारलवणहोमोविघ्नते
 तथापराक्षतंसंशृणोति । क्षारलवणमूपरलवणमितिकल्पतरुः । व्यासः—शुहुयात्सर्पिषाम्ब्यक्तंलक्षारविवर्जितम् । क्षाराश्चाग्नेये—
 तिलमुद्रास्तेऽश्विनसस्येगोधूमकोद्रवौ । चीनकंदेवधान्यं चशमीधान्यंतथैक्षवम् । स्विन्नधान्यंतथार्येयमूलक्षारगणः स्मृतः । शुहुयाब्जंनक्षारवर्ज्यं
 मत्तंशुतायने । व्यंजननिपेधोहविः परः केवलव्यंजनपरोवा । हविष्यव्यंजनान्वितैः पूर्वोक्तेः । चीनकं कलायः । चतुर्विंशतिमते—
 पयोदधिपृतैः कुर्याद्वैश्वदेवंशुवेणतु । हस्तेनात्रादिभिः कुर्यादद्रिर्जलिनाजले । अन्नमृत्संस्कारादिनभवतीतिवृत्तिः कर्कश्च । मार्कण्डेये—
 सपूजयेत्ततोयद्विदद्याबाहुतयः कृमात् । हविः परिमाणमुक्तं प्राक् । चंद्रोदये स्मृतिः—उत्तानेनतुहस्तेनअंगुष्ठान्नेप्रीडितम् । सह
 तांगुलिपाणिस्तुवाग्यतोशुहुयाद्द्विः । बहुचपरिशिष्टे—नात्रपांक्तं त्रिसंखद्विष्यमधिभ्रित्याग्निः प्रोक्ष्योदगुद्वास्याग्नेः प्रत्यग्रदर्भेषुनिधायस
 व्यपाणितलं हृदयेन्यस्यसकृदवदायशुहुयादतेचपरिसमुद्वापर्युद्वयपर्युद्धनोक्षणेअपिबानकुर्वतीति । शौनकः—प्रिधाविमज्यसिद्धांत्रिः प्रो

द्वयपुरतः स्थितम् । काशीखंडे—ष्टोदिवीतिमंत्रेणपयुक्षणमथाचरेत् । एयोहिदेवमंत्रेणकुर्याद्वह्निचसंमुखम् । तथादेवकृतस्याद्यालुहु
याचपडाद्भुतीः । यमायतूष्णीमेकां चतयास्विष्टकृदाहुतिम् । अग्निः—साधिकः पितृयज्ञाद्यादलिकर्मसमाचरेत् । अनग्निर्हुतशेषेणबर्लिका
कचालिहरेत् । नरयज्ञादेनास्त्रिनिरयेस्तुमहाभराः । हुत्वाकाकबलिरेव । वसिष्ठः—अनधिकस्तुयोविप्रः सोऽन्नंव्याहृतिभिः स्वयम् ।
हुत्वाशाकलमंत्रैश्चशिष्टाद्भूतधलिहरेत् । ज्यासः—शाकलेनविधानेनलुहुयाहौकिकेऽवले । व्यस्ताभिश्चव्याहृतिभिः समस्ताभिस्ततः परम् ।
पद्भिर्देवपूतस्येतिमंत्रवद्विर्यथारुमम् । अयंविधिः कातीयपरइतिकेचित् । निरग्रेरपितससूत्रोक्तएवहोमः । जयंतकृष्णभट्टीययोस्तुव्या
हृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्लुहुयादित्युक्तम् । मनुः—वैश्वदेवस्य सिद्धस्यपृष्ठोऽग्नौविधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्यादेवताभ्योप्राक्षणेहोममन्वहम् ।
अग्नेः सोमस्यचैवादीतयोर्वैवसमस्तयोः । विषेषांचैवदेवानां धन्वंतरयएवच । कुह्वैचैवानुमलैश्चप्रजापतयएवच । सहधावापृथिव्योऽथतथा
स्विष्टकृदाहुतिः । विष्णुपुराणे—अपूर्वमग्निदोवंचकुर्यात्प्राग्वक्षणेततः । प्रजापतिसमुद्दिश्यदद्यादाहुतिमावरात् । पृष्ठोभ्यः कश्यपा
यायततोनुमतयेरुमात् । अयमेववैश्वदेवः शद्रसेतिशूद्राचारशिरोमणिः । मनुक्तइतिकौस्तुदीराघवानंदनीधीच । शूद्रस्यशाक
लमंत्रोक्तेरपतानाज्ञाहोमइतिगोर्विदराजः । पाकयज्ञैः स्वयंयजेतेत्येकेइतिगौतमोक्तेः स्वयंकरणविकल्पः शूद्रस्येतिहरिहरः । पाकयज्ञाः
प्रयोगगपारिजातेवेमाद्रीच । आसुरेभ्यः प्रहीणेभ्यः शिशुभ्योयच्चदीयते । वैश्वदेवंतत्कुर्यात्प्राद्वार्थयक्षपच्यते । इति ।

अथभूतपक्षः । मनुः—एवंसम्यग्वह्निर्हुत्वासर्वदिक्षुप्रदक्षिणम् । इंद्रांतकाप्यतीदुग्धः सानुगेभ्योबलिहरेत् । मरुद्भ्य इति तु द्वा रिहरेद
प्यवत्सवत्यपि । वमस्तमित्यहलेवंमुसलोदुखलेहरेत् । उच्छीर्षकोऽथैकुर्यात्शूद्रकाल्यैतुपादतः । ब्रह्मवास्तोप्यतिभ्यांनुवास्तुमध्यबलिहरेत् ।

१ संवत्तमिति पाठः । २ अग्नीषोमाभ्यामिति । ३ अगमेति शिष्टकृतेत्यादेति ।

विभेद्यभैरदेवेभ्योपलिमाकाशउक्षिपेत् । दिवाचारिभ्योनक्तंतुनक्तचारिभ्यएवच । शुष्वास्तुनिरुधीतथल्लिखर्वानुगतये । पितृभ्योषल्लिखेत्तुरा
 र्चदक्षिणतोदरेत् । शुनांचपतितानांचभ्रपांचांपरोशिणाम् । नयसानांठुमीणांचशनकैर्निक्षिपेदुवि । सायत्वत्तस्यसिद्धस्यपश्यगर्गषल्लिखेत् ।
 वैश्वदेवहिनाभैतस्सायग्रतर्विधीयते । यजमानतस्युग्रादीनामसन्निधौपत्नीचल्लिहरेदितिकल्पतरुः । दंडचमुसलोत्तरालयोः । गुसलोत्तरालेक्षि
 ष्वातैकोषल्लिरितिसर्वशनारायणः । युक्तचेतदेवलाघवात् । गुसलोत्तरबलोदेश्यस्यात्प्रस्युदेश्ययल्लिखेपविषेर्वलिद्वयमितिमेधातिथिः ।
 उत्तुरुत्तल्ये रुचयननिर्देशादितरेतरयोगः । द्वाद्वियचनापत्तेः समाहारद्वद्वाथयणेनगुसलयुक्तगुल्ललमितिवा समासाश्रयणेनगुसलयुक्तगुल्लर
 तमित्येकत्वम् । उर्ध्वार्पिक शय्याशिरःयास्तुशिरोया । पादतः शय्यायायास्तोर्वा । शुष्वास्तूरिर्यद्वल्लिखेतिमेधातिथिः । पश्चाद्दृक्काक्षी
 र्मंडे । निर्णेचनोदकतनुपायन्यां (?) यक्ष्मणेर्पेयत् । कात्यायनः—अगुर्वैनमइत्येवंबलिदानविधीयते । स्वधाकारःपितृणांगदत्त
 कारोत्तुणांकृतः । नारायणवृत्तौतुषल्लिखेत्स्वाहाकारउक्तः । नेत्याशार्कः । शूद्रसवनमइत्येव । आशार्कः—स्वधाकारेणनिनयेद्विष्यय
 त्स्मितसदा । तदप्येकेनमस्कारकुर्वतेनेतिगीतम् । तत्रनेत्यर्थः । मार्कण्डेये—स्वधानमइतिष्णुवत्त्वापितृभ्यश्चापिदक्षिणे । हुतावशोगमर्ग्ये
 तोयदपापयापिथि । विष्णुपुराणे—तच्छेषमणिकेश्वीपर्वन्याद्भ्यःक्षिपेत्ततः । द्वारेधातुर्भिधातुश्चाग्नयेचघ्नमाणःक्षिपेत् । गृहम्यपुरुषने
 चदिदेवानांचभेदशु । इंद्रायधर्मराजावकरुणावतर्धेदये । आच्यदियुपुरोदद्याद्भुतशेषाल्मर्कचलिम् । आशुत्तरेचदिग्भागेचन्यतरिषल्लिखुभः ।
 पापभ्यांत्रापत्रेदिशुसमस्तामुततोदिशम् । ब्रह्मणेचांतरिक्षायवायवेचक्षिपेद्वलिम् । निम्बेदेवान्निश्चगृतांस्ततोर्विश्रपतीन्पितृन् । यक्ष्माणंचरसमुहि
 रययल्लिदपात्रेश्वर । ततोन्त्यदन्नमादायमृमिभागेशुचीबुध । दद्यादशेषगृतेभ्य म्नेच्छयातलममादितः । देवामनुयाःपशवोययांसिसिद्धाश्चमय
 क्षीरगर्दिलसंभ्याः । प्रेताःपिशुचान्तर समस्तायेचान्नमिच्छतिमयाप्रदत्तम् । पिपीलिका कीटपतंगकायायुशुश्रिता र्गर्वनिभंभषदाः । प्रयातु

तेतृप्तिमिदंमयाक्षतेभ्योविष्टंमुखिनोगवंतु । येषानमयानपितानवंधुर्नचाक्षसिद्धिर्नतथान्यदस्ति । तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नंप्रयच्छामिभ
वायतेषाम् । चतुर्दशोभूतगणोपियस्तुतत्रस्थितोयखिलगुत्तसंघः । तस्यैवमन्नंदिमयाविष्टतेषामिदंतेमुदितामवंतु । इत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नं
श्रद्धासमन्वितः । भुविभूतोपकारायगृहीतसर्वाश्रयोयतः । अचांडालविहंगानांभुविदद्यात्तोनरः । येषान्येषपतिताःकेचिदपुत्राभुविमानवाः ।
इदमेवयत्किञ्चानंशूद्रस्तेत्युक्तंनद्राचारशिरोरमणौस्मृतिकौमुद्यांच ।

यत्किदेवशासंस्कारः । आपस्तम्बः—यलीनादेशस्यसंस्कारोहस्तेनपरिशृज्यावोक्ष्यन्युच्येति । छंदोगपरिशिष्टे—नावराध्यांभलयो
भवंतिमहामार्जरश्रवणप्रमाणात् । एकत्रचेद्विकृष्टाभवंतिइतरेतरमसंस्काराश्चेदिति । नानास्थानेष्वलिदानासंभवे अविच्छेद्या अव्यवहितताः ।
दौनिकः—यदरीफलमात्राक्षमंगुल्यग्रैर्विनिक्षिपेत् । यत्किहरेणचिशेषोयहृचपरिशिष्टे—अथगृहबलिदेवतानांकीर्तयिव्यामोयत्र
यत्रवसंतिताः । द्वारेपितामहंविद्यालक्ष्मीकेतुउमापतिम् । आग्नेयामित्यग्रेदर्शनात् द्वारे ग्रान्याम् । आग्नेय्यांबलभद्रंचयमंविष्णुंचदक्षिणे ।
नैऋत्यांस्कंदचरुणौसोमसूर्यंचपक्षिमे । वायव्यामश्विनौ । वसवःसौम्यां । रुद्रैशान्यां । नैऋत्यांस्कंदं । चरुणसोमौपक्षिमे । सूर्योवायव्यामि
त्यर्थः । नक्षत्रेदुग्महाःपूर्वादिशमाश्रिताः । गृहमभ्येवब्रह्माणंप्रतिष्ठाप्यऋद्धिर्बुद्धिःश्रीःकीर्तिरिति प्रदक्षिणंब्रह्मणःप्रागादिदिदिक्षित्वर्थः । निष्क्रम्य
गृहनिवेशनात्प्राशुखःप्रोक्ष्यधलीन्नियेत् । निवेशनंमुख्यगृहम् । ऐंद्रवारुणघायव्यायाम्यवैर्नैऋतास्तथा । तेकाकाःप्रतिगृह्णंतुभूम्यांपिंड
मयार्पितम् । इतिकाकयलिः । द्वाशनौरयामशवलौवैवस्वतज्जुलोद्भवौ । ताम्यांपिंडंप्रयच्छामिस्ततोभेतावहिंसकावितिश्चयलिः । येमू
ताःप्रचरंतिदिव्यानकंयलिमिच्छंतोविदुरस्यप्रेषाः । तेभ्योचलिपुष्टिकाभोददामिमयिपुष्टिपुष्टिर्दिदाल्वितिभूतचलिः । प्रक्षाल्यपाणिपादौ
गृहंप्रविश्यलयेत् शंतापृथिवीशिवगंतारिक्षंघोर्नोदिव्यमयंनोबस्तु । शिवादिभ्यःप्रदिशउद्दिशोनवापोविद्युतःपरिपांतुसर्वतःशान्तिः ३ ॥

अनकेचित्पलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेः यजतिब्रुहोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथावर्षेणित्यागापत्तेरित्याहुः । तत्र । सूक्तवाककरणत्वा
न्यानुपपत्त्यादरतेर्यागकल्पवन्मन्वादिर्ध्वद्रादिपुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्यावत्रापिदरतेर्यागार्थत्वौच्यतात् । इति ॥

यलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टाङ्कुर्यादग्निस्मीपतः । आयुःकायोदिवारात्रौछाकाकारंवल्लिहरेत् । आयुरारोग्यका
मोवाध्वजाकारंवल्लिहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थेनराकारंवल्लिहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविद्यापशुनपि । कामश्रीधर्ममोक्षार्थीचक्राकारं
वल्लिहरेत् । पंचस्तेषुविप्राणांमुल्यचक्राकृतिर्भवेत् । बहूचानानराकारोमुल्यइतिकृष्णभट्टीयेजयंतदृत्तौनारायणदृत्तौच । यत्तु व्यज
नाकारंवल्लिमापलंभाहरंतितत्रमूलंसूयम् । पृथ्वीपद्मेदये—अनुदृत्यपलीनश्नप्राणायामान्यडाचरेत् । स्वयसुखरणेचैवप्राजापत्यंसमाच
रेत् । वलिप्रतिपत्तिमाहकाल्यायनः—पिंडवच्चपधिमाम्प्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गोजविप्राभ्यंशुपुतथाश्वादिवलिभिन्नवलीनामि
त्यर्थः । चंद्रिकायांकात्यायनः—वैश्वदेवंचपिभ्यंचणलिमग्नौविनिक्षिपेत् । शेषंभूतबलेर्विप्रस्त्यक्त्वाकाकचलेःसमम् । अभिस्मृतौ—
वैश्वदेवचलेःशेषंनश्रीयाद्राक्षणेपृष्टी । काकादिभ्यस्तुतदेयंविभ्रेभ्योवाविशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सदेधाषलिहरणरूपोनित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धंवापितृयज्ञःस्यात्पित्र्योवलिरथापिवित्तिक्तात्यायनोक्तेः । द्विविधोपिब
ल्युत्तरकाकचलेःपूर्वकार्यः । मृतयज्ञस्त्वयंनित्यःसायंयातयेथाविधि । एकंतुभोजयेद्विप्रंपितृनुदिरस्ययत्नतः । पूजयेदतिर्धिनिर्त्यनमस्येदयेत्तयेति
कौर्मन् । मृतयज्ञस्तथाश्राद्धंनित्यंत्वतिथितर्पणम् । कर्मणोनकर्तव्यंस्वाध्यायाध्ययनंतयेति शातातपोक्तेः । अदत्त्वावायसचर्लिनि
त्यश्राद्धंसमाचरेदितिकाक्षीखंडाच्च । वसिष्ठेनतु मनुष्ययज्ञोत्तरंश्राद्धमुक्तं—श्रीमियायाग्रंदत्त्वाब्रह्मचारिणेचानंतरंपितृभ्योदद्यादिति ।
एतदस्युत्तरंश्रीमियादेरुपस्थितावित्याचारादर्शः । मनुस्मृतौ वैश्वदेवाल्बनित्यश्राद्धमुक्तम् । श्रुतौतु देययज्ञ पितृयज्ञोभूतयज्ञोभूत

प्ययजोग्रहयज्ञइतिप्रमउक्तः । अपवर्गेतुसर्वत्रनित्यगेचप्रकीर्तितमितिज्ञातात्तपोक्तेः, वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्चासुमितिगोविन्दराजः ।

[illegible]

येत् । वागेवादेइतिमन्त्रविशिष्टविदर्शननिधेयोनकेवलस्य नमस्कारैर्विसर्जयेदितिपूर्वमुक्तेरितिआहहेमाद्रिः । आसनादित्वोक्तैर्नपाद्यमिति स एव । किंचिदत्वेतिकाकिन्यादक्षिणामितिकल्पतरुः । यत्तुदानहेमाद्रौ—सुवर्णरत्नतन्त्रतदुलाधान्यमेवच । नित्यश्राद्धदेवपूजासर्वभितददक्षिणमिति । यदपिऋत्यासः—तत्तुपादपुरुषज्ञेयदक्षिणापिडवर्जितमिति । यदप्यपराकैप्रचेताः—नावाहनाधौकरणेनपिडानांविसर्जनम् । अनुग्रज्येवक्षिणाचन्म्यथातिथिकल्पनमिति । तत्रदक्षिणभावोद्विजानुपवेशनपक्षइतिपृथ्वीचंद्रः । त्रिभ्योधिकस्यननित्यश्राद्धेभोजनं किंस्वतिथिकल्पमित्यर्थः । फणमुत्थाइतिदिबोदासः । दक्षिणाविकल्पइतिमदनरक्षेमात्स्ये—यद्येकभोजयेद्विप्रघ्नीनुद्दिश्यपितृंस्तथा । छंदोगपरिशिष्टेच—एकमप्याशयेद्विप्रनिर्धयांपयज्ञिके । शौनकाः—आर्चन्नत्रजपेन्मन्दशवारंसदाबुधः । नित्यश्राद्धेयदान्यूनकुरुते नानसंशयः । नित्यश्राद्धाद्यत्तौमनुः—गिक्षांवापुष्कलंवापिहंतफारमथापिवा । असंभवेसदादाद्यादुदपात्रमपिद्विजे । इति ।

अथप्रयोगः । आध्वग्यग्राणानायम्याषवित्रः पवित्रोवेति पुडरीकाक्षं सृत्वा गायत्री पठित्वा ग्राध्वस्रोदेशकालौ संकीर्त्य दक्षिणा सुखः प्राचीना वीती सव्यं जान्या व्यास्मत्स्ति तृपिता महप्रपिता महानाममुकशर्मणा ममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां संपदीकानां मातामहानां चैव विधानानित्यं श्राद्धमहं करिष्ये इति सकल्प्य सकल्योत्तरमपसव्यादीति पृथ्वीचंद्रः । पित्रादीनां मातामहादीनां चैव मासनमिति द्विगुणभुशंकुशं वामतो दत्त्वा गंधादि दत्त्वा मण्डले निहितं भस्मादिनावेष्ट्य परिविष्य गायत्र्याभ्युक्ष्य पात्रमालम्य पृथिवीतइति पठित्वेदविष्णुरिति पचभिक्षां गुष्ठहविपिनिवेश्य वामेन पाणिना पात्रमालम्य नामगोत्रोच्चारणपूर्वंपित्रादिभ्यः संपत्नीकेभ्य इदमब्रथथा शक्तिसोपस्करममृतरूपेण स्वधासंपद्यतां कव्यं नममेतित्यजेत् । एवं मातामहेभ्योपि । कल्पतरुरप्येवम् । त्रेयाविमज्यांत्र्युभ्यं नमइति विशेषमाह । इदमब्रतुभ्यस्वधेति प्रत्येकं पद्भ्यो नमः पितृभ्य इति पद्भ्यः सकृद्वा सत्वेदिति त्रीदत्ताः । गायत्रीमध्विजिपित्वा षोडशं दत्त्वा गायत्री पठित्वा भोजनोत्तरं तु सान्प्रष्टुोत्तराचमनं दत्त्वा सुप्रोक्षितादिकृत्वा दक्षिणां दत्त्वा अ

दत्तावाविसर्जयेत् । भोक्त्रावेष्टंभिक्षवेगोभ्योवादधात् । भोजलेवाक्षिपेत् । दिवोदासीयेगृह्णांतरे—सहचेदश्रीयात्पूर्वमेकत्वयाक्षय्यं
स्वस्तीतिचेदित्युक्तेसहाशनंनमुल्यम् इतिनित्यश्राद्धम् ।

अथमनुष्ययज्ञः । सचमनुष्यभोजनालकः । यन्मनुष्येभ्योददातीत्याश्वलायनसत्रात् । नियुज्यैकमनेकंवाश्रोत्रियंश्राश्रुखं
सदा । निवीतीतद्रतमनाऋषीन्ध्यायन्समाहितः इति चंद्रिकायांनारायणोक्तः । ऋषीन् सनकादीन्मनुष्यान् । तत्राप्यतिथिभोजनं
मुख्यम् । यस्याज्ञवल्क्यः—भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंघिचांघनितितदतिथेर्भोजनोत्तरमपिपंक्तौसख्यादयोभोज्याइत्येतदर्थं ।
मनुष्ययज्ञार्थमथितिभोजयेदित्यापस्तंबपरिशिष्टात् । पितृभ्योदद्यात्ततोतिथीन्भोजयेदितिवसिष्ठस्मृतौर्नित्यश्राद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञइत्या
चारादर्शः । कल्पतरौमदनरत्नेचैवम् । नित्यश्राद्धात्पूर्वमनुष्ययज्ञइतिदिवोदासः । अतिथ्यभावेन्येनापिश्राद्धेनमनुष्ययज्ञसिद्धिः ।
अहरहमाखणेभ्योदद्यान्मूलफलशोकेभ्योऽप्येवंमनुष्ययज्ञभागोतीतिशौचायनोक्तः । तत्राशक्तौचंद्रिकायांनारायणः—अशक्तावन्नमुद्धू
त्वहंत्येवंप्रकल्पयेत् इति ॥ यत्किंचिमनुष्यभोजनेनहंतकारादिनावाकृतेपिमनुष्ययज्ञेऽतिथिभोजनमावश्यकम्—अतिथिर्गृ
हमन्येत्सयस्यप्रतिनिवर्तते । असकृत्तो निराशश्चसद्योहंतितत्कुलमितिमाधवीयेदेचलोक्तः । विष्णुपुराणे—ततो गोदोहमात्रं वै कालंति
ष्ठेद्वृहंगणे । अतिथिग्रहणार्थायतदूर्ध्वंवायेच्छया । अतिथितत्रसंश्रापंजयेत्स्वागतादिना । अतिथिलक्षणं व्यासः—मुहूर्तस्याष्टमंभा
गमुद्धीक्ष्योवातिथिर्मवेत् । दूराद्योपगतंश्रांतंवीश्वदेवउपस्थितम् । अतिथितंविजानीयाश्रातियिःपूर्वमागतः । मनुः—एकरात्रंतुनिवसन्नतिथि
मक्षिणःस्मृतः । नैकग्रामीणमतिथिभिर्ग्रसंगतिकंथा । उपस्थितंगृहेविद्याद्वार्यायंत्रामयोपिच । शास्त्रातपः—अर्चितितमनाहूतंदेशकाल
उपस्थितम् । अतिथितंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । यमः—क्षिपिषोत्सवाःसर्वेत्सक्तायेनमहात्मना । सोऽतिथिःसर्वभूतानंशेषानम्याग
तान्विदुः । मतीयतिर्विकरात्रंनिवसजुच्यतेऽतिथिः । आहूहेमाद्रौशात्तातपः—प्रियोवायदिवोद्वेभ्योमुखःपंडितएववा । श्रासस्तुचैश्वदे

यांते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । चंद्रोदये पाद्यो—देशं नाम कुलं विपांशुद्वयोऽन्नं प्रयच्छति । न स तत्फलमावाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति । मनुः—
 ब्राह्मणस्मनस्त्विति धिर्गृहे राजन्य उच्यते । वैश्यः शूद्रः सखा चैव सन्नतयोगुल्लेखः । यदित्वतिथिर्घोषेण क्षत्रियो गृहमात्रेणैव । भुक्तवत्सु च वि-
 भ्रेषु स्नानं तमपि भोजयेत् । वैश्यश्चाद्राचपि प्रासौ कुदुचेति धिर्मणौ । काममिच्छया न त्ववश्यं । कुदुर्बेतद्विदिति गृहे न प्रवासादौ । आपस्तम्बः—
 शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुज्या दद्यात्स्मिन् दद्यात्सा चारणकुलदाहत्यातिथि वच्छ्रद्रं पूजयेद्युरिति । राजकुलं स्वस्वामिगृहम् । पूजामंघ्रमाह परा-
 शरः—अतिषेडमरदेहस्त्वमुत्तारार्थमिहागतः । संसारपंकमं भ्रमामुद्धर स्वाधनाशन । अतिथिबहुले विशेषमाह तुर्धौ धाय न शंखौ—ब्राह्मणक्ष-
 नियं विदशद्रानभ्यागता न्यया शतया पूजयद्यदि यद्गृहं नानं शुकुयादेकस्यै गुणवते दद्याद्वो वा प्रथमभागतः सान्छोत्रियस्तस्मादिति । आपस्तम्बः—
 अतिथिनिराकृत्योपप्यथोभूते यथामनसं तर्पयित्वा ससाधयेदिति । संसाधयेत्येपयेत् । पराशरः—यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नास्वामिना बुभौ ।
 तयोरन्नमदत्त्वा तु शुष्पत्वाचां द्रापणं चरेत् । दद्याच्च भिक्षानित्यपरिब्राट्प्रसन्नचारिणाम् । इच्छया वा ततो दद्याद्भिर्बे सत्यवार्तिम् । कौर्मै—भिक्षां
 च भिक्षुने दद्याद्विधियद्ब्रह्मचारिणे । भिक्षूनाह व्यासः—ब्रह्मचारीयतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपेपकः । अर्धवगः क्षीणवृत्तिश्च पडेते भिक्षुकाः स्मृताः ।
 वैश्वदेवास्पृश्येते पूज्याः । अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहभागते । वैश्वदेवाथ मुद्वल्य भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् । वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्न्योहितुम् ।
 न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहतीति व्यासोक्तेः । चंद्रोदये यातातपः—ग्रासमात्रा भवेद्विक्षाचतुर्ग्रासं तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वा-
 रिहंतकारः प्रकीर्तितः । मदनरदो प्रकारंतिरम्—ग्रासमात्रा भवेद्विक्षा अंग्रासं चतुष्टयम् । अंग्रं चतुर्गुणीकृत्य हंत कारो विधीयते । मयूरांघ्रमा-
 णो ग्रासदतिमिताक्षरा । गौतमस्तु—ग्रासप्रमाणस्याविकारेणेति । कुकुटांडाद्रांमलकप्रमाणमप्युक्तं स्मृतं तरे । यातातपेन प्रकांतिं तमु-

तम् । यावन्मात्राशुनोवासादुताश्रीयातकोद्धिजः । तस्मान्नसर्चतुर्गोर्गुहं तत्कारं विदुर्बुधाः । इतकारादिदानं गतुष्वभोजने ऋतेऽपि नित्यमिति केचित् ।
मनुष्यभोजनशक्तावित्यन्ये । ब्राह्मे—यः पात्रपूर्णीभिश्चायतिभ्यः संप्रयच्छति । विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासीदुर्गतिमाशुयात् । व्यासः—
यतिहस्ते वलं दद्याद्भिक्षं दद्यात्पुनर्जन्मम् । तद्वैश्वेदेयः कृणुतुल्यं तज्जलं वसगरोपमम् । पाखंडेभ्योऽपि भिक्षां दद्यादित्युक्तं चंद्रोदये ब्राह्मे—तेभ्यो देयं
गृहाद्बहिरिति । विष्णुः—भिक्षुकाभायेऽन्नं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा क्षिपेदिति । प्रोपितमर्तुकायाः पराशरः—भार्याभोजनवेलायां भिक्षाः सप्ता
वर्षे च वा । दत्तात्रेयः समक्षीयात्सायं साभृत्यैः सह ॥

अथ गोभ्यासः । सच शिष्टाचारात्पंचयज्ञोत्तरमिति मदनरत्ने । प्रभासखंडे—तृणाश्चाद्यपरागावः कर्तव्या भक्तिर्तोऽन्वहम् । अकृत्वास्त
यमाहारं कुर्वन्प्राप्नोति दुर्गतिम् । आरमाहारप्रयोगेन प्रत्यहं गोपुदीयते । आत्माहारप्रमाणाद्वा शक्तौ चंद्रोदये ब्रह्मांडे—सौरभेभ्यः सर्वहिताः
यविभ्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृहं तु मेघासंगावस्त्रैः लोभयमातरः । दद्यादनेन भवेण गवां प्रांसं सदैव हि । सदैवेत्युक्तेरकरणे प्रत्यवायश्रुते धार्यनित्यइत्या
चारादर्शः । प्रभासखंडे मंत्रांतरमुक्तं—सौरभेयी जगत्पूज्या देवी विष्णुपदे स्थिता । सर्वदेवमयी ग्रासं मया दत्तं प्रतीक्षतु । अयं काम्यश्च—
तृणोदकेन संयुक्तं यः प्रदद्याद्वाहिकम् । कपिलाशतदानसफलं विद्याघ्नं शयइति चंद्रोदये भविष्यात् । इति श्रीमन्मारायणभट्टात्मजसूरिराम
कृष्णभट्टसुदिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेखमहायज्ञप्रकरणम् ॥

अथ भोजनविधिः । वसिष्ठः—वारुण्याभोजनगृहं नैर्कल्यासुतिकागृहम् । इति । याज्ञवल्क्यः—वालः सुवासिनीवृद्धगभिण्यातुरक
न्यकाः । संभोज्यातिथिर्मृत्याश्चंदपत्न्योः शयैर्भोजनम् । कन्यानृढा । मनुविष्णु—सुवासिनीकुमारांश्चरोभिर्गोर्गभिणीस्तथा । अतिथिर्गोत्रप्रवै

१ चतुर्थ्यां शाम् । २ तेभ्यो दद्याद्ब्रह्मात् । ३ इदं भोजनं मृत्साधिवर्गेभ्योऽपि कृपया देकते विधेयं—दंष्ट्राभ्योः शेषभोजनमिति याज्ञवल्क्योक्तं । आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सदि
विजने विधेया इति च न्यात् ।

तान्भोजयेदविचारयन् । अग्रेप्रथमम् । नात्रयथाश्रुतेतात्पर्यं किंत्वेतेषुमुक्तवत्सुस्वयंभुंजीतेत्यत्रेतिकल्पतरुः । वयंत्वेवकारानुपपत्तेर्यथाश्रुते
एवतात्पर्यं अतएवाविचारयन्नित्युक्तमितिग्रमः । याज्ञवल्क्यः—चालः(स्व)सुवासिनीवृद्धगभिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्यातिथिमृत्यां
भद्रंपत्न्योःशेषभोजनम् । भोजयेद्यागतान्कालेसखिसंबंधिवांधवान् । शक्ताविदम् । तथाचमार्कडेये—कुटुंबिनोभोजनीयाःस्वसमंविभवे
सति । आचारादर्शेनंदिपुराणे—यतेद्वाराक्षणपूर्वतुभोक्तुमहंसदागृही । पराशरः—एकद्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान्द्विजः ।
शंखः—पंचाद्रोभोजनंक्षुर्याद्रसोपाग्रेनिपायच । उपवासेनतत्तुल्यमनुराहप्रजापतिः । उपलिसेशुचौदेशेपादौप्रक्षाल्यवैकरी । आचम्याद्रानं
नोक्षेवंपंचाद्रोभोजनंचरेत् । आचमनंचभोजनशालायायहिःकार्यम् । यस्तुभोजनशालायांभोक्तुकाम उपस्पृशेत् । आसनस्थोनचान्यत्रस
विप्रःपक्तिद्रूपकइतिचंद्रोदयेअपस्तंबोक्तेः । तस्मादहिरुपस्पृश्यआचांतःप्रविशेद्गृहमिस्याचारादर्शोब्राह्मणश्च । यमः—आर्द्रपादस्तु
भुंजानःशतवर्षाणिजीवति । इति ॥

अथभोजनपात्राणि । चंद्रोदयेमिपुराणे—भुंजीतपात्रेसौवर्णेपद्मिन्यादिदलदिके । माधीयेमेधातिथिः—सौवर्णेराजतेतात्रे
पद्मपनपलाशयोः । भुंजीतेतिशेषः । चंद्रोदयेत्रिः—पंचाशत्पलिकंकांसंष्ट्राधिकंभोजनायै । गृहस्थैस्तुसदाकार्यमभवेद्देमरौप्ययोः ।
तैवमन्थेताः—पलाद्विशतिकाद्यावांगतऊर्ध्वयष्टच्छया । चंद्रिकायांपैठीनस्त्रिः—एकएवतुयोभुक्तेविमलेकांसभाजने । नाजनेभोजने
चैवत्रिरानफलमश्नते । चत्वारितस्यवर्धतेआशुःप्रज्ञायशोचलम् । भोजनंकांस्यपात्रेणयःकरोतिसकृद्विजः । वर्धतेतस्यचत्वारिआयुःकांतियशोश्च
लम् । हेमाद्रौहारीतः—राजतपात्रेनाग्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति । ताग्रपात्रेनभुंजीतभिन्नकांस्यमलाविले । पलाश

पञ्चप्रेपुश्टीमुक्त्वैदं चरेदिति पृथ्वीचन्द्रः । ताम्रविधिः श्राद्धपरइत्यन्ये । यत्त्वपराकं—सप्तम्यां नैव कुर्वीतात्ताम्रपात्रे च भोजनमिति तत्पृथ्वी
 कनिषेधोपसंहाराद्येद्रोपाधिक्यार्थवा । ताम्रवत्तैत्तलेपि निर्णयः । यत्तु—नायसान्यपिकार्याणि यैत्तलानि तु कचिदिति श्राद्धहेमाद्रौ वाराहं तस्य
 करणाच्छ्राद्धपरं । भिन्नद्रोपो न कांसे एव कितु तत्र दोषा विवक्ष्यम् । न काव्यायिसे न मृत्पात्रे न भिन्नावकीर्णे इति हारीतोक्तः । शूद्रभाजनभिन्नमा
 जने मुक्योपवासो भिन्नकांसे त्रिरात्रिमिति स्मृत्यर्थसाराच्च भिन्नद्रोपस्ताम्राद्यन्यपरः । ताम्रजतसुवर्णशंखमुक्ताश्मस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति चे
 ठीनसि स्मृतैः । स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये—पञ्चभोजी भवेद्देवैर्देवांस्त्याज्यं प्रयत्नतः । तथा—यो व्रती कांस्वभोजी स्यान्न सन्नतफलं लभेत् ।
 ज्योतिर्निर्वधे—भोज्यपात्रं सुधासिंधौ पटयेद्देवसमाहरेत् । तन्नाम्राशनत्रोक्ते काले भोजनमाचरेत् । सुधासिंधौ सोमे । स्मृतिरद्वाव
 ल्याम्—वह्नीपलाशपत्रेषु स्यलजपुष्करतया । गृहस्यस्तु न चाश्रीयाद्दुक्त्वाचां द्रायणं चरेत् । करे कर्पटके चैव आयसे ताम्रभाजने । वटाकांश्च तस्य
 पत्रेषु पुष्पत्वाचां द्रायणं चरेत् । चंद्रिकायां वैठीनसिः—वटाकांश्च तस्य पत्रेषु कुंभीर्तिदुक्तेषु च । श्रीकामो नैव मुंजीत कोविदारकरंजयोः । प्रच
 आग्नेये—वटाकांश्च तस्य च वलसर्जभृतातकीस्त्यजेत् । स्कांदे प्रभासखंडे शृङ्गप्रक्रम्य—मध्यपत्रे न मुंजीत मृषा वृक्षस्य भामिनि । प्रच
 ताः—दृग्मये पर्णपृष्ठे वा कापसितां वेत्तया । नाश्रीयान्नपियैवैव करेण जलिनापि च । यस्तु न कदलीपत्रमिति हेमाद्रौ निषेधः स आद्धपरः ।
 मृत्सिंहानुधि महोदधौ गोविंदाग्नये च—करंजपिपलवटशृङ्गकुंभ्यर्कतिदुकाः । एषां पत्रेषु नाश्रीयात्कोविदाराम्रयोरपि । विपर्यस्ते
 पुपत्रेषु तिर्यक्पत्रेषु च दारुणे । अजपीयक्षपत्रेषु शृङ्गस्यूते तदाहते । कंटकैः सीवितपत्रे तथा वेणुदलेन च । अत्र मूलं मृग्यम् । चंद्रिकायां
 पुराण—पालाशेषु च पत्रेषु मध्यमेषु विशेषतः । यः करोत्यन्नं तं तस्मात्त्राजापत्सिंदिने दिने । यदीच्छत्यूर्ध्वगामित्वं परं स्थानं च शाश्वतम् । पत्रपत्रेषु
 भोक्तव्यं मासमेकं निरंतरम् । इति ॥

अथ भोजने दिग्गदिनियमाः । यमः—प्राशुमुखोन्नानिभुञ्जीतसूर्याभिमुख एव च । ब्राह्मे—प्राशुखोदशुखोवापि स्वाचान्तिवागतः शुचिः । भुञ्जीताग्रं चतविचोऽखं तर्जनीनुः सदानरः । यत्तु कौर्मे—यो भुंक्ते वेष्टितशिरायश्च शुक्ले उदशुखः । सोपानत्कश्च यो भुक्ते सर्वविधा तदा सुरमिति । तत्र विकल्प इति केचित् । भोजने उदशुखत्वादि नियमो निष्कामपर इत्याचारादर्शः । पुत्रिप्रदतिवयम् । पुत्रवान्खण्डे नित्यं नाश्रीयादुत्तराशुख इति स्मृतिमंजरीयचनात् । प्रयोगपारिजाते स्मृतिमंजरीयम्—पितरौ जीवन्तौ चेन्नाश्रीयादुत्तराशुखः । तयोस्तु जीववानेकस्तथैव नियमः स्मृतः । विष्णुपुराणे—विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदितुः । मनुः—आयुष्यं प्राशुखो भुक्ते यशसं दक्षिणाशुखः । श्रियं प्रत्यशुखो भुक्ते ऋतं शुक्ले उदशुखः । अश्रियं ऋतं चेच्छुद्धिर्निशेषः । सङ्कटदुष्टानेनापि फलमिति केचित् । यावज्जीवं नियमः । फलाय विधीयत इत्यन्ये । कौर्मे—नांतरिक्षेन चाकाशेन च देवा लयादिषु । भुञ्जीतेति शेषः । ह्यारीतः—भूमावेव निदध्यान्नोपरि पात्राणीति । वसिष्ठः—नोत्सर्गेन भुवि न पाणौ नाकाश इति । पात्राणि निदध्यादिति शेषः । भुविके वलायाम् । अतएवापस्तम्बः—नवाविभुञ्जीत कृतभूमौ तु मज्जीतेति । कृतत्वं नावोऽप्रक्षेपेणेति कल्पतरुः । कृतायां गोमयादिनां संस्कृतायामिति हरवत्सः ॥

मंडलविचारः । मदनरत्नेद्राहो—अकृत्वामंडलेतुंभुजतेऽधमयोनयः । तेषांतुयक्षरांसिहरत्यन्नस्यतद्वल्गम् । तत्रैवशांबः—
आदित्यावसबोरुद्राश्रयाचैवपितामहः । मंडलान्युपजीवितस्मात्कुर्वीतमंडलम् । चतुष्कोणंहिजाग्रस्यत्रिकोणंक्षप्रियस्यतु । मंडलाकृतिविशेष
स्यशूद्रस्याप्सुक्षणंस्तुतम् । मदनपरिजातेव्यासः—चतुरस्रत्रिकोणंचतुर्लंचार्धचंद्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येणत्राखणादिषुमंडलम् ।
तत्रैवद्राहो—मंडलंगोमेयेनस्यादधवागौरमृत्त्वया । आचारादर्शेबौधायनः—मस्पनावारिणाद्यापिकारयेन्मंडलंततः । अग्निस्मृतौ—
नासंदीभोजनेशुस्तानिप्राणांतुकदाचन । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—प्राणाहुत्यूर्ध्वमुखिष्यपात्रंयत्रेविविनिश्चितिति तत्क्षत्रियादिपरं श्लोकेविप्रग्रहणादि

१ भाषदीर्घाहप्रिपदमुपयोगनदीपस्थापनादिसाधनम् ।

तिकेचित् । पंचग्रासांस्तु सुक्त्वादीकचिद्वेदमनिसंकटे । पात्रमुज्ज्वलयेत्पुण्ड्रयेत्सांकराद्रयादिति ब्राह्मणेः । आसंदीवापत्यरेति मदन
रक्ते । आदेव आसंदीनेपयोद्देमादौ ब्राह्मणे—पित्र्ये कर्मणि जुजा मोश्रुगेः पात्रं चालयेत् ॥ स्मृत्यर्थे सारे—नयत्रिकायां यतिमितीगस्य चारीवि
धवांशुं जीतेति ।

भोजनकालविचारः । सुतौ—सायं ग्रातराद्येव स्यादिति । गौतमः—सायं प्रातस्त्वन्नममिपूजितमर्निदन्मुं जीतेति । प्रातः
शब्दः पंचममागपरः । सायं शब्दो चटिकाग्रयोर्ध्वरात्रिपरः । चत्वार्येता नैकर्मणि संख्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मेशुर्न निद्रां स्वाध्यायं च चतु
र्थकमिति शातातपोक्तेः । मुनिभिर्द्विरन्नमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि चतयातमस्विन्यां सार्धं ग्रहरयामां तद्वतिच्छंदो गपरि
शिष्टात् । अत्र सार्धं ग्रहराजुज्ञाभामद्विपया । निशायाः प्रथमे यामे जपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायो भोजनं प्रोक्तं वर्जयित्वा मद्वा निशामिति
क्षीनकोक्तेः । मद्वा निशाशब्देन यामद्वयमुच्यत इत्युक्तं प्राक् । दिवा च न भोजनद्वयम् । सायं प्रातर्द्विजातीनामशुर्न श्रुतिचोदितम् ।
मांतराभोजनं कुर्यादभिहोत्रसमो विधिरिति यमोक्तेः । द्विजग्रहणाच्छूद्रस्य नायं नियमः । अंतरानिषेधदेवरात्रावपि भोजनद्वयं । अत
एवापस्तंभेन हरवत्सैनचद्विर्मोजनविधिः परिसंख्येत्युक्तं । परिसंख्यात्वोक्तेरेतदन्यते द्वितीयभोजनं नावश्यकम् । चिज्ञाने श्वरेण तु द्विर्जु
जीयादेवेति नियमविधित्वोक्तेः शक्तस्य द्विर्मोजनमावश्यकम् । चंद्रिकाप्येवम् । अशक्तौ तु यस्किंचिदल्पं भक्ष्यम् । औपवस्तमेव का
लांतरे भोजनमित्यापस्तंभोक्तेः । औपवस्तं उपवासस्तुल्यमिति हरदत्तः । तदशक्तौ अस्त्रिंशत्सायमिति धौ धायनोक्तं श्रेयम् ।
नांतरेति फलमूलान्यपरम् । दिवा च नांतराशुं बीतान्यत्र मूलफलेभ्य इत्यापस्तंभोक्तेः । आचारादर्शे तु द्विरशननियमः प्राणाभिहोत्रमा
त्रपरः अभिहोत्रसाम्यादित्युक्तम् । साम्योक्तिरुपासनापरेति वाचस्पत्ये । सात्रिकब्रह्मचारिणोस्तु न द्विर्भोजननियमः । आहिताग्निरनहुं

ब्रह्मचारीचेतनयः । अश्रतएवसिध्यंतितैपासिद्धिरनश्रतामित्यपराकंचसिष्टस्मृतेः । ब्रह्मचारीतु उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च । अनहुत्प
 देनकालानियमउक्तइत्युज्ज्वला । यतु—ब्रह्मचारिणः सायंप्रातर्मिक्षेयाइतिनियमःसमिक्षायाएवर्नभोजनस्य । गृहस्थोब्रह्मचारीचयोनश्रंस्तु
 तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेनअवकीर्णमिवेनुसइत्यपराकंचयौधायनोक्तेरुपवासादिरनयोर्न । एकादश्यादेस्तुनित्यत्वात्तयोरुपवासत्वा
 भानाचातुष्टानम् । अत्रगृहस्थःसाग्निः । अनग्रयस्तुयेविप्रास्तेपाश्रेयोविधीयते । ब्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथानृपेतिमदनरत्नेभविविध्यो
 क्तैः । अपराकंचयौधायनः—प्राणाग्निहोत्रमत्रांस्तुनिरुद्धेभोजनेजपेत् । त्रेताग्निहोत्रमत्रांस्तुद्रव्यालभेयधाजपेत् । बृहस्पतिः—वि
 यानिद्रापरासंचपुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रंकांस्यामिपतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत् । पुनर्भोजनमध्वानंभारमायासमैथुने । आद्धृक्छ्राद्धमुक्चैवस
 र्धमेतद्विवर्जयेत् । हेमाद्रौव्यासः—आदित्येहनिर्संकांतावसितैकादशीर्गृहे । व्यतीपातेकृतेश्चास्तेपुत्रीनोपवसेद्गृही । अपराकंच—अयनेर
 विसंकांतैरिविषारेचपर्वसु । घृताद्देजन्मदिवसेनरुप्याद्रात्रिभोजनम् । हेमाद्रौजातूकर्ण्यः—अहन्येवतुभोक्तव्यंकृतेश्चास्तेनराधिप । हेमाद्रौ
 कौर्म—शाकंमांसंमसूरांधपुनर्भोजनमैथुने । घृतमत्यक्षुपानचदशम्यांससंयजेत् । क्वचिद्रतपरमितिहेमाद्रिः । दशम्यांपुनर्भोजननिषेधः
 काम्यैकादशीप्रते । सायमाधंतयोरह्नोःसायंप्रातश्चमर्थमे । उपवासफलप्रेप्सुरित्युक्तेरितिहेमाद्रिमाधचकालादर्शनिर्णयामृतादयः ।
 नंत्रिकार्यांतुनित्येपिफलसत्त्वान्नित्यपरत्नमयीत्युक्तम् । इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोहोरात्रंभुजिव्रजितइतिमाध
 चीप्रेत्रभ्रमवैवर्तात् । भूताष्टम्योर्दिवाभुक्त्यारानौभुक्त्वाचपर्वसु । एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचात्रायणंचरेत् । अत्र—शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशी
 चदशोऽधराकारविसंक्रमत्र्येतिग्रंथांतरेशुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दश्योःपर्वत्वात्कृष्णाष्टमीशुक्लचतुर्दशीपरंभूताष्टमीपदम् । तेनतयोरेवदिवाभोजनंनैत्युक्तं

१ भोजनदुषारणम् । २ तपोरूपवशाभागादितिगठ । ३ प्राणायामाहेत्यादयः प्राणाग्निहोत्रमत्रा । ४ एकादशीदिवसो । ५ दशमीद्वादश्यो । ६ एकादश्या ।

निर्णयामृते । स्मृत्यर्थसारे—अष्टमीचतुर्दश्योर्नक्तंकार्यमेकमक्तं चेति । अत्रकेचिदुपवासात्पूर्वादिनेदशम्यल्पत्वेदशमीमध्यपवभोजनं कार्यम् । एकादस्यांनसुंजीतेत्येकादस्यांभोजननिषेधात् । निषेवस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमयेक्षतइतिन्यायाबेत्साहुः । तत्र । दशम्यमेकमक्तस्तुमांसमैथुनवर्जितइतिचंद्रिकायां देवलेनमध्याह्नस्त्रलिकैकमक्तत्रतविधानाद्विस्सयेचनिषेधानवकाशात् द्वादश्यादिवन्माध्याह्निकापकपेक्षाभावात् । नचार्यनत्रतविधिः किंतुपुनर्भोजननिषेधमात्रमितिवाच्यम् । निषेधकत्पनेमानाभावात् । हविष्याश्चनमध्याह्नाद्यभ्यासप्रसंगात् । सर्वत्रैकमक्तादीतथाप्रसंगात् । नचहविष्यादिकाम्यैकादशीपितरस्तथा । एकादश्यादौतुसएव—उपवासोपदानित्यःश्राद्धनैमित्तिकंमवेत् । उपवासंतमर्त्योनचशुक्लेकदाचन । देवाहविर्नगृह्णंतिकव्यानिपितरस्तथा । मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेमवेदेकादशीयदा । संभाव्यपितृदेवांश्चआजिप्रेदाकुर्याद्रात्रापितृसेवितम् । प्रयोगपारिजातस्त्वेकादशीमात्रपरम् । मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेमवेदेकादशीयदा । संभाव्यपितृदेवांश्चआजिप्रेसितृसेनितमितिकात्यायनोक्तेस्तोनिशिवराश्यादौभोजनमेवेत्याह । पितृपदजनकपरमिदं । तेनान्यश्राद्धेनाववाणम् । हेमाचिस्तु—चतुर्दस्यांयदाचैवश्राद्धंनैमित्तिकं तथा । उपवासंतदाकुर्यादाग्रायपितृसेवितमितिप्रभासखंडाच्छिवरात्राप्यववाणम् । एवंचयस्मिन्नुपवासेकृतेपुण्यं त्यक्तेमहत्सापंतनाधवाणम् । यत्रद्वयमप्यत्यंतत्रायायितेमेकमक्तंवाकार्यम् । उपवासदिनेश्राद्धंकरंविधिदियायते । उपवासेश्वमेधाव्यराजसूयमयापिते । राजयेयंलभेद्रोक्ताएकमक्तेऽग्निहोत्रमितिप्रभासखंडादित्याह ॥

अथअध्यात्मक्षयनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः—अदत्तगग्निहीनस्वनाम्नमादनापदि । कदर्यवच्चौराणांक्षीरंगावतारिणाम् । वैष्णविशस्तवार्धुव्यगणिकागणदीक्षिणाम् । अग्निहीनःशूद्रः । शूद्राद्यनिषेधोऽसच्छूद्रपरः । गौर्भूमिरक्षोभार्थेसच्छूद्रस्यगृहेगृहेइतित्राह्यादितिदोडरानंदः । तत्र । राजान्रतेजवादेतेशूद्रांश्चबर्चसम् । आयुःसुवर्णकारात्रंयशश्चर्मवर्कतिनः । शुक्त्वायोन्यतमस्यान्नमत्याक्षपण्यहमिति

मनुक्तेः । आत्मानं धर्मकृत्यं च पुनान्दारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ मृत्यान्सकदर्यवृत्तिस्ततः । बद्धो वाचा निगडैश्च । गणो वा विमक्तभिन्नानाम् ।
 अन्यथा ते पापमपि स्वात्मा मक्षणापत्तेः । चिकित्सकास्तुरकुण्डपृथ्वलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरो ग्रथतित्नात्यदाभिकोच्छिद्यभोजिनाम् । अवीरास्त्रीस्वर्णका
 रस्त्रीजितग्राभयजिनाम् । शुश्रूषितक्रियकर्मरतं तु वायश्च दृष्टिनाम् । नृशंसे राजरजकृतदधवधीविनाम् । चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेदमनाम् ।
 पिशुनानृत्तिनो धैवतयाचाक्रिकचंदिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा । क्रूरो भयानकः । उग्रः क्रूरकर्मतिमिताक्षरा । राजन्या
 ष्ट्रद्राया मुसन्न इति मदनरत्ने । शंखः—भीतावगीतरुदितकंदितावधुष्टपरिमुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानिवर्जयेदिति मदनरत्ने ।
 यमः—स्वसुतानंतु यो मुक्तेः सुष्टेष्टयि वीमलम् । तत्रैव यिष्णुपुराणे—विष्णुं जामातरं मत्वा तस्य कोपं न कारयेत् । अप्रजायां तु कन्यायां नाश्री
 यात्तस्यैव गृहे । मनुः—उग्रांश्च सुतिकांश्च पर्यां चांतमनिर्देशम् । नाथाच्छूद्रस्य पक्षां विद्वानश्राद्धिको द्विजः । आददीतामेवास्माददृष्टावेकरा
 त्रिकम् । सुतिकांश्च सुतिका मुद्दिश्य पक्वं । पर्यां चांतमुसराचमनोत्तरपात्रस्थितम् । पार्श्वो चांतमिति पाठे पंक्तिष्ये उद्दिश्यते स्वपात्रस्थमपि न मद्ध्यम् ॥

निषिद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । शौनकः—अराइवे जपेन्मन्त्रं दशवारं न संशयः । सीमंते च यदा मुक्तेः मुच्यते कलुषात्तदा । उपासान्ता
 संपत्तु जपे रश्मिजले पिबा । प्रमादाद्यस्ततो मुक्तेः सुतकांश्च न कल्पयम् । प्रविष्टः प्रजपेन्मन्त्रं शतवारं शिवालये । सुतकांश्च यदा मुक्तेः तदा पापात्प्रमुच्यते ।
 पर्जन्यवातावर्गच शतवारं जपे जले । सुतकस्य गृहे मुक्तेः तदा पापात्प्रमुच्यते । इंद्रो अश्रायि मन्त्रं च अयुतं चैव न कल्पयम् । ज्ञानतो ज्ञानतः स्पृष्ट्वा भुक्ति-
 कालेरजस्वलाम् । इदं न भोजेन्मन्त्रं सहस्रं चैव नृष्टम् । ज्ञानतो ज्ञानतो दृष्ट्वा भुक्तिकालेरजस्विनाः । अग्निभाजेन्मन्त्रं दशकुत्वो विशेषतः ।
 अंत्यजानां धर्निश्रुत्वा पश्चाद्भुक्ते न कल्पयम् । अज्येष्टा सो जपेन्मन्त्रं दशवारं न कल्पयम् । श्वानादिदर्शनं कृत्वा पश्चाद्भुक्ते यदा तदा । अयेतस्यु जपेन्म-
 न्त्रं दशवै विष्णुमंदिरे । हस्तदंतं यदा मुक्तेः तदा पापात्प्रमुच्यते । ते अज्येष्टा जपेन्मन्त्रं शतं विवालये सदा । दिवा द्विर्भोजनं कृत्वा तस्मान्मुच्येत कल्प-

पात् । द्योगजनेनमंग्रगतांजलेतया । रात्रीद्विर्भञ्जनं कृत्वा कल्पपात्रमुच्यते । त्वंसुगेपं जपेन्मंत्रं दशवारं शिवालये । अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां दि-
 पायुत्रेन क्लिप्तपम् । सद्दिशो जपेन्मंत्रं यतश्चैविष्णुर्मदिरे । एकादश्यामहोरात्रेभ्यो जपेत्तद्विचपातकम् । आपःपृणीतमंत्रं च शतवारं न क्लिप्तपम् ।
 रात्रीं शुक्लपत्तये तु मन्त्रादिपुण्यादिषु । अथाहवजपेन्मंत्रं दशवारं जलेपिवा । नित्यश्चाद्वेयदा मुक्तेतदा पापात्प्रमुच्यते । मयोमृशं जपेत्सुक्तेषु
 त्सर्गेणोद्वक्तम् । मुक्त्वा यदि विनश्यत् विंशद्भारं जलेतदा । त्वेपंगजपेन्मंत्रं दशवैविष्णुर्मदिरे । व्यतीपाते यदा मुक्तेतदा दोषा द्विमुच्यते ।
 आप्यायनपेन्मंत्रं दशवारं जलेतदा । अराहवजपेन्मंत्रं दशवारं यदा तदा । वहवश्चैकपात्रे पुंजते तन्न-
 कर्मपम् । अमेमरुद्रिर्मंत्रं पशतसंख्यं जपेत्पदि । मुंजते सह पात्रे तु वहवो ब्रह्मचारिणः । मानस्तोके जपेन्मंत्रं शतवारं न क्लिप्तपम् । प्रमादाज्ज्ञान
 तोभुङ्गे गजांस्तु तदा पापात्प्रमुच्यते । यज्ञायज्ञाजपेत्सुक्ते एकरात्रं जलेपिवा । गणकात्रं यदा मुक्तेतदा पापात्प्रमुच्यते । अञ्छानं द्रुसुक्ते तु एकवारं जले जपेत् ।
 गिरासं यदा मुक्तेतदा पापात्प्रमुच्यते । इलेवमिजपेन्मंत्रं दशवारं यदा तदा । पंचयज्ञविहीनस्य गृहे मुक्तेन पातकम् । किमंगलाजपेन्मंत्रं नमसुते
 ये जलेषु धीः । आगतोऽपि यदा मुक्तेषु घ्रात्रे चैव पातकम् । सत्तेनोत्तमितामंत्रं जपेद्विष्वक्वाले यदा । उच्छिष्टेषु यदा मुक्तेतदा मुच्येत क्लिप्तपात् ।
 सप्तवारं गायत्री व्याहृतीभिः सप्तपुटम् । क्लिप्तपात्रं यदा मुक्ते दोषो नास्ति तदा जपेत् । इति ।

यथा देर्माणावस्तूनि । अपरार्कस्तुमंतुः—गौरसंच वसत्तुं श्वैतिलं पिण्याकमेव च । अपूपान्भक्षयेच्छुद्राद्यन्यत्पयसाकृतम् ।
 तथा—कंदुपकं लेह्यं कं पायसं दधिसक्तवः । एतान्यश्वाश्रमजोभोज्यानि मुरब्रवीत् । तत्रैव कौर्मै—कंदुपकानितैलेन पायसं दधिसक्तवः ।
 द्विजैरानिभोज्यानि शूद्रैरेव कृतान्यपि । मदनरंजं गिराः—मांसं दधिमृतं धान्यं क्षीरं भाज्यमथौषधम् । गुडोरसस्तयोदधिश्चो ज्यन्येता-

निनित्यशः । अमृतचारनालंचकंदुकाः सक्तवस्त्रिलाः । सक्तुपदमनाद्रपक्वसोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तशूलपाणावंगिराः—स्वपात्रे
यदुविन्यसंदुग्धं चोतिनित्यशः । पात्रान्तरेण तद्वाशश्चद्रात्स्वष्टहमागतम् । शूद्रवेषमनिविप्रेण क्षीरं वायदिवा दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नंतद
पिस्ततम् । तच्च श्रोक्ष्यग्राह्यमिति शूलपाणिः ।

निदिद्धाभ्रादीनि । अपरारकं शान्तातपः—गोकारुकदुशालायांतैलये त्रेक्षुयंत्रयोः । अभीमांस्यानिशौचा निक्षीपुचानंतरेषु च ।
कंदुपकादिचकलौ निपिद्धम् । एतामिलोकशुस्यर्थकलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैरिति तत्रैव शातात्मनोक्तेः ।
शौखः—नापणीयाश्चमयादिति । स एव—अपूराः सक्तवो धानास्तनंदविघृतं मधु । एतत्पण्येषु भोक्तव्यं भंडले यो न चेद्भवेत् । शूलपाणौ
शान्तातपः—धृततैलपयः क्षीरं तैलये वेष्टुरसो गृहः । शूद्रभण्डस्य ततः कृतधाम धुनदुष्यति । पयस्तु न वभण्डस्य मेव । न वभण्डेषु पानीयं शूद्रविदक्ष
न वन्मनाम् । पेयतदपि प्राणांपयोदधितथैव चेति तत्रैव जायालोक्तेः । शंखः—धृतदधिपयस्तक्राणामाकरभण्डस्थानामदोष इति । पात्र
यत्पयः—अनर्चितं वृधामांसके शकीटसमन्वितम् । युक्तपयुं पितोच्छिद्यश्च स्पृष्टं पतितेक्षितम् । उदक्यास्पृष्टं संघुष्टं पर्यायां च वर्जयेत् । गोघ्रातं
शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः । अनर्चितमवज्ञातम् । वृधामांसमाल्मार्यमेव पक्कं । उपलक्षणमेतत् । नपचेदन्नमात्मानं इत्यात्मा र्थमन्नमात्रप्राकृत्य
निषेधात् । पिनायुच्छिष्टं भोज्यम् । मातापिशोरयोच्छिष्टं कलौ भुजन्भवेत्सुखीति चंद्रिकायामादिपुराणात् । पितुर्ज्येष्ठस्य भ्रातुरित्यप्येके । इति
आपस्तंयस्मृतौ च शुक्तं दध्यादिभिर्भजम् । न पर्यायां न्नमश्रीयाद्बद्धिः पक्कनशुष्कं न प्रयुज्यते न्यत्राशपाडवतु रुदधिगुहगोधूमयवपिष्टविकारेभ्य इ
ति शंखोक्तेः । यस्यावस्यैकैकेन पाकेन नस्वरूपसिद्धिस्तद्धिः पक्कमपि भोज्यमिति मदनरत्ने आह्वहेमाद्रीच । एतेन यच्छाकादिसंकारार्थं जीरका
दिसंस्कारेण पत्न्युनप्यते तत्पुनः पक्कमिति मदनरिजातोक्तिः परास्ता । पाकादावेव संस्कारेषु न संस्कारः । यस्तु व्यजनादेरात्मविनिर्गमार्थं पु

नः संस्मरः सवर्ज्येति मदनपारिजातः । अन्यं दीवं स्त्रीयत्वेन दत्तं पर्यायात् । आतातपः—के शकीटशुनास्पृश्याय सोपहतं च यत् ।
 स्त्रीवाभिद्यस्तपतिः सृतिकोदक्यनास्तिकेः । दष्टं च स्याद्वदं तु तस्य निष्कृतिरन्यते । अम्युस्य किंचिदुद्धृत्य तद्धृतीत विशेषतः । भस्मना वापि संस्पृ-
 श्य संस्पृशेदुद्धुकेन च । सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं प्रातमजेन वा । स्पृष्टमित्युक्तेः सष्टं पकेयं भोज्यं । नित्यमभोज्यं केशकोटावपत्रमिति गौतमोक्तेः ।
 हारीतः—पिपीलीकादिभिरन्नापुपपतेकां च न भस्मरजतताम्रवज्रवैडूर्यगोवालाजिनदंतानाभन्यते नाग्निः संस्पृष्टमंत्रोक्ष्णपर्यग्निकरणादित्यद-
 शं नाप्युद्धमिति । मनुः—पक्षिजगंगवाप्रातमवभूतमयश्नुतम् । दूषितं केशकीटश्च सृष्ट्रक्षेपेण शुध्यतीति । जमदग्निः—शृतां ब्रह्मोणमात्रं
 तु यकाकापुपपातितम् । आसमुद्धुत्याम्रियोगात्योक्षणं तत्र शोधनम् । माधवीये संवर्तः—विडालभूपिकोच्छिष्टे पंचगव्यं पिबेद्विजः । तत्रैव
 उद्यानाः—द्राक्षणोच्छिष्टे प्राणायामशतमिति याज्ञवल्क्यः । अक्षं पशुपितं भोज्यं खेदात्कंचिरसंस्थितम् । अल्लेहाभिमगोधूमयवगोरसविक्रियाः ।
 पिरस्थितमधिकृतं चेत् । पशुपितः शाकोपि भोज्य इति हरदत्तः । कल्पतरुः—अपूषाश्च करंश्च धानावटकस्तक्तवः । शाकं मांसमपूपं च
 सूपकृतमेव च । यवांगूपायसं चैव यवान्यत्स्रेहसंशुतम् । सर्वपशुपितं भोज्यं शुष्कं चेत् सारिवर्जयेत् । मित्ताक्षरायां यावकमप्युक्तम् ।

पलांशुद्विनिपिद्वर्गः । भविष्ये—लघुनं गृजनं चैव पलांशुं क्वकानि च । घृताकनालिकालाबुजानीयाञ्जातिदूपकम् । गृजनं लघुना
 कारकं द्रविशपइति मित्ताक्षरायाम् । मदनरत्ने—यदीयं चूर्णगायकाः कंठशुक्लार्थं भक्षयंति तानि पत्राणि । मूलविशेषो गजरापरपर्याय इति
 माधवोद्देमाद्रिश्च । तत्र । हेमाद्रावेयव्रह्मांशे—गृजनं लघुक्रिकां चैव गजराजं जीरकं तथेति । श्राद्धे गृजनं भिन्नगजराजं निषेधात् । गृजनो

यवनेष्टथपलांडोर्देशजातयदसिस्तुश्रुतोत्तरपिनगालरंगंजनशब्दवाच्यम् । हेमाद्रावप्युत्तरत्रपलांडुविशेषएवगुंजनमित्युक्तम् । वैजयंत्याम
प्येवम् । राजनिघंटौ—रसनोद्दिमहाकंदोगुंजनोदीर्घपत्रकः । यथुपत्रस्थूलकंदोयवनोविलोहितः । गुंजनस्यमधुरंकटुकंदं नाल्मप्युपदिशं
तिकपायम् । पत्रशब्दयसुशक्तिस्तुसुरयोत्त्वणमस्थिवदंति । गाजरपिंडमूलचपीतकंदः सुमूलकम् । स्वादुमूलसुपीतचनारंगरीतमूलकम् ।
गाजरमधुरं रुच्यं किंचित्कटुकफापहम् । आत्मानकृमिशूलग्रंदाहपितृपापहम् । यस्तुसारसंग्रहे—गुंजनपीतकंचान्यत्स्थौर्णैयंरक्तपित्त
लम् । गुंजनशीतलग्राहिदाहमांघ्रविपापहम् । तद्दीर्घवीर्यदंष्ट्रेष्ठगुण्यंगर्भहरं परमिति । तच्च । गाजरेगुंजनशब्दोलाक्षणिकः । वैद्यके—
गुंजनं शिखिमूलचयवनेष्टचवर्तुलम् । ग्रंथिमूलं शिखाकंदकंदं डिंडीरमोदकम् । गुंजनंकटुसृणंचकफवातरुजापहम् । रुच्यंचदीपनंहृद्यं दुर्गंधि
गुल्मनाशनम् । मधूनचिनोदेपि—गुंजनः पित्तलोभादीतीक्ष्णोष्णो रोगनाशनः । गंधाकृतिरसैस्तुल्यः सूक्ष्मनालः पलांडुना । तथा गुंजनो
योमहाकंदोजर्जरीदीर्घपत्रकइतिलशुनमेदोप्युक्तः । तथा—कासमर्दः कर्कशः स्याद्वृंजनो गाजरस्तथा । गुंजनः कटुकस्तीक्ष्णस्तिक्तोष्णो दीपनो
लघुः । संग्राहीरक्तपित्ताशौर्णैर्घपत्रकफवातजित् । त्रिविधेपि गुंजने गार्जनांतर्भवति । गुणभेदात् । लवणयुतं दुग्धयुतं दधिचनभोज्यम् ।
यिनायकशांतौ घलिदने ब्राह्मणस्य सुरासांस्थाने तादृशयोस्तयोरुक्तेः । चतुर्विंशतिमते—मूलकं मातृमूलं च श्वेत रक्तौ च सुरणौ । च
त्वार्यभोज्यमूलानि पंचमी चार्द्रसूतिका । मातृमूलं माद्रीमूलमिति प्रसिद्धम् । कल्पतरौ ब्राह्मे—राजमाषाः स्थूलमुद्रास्तथा वृषकवासकौ ।
मधुराः तशपुष्पाश्च कुसुलकनिकेतनम् । सस्यान्येतान्यमक्ष्याणि न चेदयानि कस्यचित् । तत्रैवापस्तंबः—कृष्णधाम्यंच शूद्राग्नेयंचान्येना
न्यसंमिताः । वर्जयेदितिसंबधः । कृष्णधान्यं कलिंगकानि । शूलपाणौ देवलः—कुर्विदांश्चेतद्वृताकंकृष्मांडंचनभक्षयेत् । कुर्विदा

पोटरुः । तत्रैवहारीतः—शेषमात्रकप्राग्नेसांतपनमिति । उपरार्कं हारीतः—कुसुमं श्वेतवृताकं कुंभांडं च विवर्जयेत् । हेमाद्रौ चिष्णुः—
 वर्जयेत् श्वेतवृताकमलादुर्वलं त्यजेत् । श्वेतोक्तेः कृष्णवृताकस्यानिषेध इति कल्पतरौ मदनरत्ने माधवीये च । स्मृत्यर्थसारेपि—क्षुद्रश्वेत
 कटफिपुता कानि वर्जयेदिति । तत्रैव—यतिग्रन्थ्यां सदा लाडुशिशुवृताकानि जातिमात्रेण वर्ज्यानीति । इतरे हेमाद्रौ च त्रिपुराणे—व्रतं प्रक
 र्म—कृष्णमांडाला पुनर्नाति कपालं कीज्योस्त्रिकास्त्यजेत् । मदनरत्ने पैठीनसिः—नलिकायौ तत्कुसुमादमंतकाश्चेति शाकानामभोज्या इति ।
 नलिका कलं चिकेति छलपाणिः । तत्रैव कौर्म—गुंजनं किंशुकं चैव कंकडं च तथैव च । उदुवरमलादुचजग्ध्वापतति वै द्विजः । अलादुर्वलं तुलः ।
 पूर्णोक्तचिष्णुस्मृतैः । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । हारीतः—नवटप्लस्त्राश्च त्वदधिरथमातुलिंगानि भक्षयेदिति । दधित्यं कपिरथम् । तत्रैव च तु
 माधवीये वृद्धयमः—नलिकानालिकेरी च श्लेष्मातकफलानि च । गूतुणं शिशुकं चैव खट्वाकं कनकं तथा । वर्जयेदिति शेषः । तत्रैव च तु
 यिशातिमत्तै—तृणराजफलं वल्लीशुक्त्वा चांद्रचरे द्विजः । कंदमूलफलादीनि अज्ञात्वोपवसेत् तथा । ग्राज्जवल्क्यः—देवतार्थहविः शिशु
 लोहितान्नश्चनांस्तथा । लोहितपदमुभयमन्वितम् । तेन रक्तशिशुर्निषिद्ध इति माधवः । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । विदजानितं दुलीयादीनि नि
 पिद्वानि । विदजानां फलानि भक्ष्याणीत्याह वौघायनः—अमेघ्येषु च ये वृक्षा उष्ट्राः पुष्पफलोपयाः । ते पामपिन दुष्यंति पुष्पाणि च फलानि च ।
 तथा चोदानाः—नलिकाशणछनाकुसुंभालादुर्विद्वान् । कुंभीके कुसुंभताकको विदारांश्च वर्जयेत् । तथा कालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च ।
 देवलः—नवीजान्युपशुंजीतरोगापददृते बुधः । बीजानि कूष्मांडसेत्युक्तं कल्पतरौ मदनरत्ने च । वर्ज्यानि शुद्धसौशं ग्वः—कुनखीकुष्ठि
 ससृष्टमिति । कृष्णभट्टीये रक्तादे—आज्यपात्रे स्थितं तं मधुमिश्रं तु यद्वृतम् । ताम्रपात्रस्थितं क्षीरं त्रुपुसर्पिः सुरासमम् । आर्द्रकं सगुडं मधं सै

क्षवंवदन्तया । नारिकेलरसंकांस्वेदभासंमिश्रितोगुडः । वसिष्ठः—अगोज्यंखोच्छिद्योपहतंवसनकेशकीटोपहतंचेति । खोच्छिद्यंस्वभुक्तशि
 ण्त्यक्तं । वसनंपरिहितमितिमदनरत्ने । सुमंतुः—क्षुतवचोभिहतमदधिपर्युषितंश्चांडालवीक्षितमन्नमगोज्यमन्यत्रहिरण्योदकैःस्पृष्टादिति ।
 वचोभिहतंतात्कालिकमुखातादिदुष्टं । दधिस्नेहलक्षकं स्नेहरहितंपर्युषितमित्यर्थः । स्पृष्टात्भावेक्तः । श्वांढालदृष्टंभोज्यमन्नांतराभावइतिमदन
 रत्ने । वर्ज्यानुवृत्तौपमः—लघुनगृजनंचैवविलयःसंमुखंतया । विलयोवृत्तकिट्टम् । संमुखंवृत्तफेनस्त्रन्मंडश्च । विष्णुपुराणे—
 भुंजीतोद्भूतसाराग्निनफदाधिभ्रेश्वर । स्कांदे—भुताकंवृहतीचैवदग्धमन्नंमसूरिका । यस्योदरेप्रवर्ततेतत्स्वदूतरोहरिः । अलाभुंभक्षयेद्य
 स्तुदग्धमन्नंफलंयिकाम् । सनिर्लज्जःकथंश्रुतेपूजयामिजनार्दनम् । स्कांदे—शिरःकपालमंत्राग्निनखचर्मतिलानिच । एतानिक्रमशोनित्यमष्टन्या
 दिपुवर्जयेत् । धर्मपदेनमसूरिकाउच्यंतइतिकालनिर्णयदीपिका । हरिभक्तिविलासेयामले—यत्रमद्यतथांसांतथावृताकमू
 लकी । निवेदयेन्नैवतनूहरेरैकांतिकीरतिः । भारते—तिलान्भृष्टाग्रश्चीयात्तथास्यायुर्वरिव्यति । गौतमः—उद्धृतस्नेहविलयनपिण्या
 कमथितप्रभृतीनिनाश्रीयादिति । मथितंजलंविनालोडितंदधीतिमदनरत्ने । आमिषंपपाद्येकार्तिकमाह्रास्म्ये—प्राण्यंगमामिषंबूर्णेफले
 जंघीरमामिषम् । धान्येमसूरिकाश्रोक्ताद्यान्नपर्युषितंतया । गोकान्जिकंचमहिपीडुग्धादिचतयामिषम् । द्विजनीतारसाःसर्वेलवणंभूमिजंतया ।
 ताम्रपात्रसितंगव्यंजलंपल्लवंसंभवम् । आलार्थंपाचितंचात्रमामिषंतत्स्मृतंशुचैः । नचेदंप्रकरणात्कार्तिकमात्रपरम् । अन्यत्रापितद्वेष्टाद्य
 कामावात् । मदनरत्ने—घृतात्फेनंघृतान्मंडपीयूषमथवाद्रंगोः । सगुहंमरिचाकंतुतथापर्युषितंदधि । दीर्घतत्क्रमयेयंचनष्टस्वादुचफेनवत् ।
 गुडमगीचयुक्तंपर्युषितंदधियनभक्षयेत् । दीर्घस्फुटितम् । हारीतः—नरजस्त्रयादत्तेनकुड्यानमलवद्वाससानापरयाद्वारापन्नमिति ।
 याज्ञवल्क्यः—वृधारुसरसंयात्रपायसापपञ्चकुलीः । अत्र नपचैदन्नमात्मनेइत्यनेनविषेसिद्धेपुनर्नपेधोदोषाधिक्यार्थइतिमदनरत्ने ।

मनुः—अनिर्दशायागोःक्षीरमौघ्रमैकशफंतया । आविकंसंधिनीक्षीरंविवत्सायाग्रगोःपयः । गोग्रहणमजामहिष्योरुणलक्षणम् । गोमहिष्यजानामनिर्दशानाप्योनयेयमितिचसिष्टोक्तैरितिमदनरदो । वत्सग्रहणेनसवत्साधेनुरानीयतामितिबद्रोग्रहणेसिद्धेपुनर्गोग्रहणमजामहिष्योर्बृहत्पलयोःपयसोनिषेधार्थमितिमेधातिथिः ।

मंस्काराविमोजननिषेधः—मदनरर्लेगिराः—जन्मप्रभृतिसंस्कारेवालस्याज्ञस्याभोजने । असर्पिर्दैनैर्भोक्तव्यंचूडायांचविशेषतः । नारीप्रथमगर्भेगुभुस्त्लाचांद्रायणंचरेत् । पराशरमाधवीयेधौम्यः—ब्रह्मौदवेचसोमैचसीमंतोन्नयनेतथा । जातकर्मनवश्राद्धेसुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । तत्रैव—निवृत्तचूडहोमेतुग्राहनामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोभ्येपुतुसंस्कारेपूपवासेनशुद्ध्यति । चंद्रिकायाम्—नवश्राद्धसयच्छिष्टंहेपुं पितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । आचारदर्पणे—भानुवारेतथारात्रावष्टम्यांचतथैवच । धात्रीफलंनरःस्त्रादन्नलक्ष्मीकोभवेत्सदा । सप्तम्यारविवारेचदिवारात्रौतथैवचेतिकृष्णभट्टीपूर्वार्धपाठः । अमावास्यापितृश्राद्धेसंक्रांतीपारणेतथा । परात्रनैवभोक्तव्ययस्यान्नंतस्यतत्फलम् । हेमाद्रौ—दिवादधित्यथानासुरात्रीचदधिसक्तुपु । श्लेष्मातरेतथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेवकृतालया । काशीखंडे—नदिबोद्धृतसारंचमक्षयेदधिनोनिशि । स्कांदे—रात्रौदधिनभोक्तव्यंदिवाननवनीतिकम् । यमः—नमित्रमांडेभुंजीतनरात्रौदधिसक्तुक्ताम् । भारतेप्येवम् । आचारादर्शोल्लुहारीतः—पृथग्यानंपुनर्दानंमसिनपयसानिशि । वंतच्छेदनमुष्णंचसप्तसक्तुपुर्भजेत् । सक्तुनतुंदिनक्षयइतिभारतेशतपथाच्च । सुमंतुः—कूर्मांडवृहतीचैवतरुणौमूलकंतथा । श्रीफलंचकालिंचयथात्रीप्रतिपदादिपु । शिरःकपालमंत्राग्निनखचर्मकृतानिच । उदुंबरफलंचैवतिलानपितथैवच । यदीच्छेत्स्वर्गगमनमष्टम्यादिपुवर्जयेत् । रत्नमालायाम्—कूर्मांडमातुलिंचपटोलंवृहतीफलम् । श्रीफलंनिचुमंदंचयथात्रीपक्षादितत्स्यजेत् ।

नालिकेरशिरःप्रोक्तं कपालतुण्डकं स्मृतम् । अत्राणि नलिकाशकंनखावित्रागशिबिकाः । चर्मस्थं पोइकाशकं वृतांकं तिलमुच्यते इति । धर्मं सारे—धानीफलभानुवारे श्रीफलं शुक्रवासरे । शमीफलमंदवारे श्रीकामः परिवर्जयेत् । गौडनिबंधे—रविवारे च संक्रांतौ पृष्ठधावससगी त्रियो । अरोग्यकामस्तु नरो निवपन भक्षयेत् । भारते दानधर्मे—आज्याहुतिविना चैव यत्किंचित्परिविध्यते । दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रससाविदुः । इदं श्राद्धपरमिति कैचित् ।

अथपरिवेषणम् । चंद्रोदयेगिराः—नीलरत्नेनवस्त्रेणयःपाकःश्रपितोभवेत् । दैव्यः—
भक्ष्यंचदक्षिणेपार्श्वेपेल्लोचवामतः । हस्तदत्तानिचानिप्रत्यक्षलवणंतथा । मृत्तिकामक्षणेदैवयोगोमांसाशनवत्स्मृतम् । हेमाद्रौयमः—
एकेनपाणिनाबत्तंशूद्रादत्तंचयश्चेत् । पैठीमसिः—लवणंलवणंनैवघृततैलतयैवच । लेह्यपेयंचविविधंहस्तदत्तंनभक्षयेत् । एतदपवादः
स्मृतिरवाचल्यम्—अपकलेहपकवहस्तेनैवप्रदापयेत् । यत्किंचिदितरद्भक्ष्यंदैव्यंतुयत्नतः । कल्पतरौभविष्ये—आयसेनतुपात्रे
णयदन्नमुपनीयते । भोक्ताविष्टासममुक्तेदाताचनकरज्जेत् । मात्स्येपि—उभभ्यामपिहस्ताभ्यामाहृत्यपरिवेषयेत् । मनुः—दैव्यंदैयंशु
तांत्रंतुसमस्तव्यंजनानिच । उदकयच्चपक्वांत्रयोदव्यांदातुमिच्छति । सशृणुहासुरापश्चस्तेनोगुरुत्वल्पगः । काशीखंडे—फाणितंगोरसं
चैवलवणंमधुकानिच । हस्तेनप्राश्नणीदद्यात्कुंभंचाद्रायणचरेत् । हेमाद्रौहारीतः—पक्षौसहोत्यितानंतुभोजनादिसमंस्मृतम् ।
तत्रैवचसिष्ठः—यद्येकपक्त्तौनिपमददातिस्नेहाद्रयाद्वायदिवापिहेतोः । वेदेपुहप्रागृपिभिक्षगीतांतांत्रहस्त्यामुनयोवदंति ।

परिचेष्टुक्छिष्टस्पर्शहारीतः—द्रव्यहस्तस्तुसंस्पृष्टउच्छिष्टवाकदाचन । भूमौनिक्षिप्यतद्रव्यमपःस्पृष्टततःशुचिः । अग्निरभ्युक्ष्य तद्रव्यं पुनरादायदापयेत् । यत्तुमनुः—उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन । अनिधायैव तद्रव्यमाचांत-शुद्धिमाप्नुयादिति । आचार

चंद्रोदये—अंगभारणयोग्यमंगेनिधायामेत् तदयोग्यं स्पष्टम् । यद्वाभक्ष्येतरद्रव्यंगूमावनिधायाम्यशुचिर्भवेत् । मध्यंगूमानिधायामेत् । मार्कण्डेयः—यस्मान्नैतदृहीतेन गूत्रोचारं करोति यः । अनिधायैव तद्रव्यमंगेकृत्वासमाश्रितम् । शौचं कृत्वा यथान्यायमपःस्पृश्य यथाश्रितम् । अन्नमभ्युक्ष्यैवेयउद्धृत्यार्कप्रदशयेत् । त्यक्त्वा आसमयैतस्माच्छेषं शुद्धिमवाप्नुयात् । द्रव्यसौवसाक्षादुच्छिष्टस्पृशेत्यागदतिचंद्रिका । स्मृत्यर्थमार—परिपणकुर्वन्मूत्रोच्छिष्टेदन्नादिनिधायौचाचमनेकृत्वाद्वादिशोक्ष्याग्निमर्कवासंस्पृश्यपरिविष्यादिति ।

आपोशनयलिप्राणादुत्पादि । मार्कण्डेयः—अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादीप्रांजलिः कथयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्येतदिति भक्त्या यथं दयेत् । आपस्तंबः—मापांकासंधयपुमित्यभिमुखोन्नैवर्जयेदिति । भापांशब्दोच्चारणम् । याज्ञवल्क्यः—अपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादश्रुता तथा अनप्रमृत्तैव कार्यमन्नं दिजन्मना । अत्रयद्यपि—अयतेत्तिचभूतानितस्मादन्नंतदुच्यत इति श्रुतौ सर्वमविशेषेणासत्त्वेन प्रतीयते तथापि जलादानपितदापतेः । मिःसास्त्रीभक्तमंधोन्नमितिकोशादन्नमोदनः । अतएव—अन्नाश्रितानि पापानीत्यत्राव्योदनवर्जनम् । तेन मर्क्तेष्वपोशनं नान्यत्रेति केचित् । अन्ये तु—संक्षेपगतं प्राहुः सतुपधान्यमुच्यते । आमं वितुपमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतमिति तिथितत्त्वेव सिद्धो रक्तः स्विशमाग्रे आपोशनम् । नचैवंगुडादवपितदापतिः । अन्नेन व्यंजनमित्यादियुग्रीक्षादिविकारएवाक्षपदप्रयोगात् गुडादेश्च सरसत्वात् अतो गुडादोगोपोशनम् । मदनरदोमाधवीयेष्वकौर्म—महाव्याहृतिभिस्त्वक्षपेरिष्व्योदकेन तु । अमृतोपस्तरणमसीत्यपोशानक्रियां धरेत् । मदनपरिजाते तु—व्याहृतिभिर्गीयव्याचान्नमग्निमंभ्यामभ्युक्ष्यपरिषिच्य धर्मराजादिवलीन्दचादिति । माधवीये—कृतेन सायं सत्येन प्रातश्च परिषिचयेत् । भविष्ये—भोजनार्त्तिकचिदन्नाश्रमर्माबायवैवल्लम् । चित्राय चित्रगुसाय ग्रेतेभ्यश्चेदमुद्धरेत् । यत्र कचन सं

स्थानांध्रुपुपद्वतात्मनाम् । प्रेतानांतृप्तेक्षय्यमिदमरतुयथासुखम् । स्कांदे—अदद्याद्भूतपतयेशुवनपतयेतथा । भूतानांपतयेस्वाहेत्यु-
क्त्वाभूमौबलिप्रयम् । ब्राह्मो—अक्षणेनमइत्येवब्रह्मादिभ्योबलीन्दद्यादिति । स्मृत्यर्थेसारे—यमायनमःचित्रगुप्तायनमःसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिब-
लीन्दद्यादिति । अत्रौतद्वृत्तिः—य. कथनाभिन्धच्छेदेवतोदेशेनद्रव्यात्मकोव्यापारोयागोहोमोग्रादानंवलिहरणादयोवामंत्रेणसाध्यतेतत्रसर्व-
त्रस्वाहाकारःकर्तव्यइति । आम्बलायनानांस्वाहांतत्वमेवबलिदाने । एतानिबलिदानादीनियथाशाखंव्यवस्थितानि । इदंचपरिपेचनो-
त्तरकार्यमित्युक्तमाधवीपेमदनरलोच । यत्तुस्मृत्यर्थेसारे बल्युत्तरंपरिपेचनमुक्ततत्पदार्थगणनमात्रंनतनक्रमेतात्पर्यम् । परिपे-
चनोत्तरंपादक्षालनोक्तेः । अनमस्वरुद्रैद्रुचद्राकंसवोमंडलांतरात् । निवेदितंनैरन्नयस्माद्ब्रह्मतिनान्ययेतिब्राह्मात् प्रह्लादिभ्योभुजिकाले-
पलिदेयः । मडलार्थवादोयमितिचेत् तस्यापि सालंपनत्वात् । अर्थोभावोपिस्तुतिरितिचेत्असंभवेहोवंस्यात् । नचवाक्यभेदः । सूक्तवाका-
दीघट्वादित्याचारादर्शः । तन्न । तद्धितादीनामेवदेवतात्वयोधकत्वात् । सूक्तवाक्यकरणत्वेप्युक्तं हरतौदेवताकल्पकत्वम् । अर्ध-
वदेवतुदेवताकल्पत्वमसंभवीत्यलंमीमांसागंधशून्यहृदयप्रलापेन । आद्धेवलिदानाभावमाहहेमाद्राचत्रिः—दत्तेवाप्यथवा
दत्तेभूमौयोनिक्षिपेद्वलिम् । तदन्ननिष्फलंयातिनिराशौ.पितृभिर्गतैः । स्मृत्यर्थेसारे—पायसेनतथाज्येनमापाञ्चेनतथैवच । नकुर्वीद्वलि-
दानंतुभोदेनेनप्रकल्पयेत् । कृष्णभदीये—भोजनादौघर्षिमुक्तंसमुद्धृत्यतुयोभुङ्क्तेग्राणायामाष्टकंचरेत् । आबुमा-
जौरसस्पर्शेपोडशैवतथाचरेत् । तत्रैव—दत्ताथचित्रगुप्तायहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अप्रक्षाल्यकरोभुजनीरेवेनरकेवसेत् ।

अपोशानविचारः । ब्राह्मे—अपोशनंचगृह्णीयात्सर्वतीर्थमयंचतत् । हस्तेनलघयेन्नात्रंसोदेकेनकदाचन । आपोशनाकरणेदोष-
श्चिंतामणौ—अपोशानमकृत्वातुयोभुङ्क्तेज्ज्ञापदिद्विजः । भुजानोयदिवाभूयाद्भाग्यव्यष्टशतंजपेत् । इदंचबलिंदत्त्वाहस्तंप्रक्षाल्यकार्यमि-

लुप्तं सारणीये—हमं प्रशस्तये वैषम्यात्प्रयतमानसः । धारयेत्सव्यहृन्तेन पात्रं तद्वाग्यतो द्विजः । अपोश्चानंशद्रेण न कार्यम् । द्विजश्रुतेः ।
 नैषमक्षपत्रमिष्या । लोके—उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमच्छिष्टस्तरिणः । येन लीलावरादेण हिरण्याक्षो निपातितः । स्मार्तो पीदं लिलेत् । पात्र
 पारगेऽपि नैषमिष्यामणौ—अंगुष्ठमूर्त्तर्जनीचैव मध्यमाचतृतीयका । तिस्रो द्वे वांगुलीचैव प्रशस्ताः पात्रधारणे । बृहन्नारदीये—याव
 द्विजोऽन्तमभीगात्सारं नैषपरित्यजेत् । आपस्तम्बः—नापजिहीतापजिहीतवेति । अपजिहीतस्य जेत् । अतः पात्रधारणे विकल्पः । सोऽपि
 प्राणादुत्पन्नमिति । मदनरक्षे—प्राणादुत्पन्नं पात्रं भृत्या न मुचेदन्यथा मुंचेदिति कल्पनकः । यच्चुपहृद्भिश्चान्मते—समुत्थितस्तु यो
 भुक्षेत् सो भुक्षेत् भुक्तभोजने । एवं वैषम्यतया हस्तु कत्यासां तपनं चरेदिति तद्भोजनोपक्रमे पात्रं धृत्वा तन्मध्यत्यागे । स्मृतिमंजरीम्—पात्रस्य
 धारणमौर्त्तर्जनीचैव प्रातृमान्गृही । स्नानात्तपः—अग्रासनोपविष्टस्तु यो भुङ्क्ते प्रथमं द्विजः । बहूनां भुञ्जतां सोऽतः पंचत्याहरति किल्बिषम् ।
 नन्त्रिः—भोजनं तं महाकाष्ठं द्रुं स्तरेण निनक्षति । एतत्पंचग्रासपरम् । पंचग्रासान्महासौमनं प्राणाद्याप्यायनं च तदिति विष्णुपुराणादिति
 मान्यः । गृहामौर्त्तर्जनीचैव प्रातृमान्गृही । तया च स्मृतिमंजरीम्—काष्ठमौर्त्तर्जनीतप्राणादिग्रासपंचकम् । प्राणादुत्पन्नमौर्त्तर्जनीतप्राणादि
 ग्रीहीतमप्ययमौर्त्तर्जनीचैव प्रातृमान्गृही । भुञ्जीत विधिवद्विज्ञेन चोच्छिष्टानि दापयेदिति ऋष्यासोऽक्तैरिति मदनरक्षे । रक्षाचल्पाम्—यवी
 यान्गपिताय गमुक्त्वा शब्दादिभोजनम् । प्राणमिहोत्रादन्यत्र नासौ भोजनं समाचरेत् । यवीयान्कनिष्ठः । अतो भ्रातृमतो मौर्त्तर्जनीचैव
 गृध्रेऽप्रातृकपः । तदेव—यदि भुञ्जीत तूष्णीं तु सर्वत्रैव भुज्यते । स पापो भ्रातरं हन्ति संततिं चाचिराद्भुवम् । गोमिलः—अथातः प्राणादु
 त्पन्नं क्लृप्य हतिगिर्याय न्यासमभिमुखं कृत्वा तत्सत्येन परिषिंचामीति सायं सत्यं त्वर्तेन परिषिंचामीति प्रातरंतश्चरति भूतेषु हायां विश्वतो मुखः ।

स्वयञ्जस्त्वंपटारस्त्वंब्रह्मत्वंप्रजापतिस्त्वंवदापवापोज्योतीरसोमृतोब्रह्मभूयःसुवरोभमृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वा दशहोतारंमनसानुदुल्यात्वरन्यं चग्रामान्यृक्षीयात् प्राणायस्वाहापापानयस्वाहानायस्वाहोदानायस्वाहासमानायस्वाहेति । दशहोत्राश्रितिः स्रुगित्याद्याः । अमृतोपस्तरणमसिस्वाहेत्याचारादर्शः कृष्णभट्टश्च । तन्न । स्वाहातत्त्वमानाभावात् । गोभिलाघलिखनाच्च ।

प्राणादुत्तिविचारः । कौर्मै—स्वाहाग्रणवसंयुक्तांप्राणायान्नादुत्तिततः । शौनकः—तर्जनीमध्यमांगुष्ठलप्राणादुत्तिर्भवेत् । मध्यमानामिकांगुष्ठैरपानेसुहृयाद्बुधः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यनेतुसुहृयाद्भुविः । तर्जनीचवहिःकृत्वाउदानेसुहृयाद्बुधः । समानेसर्वहस्तेनसमुदायादुत्तिर्भवेत् । एताश्चवर्तैर्नच्छेद्याः । प्राणायस्वाहेतिसमस्तानिगिरतीत्याचारदर्शोहरीनोक्तेः । अंगुष्ठानामिकामात्राद्यानान्येनताआहुतयइतिहारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरगुलीभिरश्रीयादितिसामान्यविधेःपंचग्रास्यपित्तैवेत्याचारादर्शः । उभयमप्ययुक्तम् । पूर्वोक्तशौनकविरोधात् । भारते—यथारसनजनानिजिह्वाप्राणादुत्तौनृप । तयासमाहितंकुर्यात्प्राणादुत्तिमतंद्रितः । अपरार्कवौघायायनः—अथशालीनयायावरात्मयाजिनांप्राणादुत्तिव्याख्यास्यामः प्रक्षालितपाणिपादभाचम्यशुचौदेशेप्राशुखउपविश्य ध्रुवाद्यौरितिप्रथिवीमावाहयेद्भूतवतीमितिभूमौपात्रंनिधायमूर्धानदिवइदुदृततमाह्वियमाणंभूबुवःस्वरोमिर्युपस्थायवाचंयच्छेत्याहुमहाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमन्नमुदकंपरिपिच्यसव्येनपाणिनाविमुचन्नमृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वापंचाग्नेनप्राणादुत्तीर्जुहोतिप्राणेनिविष्टोऽमृतंशुहोमिशिवोमाविशाप्रदाहायप्राणायस्वाहाभ्यानेनिविष्टोऽमृतंशुहोमिशिवोमाव्यानेनिविष्टोऽउदानेऽइतिसमानेऽहुत्वातृष्णीभूयोव्रतयेत् प्रजापतिंमनसाध्ययन्नांतरावाचंविद्यजेतभूभुवःस्वरोमितिजपित्वापुनमुजीत त्वक्केशनखकीटाखुरीपाणिदृष्टातदेशात्पिडमुदृत्याभ्युक्ष्यमस्मावकीर्यपुनःप्रोक्ष्यवाचाशस्तंभुंजीतसर्वभक्ष्यापूपकंदमूलमांसानांदैर्नोद्येन्नानिमुहितोमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपःपीत्वाचांतोहृदयमभिमृशतिप्राणानांअंधिरसि रुद्रोमाविशोतकइत्यतस्तेनाग्नेनाप्याय

१ त्वयश्चत्त्वविष्णुस्त्ववपदंकर । २ विशातंगतेनाग्नेन ।

नेतिपुनरनग्न्यदधिपपादां गुष्टेपार्णियावयति । अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्याजगतः प्रभुः श्रीणातु विश्वमुगिति ह्रस्वात्
मंत्रणपूर्वदन्तः समाचरेत्—श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं दुर्तं शिवमाविशिवमाविश प्राणमग्नेनाप्यायस्तेति पंचम्रद्धाणिमआत्मा मृतत्वयैत्यनेन चाक्षरे
पालमानं योजयेद्येवाहरहः सायं प्रातर्जुह्यादद्वित्रिंसायमिति । अग्निः—अयोश्चानं वामभागे सुरापानसंगमेवेत् । दक्षभागे तु यः कुर्यात्सो
मपानमंगमेवेत् । पुनराप्युयोश्चानं नुरापानसंगमेवेत् । इदं श्राद्धपरमिति केचित् । नित्यमोजनेपीति कृष्णभट्टः ।

मोजनविचारः । प्राणाहुत्युत्तरमाहवसिष्ठः—सर्वो भिरङ्गुलीभिरश्रीयादिति यौघायनः । यावद्वासंससन्नपन्नस्कंदयन्कृत्स्नं प्रांसं
ग्रभीत । विष्णुपुराणे—अश्रीयात्तन्मनाभूत्वाप्यर्षेतुमधुरं रसम् । लवणाम्लौतयामथ्येकदुतित्कादिकंततः । द्राक्षद्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मभ्येतुक
ष्टिर्न पुनः । अतः पुनर्द्रवागीतुवलागो गेनं युचति । कौर्म—ततो न्यदन्नमश्रीयात्पूरणा योदरस्य च । स्मृतिमंजरीकाशीखंडे—दर्भ
पाणिस्तयो मुदेतस्स दोषो न विद्यते । केशकीटादिसंभूतस्तदश्रीयात्सदर्भकः । यश्चाश्वलायनः—ग्रंथीकृतपवित्रेण न मुंजीयात्तन्नाचमेदिति
तदतुल्यान्यपरम् । भोजने वर्तुल इत्यत्रिस्मृत्यैः । विष्णुः—न तृतीयमया श्रीयात्तापश्यंश्चकदाचन । अपश्यन्नंधकारादौ । कौर्म—नाश्री
यात्प्रेक्षमाणा नाम प्रदार्थी वदुर्मतिः । नायज्ञशिष्टमद्याद्वा न कुब्धो नान्यमानसः । आत्मार्यं भोजनं यस्स तर्थायस्स मैथुनम् । दृत्त्यर्थयस्य चाधीतं
निष्कलंतस्स जीवितम् । नोच्छिद्येधृतमादद्यान्नमूर्धनं स्पृशेदपि । नम्रह्यकीर्तयन्वापि निःशेषं न भार्यया । नैकयस्त्रस्तु मुंजीत न वापि शयन
स्त्रितः । नपादुक्ताधिष्ठितो वानदसन्विलपन्नपि । पराशरः—अदृष्टा संतता धारावतोऽदृष्टा श्रेणवः । भोजनपात्रमुद्धृत्य जलादिनेपेयमित्युक्तं
माग्यगीयेनृहृन्धारदीये—द्विजो न भोज्यमश्रीयात्पात्रं नैव परित्यजेत् । संस्थाय ह्यासेन पादौ वद्धार्षपरिधाय च । मुखेन धामितं मुक्त्वा सु
रापीत्युच्यते युषः । सादितार्थपुनः स्वादनोदकानि फलानि च । प्रत्यक्षं लवणं स्वादनोभांसाशीनि गद्यते । नृसिंहाब्धिधमहोदधौ—सामुद्रं

सैधवंचैवलवणेपरमाद्भुते । ग्रस्यक्षेअपितेग्राहोनिषेधस्त्वन्यगोचरः । हेमाद्रौब्रह्मांडे—सैधवंलवणंयच्चतथामानससंभवम् । पवित्रेपरमे
क्षेतेग्रस्यक्षेत्रपिनिलगः । देवलः—नभुंजीताघृतमित्यंगृहस्थोभोजनंस्वयम् । पवित्रमयद्वयचसर्पिराहुरघापहम् । ब्राह्मे—यस्तुपाणि
तलेभुङ्क्ष्वथफल्कारसमुत्तम् । प्रसृतांगुलिभिर्यश्नतस्यगोनांसवचतत् । हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रमास्थितो नैवभक्षयेत् । इमशानाभ्यंतरस्थोवादे
बालयगतोपिवा । शयनस्थोनभुंजीतनपाभिल्लनचासने । तत्रैव—नार्द्रघासानार्द्रशिरानचायश्नोपवीतवान् । नप्रसारितपादस्तुपादरोपि
तपाणिमान् । नावसन्निधकसस्थश्चनचपर्यंकिकास्थितः । नवेष्टितशिराध्यापिनोत्संगकृतभाजनः । नचमोपरिसंस्थश्चचर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।
भारते—निपण्णश्चापिखोदेतनतुगच्छन्कदाचन । क्षत्रियेचिशेषेपस्तत्रैव—क्षत्रियःप्रावृत्तशिराभुजीतासन्नशस्त्रभृदिति । अब्रह्म
जन्मकालुप्यंदुप्यर्त्तिकचनकुत्सयेत् । ग्रासशेषेचनाभीयात्पीतशेषपिवेन्नतु । शाकमूलफलेक्ष्वादिदंतच्छेदैर्नभक्षयेत् । संवपेन्नान्नमन्नेनविक्षि
प्तपानसस्मितम् । बहूनाभुजतामध्वेनाभीयात्स्वरयान्यितः । दृथानाधिकरेदन्ननोच्छिष्टतुष्टृतत्यजेत् । तिलकल्कजलक्षीरंदधिक्षौद्रघृतानिच ।
नत्यजेद्वर्धजरथानिसक्तुश्चायकदाचन । सवपेद्राशीकुर्यात् । त्रिकांडमंडनः—शिरोवेष्टयतुयोमुखेयोशुक्लेदक्षिणामुखः । वामपादेकरं
न्यस्ततद्वैरक्ष्वासिगच्छति ।

भोजनकालेस्पर्शोस्पर्शः । शुद्धितत्वेबृद्धशातातापः—यदाभोजनकालेतुअशुचिर्भवतिद्विजः । भूसौनिक्षिप्यतग्रासंस्वात्वाविभ्रो
निशुध्यति । भक्षपित्वातुतग्रासमहोरात्रेणशुध्यति । अशित्वासर्वमेवाश्वत्रिरात्रेणविशुध्यति । अशुचिपदंनखानार्हमात्रपरंस्नानविधिवैय
र्घ्योपतेरित्युक्तम् । तत्रैवमार्कण्डेये—जंगुलिचोद्रेघस्तुगोमांसाशनवत्स्मृतम् । अत्रिः—मुखेनचात्रमश्रातितुल्यंगोमांसभक्षणैः ।
मुखेनगवादिवत् । चंद्रिकायांबृद्धमनुः—नपिवेन्नचगुंजीतद्विजःसव्येनपाणिना । नैकहस्तेनचजलशूद्रेणावक्षितपिबेत् । पीत्वावशेषितं

कृत्वा माखणः पुनरापिबेत् । त्रिराग्रमुग्रतं कुर्वाद्धामहस्तेनयापुनः । इदं भोजनकाले एव । अन्यत्रास्य प्रायश्चित्तोक्तः । कौर्मै—नवाम
हस्तेनोदृत्यापिचेद्वैक्रेण वैजलम् । वामहस्तेन केवलनेत्यर्थः । एकहस्तेनैत्यस्य वामहस्तेनोपसंहार इति क्रियते । तत्र । पुनरेकहस्तनिषेधात् ।
अतः स येन न पिबेत् । एरुहस्तेनासव्येन गिनिषेधेदित्यर्थः । ननु भोजने पात्रधारणे सव्यहस्तस्य व्यापृतत्वाद्दक्षिणहस्तस्य चोच्छिष्टत्वात्कंवल
पानमिति चेत्—दक्षिणेन पात्रधृत्या वामेन पात्रधृत्या दक्षिणेन जलपानसंभवात् । एकहस्तनिषेधो भोजनभिक्षकालविययः ।
न चैरुहस्तनिषेधादन्तद्वयप्राप्तौ जलं पिबेत्तां जलितेत्यादिवाम्यविरोधः । तस्मान्मुदृतजलपानपरत्वात् । एतस्य पात्रादिद्वारा जलपानपरत्वात् हस्त
द्वयप्राप्तावपिमव्येनान्वारंभणात् आचमनादौ तथैव दर्शनादिति चंद्रिका ।

‘भोजने भ्रातृसम्प्राणम् । अपरा कंच च सिष्ठः—अष्टौ ग्रासामुने भिक्षपोडशारण्यचासिनः । द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ।
यक्रप्रमाणं पिंडं यमसेदं कैरुह्यः पुनः । वक्राधिकस्तुयः पिंडश्चात्स्योच्छिष्टः स उच्यते । पिंडावशिष्टमन्नं च दंतनिःसृतमेव च । अमोज्यं तु द्विजानी
यादुःस्वार्थां प्रायणं चरेत् । आवित्यपुराणे—नोच्छिष्टे ग्राहयेदाज्यं जग्धशेषं न संस्यजेत् । यद्गन्धुक्तावशिष्टं दुनायाद्वांडस्थितं त्वपि ।
भारते दानधर्मं—समानमेकपात्रे तु भुंजेद्वाग्नं कदाचन ।

‘भार्यया सह सुक्तिनिषेधः । मनुः—नाश्रीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षितवाश्रमीम् । न भार्यादर्शनेऽश्रीयादिति । वसिष्ठः—
भार्यया सह नाश्रीयादवीर्यं न दपत्यं मन्त्रीति । इदं चासवर्णविषयम् । तथा च वांगिराः—ब्राह्मण्यासहयोऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन । न
तत्र दोषं मन्यते सर्ववर्मनीयिणः । उच्छिष्टमित्रस्त्रीणां योऽश्रीयाद्ब्राह्मणः क्वचित् । प्रामथ्यं स विज्ञेयः संकीर्णो भूदचेतनः । ब्राह्मणीपदं भर्तृ
सवर्णोऽपि लक्षणम् । अतएव ग्राह्यब्रह्मणग्रहणम् । तेन क्षत्रियदिरेव्यसवर्णया सह नाश्रीयादित्यर्थ इति पृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मेपि—ब्राह्मण्या

भार्ययासार्धं किंचिदुज्जीतचाध्वनि । असवर्णस्त्रियासार्धं भुक्त्वा पततितक्षणात् । चंद्रिकायामादित्यपुराणे तु—अधोवर्णस्त्रियासार्धमिति तृतीयपाद उक्त । कचिदिदेशकालाद्यसंभवविषयविवाहविषयवेति विज्ञाने श्वरः । इदमपि दाक्षिणात्यभिन्नपरम् । पचधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणातोऽनुपनीतेन भार्यया सह भोजनमित्युक्त्वा इतर इतरस्मिन्दुष्यति नेतर इतरस्मिन् देशग्रामाण्यादिति माधवीये बोधयनोक्तेः । यत्तु माधवीये चिद्वृहद्ब्रह्मः—माता च भगिनी वापि भार्या चान्याधयोपित । न तांभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चाद्रायणचरेदिति तदसवर्णपरम् । यदपि प्रागश्चिन्तयेत्सहैमाद्रौ गालवः—एकयानसमारोह एकपात्रे च भोजनम् । विवाहे पथियानायाकृत्वा विप्रो न दुष्यति । अन्यत्र दोषमाभोति पञ्चाच्चा द्रायणचरेदिति तदव्यसवर्णपरम् ।

पंक्तिर्भेदावश्यकता । मदनरत्ने वृहत्स्पतिः—अप्येकपत्तयानां श्रियात्सयुत स्वजनैरपि । कोहिजानाति किंकस्य प्रच्छन्नपातक भवेत् । एकपक्षयुपविष्टानां दुष्कृतयदुरालनाम् । सर्वपातस्समता घटावत्यपक्तिर्न भिद्यते । बृहत्स्पतिः—अग्निनाभस्मना चैव स्तभेन सलिलेन वा । द्वारेण चैव मार्गेण पक्तिर्भेदोऽशुधे स्मृत । तृणेनापि पक्तिर्भेद इति माधवीये मदनरत्ने च । तथा च चंद्रिकायां हा रीतः—तृणेनातरितकृत्वा पक्तिर्दोषो न विद्यते । स एव—न स्पृशेद्भामहस्तेन भुजानो हि कदाचन । न पादौ न शिरो वस्तिनपदाभाजनतया । गोमिलः—एकपत्तयुपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्येकोपित्यजेत्स्थाननाश्रीयुरपरेष्यतु । मोहाद्भुक्ते तु यस्तत्र स सातपनमाचरेत् । सह एककाले ।

उदस्यदिशब्दश्च वणनिषेधः । माधवीये आश्वमेधिके—उदक्यामपि चाडालश्चानकुक्कुटमेव वा । भुजानो यद्विपश्येत्क

१ इतरैरिति दाक्षिणात्य अनुपनीतेन भावयाचसह इतरस्मिन् पुरस्तरदेशे न दुष्यति अग्रीदीच्यो वा इतरस्मिन्दक्षिणे न दुष्यतीत्यर्थः ।

तदन्तर्गतरित्वेत् । कात्यायनः—चांडालपतितोदक्याबाधव्यशुत्वाद्भिजोत्तमः । सुंजीतयासमाग्रंतुदिनमेकमभोजनम् । उत्तरार्धेयदीति
शेषः । दृष्टन्नारदीपे—स्नानदानजपदीनांभोजनाध्वरयोस्तथा । मध्येशृणोति यद्येषांशब्दं कुर्यात्कदाचन । उद्धमेहुक्तमखिलं खाल्वाचोप
वमेत्तदा । द्वितीयेद्विधृतं प्राश्य शुद्धिमभोतिमानवः । माघवीये गौतमः—काहलम्रमंशाब्णांचक्रस्योलूखलस्य च । एतेषां निनदाया
वृत्तान्स्कालमभोजनम् । कात्यायनः—दृणांभोजनकालेतुयदिदीपोविनश्यति । पाणिभ्यां पात्रमालभ्य मास्करं मनसा स्मरेत् । पुनश्च दीपिकां
कृत्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः । पुनरन्नं भोक्तव्यं शुक्लपापैर्विलिप्यते । अन्नं गृहीत्वेत्यर्थः । स्मृत्यर्थस्तरे—अन्नभोजनकालेऽस्थनादूषिते
ग्रानं धृतप्राशनं च वृत्तपाते चैवमिति । विष्णुपुराणे—जठरं पूरयेदर्धमक्षैरर्धजलेन च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशोपयेत् । पुलस्त्यः—
भोजनंतु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन । अन्यत्र दधिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वपः । बंत्रिकायां बृद्धमनुः—भार्या भर्तृकदासेभ्य उच्छिष्टं शे
पयेत्ततः । भारते—पानीयं पायसं सचूर्न्सर्विर्भक्षुर्धन्यपि । निरस्य शेषमेतेषां नन्दयेत्तु कस्यचित् । टोडरानंदे विष्णुपुराणे—नाशे
र्षपुरोक्षीयादन्यत्र जगतीपतेः । ओदनोपि सशेषोभोज्य इति टोडरानंदे । मदनरत्ने ब्राह्मे—कुर्यात्क्षीरांतमाहारं नद्व्यंतं कदाचन । का
टिनिर्गते—अनुपीयततः क्षीरं तं कंषानीयमेव च । अमृतापिधानमसीत्वेवं शस्योदकं सकृत् । भीतशेषेक्षिपेद्भूमौ तोयं मंत्रमिदं पठन् । अप्रक्षा
लितहन्तम्यदक्षिणां गुप्सु मूलतः ।—रौरेपुस्य निठयेषां दुर्धनानि वासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् । देवलः—भुक्तोच्छिष्टा
स्समादाय सर्वस्मारिकृत्विदाचमन् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि । उत्तराचमनं चाक्षालितहस्तेन कार्यम् । हस्तं प्रक्षाल्य गङ्गुपयः पिबे
त्स्नापमोदितः । सदैवैवैवपिभ्येच आत्मानमवसादयेत् । अर्घीत्वा गुंगडूपमर्धस्यक्त्वा महीतले । रसातलगतानां गास्तेन प्रीणंति नित्यश इति
व्यासोक्तेः । गंडूपममृतापिधानमसीति जलपानम् । एतदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं भारते—यद्युच्छिष्टपानाचांतोभुक्तवानासनात्ततः । सद्यः

शानप्रकुर्वीतसो नयप्रयते भवेत् । शान्तातपः—आचम्यपात्रमुत्सार्य किंचिदार्द्रं पणिना । केचिदुत्तरापो शनोत्तरं ग्रथमंगं द्रुपः पश्चाद्धस्तप्रक्षाल
 नमाहुः । तत्र । पूर्वोक्तग्रथविरोधात् । देवलः—गोजनेदतलभानि निर्हृत्याचमनचरेत् । दंतलभमसंहार्यं श्वेयंतदपि दंतवत् । नतत्रवहुशः
 कुर्याद्यलमुद्धरणमिति । मार्कण्डेयः—अनूत्तिष्ठन्नकुर्वीत मुक्त्वा दत्तविशोधनम् । दंतलभे कालांतरच्युते बौधायनः—तत्त्यक्तैव शुचिर्न पुन
 स्त्यागोत्तरमाचामेदिति । निगिरन्नेव तच्छुचिरितियाज्ञवल्क्यः । अतस्त्यागनिगिरणयोर्विकल्पः । मदनरत्ने गौतमः—गंडूपस्यायसम
 येतर्जन्यावफ्रघर्षणम् । यः करोति समूढात्मारौरेव नरके वसेत् । दस्तक्षालनोत्तरं हस्तादौ स्नेहशेषेन दोषः । द्वावेवोष्ठीश्मश्रुकरो सखे हौ भोजनादनु ।
 अदुष्टान् शक्तिजन्मादवालवृद्धस्त्रियोमुखमिति वृद्धपराशरोक्तेः । गंडूपप्रक्षेपक्षकां स्य पात्रेन कार्यः । तथा चांगिराः—गंडूपादशौचं च कृ
 त्वा वैकांक्षभाजने । भूमौ निक्षिप्य पणमासात्पुनराहारमादिशेत् । पुनराहारंतक्षणपात्रांतरानयनं वा । माध
 वीयेऽप्यासः—तस्मादे शान्मना गपमृत्युविधिवदाचामेदिति । तदुत्तरद्विराचामेदित्युक्तं । विष्णुपुराणे—अंतर्वेलाय मे भूमेरपामद्वय
 निर्मलस्य च । भवत्वेतत्परिणतं ममास्त्वव्याहृतं सुखम् । अगस्तिर्कुमकर्णचशर्निचवडवानलम् । आहारपरिणामार्थं संस्मरामि वृकोदरम् । आता
 पिर्भक्षितो येन वातापि क्षमहासुरः । समुद्र-शोपितो येन मेमेऽगस्त्यः प्रसीदतु । इत्युद्यार्थं स्वहस्तेन परिसृज्यात्तथोदरम् । अत्रिः—आचांतोप्य
 शुचिस्तावद्यावत्सानमनुद्धतम् । उद्धतेप्यशुचिस्तावद्यावद्भिर्न लिप्यते । भूमावपि हिलिमायां तावत्स्यादशुचिः पुमान् । आसनादुत्थितस्तस्मा
 घावन्नस्पृशेत महीम् । आपस्तंबः—यत्र भुज्यते तत्समूहानि हृत्या बोध्यतदेशलेप्यलेपास्तं सृत्याङ्गिः संश्रित्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेदं वा
 स्तु शिवमवत्विति । आश्वलायनः—ततः शतपदगत्वा वीक्ष्यादित्यंशैः शनैः । पाणिनोदकमालम्ब्य मंत्रमेनं समुच्चरेत् । काशीखंडे—
 इत्यनपरिसंकल्पप्रशाल्यचरणौ करौ । ततोऽत्र परिणामार्थं नयनेतानुदीरेयेत् । अग्निराप्याययन्धातून्पार्थिवान्परिवारितः । दचावकाशो न भसो

जपयत्तस्तुमेतुतत् । प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अत्रंपुष्टिकरं चास्तुप्रमाप्यव्याहृतं सुखम् । समुद्रो वडवा मिथ्यब्रह्मो ब्रह्मस्य न
 दनः । गयाम्यवदुतं पत्तदशेषं जयंत्वमी । चिन्तुः—विष्णुः समस्तो द्रियदेहदेहिप्रधानं भूतो भगवान्यथैकः । सत्येन तेनात्रमशेषमेतदारोग्यदेमेष
 रिणामपेतु । इत्युचार्य स्वहस्तेन परित्यज्याच योदसम् । ऋग्विधानेशो भवेति ह्याभ्यां तु सुकत्वाद्यं प्रयतः भुविः । हृदयं पाणिना स्पृष्ट्वा ज्योन्जीवेद
 गदः मुदी । हारीतः—पश्चात्तदत्र शेषं चलिहरेदिति । एतच्च पाकशिष्टेन रात्रि चलिहरणमिति जयस्वामी । धर्मप्रश्ने ब्रह्मचारिप्रकरणे—
 सुपत्तास्तपमनं क्षाडयीतेति । अमनं भोजनस्य । भिक्षापात्रस्य तस्येन क्षालनेन दोष इत्युल्लंघना । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये । स्नातका
 दीनामप्येतत् ।

तां भूलभक्षणविचारः । विशेषानुपक्रमेण मार्कण्डेये—भूयोप्याचम्य कुर्वीत तत्तां भूलभक्षणम् । माघवीचे वसिष्ठः—सुपूरां
 चतुःपत्रं चतुर्गुणैर्मसमन्वितम् । अदलाद्विजदेवेभ्यस्तां भूलं वर्जयेद्विजः । एकपूरां सुखारोग्यं द्विपूरां निःफलं भवेत् । अतिश्रेष्ठं त्रिपूरां च अधिकं नैव दु
 व्यति । मार्कण्डेये—पण्योग्रं पूर्णं शृङ्खं च पूर्णं पूर्णं द्विपूर्णकम् । दंतधावनं पूर्णं च शकस्यापि श्रियं हरेत् । अकृत्वा च मुखे पूर्णं पूर्णं खादति योनरः । दशजन्म
 दरिद्रस्तु गते च गहरिस्मृतिः । नित्यं खादति तां भूलं वक्रमपाकरं नरः । नमुच्य तन्मुत सेवतस्य मंदिरमिदं । चूर्णपूरादलाधिक्ये साम्ये चापि सति क्रमा
 त् । दुर्गभारंगसौगंधं पयदुरंगान्निदुर्धुषाः । मदनरलोचसिष्ठः—पूर्णमूले भवेद्याधिः पूर्णं त्रिपपासं भवः । चूर्णं पूर्णं हरेदायुः शिराबुद्धिनिशि
 नी । तस्मादग्रं च मूलं च शिरादीयविशेषतः । चूर्णपूर्णं वर्जयित्वा तां भूलं भक्षयेदुधः । आभ्वलायनः—यत्तेष्वविचयाया भ्यदीक्षितस्य च दोरपि ।

१ यारदि तर्कभूतानां चारदि स्वभावजा । तदुदीनामिनाशाय नारदं विसराम्य हम् । इति चाथित्य भुजानं रटिदो योनवापते । अजनीगर्मकं भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
 रटिशो यमिनाशाय नदन्तं तं विसराम्य हम् ।

तांबूलभक्षगंज्यमैथुनंचविशेषतः । विद्याकामोऽनिशंग्रौतांबूलंतुनभक्षयेत् । कृष्णभट्टीये—मातापित्रोःक्षयश्राद्धेतथैवक्षयसूतेके । तांबूलं चर्वयेद्यस्तुपितृहासनिगद्यते । हेमाद्रौजाचालः—दंतधावनतांबूलैतैलाभ्यंगमभोजनम् । रत्नौषधपराञ्चचश्राद्धकृत्ससर्वर्जयेत् । घञ्चुकृष्णभट्टीये—नित्यश्राद्धेत्वमाश्राद्धेचापपरपक्षिके । तांबूलचर्वणेदोषोनेतिशातातपोऽब्रवीदिति तन्निर्मूलम् । उक्तविरोधात् । लघुनारदीये—दशम्यादिमहीपालनिदिनंपरिवर्जयेत् । गघतांबूलपुष्पाणिस्त्रीसंभोगंमहाशयः ।

दिनशेषभागकृत्यम् । चिष्णुरहस्ये—गानाभ्यंगंशिरोभ्यंगंतांबूलंचानुलेपनम् । प्रतस्थोवर्जयेत्सर्वयचान्यच्चनिराकृतम् । वृक्षः—भुक्त्वातुलुप्तमास्थायतदनपरिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यै पृष्ठसप्तमकौनयेत् । अष्टमेलोकयात्रातुषहिःसंध्याततःपुनः । आयुर्वेदे—भुक्त्वोपनिशतस्तुदंपलमुत्तानशायिनः । आरोग्यंवाप्तुकुक्षौतुमृत्युर्धावतिधावतः । इतिश्रीमद्वारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतायाचाररत्नेमोजनप्रकरणम् ॥

सायंसंध्याविचारः । व्यासः—सच्छास्त्रादिविनोदेनसन्मार्गस्याविरोधिना । दिनंनयेत्तत्संध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः । यमः—चत्वारिंशत्तुर्मागिसंध्याकालेयुवर्जयेत् । आहारमैथुनंनिद्रास्वाभ्यार्यचचतुर्थकम् । संवर्तः—सादित्यांपक्षिमांसभ्यामर्धास्तमितभास्कराम् । अत्रसायंसंध्यायाः कालकर्तव्यतादिसंध्याप्रकरणेज्ञेयम् । विशेषमाहचंद्रिकायांव्यासः—प्रत्यक्षुखोपविष्टस्तुगायत्रीतुजपेत्तैतः । बह्वचसूत्रेऽपि—उत्तरापराभिमुखोन्वष्टमदेशसावित्रीजपेदिति । आद्धेऽशुक्लवतःसंध्यानिषेधमाहश्राद्धचंद्रोदयेयमः—पुनर्भोजनमध्वानं

१ पृष्ठोत्तरसर्पीटृष्णापीतपट्टाचतुर्गुणम् । क्षयचक्रगदापद्मदृष्टांगदंडवाहनम् । चंदयोध्यमवसातामायातीमुयंभट्टलाह । वैष्णवीन्यक्षरायाक्षोदेवीमायाह-नाम्नहम् ॥ इति ।

भारग्यामदिपुने । संख्यां प्रतिप्रदं होमं श्राद्धभोक्ताष्टवर्जयेत् । अयं संख्यानिषेधः प्रायश्चित्तकरणे । तदाह—सायं संख्यां प्रक्रम्य—देशकृत्वाः
 निषेधाभोगाया श्राद्धमुद्भिजः । ततः संख्यापुपासीतुष्येद्यतदन्तरम् । अत्र दशकृत्वः पिबेदितिसंबंधः । इदं मनूक्तप्रायश्चित्तं श्राद्धीयविषय
 मिनिष्ठाभ्यः । मंज्याभिक्षारायं पितिष्ठन्वीचंद्रः । गौडास्तु—सायं संख्यापरात्रं च छेदनं च वनस्पतेः । अमावास्यां कुर्वीतरात्रिभोजनमेव च ।
 मूत्रं च कलदं नीयमायं पित्यादियाशुयम् । श्राद्धकर्तोच भोक्ता च पुनर्भुक्तिं च वर्जयेदितिकामधेनौ धाराहृत् कर्तुरपि सायं संख्यानिषेधमाहुस्तत्रि
 मंजम् । यत्—द्वादश्यापंचदश्यांच संक्रांतौ श्राद्धवासरे । सायं संख्यां न कुर्वीत कुर्वीत्यपि तृहाभवेदितिकालकौमुद्यांच च न तदपि निर्मूलम् ।
 गुक्तं गेत्तम् । ततः मंज्यापुपासीतेत्युक्तेः । तेन श्राद्धभोजननिमित्तं अन्यत्प्रायश्चित्तम् । पार्वणश्राद्धे तु पदश्रणाया माहतिविश्ववादृशः ।
 तदिदं मंज्याभिक्षारायं किंतु श्राद्धभोजननिमित्तम् । यत्—प्राणायामत्रयं कृत्वा प्रणवेनाभिमंजयपदम् । ततः संख्यापुपासीतुष्येदित्युक्तेः स्याच्छ्राद्ध
 भोजिनामिति तत्तत्र श्राद्धपरम् । प्रायश्चित्तगोत्यादिति मय्योगपारिजातः । याज्ञवल्क्यः—उपास्य पश्चिमां संख्यां हुत्वा मीनसमुपास्य च ।
 मूत्रैः परितुतो गुत्तानातिवृष्यायमं विधेत् । चकारोत्रैश्च देवादेरपि ग्रहणार्थम् । सायं वैश्वदेवः पाकांतरेण कार्यो न पुनर्भुक्तशिष्टेन । नवथा
 ष्ठनयच्छिष्टं पृष्टं पर्युपितं गतम् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टं च शुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति चंद्रिकायां वचनात् । यदार्याणामभोज्यं स्यान्न तेन यजेत इत्या
 पस्तं चोक्तेः । विष्णुपुराणे—तत्रापिश्रपचादिभ्यस्तथैवाद्यापवर्जनम् । तत्रैव—पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेव
 निमित्तीकृत्या सार्गं यजिह्वरेत् । सायं तत्र मन्त्रसिद्धस्य गन्धमंधं यजिह्वरेत् । दक्षः—ग्रहोपपश्चिमैयामौ वेदाभ्यासरतो नेयेत् । यामद्वयं शयान
 स्तुप्रभमनूपायं कृतं ते । शौनकाः—निशायाः प्रवर्मेयामेज्ययज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनं योक्तं वर्जयित्वा महाविशाम् । व्यासः—
 महाविशालुपि नेयामध्ययामद्वयं निधि । शौनकाः—पश्चात्तेनेतथायमेज्ययज्ञार्चनादिकम् । ब्रह्माभ्यासोपि तत्रैव वर्जयित्वा तु भोजनम् । इति

शयनविचारः । हारीतः—नसंधिवेलायां शयीतननशोनाशुचिर्नग्रेनोच्चैर्निश्वायांभापेतेति । प्रगेप्रातः । अतएव पृथ्वीचंद्रोदयेऽस्मृ-
त्यंतर—आसनं शयनं जायापत्यं कमंडलुम् । शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु । कौर्मै—अथ श्रोऽशुचिः शयितः स्वाध्यायं खानभोज-
नम् । यद्विनिष्क्रमणं चैव न कुर्वीत कदाचन । नवीजये च वक्षणेन देवाय तने स्वयेत् । चंद्रिकायां गोभिः—ह्यतकः स्वापकाले वैष्णवं दंड-
मुपनिधत्तीति । स्वय्यादित्यमुदृत्तौ शांखलित्वा—मदीर्णयां खट्वायानन्यसेवितायामनन्युक्ष्य न भूतग्रहाय तनेन इमं शानवृक्षं छायासु-
नपर्वणि रभसोत्सवे चेति । पर्वणि प्रतिपत्संचदयोः संधौ । रभसोत्सवे पुनजन्मादौ । हारीतः—न प्रत्यकृतिर्ये गुदकृशिराः कोणशिराः पश्चिम-
शिरा उत्तरशिरा धेति । मार्कंडेये—श्राकृशिरः शयने विद्याद्धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमे प्रबलां चिंतां ह्यनिमृत्तयुतयोत्तरे । शून्यालये रमशा-
ने च पयिदृक्षे चतुष्पथे । महादेव गृहे वा पिमातृवैरमनिन स्वयेत् । नयक्षणागायतने स्कंदस्यायतने तथा । कूलच्छायासु च तथा शार्करालोष्ठपां-
सु । न स्वपे च तथा दर्भे विना दीक्षां कथं चन । धान्यगोदे व विप्राणां गुरुराचतथोपरि । नाकाशे सर्वतः शून्येन च चैत्यद्रुमे तथा । गार्ग्यः—स्व-
गृहे श्राकृशिराः शैते श्वाशुये दक्षिणाशिराः । प्रत्यकृशिराः प्रवासे तु न कदाचिद्गुदकृशिराः । भारते—शम्यार्धतस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्वमधिष्ठति ।
तदक्षिणे शयीति । उशना—न तैलेनाभ्यक्तशिराः स्वपेदिति । वैठीनस्मिः—नादीक्षितः कृष्णचर्मणि सुप्यादिति । आपस्तंबः—
सदानि शायां दारां प्रत्यलं कुर्वीति । विष्णुपुराणे—शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते । प्रागुदवप्रवणे चैव संविशेत् सुसदाद्युधः । मंग-
ल्यं पूर्णकुंभं च शिरोदेशे निधाय तु । वैदिकैर्गुरुद्वैर्मात्रैश्चां कृत्वा स्वपेत्ततः । हारीतः—क्षालितचरणः सर्वतो रक्षां कृत्वा दकपूर्णघटादिमंगलोपे-
तभारगामिरुचितामनुपहृतां सुनामाणमिति पठन् श्रुत्या मधिष्ठाय रात्रिमुत्कंजस्वाविष्णुं नमस्कृत्य । सर्पपसर्पमद्रते दूरं गच्छ महाविष । जनमेजयस्य
यज्जति आन्तीरुचचं न स्मर । आस्तीरुचचं नुत्वायः सर्पो न निवर्तते । शतषाभिघते र्भृशं शिश्नमवृक्षफलं यया । इत्येतच्छ्लोकद्वयं जप्त्वे देवतां स्मृत्वा

साधियास्यान्यांश्चैदिकान्मन्त्रान्ज्वरनायंगलश्रुतिशंखं च गणवन्दक्षिणशिराः स्वयेदिति । विष्णुपुराणे—रात्रिर्लूकं जपन् स्थत्वा देवांश्च सुखश्रियिन् । तानाहुर्गोभिलः—अगस्तिर्माधवश्चैव मुकुन्दो महाशुनिः । कपिलो मुनिरास्त्रीकः पचैते सुखशायिनः । शयीतेत्यधिकृत्य हाररीतः—नात्ययूरे नानुवंशास्तीर्णेनास्मपीडोपधानेन चासने इति । अन्यपूर्वे अन्योपसृक्ते । चन्द्रोदये स्मृतिः—आसनं शयनं यानं जायापत्यं कर्म ढलुम् । शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु । विष्णुः—नाकाशेन पालाशेन पंचदासकृतेन गजभग्नकृतेन भिक्षेनाग्निघृतेन घटसिक्तद्रुमेन न देनाप्यतनेन गणमभ्येन ह्युताशोपरि न भस्मनि नाशुची देशेन पर्वतमस्तकेशयीतेति । पंचदासक्रेपंचजातीयदारुतै इति टोडरानंदः । तत्र यक्ष्यमाणविष्णुपुराणनिरोधात् । हांस्वस्तिस्त्वित्ती—नविशीर्णसद्व्यापमन्युरूपनभूतयक्षग्राहाय तने पुनरमशानवृक्षच्छायासुशयीतेति । चंद्रिकायां प्रचेताः—नविशीर्णसद्व्यापानान्यवर्णोपशयितायां स्वपेदिति । विष्णुपुराणे—नैकांशालानवांश्चानासमांमलिनानां तथा । न च दंतमयी शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् । मृतदंतमये विद्युद्गन्धेर्भेपलाशजे । न शयीत न रोधान्ये शयने पंचदासक्रे । पंचदारूणि चोक्ता निचूतजं धृद्रुमास्तथा । अस्मपीडोत्पितांश्चैव घटसिक्ततरूंस्तथा । करिभग्नकृते चैव न शयीत कचिन्नरः ।

संभोगे निषिद्धदेवादिनादि माधव्यामादित्यपुराणे संभोगे निषिद्धे देशा उक्ताः—चैत्यचत्वरसौ धेनुनैव देवचतुष्पये । नैव इमशानोपयनसलिलेषु महीपते । काशीखंडे—एककाष्ठमयी शय्यानाति तृप्तोऽथ संविशेत् । विष्णुः—न विद्युद्गन्धेन बालपधान्योपरि न संध्यायां नाद्रेति । कल्पतरूरी कात्यायनः—पौर्णमास्याममावास्यामधः शय्याविधीयते । अनाहिताग्नेरप्येपापश्चादग्नेर्विधीयते । टोडरानंदे तीर्थस्तीर्णपेस्कां दे—वापिकांश्चतुरो मासान् प्रसृतैवैजनादने । पंचसद्वृदि शयनं वर्जयेत् कृत्स्निमात्रः । अनृतौ वर्जयेद्वायामांसं मधुपरोदनम् ।

निश्चितस्त्वेरुदादे—खंडनंनखकेशानामैशुनाध्वगमेतथा । आमिपंकलहंहिसावर्पवृद्धौविवर्जयेत् । पराशरः—नर्मदायैर्नमःप्रातर्नर्मदा
यैर्नमोनिशि । नमोस्तुनर्मदेतुग्वंग्राहिसाविपसर्पतः । यमः—भुंजीतह्यार्द्रपाणिस्तुनार्द्रपाणि स्वपेन्निशि । विष्णुः—निद्रासमयमा
सायताबूलंचदनात्यजेत् । पर्यंकात्प्रमदांभालात्पुंड्रुण्याणिगस्तकात् । बौधायनः—नर्पणिनश्चाद्धेनव्रतीनदीक्षितश्चेति । दीक्षितोदीक्षा
त्यसंस्कारयान् । सोप्यवभृथेष्टियावत् । पर्वोणिचिष्णुपुराणे—चतुर्दश्यष्टमीचैवजमावास्याचपूर्णमा । पर्वोण्येतानिराजैर्द्रविंसंक्रां
तिरेवच । तैलक्ष्मीमांससंभोगीपर्वस्येतेषुयःपुमान् । विष्णुत्रयमोजनंनमनस्कंप्रतिपद्यते । सामान्यतश्चतुर्दश्यष्टमीग्रहेपिकृष्णपक्षस्यतेग्राह्ये ।
कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योःपूर्णिमादर्शसंक्रमहतिस्कांदादितिष्ठुब्धीचंद्रः । तत्र । पष्ठचष्टम्यावमावास्याउभेपक्षेचतुर्वशी । मैथुनंचनसेवेतद्वा
दर्शीचममप्रियामितिदोषरानंवेचाराहविरोधात् । संस्कारटोषरानंवेकौर्म—ब्रह्मचारीभवेन्नित्यंतद्वज्जन्मत्रयाहनि । करुणतरोषं
त्रिकायांचामने—नाभ्यंगमकैतचमूमिपुत्रेद्वीरंचशुक्रेयकुजेचमांसम् । युधेचयोषित्परिवर्जनीयाशेषेषुसर्वाणिसदैवह्रुयात् । मूलेयुगेमाद्रप
दासुमांसयोपिन्मयाकृतिकयोत्तरासु । वर्ज्येतिपूर्वाधीनुपगः । याज्ञवल्क्यः—एवंगच्छन्स्त्रियक्षामांमघांमूलंचवर्जयेत् । यस्मिन्नमा
लायां मूलोत्तरयोशक्तिःसैतद्विरोधादनित्या । ऋतुः—ऋतुकालाभिगामीस्यात्स्वदारनिरतःसदा । यःस्वदारातृतातान्स्वस्थःसन्नोपगच्छति ।
शृणुहत्यामोतिनात्रकार्याविचारणेतदेवलोकेः ।

ऋतुदिननिपमः संभोगोत्तरंशौचंच । ऋतुमाहयाज्ञवल्क्यः—षोडशतुर्निशाःस्त्रीणांतस्मिन्नुगमासुसंविशेत् । ब्रह्मचार्येवप

१ विष्णुपुराणे—पराशरोर्जैरुकार्यासमुत्पन्नोमहायशा । आस्तीक सत्यसयोमापनगेन्योविरहदुः । रात्रीव्यव्यदायतीदतिरात्रीसूक्तजस्वा नमोनदिकेअथरायेतिनरात्राया
व्यादधिगतोर्वातिरुत्ताव्येतिरुत्तामलाकार । २ चामनपुराणे—तुभेचयोपानसमाकृतेतपूणोसुयोषित्पर्विर्जनीया ।

धेयाया अतश्च भवर्जयेत् । मनुः—तासां गद्याश्च तद्यस्तु निन्दितैकादशी चया । चतुर्दशी च शेषाः स्युः प्रशस्ताश्च शरात्रयः । मैथुनप्रशस्त ऋतु कालिकद-
 शरात्रमप्यैमैथुन निषिद्धति यिनश्च वारादीनां दशानां क्रमेण संभवस्तत्र पर्वस्वर्णिमैथुने दोषाभावः । ऋतावुपेयादित्यसंतायोगात्प्रयोगव्यवच्छेदस्य वि-
 धयस्त्वादिति शङ्करोपाख्यायाः । तत्र । पर्वस्वर्णिनिषेधात् । अतो यत्र दृष्टार्थो निषेधः स्तुत्यर्थे शास्त्रयोर्विरोधो वा तत्रार्थशास्त्रबाधः । बौधायनः—
 एवमजरो ब्रजेत्काम्यं यावत्सन्निपातं च सह शय्याततो नोदकस्पर्शनमपि बालेष्वन्यथा च गम्य प्रोधुणमंगानामिति । यावत्स्खलनं तावत्सह वाशय्या-
 ततो नाना पृथक् शयीयातामित्यर्थः । उदकस्पर्शनं स्नानमिति ह्युदत्तः । एतद्वतौ । अन्यत्र लेपान्प्रक्षालयेत्यादि । ऋतौ तु गर्भशक्तिव्यारक्षणं मे-
 धुनिनः स्युतम् । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौ चं भूगुरीपवदिति चृद्धं शात्तानपात् भूगुरीपवच्छौ च द्वयं कार्यमित्यर्थ इति चं ब्रिक्का । अनृतावपि स्नान-
 गुक्तं चं ब्रिक्कायाम्—अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् । कृत्वा सचैलं स्नात्वा तु वारुणी भिक्षमार्जयेत् । याज्ञवल्क्यः—नम्रः स्नात्वा च
 गुत्राचगत्वा चैव दिवा क्षिपम् । यच्चुशंखः—दिवा तु मैथुनं गत्वानम्रः स्नात्वा तथामसि । नशां परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकं व्रती भवेदिति तदभ्यासपर-
 मिति शूलपाणिः । अथ मैथुनोत्तरं सहशय्यानिषेधात्तदभावे सहशय्या । सन्निहितभर्तृकायाः पृथक् शयनस्य दंडत्वात् । पृथक् शय्या तु नारीणामश-
 ख्यपठ्यत इति वचनात्—तस्मात्सर्वा स्त्रियो बालेन भर्ता सह शय्यापृथक् । निशिनो शयनं कुक्षुः कंचुकी कर्णमणौः । हार्दिकं ठंसं सक्तैः सह चेद्विध-
 यास्तुताः । भविष्यतिन संदेहः कुर्युः शय्यापतिप्रतादिति सद्यास्त्रिखंडाच्च द्वारादिभिः सहैल्यर्थः । स्नानं पुंसः न स्त्रियाः । तस्याः शुचित्वात् ।
 तदा हयोगयाज्ञवल्क्यः—उभाभ्यां शुची स्यातां दंपती शयनं गती । शयनादुत्थितानारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् । बृद्धपराधारः—
 चातुर्यप्यां शुचिर्नारी कृताभिययनामिवा । विप्रेमैथुनि निस्नानं राजकेपि क्षिरोविना । नार्मिया च द्विशस्त्रद्विगमशौचं च शूद्रे । स्त्रिया विशेषमा-
 हमप्यन—न च कुर्वीत सा स्नानं नागैरथस्तु शोषयेत् । गौतमः—नैमैथुनी भूयशौ चं प्रति विवर्जयेदिति । मनुः—अभावात्सामष्टमीं च पौर्णमासीं

चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारीभवेन्नित्यमनृतौष्णतकोद्विजः । ऋतौनिरवकाशेऽश्राद्धादावपिगच्छेत् । यथागोडशेहनिपरदेशादागतस्याग्नेःकृत्वभा
वाद्गमनेदोयोगमनेदातुर्गोक्तुश्चादोषः । तथाचविज्ञानेश्वरः—एवंगच्छन्नब्रह्मचार्येवभवतीति । यत्तुहेमाद्रौशिखरहस्ये—दिवाज
न्यदिनेचैव नकुर्वन्मैथुनमती । आहं दत्त्वाचमुक्त्वाचश्रेयोर्थनिचपर्वस्विति तदनुत्तरम् । ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्नितिमनूक्तेः ।
माधवीयेतु—ऋतुकालंनियुक्तोचानैवगच्छेत्स्त्रियकचिद् । तत्रगच्छन्समाश्रोतिह्यतिष्ठन्फलमेवत्वितिबृद्धमनूक्तेः । आहं ब्रह्मचार्यमावश्यकमि
त्युक्तम् । यस्तुधर्मप्रदीपे—आमेहैमेतथानित्येनादीश्राद्धेतेयैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्परिवर्जयेदिति तन्निर्भूलम् । भारते—
स्नातांचतुर्थेदिवसेरानौगच्छेद्विचक्षणः । यत्तुनारदः—रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानार्योदिनचतुष्टयम् । ततःशुद्धक्रियाक्षैताःसर्ववर्णेष्वन्यविधि
रिति । तत्रास्पृश्यत्वकर्मानधिकाररूपंज्ञेयम् । सत्यंतरेचतुर्थनिषेधोऽपत्यात्पायुष्टादिदोषार्थः । चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तराःप्रजातिःश्रेयसार्थ
मित्यापस्तंबोक्तेः । रात्रौचतुर्थ्यापुनःसादस्यायुर्धनवर्जितइतिभ्यासोक्तेःश्रेतिदोडरानंवः । अन्येतुलानंरजस्वलायास्तुचतुर्थेहनि
शस्यते । गम्यानिवृत्तेरजसिनानिवृत्तेकयचनेत्यापस्तंबोक्तेःरजोनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यांव्यवस्येत्याहुः । सर्वास्वयुग्मासुगमनंयुग्मास्त्रितिषह्रुवचना
दिति विज्ञानेश्वरः । अमृताचपिगमनमाहगौतमः—ऋतावुपेयात्सर्वत्रवाप्रतिपिद्धवर्जमिति । यस्तुभारते—अनृतौमैथुनं
गच्छेद्वीजस्तैत्यकरोम्यहमिति तत्त्वयनिच्छापरम् । वाराहे—यस्तुपाणिग्रहीतायांभासेकुर्वीतमैथुनम् । भवंतिपितरस्तस्यतमांसं
रेतसोभुजः ॥

अगम्याःस्त्रियः । आश्वलायनः—प्राग्प्रजोदर्शनात्पत्नीनियादत्त्वापतत्यधः । एतदपवादःव्यवहारचमत्कारेकश्चयपसंहि
तारयाम्—यथोद्वादशकादूर्ध्वयदिषुपंचदिर्नहि । अंतःपुष्पंभवत्येवपनसोदुबरादिवत् । अतस्त्रयप्रकुर्वीततत्संगंबुद्धिमात्रः । छंदोगपरि

शिष्टे—अजातयंजनलोद्गीनतयासंहसविशेत् । चौघायनः—खदारोपुनातीर्थउयेयादिति । तीर्थयोनिः । सएव—नदिचासंध्ययोर्न मलिनानवयोधिकांनान्धक्तोनरोपपरइति । वयोधिकागतरजस्का । आयुर्वेदे—ग्राम्यपर्मेलजेलक्ष्मीमनुत्तानांरजस्वलाम् । अप्रियामप्रि याचारादुष्टसंकीर्णमैथुनाम् । अतिस्थूलंशृङ्गाम्तांगभिणीमन्ययोपितम् । वर्णिनीमन्ययोर्निचगुरुदेववृणालये । चैत्यश्मशानायतनचत्तरांबु बभुष्ये । पर्णयनंगदिवसेशिरोहृदयताडितम् । अस्याशितोद्युतःक्षुब्धान्दुःस्वित्तांगःविपासितः । चालवृद्धोन्यवेगार्तस्सजेद्रोगीचमैथुनम् । ग्राम्यधर्ममैथुनम् । वैगोधिण्मूनादिः । प्रव्यक्तगर्भापतिरन्ध्रियानंभुतसबाहंशुरकर्मसंगम् । तस्यानुयत्नेनभयादितीर्थयागादिकंवास्तुविधिंनो कुर्यात् । प्रव्यक्तगर्भावनिताभवेन्मासप्रयासरम् । संगतैत्यर्थः । सांबपुराणे—नदिवाँमैथुनंगच्छेद्वंधकीमविवक्षिताम् । प्रव्राजिनीनो ल्कृष्टांगिगलांकुष्ठिनीयोगिनीचित्रिणीस्वकुलजांसंधिनीहीनमपस्मारिणीचवर्जयेदिति । गारुडे—शुक्कमांसाःस्त्रियोष्ट्वाचालार्कस्तु रणंदधि । प्रभातैमैथुनंनिग्रासयःप्राणहराणिपदइति ।

रुखसंभोगयोगः । तथा—शिरःसुधोत्तंचरणीसुमाजितौवरांगनासेवनमत्पभोजनम् । अनमशायित्वमपर्वमैथुनंचिरप्रनष्टांश्रियमान यति । तथा—सामार्यायारुहेदक्षासामार्यायाप्रियंवदा । सामार्यायाप्रियप्राणासामार्यायापतिव्रता । नित्यक्तातासुर्गधाचनित्यंचप्रियवा दिनी । अल्पमुक्क्याल्पवादाचसततंभगलैर्युता । सततंधर्मधहुलासततंक्तुगामिनी । एवंयासत्क्रियायुक्तासर्वसीभाग्यवर्धिनी । यस्सेदृशीमेवद्वा यंसिद्धेर्द्वेष्टोनमानुषः । कौर्म—इत्येतदखिलंश्रोक्तमहन्महनिबद्धिजाः । प्राशुणानांकुलजातमपवर्गफलप्रदम् । नास्तिक्यादधवालस्याद्राशुणो नकरोतिपुः । सत्यातिनरकान्योरान्काक्योनौचजायते ।

अथदुःस्वप्नशान्तिः । शौनकाः—समोलातेषुचैतेषुकालान्यविदेवता । पूजाविधानंपूर्वोक्तंकुर्यादत्रापियत्नतः । पूर्वोक्तंरात्रिसूक्तक

त्यनत् । होमंकुर्यात्प्रयत्नेनरात्रावेवद्विजोत्तमः । उक्तेनैवविधानेनसधृतंपायसंहुनेत् । प्रत्यूचंपायसंहुत्वारात्रीव्यख्यदितिक्त्वात् । अष्टोत्तर
शतंहुत्वामुक्तेनैनवित्तया । स्वमाधिपतिमंत्रेणहुनेदष्टोत्तरंशतम् । कालरात्रेर्नाभमंत्रेणेत्यर्थः । गुरवेदक्षिणांदद्याद्वक्षंहेमपशुनपि । तद्युक्त
दक्षिणामावेप्यशक्तेहोमकर्मणि । हिरण्यंदक्षिणांदद्यात्तदानीमेववाबुधः । वक्षकुंभादिसकलतद्धोत्रेप्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छत्तया
मुशीलान्वेदपारगान् । भक्ष्यैश्चपायसाद्यैश्चरत्नानिसुबहुनिच । अनेनविधिनायस्तुश्रांतिंकुर्वीतसंयतः । तत्रवर्षशतायुष्यंभवत्येवमसंशयः ।
इतिदुःस्वप्नश्रुतिः ।

अथाशौचकार्यकार्यनिर्णयः । तत्रप्रयोगपारिजातेजायाधालिः—संध्यांपंचमहायज्ञात्रैत्यकंस्मृतिकर्मच । तन्मध्येद्वापयेत्तेषां
दद्याद्वतिपुनःक्रिया । नैत्यकंनित्यश्राद्धम् । पचयज्ञसाहचर्यात् । स्मृतिकर्मस्मृत्युक्तंदेवतार्चनादि । पुनस्त्वर्थे । यत्पुलस्त्यः—सं
ध्यामिष्टिचरंहोमंयावत्रीमंसमाचरेत् । नत्यजेत्सूतकेवापिलज्जगच्छेदधोगतिमिति । यद्ययोगीश्वरः—संध्यात्वानंत्यजन्विप्र.सप्ताहान्छूद्रतां
नजेत् । तस्मात्संध्यांचत्नानंचसूतकेपिनसंलजेदिति तन्मानससंध्यापरम् । निषेधस्तुभञ्जोच्चारणपरः । सूतकेमृतकेचैवसंध्याकर्मसमा
चरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृतेद्विजइतिपुलस्त्योक्तेः—मनसेत्यर्घ्यदानान्यपरम् । सूतकेसावित्र्यांजलिंप्रक्षिप्यप्रदक्षिणंकृत्वासूर्य
ध्यापन्नमस्कुर्यादितिपैठीनसिस्मृतनेः । अर्घ्ये सावित्र्याःप्राप्तावपिपुनर्वचनमानसोच्चारनिवृत्त्यर्थम् । अष्टदशसंख्ययागायत्रीजप्या । आप
ज्ञधामुचौकालेतिष्ठपिजेपदेशस्याश्वलायनोक्तेरितिप्रयोगपारिजातः । अष्टाविंशतिकृत्वोत्रगायत्रीमनसाजपेदितिदेवजानीधेभर
दाजः । सूतकेमृतकेषुर्ग्यात्प्राणायाममंत्रकम् । तथामार्जनमंत्रांस्तुमनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रीसम्यगुच्चार्यसूर्योयार्घ्यनिवेदयेत् । मार्जनंतु
नत्राकार्यमुपस्थानंचैवहि । अमंत्रकमितिप्राणायामेमानसोच्चारस्यापिनिवृत्त्यर्थम् । मनसोच्चार्येतिनुसर्वस्यामानसोच्चारप्राप्तेपिस्मृत्यंतरत्वाद

शेषः । तेनार्धदानत्रयमग्राह्यमुपस्थान्तुनेतिमात्रवचनयोगपादिरजातस्त्वितरत्नावल्पादयः । संध्यायामर्घ्यदानस्यश्रीतत्वात्तदे-
 वागोचैतुष्टेयमितिचंप्रिका । चिदानेश्वरस्तु—उक्तवचनेपुण्यदार्थगणनंतदन्यपरिसंख्याभ्यम् । अन्यथाविशेषगणनस्यवैयर्थ्यपत्तेः ।
 नेनसाप्तदशमेवमनयाहाय उपन्यानेनेतिविकल्पार्थमित्याह । दशगायत्रीजपस्तुचंडालादिसृष्टसंज्ञानाद्यसंभवपरः । एकादशाहप्रातःसंध्या
 प्याजोचनेन तस्मिन्मन्त्रमुत्प्रातःपातात् । तदूर्ध्वशुद्धिदशावत् अशुचित्वाभावात् । नचमुख्यकालवदेवगीणकालेपितत्करणमिति
 मुक्तं उक्तदेवोतिनिश्चितम् । निष्कर्षस्तु धर्मोदयोत्तरदंडवयसमुख्यकाललोके प्रथमविध्यनुग्रहाच्च सूर्योदयोत्तरशुद्धकालइवसंगसंध्या
 वंदनमिति । अर्घ्यतामानमीमंष्याग्राणायामविवर्जितेतिचयवनोत्तरार्ध्यातासंध्येति तच्चचंद्रिकाद्यलिखनान्निर्मूलम् । एतेनाशौचेऽर्घ्याता
 मध्येनिरादयविधानपारिजातोपपास्तः । कात्यायनः—सूतेकर्मृतकेचैवरोगोत्तमौत्तथाप्यवि । मानसीतुजपेसंध्याकुशवारिविवर्जि-
 तात् । आशार्क—आशीचेकर्मणाल्यागःसंध्यादीनांविधीयते । होमःश्रीतेतुक्तव्यःशुष्कात्रेनापिवाफलैः । होमःसायंप्रातर्नतुवैश्वदेवः ।
 अन्धदानीयगोपसकृगंल्यगोनपिपते । आलापीकेवलेहोमःकार्येपुन्यगोत्रजैरितिज्ञायात्स्मृतेः । विश्वोदशाहमासीतवैश्वदेवविवर्जित
 इतिचंप्रकाशितम् । पंचयज्ञविधानंस्तुनकुर्वाण्युजन्मनोरितिसंयतेनपंचयज्ञनिषेधद्वैश्वदेवनिषेधेसिद्धेपुनःपृथङ्निषेधस्तैत्तिरीयाधर्मैः । तेष
 पंचयज्ञजितोपदेयोक्तेः । हरदत्तस्तु—षट्पञ्चानांसूतेकेपिवैश्वदेवोभवति—तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वतीतिसर्वेषांनित्यत्वोक्तावपि—तस्यद्वाव
 तायायोपदायाशुविषंरेतदनेनाशीवादीभक्षयज्ञसैवविशेषतोनिषेधादित्याह । तन्न । द्वैवेत्यन्येनानध्यायांतरस्यैवव्यावृत्तेः । अत
 एवधृतिः—तजज्ञासीनःप्रयानोवेति । गतुतस्यैवेत्यनध्यायांतरध्यावृत्तिर्नस्यात् । वैश्वदेवादिनिषेधविरोधाच्च । अत्रवैश्वदेवनिषेधेप्यसंस्कृ-
 त्प्रभोक्तनिषेधोदससंस्कारोपयलेच । तथापि—वैश्वदेवासंभवेतुक्कुटांडप्रमाणकमितिमृतपितृकस्यपाकांतरपक्षइवसूतकिनोपिभवतीत्याहुः ।

आशौचिनोदीक्षाश्रौतयोर्विचारः । मदनपारिजातः—शिवविष्णवर्चनदीक्षायस्यचापिप्रग्रह । श्रौतकर्मोणिकुर्वीतनात शुद्धिमाचमुपान् । श्रौतातिदेशादुपासनादीनिअहरह स्वाहाकुर्यादन्नाभावेयेनकेनचिदाकाष्ठादितिश्रुतावुपासनहोमोक्ते । अत्र—कर्मवैतानिक कार्यन्वानोपसर्शनात्स्वयमितिहारीतोक्तौ अग्निहोत्रसहोमार्थशुद्धिस्तात्कालिकीभवेदितिगोभिलोक्तौचवैतानिकपदस्योपलक्षणार्थत्वादा शौचेश्रौतस्वयकुर्यात् । स्मार्तेतुत्यागएवन्स्वयकर्तृत्वमितिप्रयोगपरिजातः । अन्यएतानिकुर्युरितिपैठीनसिस्मृत्युतेः । सूतकेमृतकैचैव अशुचौश्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेपुहावयेन्नतुहापयेदितिबृहस्पतिस्मृत्युतेअश्रौतस्मार्तचान्येनकारयितव्यम् । त्यागमात्रेतुस्वयकर्तृत्वम् ।

यज्ञादाद्याशौचिनोभ्यनुज्ञा । याज्ञवल्क्यः—ऋत्विजादीक्षितानाचयद्वियकर्मकुर्वताम् । सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातुब्रह्मविदा तथा । सद्य शौचमिति सर्वत्रानुपग । दीक्षितस्यवैतानोपासना कार्याइत्यनेनसिद्धेयधिकारे पुनर्वचनयाजमानेपुस्वयकर्तृत्वनिधानार्थं सद्य स्ना नविध्यर्थेचेतिचिज्ञानेन्ध्वरः । वस्तुतस्तुहारीतवचनादिपुवैतानिकग्रहणादुपलक्षणार्थत्वेमानाभावादन्यद्वाराकरणस्यवचनविनानुपपत्तेश्च स्वय होम श्रौतविषय । अन्यएतानिकुर्युरित्यादीनाविशेषोपादानात् । सूतकेतुसमुत्पन्नेस्मार्तकर्मकथमवेत् । पिंडयज्ञचरुहोममसगोत्रेणकारयेदिति कर्मप्रदीपेजातूकूप्येर्क्तेअनस्मार्तविषयत्वम् । श्रौतेतात्कालिकशुद्ध्यान्नाच । निर्णयामृत्येपि—स्मार्तदेशत्यागस्वयकुर्यादन्यद्ग्राहोमादिकारेयत् नित्याग्निहोत्रादीनिस्वयमेवकुर्यादित्युक्तम् । तात्कालिकशुद्धिस्तुसकल्पात्पूर्वक्षणमारभ्यकर्मपधर्मपर्यंतधर्मयोग्यत्वल क्षणाज्ञेया । अतएवगोभिलः—अग्निहोत्रसहोमार्थशुद्धिस्तात्कालिकीभवेत् । पचयज्ञान्नकुर्वीतश्चशुद्ध पुनरेवसृजति । हारीतोपि—कर्मवैतानिककार्यन्वानोपसर्शनात्स्वयम् । एतेनाशौचेसपूर्णाग्निहोत्रेस्वयकर्तृत्वमुक्तम् । नचवैतानिकत्वेनदर्शेपिस्वयकर्तृत्वापत्तिः । तत्रकार्यत्वमानोत्तपासमास्थाप्राप्तकर्तृत्वापेनानुपपत्तेः । अग्निहोत्रेतुलाघवादिकल्पप्राप्तस्वकर्तृकत्वनियामकत्वेनोपपत्तेः । यत्प्रयोगपरि

ज्ञानः—अभिहितोयमस्तु कुरान्यकर्तृकत्वमिहलभः । यद्यस्मृत्यन्तरम्—वर्जयेत्सुतकेकर्मनित्यनैमिषिकादिकम् । आहिताग्नेःसदाशुद्धिः सद्यः
प्राप्तिरित्यन्तर्नि नयप्रतयेयमागौचैकतयेत्येनामिह्निनित्यनैमिषिकप्रम् । उत्तरार्धतुवेतानिकपरमिति । तन्न । श्रोतेऽन्यकर्तृकत्वविध्यभावात् ।
नक्तुंरुन्निपामाग । नचैवश्रीतंराम्यमितिचनचनैयय्यं श्रोतनिपेधाभावादित्युक्तम् । अशुचित्वेनअमप्राप्तश्रीतनिष्ठुत्तिनिरासार्थत्वात् ।
भेदानेपागनान्ननिगाजग्यल्लग्योक्तिरित्यरुमपरा । दीक्षितामामित्यादितुप्रारन्धकर्मणि याजमानप्राप्त्यर्थमितिस्मृत्यर्थसारः । खानशौचाचम
नभोजननिगमादृश्यस्यैग्नानंकुर्यादितिदोष्टरानन्दे । कालिकापुराणे—जानूर्ध्वक्षतजेजतोतिल्यकर्मनचाचेत् । नैमित्तिकंचतदधःस्त्वद्र
ज्ञेनचानेत् । आर्त्तिन्यमक्षयज्ञंचथादंदेवयुतंचयत् । गुरुमाक्षिव्यविमंचप्रहृत्यैवचपाणिना । नकुर्यान्नित्यकर्मणिरेतःपातेचभैरव ।

अभभोजनोत्तरंकार्ग्यन्तारः । खानंकार्यसायंसंध्यादेःपूर्वतदधिकारार्थतदूर्ध्वतु । प्रदोषपाश्चिमेयामेदिनखानंसमाचरेदिति
पराजारेक्तः । एतच्चदिनामंभवेदितिमात्रिश्चंद्रिकाच । अतःसंकल्पःखानांगतर्पणाद्यपिभयति । नचानश्रदधिकारित्वाहोपः । खाना
धिकारेतदशुक्लोलोपग्रयंतात् । अतएवगौणखानायांगीकारइतिचेत् । अत्रापिगौणकालांगीकारइतितुल्यम् । नद्यस्यभोजनार्थत्वेकिंचित्प्रमा
नमिति । अतएवग्रानेजीवदधिकारित्वमित्याचारादर्शः । संध्याग्रयंचकार्यम् । संध्याग्रयंचकर्तव्यंद्विजेनात्मविदासदेतिमनूक्तेः ।
मर्धकालउपग्रानंसंध्ययोःपार्थिव्येते । अन्यत्रसुतकाशीचविभ्रमातुरभीतितइतिचिष्णुपुराणेसुतकादिमध्येषिकथितत्वाच्च । सायंसंध्यावद्वो
जनोत्तरास्तेष्वप्यविरोधाच्च । नचैयंसर्वदातदपत्तिः कालनियमात् । ब्रह्मयज्ञस्तुन—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योभुक्तेप्रत्यहंशुही । अनानुरःसतिधने
मरुभ्रार्पेनशुष्यतीतिदक्षोक्तावगोजनेपयाकरणेग्रलवायोक्तेः । अकृत्वापंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिच । अतएवोच्चल्लाप्यांहार
दृष्टाः—ब्रह्मपञ्चसतिलयेपिप्रातराशेष्टोप्रायश्चित्तमेवब्रह्मयज्ञः । सर्वत्रानश्रदधिकारित्वनियमेपिब्रह्मयज्ञप्रकरणेअपस्तंबकृतावकृताप्रात

राशद्वितिविशेषोक्तिरिति । अंगत्वेतर्पणमपि न अंगत्वेतुमवति । देवताश्चमुनीश्चैवपितृन्चैवयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वानरकंसत्रज
त्यधइतिहेमाद्रौब्रह्मचैवर्तनंअकरणेप्रत्यवायश्रुतेः । नचात्राशुभानस्यप्रत्यवायउक्तः । प्रातर्होमस्तुद्वादशदिनोर्ध्वमपिकिमुत—भोजनोर्ध्व
देवपूजामकृत्वादेवतार्चनम् । भुक्तेसयातिनरकान्सुकोष्णिहजायतइत्यनर्चनभोजनकरणेप्रत्यवायोक्तेरिति । तत्रएकरात्रपूजाविच्छेदेवौघाय
नेनपुनःप्रतिष्ठोक्तेः । अतःपूजापिभवति । प्रातर्वैश्वदेवस्तु न अनशतेत्युक्तेरितिकेचित् । तत्र । पंचैतान्योमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजइतिसं
वर्त्तौक्तेः—आपद्यपिचकष्टापिचयज्ञान्नह्रापयेदितिष्य्यासोक्तेश्चावश्यकत्वावगतेर्भोजनोर्ध्वमपिभवति । अतोसंस्कृतान्नभोजननिमित्तमेवप्रा
पद्यित्तनतुवैश्वदेवाकरणनिमित्तमिति । अभुक्त्वायलिकर्मचेतिभारताद्वलिदाननेतिकेचित् ॥ प्राच्यानुदीच्यानथदाक्षिणात्यान्शाल्वाप्रती
व्यान्महतोनिबंधान् । आचाररत्नसुधियाथ्यायिश्चिरामकृष्णात्मजलक्ष्मणेन ॥ निगदितमिहसाध्वसाधुवायचतुर्मतिनाप्रविचार्यलक्ष्मणेन ।
तदखिलमपहायदोषदुष्टंचिरमवलोक्यविलोकयंतुसंतः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेसायंकर्त
व्यप्रकरणम् ॥ आचाररत्नग्रंथःसंपूर्णः ॥

इदमाचाररत्नम्—

गोभातकातर्गतपेडणेग्रामयास्तव्येन पणशीकरोपाह्विद्वद्रश्रीमहर्षमणशर्मतनुजनुया वासुदेवशर्मणा सरकृतं तच्च मुबय्या श्रेष्ठिबैर,
तुकाराम जावजील्यभिल्वै. स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयत्रे रामचद्र येसु शेडगेद्वाराकयित्वाप्राकाशयंतीतम् ।

शाकः १८३७, सन १९१५

Published by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yeshu Shedge at the
Nirmaya Sagar Press 23, Kolihata Lane, Bombay